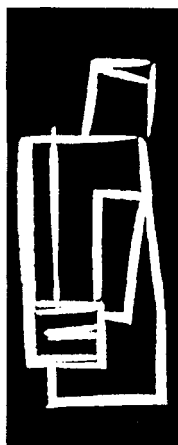

A MAI MAGYAR NYELV LEÍRÁSÁNAK ÚJABB MÓDSZEREI

III.

Szeged, 1997. április 23–24.

1998

© Büky László – Maleczki Márta, 1998

A címlapon Büky László metszete

ISBN 963 482 277 0 ö
ISBN 963 482 278 9

TARTALOM

BEVEZETŐ (Büky László – Maleczki Márta)	5
FORGÁCS TAMÁS: Frazeológiai egységek és valencia	7
GYURIS BEÁTA: Temporális kvantorok a magyarban	41
HUNYADI LÁSZLÓ: Magyar mondatprozódia és az operátorok reaktív hatóköre	59
KIEFER FERENC: Aspektuális igeosztályok és az aspektus formális ábrázolása	79
LIPTÁK ANIKÓ: A magyar fókuszemelések egy minimalista elemzése	93
PELYVÁS PÉTER: A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről	117
PETE ISTVÁN: A magyar igeragozás típusai	133
REBRUS PÉTER: A <i>-jal/-jel/-al/-el/-il/Ø</i> morfémaról	149
SZIGETVÁRI PÉTER: Miért nem zöngésedik a [h]?	169

Vonzatszerkezet: problémák és javaslatok

ALBERTI GÁBOR: Struktúrák a vonzatszerkezetben	185
KENESEI ISTVÁN: Argumentumszerkezet és VP-fókusz	223
LACZKÓ TIBOR: Két angol predikátumtípus elemzéséről – magyar megfelelőik viselkedése alapján	243
MALECZKI MÁRTA: A határozatlan alanyok különféle értelmezései a magyar semleges mondatokban	261
NÉMETH T. ENIKŐ: Implicit argumentumok pragmatikai szempontból	281

BEVEZETŐ

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei címmel 1997. áprilisában immár harmadszor rendezte meg 1993-ban indított konferenciasorozatát a József Attila Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszéke és Magyar Nyelvészeti Tanszéke. A rendezvényeink iránt egyre fokozódó érdeklődés azt mutatja, hogy helyesnek bizonyult kiinduló feltevésünk: szükség van olyan országos találkozókra, amelyeken a magyar nyelv problémáival kapcsolatos, ugyanakkor az elméleti és leíró nyelvtudomány legújabb eredményeit is figyelembe vevő kutatásokról kaphatunk képet.

Konferenciánk előadói az MTA Nyelvtudományi Intézetének és az ország négy legnagyobb tudományegyetemének kutatói és oktatói közül kerültek ki. Külön érdekessége volt ennek a rendezvénynek a magyar vonzatszerkezettel kapcsolatos kutatásokat bemutató szekció, amelyen Kenesei István OTKA-pályázati programjának részét alkotó munkáikról számoltak be az előadók. Ennek a pályázatnak is köszönhető, hogy ezúttal önálló kötetben tudjuk megjelentetni a konferencia előadásai alapján készült, a szerkesztők által felkért lektorok véleménye alapján elfogadott tanulmányokat. Köszönet illeti még a Szegedi Akadémiai Bizottságot is a helyszín ingyenes biztosításáért.

A következő konferencia megtartását 1999. októberére tervezzük.

Büky László – Maleczki Márta

Szeged, 1998. december 1.

FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEK ÉS VALENCIA

FORGÁCS TAMÁS

0. Dolgozatomban egy a magyar nyelvtudomány által meglehetősen mostohán kezelt problémakörrel szeretnék foglalkozni: az állandósult szókapcsolatok valenciájának kérdéseivel. Ez a terület több szempontból is megérdemli a figyelmet: egyrészt azért, mert a frazeológiai kutatások – a kétségtelen eredmények ellenére – nem vonják annyira magukra a magyar kutatók figyelmét, mint ez számos nyelv, így pl. a német vagy az orosz esetében megfigyelhető és mint amennyire a szókinsnek ez a kétségkívül jelentős hányadát megtestesítő, színes jelenségcsoport megérdemelné. Másrészt viszont – bár a vonzatosság kérdésköre az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúlyt kapott a magyar nyelvészetben – a valenciakutatások területén is sok még a teendőnk, ha fel akarunk zárkózni az e területen nagy hagyományokkal rendelkező országok nyelvtudományának szintjére. Tanulmányom ezen az úton szeretne egy lépést megtenni.

1. Vizsgálatunk szempontjából először azt a kérdést kell tisztáznunk, mit értünk állandósult szókapcsolaton. A választ nem könnyű megadni. Már a frazeológiai egységek elnevezése tekintetében is hihetetlenül tarka kép bontakozik ki (itt csak néhány példa a magyar szakirodalomból: *adagium*, *sentencia*, *parabola*, *proverbium*, *szólás*, *szólásmód*, *példabeszéd*, *közmondás*, *szólásmondás*, *frazeologizmus*, *frazéma* stb. – vö. Szemerkényi 1988: 213–4).¹ Ami ennél is rosszabb, hogy az elnevezések tarkasága mellett magának a frazeológiai egységnek a meghatározásai is nagyon sokfélék. Szemerkényi is megállapítja (i. m. 214), hogy „kevés folklórműfajjal foglalkoztak annyit, mint a közmondásokkal, szólásokkal, összefoglaló néven *proverbiumokkal*. A könyvtárnyi szakirodalomban mégis alig találhatunk figyelemre méltó kísérletet e műfaj meghatározására. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a legutóbbi évtizedekig a kutatók zöme vagy gyűjtemények készítésével, vagy történeti vizsgálattal foglalkozott”. Az elmúlt mintegy négy évtizedben ugyan nagy mértékben föllendültek a frazeológiai kutatások, ám ezzel együtt is számos eltérés található a frazeológiai egységek meghatározásában, illetve a tekintetben, melyik kutató milyen természetű egységeket sorol a frazeológia mint nyelvészeti diszciplína vizsgálati körébe. A frazéma fogalmának egy szorosabb, illetve egy tágabb felfogásával találkozunk az irodalomban. A kutatók jelentős része csak azokat az állandósult szókapcsolatokat és mondatokat tekinti frazémának, amelyeket a szintaktikai szerkezeti forma állandósult volta mellett a belső jelentésintegráció is jellemez, azaz amelyeknek jelentése nem számítható ki szerkezeti tagjaiknak az adott szókapcsolaton kívül hordozott jelentéséből (pl. *lővő tesz valakit*,

¹Ez nincs sokkal másképp a mienknél jóval fejlettebb német frazeológiai irodalomban sem, ott is pokoli terminológiai zűrzavar uralkodik (vö. Pilz 1981: 1).

idegen tollakkal ékeskedik, tűzbe megy vkiért; a falu bikája, kemény dió stb.) Ezeket a szókapcsolatokat **idiómának** vagy **idiomatikus egységnek** szokás nevezni, a magyar nyelvtani hagyományban többnyire a **szólás** elnevezést is az ilyen típusú egységekre használják.²

A frazeológiai egység tágabb felfogása ugyanakkor a vizsgálat körébe utalja a nem idiomatikus, de integrálódott jelentésű állandósult szókapcsolatokat is, azaz csak az összeforrottságot, az egységként való reprodukálhatóságot teszi a frazéma kritériumává. Ez viszont azt jelenti, hogy **nem idiomatikus frazeológiai egységnek** (Juhász 1980 terminusa) minősülnek a *távozás hímes mezejére lép-féle* közhelyszerű nyelvi klisék, a magyar nyelvű irodalom által terpeszkedő kifejezésnek nevezett *váddal illet, harcot folytat*-féle szerkezetek, valamint az olyan többtagú szaknyelvi kifejezések is, mint pl. a *mocsári gólyahír* vagy a *vérehulló fecskefű* (vö. Juhász 1980: 84–85 is).³ Sőt, a frazeológia még tágabb felfogása szerint „a szerkezetek, illetőleg a mondatok szerkezeti és lexikális állandósultságának valamilyen érzékelhető foka is elegendő alap ahhoz, hogy egy szókapcsolatot vagy mondatot frazeológiai egységnek minősítsünk. Ebbe a nagyon tág keretbe jól beleférnek az ilyen szokványos kifejezések is mint: *Hogy van?, Mi újság?, szíves üdvözléssel* stb.” (Juhász 1980: 84).

Magam inkább ez utóbbi felfogáshoz csatlakozom, egyetértve Juhászszal abban, hogy „a széles értelemben vett frazeológiába sem férnek azonban bele az olyan kapcsolatok és mondatok, amelyek a beszédben gyakoriak ugyan, de jelentésükben nem integrálódtak” (i. m. 86).⁴

Eddig többnyire csak a legalább két szóból álló frazeológiai kapcsolatokról volt szó, minthogy a kutatók többsége valóban csak ezeket tekinti a frazeológia tárgykörébe

²Maga O. Nagy Gábor is (1954: 112–116) csak állandósult szókapcsolatnak, de nem szólásnak tartja a szólásokra nagyon hasonlító *kenyeret keres, valakinek a nyakába sóz valamit*-típusú szókapcsolatokat is, melyek szerint „olyan állandósult képes kifejezések, melyeknek alkotó elemei egymástól függetlenül jutottak az ezekben a kapcsolatokban is szereplő, erősen átvitt jelentésükhöz, de nem magában az illető kapcsolatban alakult ki ez a sajátos értelmük” (i. m. 116). Ezzel persze O. Nagy az idiómák szokásos értelmezéséhez képest is szűkíti a szólások körét, hiszen az idiomatikus jelleg kritériumaként többnyire nem szokás kikötni, hogy az átvitt jelentés a szerkezetben vagy azon kívül keletkezett-e (ez néha nehezen is állapítható meg).

³A német szakirodalomban *phraseologische Termini* néven említik őket (vö. pl. Burger – Buhofer – Sialm 1982: 31). Egy részük az állandósultság mellett az idiomatikusság jegyeit is hordozza (*éjjeli nagy pávaszem, ájtatos manó*), egy másik részükre csak az összeforrottság a jellemző (*közvetett szabadrúgás, főállású munkahely* stb.) Közel állnak még ehhez a csoporthoz az olyan, „eredeti idegen alakban meghonosodott kifejezések, mint pl. a latin *ab ovo*, német *mir nichts, dir nichts*, francia *par excellence*”, amelyeknek „egyik érdekessége az, hogy tagjaik nem honosodtak meg mint jövevényszavak, de egészükben a műveltebb rétegek nyelvében gyakran szerepelnek” (Hadrovics 1995: 29).

⁴Fleischer 1982: 67–73 és Sternkopf 1992: 63–4 a prágai iskola által megalkotott centrum-periféria-modellt javasolják a frazeológia vizsgálati körének leírásához: a centrumba a teljesen vagy részlegesen idiomatikus kifejezések tartoznak, ettől kifelé haladva a periférián koncentrikus körökben egyre kevesebb kritériuma teljesül a szorosan vett frazeológiai kapcsolatnak, a kapcsolatok egyre jobban közelítenek a szabad szószervezetekhez.

tartozónak. A frazeológiai egység fogalmába emellett beleértődnek még a mondat értékű frazémák (mondatformájú szólások: pl. *Üsse kő!*, ill. közmondások: *Ki korán kel, aranyat lel.*), sőt az újabb irodalomban találkozunk olyan felfogással is, amely a frazeológia határait a magányos vagy inkább magára maradt szó irányába tágítja. Hadrovics 1995: 28 ugyanis megállapítja, hogy „számos olyan frazémászerű igénk van, amelyek mindig magukban álltak, mint pl. a *felsült* vagy *levitézlett*. És ugyancsak sok olyan van, amelyek mellől hiányzik az a tag, amellyel valaha frazémát alkottak. Ilyen pl. a *kimúlt*. Aki egy kissé is jártas a régi magyarban, tudja, hogy az eredeti alak *kimúlt e világból*”. Abban ugyan nem vagyok egészen biztos, hogy például a *felsült* mindig magában állt, hiszen a csúfos felsülés képét feltehetően a napon való *leégéstől*, *felsüléstől*, esetleg a szégyentől való *elpirulástól* kölcsönzi nyelvünk, így könnyen elképzelhető, hogy szabad határozóként esetleg ebben a jelentésben is mellette állhatott a *nap* vagy a *szégyen* valamilyen ragos alakja, ám az kétségtelen, hogy az ilyen típusú kifejezések helyet kérhetnek maguknak a frazeológiában. Különösen jól látszik ez azokban az esetekben, amelyekben az idiomatikus értelmű igének valódi, több szóból álló frazémapárja is van (pl. *felszarvaz* – *szarvakat rak valakire* vagy *kikosaraz* – *kosarat ad valakinek*), nem is beszélve azokról a kifejezésekről, amelyek korábban egyértelműen frazémák voltak, de mára a gyakori használat következtében egy szóvá tapadtak össze. Ennek a típusnak egyik legszebb példája talán a *benne hagy a cserben* → *cserben hagy* → *cserbenhagy* fejlődési sor, de ide sorolhatók a *tönkremegy*, *baklövés*, *szemrehányólag* típusú képzések is.⁵ A nemzetközi irodalomban ugyanakkor szinte általános az a felfogás, hogy a frazeológiai egység legalább két szó kapcsolata, így – jöllehet ezeknek a kifejezéseknek a frazémákkal való rokonsága kétségtelen – szerencsésebbnek tartom, ha egyszerű lexémaként fogjuk fel őket, hiszen frazémaként való felfogásukban a formális szempont híján (legalább két szó kapcsolata) az átvitt jelentés dominál, csakhogy ezen az alapon bizonyos fokig minden átvitt értelmű lexéma is ide sorolható lenne. Ha ugyanis pl. a *paraszt* ‘faragatlan modorú személy’ vagy a *zabos* ‘dühös’ értelemben monofrazéma (vö. Somhegyi 1988: 363, ill. 365), akkor annak tarthatom pl. a *kulcs* ‘javítási útmutató’ jelentését is, nem is beszélve az olyan történeti fejlődésen átment példákról, mint *buta* ‘tompá’ → ‘nehéz felfogású’.

A fentieket figyelembe véve úgy vélem, elfogadhatjuk elemzésünk számára Burger–Buhofer–Sialm (1982: 1) frazéma-definícióját. Eszerint: „Phraseologisch ist eine Verbindung von zwei oder mehr Wörtern dann, wenn (1) die Wörter eine durch die syntaktischen und semantischen Regularitäten der Verknüpfung nicht voll erklärbare Einheit bilden, und wenn (2) die Wortverbindung in der Sprachgemeinschaft, ähnlich wie ein Lexem, gebräuchlich ist. Die beiden Kriterien stehen in einem einseitigen Bedingungsverhältnis: wenn (1) zutrifft, dann auch (2), aber nicht umgekehrt [Két vagy több szó kapcsolata frazeológiai kapcsolatnak tekinthető, ha (1) a szavak a kapcsolat szintaktikai és szemantikai szabályai alapján nem teljesen magyarázható egységet al-

⁵Ennek a két csoportnak a bemutatását – az első típust monofrazémának, a másodikat ál-monofrazémának elnevezve – legrészletesebben Somhegyi Gyula végzi el (1988: 357–368, ill. 1992: 437–448).

kotnak és ha (2) a szókapcsolat a nyelvközösségben a lexémához hasonlóan használatos. A két kritérium egyoldalú függőségben van egymással: ha (1) érvényes, akkor (2) is, de fordítva nem].”

2. A valenciát a szakirodalom többségének véleményével összhangban a valenciához (VH) azon tulajdonságaként definiálom, melynek révén az képessé válik arra, hogy meghatározott számú és típusú (azaz bizonyos grammatikai tulajdonságegységeket és szemantikai jegyeket reprezentáló) bővítmény megjelenését követelje meg az őt befogadó mondatokban.⁶ Eszerint valenciához tarthatjuk az ígét, a vonzatos melléknéveket (*jártas vmiben*) és a többnyire igei, néha melléknévi alapszóból képzett vonzatos főneveket (*törekvés a jóra, képesség valamire*), de ide sorolhatók a nem képzett főnevek közül a birtokos jelzői vonzatot maguk mellé venni képes családi, hivatali viszonyokat jelölő főnevek (*vki(nek a) bátyja, beosztottja*) vagy az olyan helyzetjelölő főnevek is, mint *széle, oldala, közepe valaminek*. Ezenkívül a melléknévek és köznevek szinte egytől egyig tarthatók olyan régenseknek, „amelyek állítmányi funkciójukban alanyi vonzatot kívánnak maguk mellé” (Komlósy 1992: 347). Ez a felfogás azonban rendkívüli módon megnöveli a Valencia szempontjából a lexikonba felveendő elemek számát, ezért ez utóbbiak esetében maga Komlósy (516–7) is azt a megoldást követi, hogy a kopulát tekinti régensnek (valenciához), a névszói részt pedig annak predikatív vonzatának.⁷

Ha most megvizsgáljuk, hogy a frazeológiai egység definíciójának megfelelő nyelvi egységek rendelkeznek-e valenciával, azt látjuk, hogy számos típusuk felfogható VH-ként. Elsősorban az **igei frazeologizmusok** (pl. *vki pálcát tör vki felett*) és az ún. **szóláshasonlatok** (pl. *vki pislog, mint miskolci kocsonyában a béka*) tartoznak ide, jóllehet ez utóbbiaknak abban a típusában, amelyben melléknévhez csatlakozik a hasonlító mondat (*vki okos, mint a tordai kos*) ismét szembe kell nézni azokkal a problémákkal, amelyeket az imént a több vonzatot kívánó melléknévek kapcsán említettem, annyi különbséggel, hogy míg azoknak szemantikai argumentumuk a nem alanyi von-

⁶Ennek a meghatározásnak az alapján a VH fogalma nagyjából megfelel Komlósy 1992: 323 régens fogalmának, hogy mégis a VH terminust használom, annak az az oka, hogy a továbbiakban valamelyest szűkíteni fogom az ide tartozó fenoménok körét, s el akarom kerülni az esetleges félreértéseket.

⁷„A kopula lexikai tételében természetesen fel kell tüntetnünk, hogy nincs kijelentő mód, jelen idejű, egyes és többes szám harmadik személyű alakja” (Komlósy 1992: 517). Hozzá kell még tennünk, hogy ez az ökonómia szempontjából üdvözlendő eljárás bizonyos problémákat is felvet: egyrészt az alany nyilvánvalóan a névszói rész szemantikai argumentumát jelöli, ám ezzel a megoldással szintaktikailag nem tekinthető az ő vonzatának. Másrészt azoknál a névszókánál, amelyeknek van az alanyon kívül más vonzatuk is, a kétségtől a névszó által megkövetelt, annak szemantikai argumentumát kifejező második vonzat már semmiképpen nem kapcsolható a kopulához, ez viszont azzal jár, hogy még csak nem is az alannyal kerül egy szintre, holott jelentésánál ugyanolyan argumentuma a névszónak, mint az alanyi vonzat. Ebből egyúttal az is fakad, hogy eltérőek lesznek a vonzatviszonyok az ilyen szinonim értelmű, igei, ill. névszói állítmányt tartalmazó mondatokban:

János szereti Marit – János szerelmes Mariba.

János ideges a lármától – Jánost idegesíti a láрма.

zatuk is, addig ezekben egy szabad határozó lexikalizálódik. A névszói állítmány szerepében alanyi vonzatot megkívánó valenciához tartozónak számítanak még a *falú bikája*, *fekete bárány* típusú idiómák és az *ájtatos manó* (= 'a Mantis religiosa sáskafaj egyede') típusú frazeologikus terminus technikusok is. Ugyanezek természetesen nem valenciához tartozók akkor, ha nem állítmányi szerepben állnak (pl. *Az ájtatos manó az első lábpár jellegzetes alakulásáról kapta a nevét*), mint ahogy nem VH-k a csupán bővítésménnyként előfordulni képes ún. *szólásglosszémák* (pl. *kéz alatt vesz vmit, egy füst alatt elintéz vmit*).⁸

Felvethető még a vonzattartó képesség a teljes mondat formájában megjelenő frazeológiai egységekkel kapcsolatban is. Ide sorolhatók a frazeológiai irodalom által mondatformájú szólásnak nevezett idiómák (*Zsindely van a házon, Kutya van a kertben, Veri az ördög a feleségét, Itt van a kutya elásva* stb.) és – amennyiben a frazeológiai illetékességi körébe utaljuk őket – a közmondások is (*Sok lúd disznót győz, Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik*).⁹ Ezek nem kívánnak vonzatot maguk mellé, nincs szabad vegyértékük, tehát tulajdonképpen valenciával nem rendelkező lexikai egységeknek tekinthetjük őket. Ugyanakkor ha jobban megvizsgáljuk a kérdést, azt látjuk, hogy inkább arról van szó esetükben, hogy a szerkezet fejeként álló ige minden vegyértéke lekötődött, új bővítéshelyet pedig a szerkezet – ellentétben a valenciával rendelkező igei frazémákkal, l. később – nem nyitott meg. A vonatkozó német szakirodalom egy része (pl. Pankratova 1983: 279; Hessky 1988: 143) az ilyen egységeket nem egyszerűen valencia nélküli, hanem 0-valenciájú egységekként kezeli. Ez a különbségtétel véleményem szerint megfontolandó, mert kifejezi a különbséget a valencia képességével nem rendelkező elemek és a telített valenciájú frazeológiai kapcsolatok között. Ezzel ugyanis a mondatformájú frazeologizmusok hasonlóvá válnak az alanytalan igékhez (*havazik, fagy* stb.): önálló mondatként funkcionálhatnak, anélkül, hogy akár csak alanyi vonzatot is kívánnának maguk mellé (konfigurációs nyelvekben ugyan megkívánják egy tematikus szereppel nem rendelkező bővítésménny, ún. expletívum megjelenését: pl. *Es schneit* – vö. Komlósy 1992: 491 is). A hasonlóság

⁸ A szólásglosszéma terminussal kapcsolatban vö. Rozgonyiné 1981: 340.

⁹ A közmondások esetében az is felvethető, hogy lexémáknak (frazeolexéma) tekinthetők-e egyáltalán, hiszen inkább amolyan mikroszövegekről van szó. Ezekről Häusermann 1977: 113 kk. és Fleischer 1982: 80–1 is megállapítják, hogy valójában nem a nyelv lexikonában foglalnak helyet, ezáltal nem mint lexikai egységeket „reprodukáljuk” őket, hanem mint más mikroszövegeket vagy részsövegeket (pl. versrészleteket) „idézzük” őket. Sokban hasonlók hozzájuk a mondatformájú szólások is, ám míg a közmondásokat gyakorlatilag csak idézetként lehet a szövegbe kötni, a szólásoknak erősebb a situációhoz, ill. a kontextushoz való kötődésük, ez néha utalószókon vagy a tárgyas ragozáson keresztül is megnyilvánul (*Itt van a kutya elásva!*, *Üsse kő!*), de tulajdonképpen máskor is odaérthető (*Ilyen időben* [ti. ha egyszerre esik az eső és süt a nap] – *veri az ördög a feleségét*). Ugyanakkor viszont a közmondások esetében is előfordul, hogy az állandósult forma „aktualizálódik”, kilép a közmondás eredeti keretéből, s mintegy szólásként funkcionál, pl. *Péter szelet vetett, most vihart arat*.

persze csak részleges, hiszen ez utóbbiak eleve nem vesznek fel alanyi vonzatot, míg a mondatformájú frazémákban az alany lexikalizálódásáról van szó.¹⁰

A továbbiakban már csak a pozitív valenciával (azaz legalább egy szabad vegyértékkel) rendelkező frazeologizmusokkal foglalkozom, ám közülük is kirekesztem a vizsgálatból azokat, amelyek csak névszói állítmányként vehetnek fel vonzatot (*a falu bikája*, ill. *okos, mint a tordai kos*). Ebből következően elemzésem elsősorban az **igei frazeologizmusokra** terjed ki. Ezeknek két fő fajtája van:

a) a magyar nyelvészeti (főként nyelvművelő) irodalomban többnyire **terpeszkedő kifejezésnek** nevezett állandósult szókapcsolatok, amelyek egy meglehetősen általános tartalmú vagy többé-kevésbé konkrét jelentés nélküli (már-már szinszematikus) ige és egy (többnyire igéből képzett) autoszemantikus főnév kapcsolatából alakulnak (*segítséget nyújt, munkát végez* stb.);

b) **igei alaptagú idiómák**, azaz olyan szókapcsolatok, melyek jelentése nem vezethető le az összetevők jelentésének összekapcsolása révén. Ezek az előző csoporttól nemcsak az idiomatikus jellegben térnek el, hanem abban is, hogy alapigéjük nem csupán „verbalizátor” funkciójú, hanem igazi autoszemantikus ige, amelynek valamilyen bővítménye(i), azaz vonzata(i), ill. egy (vagy több) szabad határozója állandósul az ige mellett az adott jelentés kifejezésére, ezáltal az egész kapcsolat mintegy új lexikai egységet alkot, amely immár együttesen fejez ki egy bizonyos jelentést (*beadja a kulcsot* ‘meghal’, *húzza a lóbőrt* ‘alszik’).

A továbbiakban a frazeológiai egységeknek ezt a két típusát veszem részletesebben nagyító alá a valencia szempontjából.¹¹ Mielőtt azonban a vizsgálatba belefognánk, tekintsük át röviden, milyen megállapításokat tesz velük kapcsolatban a magyar frazeológiai, ill. valenciaelméleti irodalom!

3. Mint korábban említettem, ennek a problémának mind a magyar frazeológiai, mind a mondattani leírások kevés figyelmet szentelnek, annak ellenére, hogy már viszonylag korán találkozunk egy a frazeológiai kapcsolatok belső bővítményviszonyait –

¹⁰Az alanytalan igék többsége más vonzatot sem képes felvenni, ezért Komlósy 1992: 331 szerint nem is régensnek. Régensnek közülük szerinte csak azok minősülnek, amelyek valamilyen más bővítmény felvételére képesek: pl. *Ránk esteledett*, ill. *Péternek már befellegzett*, bár az első példában véleményem szerint inkább szabad határozóval állunk szemben. A német szakirodalom azonban az igazi időjárás-igék (Witterungsverben) esetében 0 vegyértékű (avalens) igékről beszél (vö. pl. Helbig – Schenkel 1975: 443–5).

¹¹Számos igei frazémát találunk a szóláshasonlatok között is (*alakul, mint púpos gyerek a prés alatt, szereti, mint dísznő a pocását* stb.). Mivel azonban a melléknévi alaptagú szóláshasonlatok sem szerepelnek a vizsgálatban, másrészt a szóláshasonlatok valenciája gyakorlatilag mindig megegyezik a bennük szereplő igékével, ill. melléknévekével, s csupán egy hasonlító mondat formájában megjelenő szabad határozó (ha fejük középfokú melléknév, akkor kötelező vonzat) lexikalizálódik bennük, a továbbiakban az igei alaptagú szóláshasonlatok bővíthetőségének kérdéseivel sem foglalkozom, s csak olyankor szerepeltetek egyet-egyet a példák között, ha valamelyik bővítménytípusra a fenti két frazématípusból nehéz példát találni.

ha nem is a valenciaelmélet alapján – tárgyaló munkával.¹² Ez O. Nagy Gábor Az ige a magyar frazeológiai egységekben című dolgozata, amely előadásként 1967-ben „Az ige grammatikája és szemantikája” című nemzetközi munkaértekezleten hangzott el, majd megjelent a Nyelvőrben is (O. Nagy 1968: 204–209). Ebben a szerző mintegy három oldalon tárgyalja az igei alaptagú idiómák belső szerkezetét. Két fő típust különít el. „Az egyikbe azok tartoznak, amelyekben az ige ragozható, a másikba pedig azok, amelyeknek az igei eleme a kapcsolatban megmerevedett, azaz csupán egyetlen alakban használatos. [...]”

A ragozható igei elemmel alakult kifejezések között – aszerint, hogy egy vagy több bővítményük van – megkülönböztethetünk egyszerű és összetett szerkezeteket. Egyszerűnek azokat nevezzük, amelyekben az igének vagy csak az alanya, vagy csak a tárgya, vagy csak a határozója van kifejezve, eltekintve most attól, hogy az alanyhoz, a tárgyhöz, a határozóhoz tartozik-e még valamely bővítmény, valamint attól, hogy állító vagy tagadó alakú-e a kapcsolat. Az összetett szerkezetek csoportját pedig azok alkotják, amelyekben kitett alany és határozó vagy kitett tárgy és határozó tartozik a frazeológiai egység igei állítmányához” (i. m. 205).

Az egyszerű igés szerkezetek közé tehát tartozhatnak olyanok, amelyek alany szerepű névszói elemmel alakultak, pl. *felkopik az álla, hiányzik egy kereke* stb. O. Nagy szerint számszerűleg ezek alkotják a legkisebb csoportot. Sokkal nagyobb ennél azon szerkezetek száma, melyekben tárgy van kifejezve a szerkezeten belül, pl. *megüti a bokáját, érti a csíziót*, s nem sokkal marad el ezektől a határozóval alakult szerkezetek száma sem, mint pl. *dugába dől, felönt a garatra* stb. (természetesen megjelenhet ez a bővítmény olykor határozó értékű tárgy formájában is: *tótágast áll, farkasszemet néz*).

Ami az összetett igés szerkezeteket illeti, azok közé olyanok tartoznak, amelyekben az igei állítmánynak ki van fejezve az alanya is meg a határozója is, pl. *ég a keze alatt a munka, nagy kő esik le a szívéről* stb., vagy az alanyt csak odaértjük, illetőleg szabadon változtathatjuk, de a frazeológiai egység megnevezi a tárgyat is meg a határozót is, pl. *eben gubát cserél, köti az ebet a karóhoz* stb. (vö. i. m. 206).

A ragozhatatlan igei elemmel alakult kifejezések közé O. Nagy (i. m. 207) azokat a teljesen megmerevedett alakú frazeológiai egységeket sorolja, amelyeknek az igei eleme nem ragozható (pl. *nem úgy verik a cigányt, veri az ördög a feleségét, zsindey van a háztetőn, lássuk a medvét*), amelyeket ezért sokan összetévesztenek a közmon-

¹²A frazeologizmusok valenciájának a kérdésköre azonban nemcsak a magyar nyelvtani leírásban hanyagolódott el. Elégé mostohán kezelte ezt a problémakört még az egyébként meglehetősen alaposnak mondható német valenciautatás is. Erről tanúskodik az a tény is, hogy mint Hessky 1988: 139 is megállapítja, az 1987-ben megjelent Valenzbibliographie-ben (Schumacher 1987) a felvett 1561 munka közül csak tíz tartozik a „Phraseologie” témakörbe (ezek is többségükben a terpeszkedő kifejezések vizsgálatával foglalkoznak). Ennél valamivel jobb a helyzet, ha azt vizsgáljuk, mennyire kaptak helyet a valenciaelméleti kérdések a német frazeológusok munkáiban, bár többnyire ők is csak általános megállapításokat tesznek e tekintetben.

dásokkal, holott – elsősorban nyelvhasználati szinten – lényeges különbség van köztük (l. előbb is).

Az igei alaptagú frazémák szemantikai szempontú vizsgálata során tér ki O. Nagy a terpeszkedő kifejezésekre, megjegyezve, hogy ezek az előbbi típusoknál sokkal jobban elemezhetők jelentéstanilag, igei elemüknek pedig van egy közös jelentésfunkciója: a szerkezetek főnévi elemének igésítése.

A fentiekből látható, hogy O. Nagy tanulmánya több olyan megállapítást tartalmaz, amelyek alkalmasak lettek volna arra, hogy a későbbiekben kiindulópontjául szolgáljanak a szólások valenciaelméleti megközelítéséhez. Sajnos azonban, ilyen munkákkal nemigen találkozunk a magyar frazeológiai irodalomban, ebben bizonyára annak is szerepe van, hogy maga a valenciaelmélet sem igen tudott gyökeret eresztetni a magyar nyelvészetben. Ezért ebből a szempontból is fontosnak és előremutatónak tekinthető Hadrovics László Magyar frazeológia című monografikus munkája (Hadrovics 1995), amelyben a szerző a frazeológia és a szintaxis nagyon szoros kapcsolatáról beszél (27), s az általa már korábban (Hadrovics 1969: 111) síkváltó szintagmának nevezett kapcsolatok átvitt értelmű használatát utalja a frazeológia kutatási területére. Így pl. a *kezet fog* ‘kibékül’ jelentését még a szintaxis körébe tartozónak tartja, és az ‘összeillés’ (főleg rosszálló értelemben, pl. *Na, ti aztán kezet foghattok!*), ill. ‘házassági ígéretet tesz, eljegyz magát’ (pl. *Jegyösül választá és kezet fogának*) jelentéseket utalja a frazeológia vizsgálati körébe. Véleményem szerint ugyan gyakorta jóval többről van szó, mint a jelentés átvitt értelműségéről, hiszen az ‘összeillik’ jelentés a *kezet fog* szókapcsolat esetében is megkívánja a *-HAT* képző jelenlétét az igealakon, azaz ez esetben a morfológiai szerkesztés bizonyos állandósulása is szerepet játszik a frazémává válásban, az azonban kétségtelen, hogy Hadrovics munkája helyesen közelíti meg a frazémává értékelődés folyamatát, s számos érdekes történeti példával dokumentálja azt az utat, amelynek során a szerkezet valamely bővítménye (vagy akár alaptagja) egy bizonyos formában rögzül a kapcsolatban, s a valamikor szabad szerkesztésű szó szerkezet állandósult szókapcsolattá válik.

Mivel a valenciaelmélet a szintaktikai leírásban sem terjedt el nálunk igazán, a mondattani leírások is eléggé elhanyagolták az állandósult szókapcsolatok valenciájának vizsgálatát. A Strukturális magyar nyelvtan 1. kötetének Régenek és vonzatok című fejezete viszont röviden kitér az idiómák szintaktikai leírására is, s néhány nagyon fontos megállapítást tesz róluk (Komlósy 1992: 488–493). Ezek lényege a következő:

a) Az idiómákat egészben kell szerepeltetni a szótárban, azaz minden idiómát egy-egy önálló tétellel képviseltetünk benne.

b) A jelentés az idióma egészéhez tartozik, nem osztható el az őt tartalmazó szavak között, ám a forma nem egészben, hanem „szétszedve”, szavanként kerül be a mondat szerkezetbe. A szótári leírás számára azonban az idióma teljes jelentésével a szavak egyikét, a szerkezet fejét terheljük meg, s az idióma többi elemét jelentés nélkülük tekintjük: olyan formáknak, amelyeknek mondatban való jelentése elengedhetetlen ahhoz, hogy a szerkezet feje a kérdéses jelentésben előfordulhasson.

Büky László - Maleczki Márta (szerk.): A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III. Szeged, 1998. ISBN 963 482 278 9

A) Egy vegyértékű igei frazémák

Ezek között leggyakoribbak az alanyi vonzatot kívánó formák, de – eltérően az igéktől – itt nem ritka az sem, hogy más vonzatot kíván meg a szerkezet. Ez abból fakad, hogy nem kevés az olyan frazéma, melyben a fejként szolgáló ige alanya lexikalizálódott. Ezekben az esetekben többnyire dativus possessivus formájú vonzatot kíván a szerkezet, de előfordulnak olyan típusok is, ahol a szerkezetben általános alanyú ige állandósul, ilyenkor tárgyi vagy határozói bővítményt is vonzhat a frazéma. Pl.

Idiómák:

vki felköti a nyúlcipőt = futni kezd, nagyon siet

vki a sor végén állt, mikor az észét osztották = buta

vkinek felkopik az álla = éhezik, nélkülöz

vkinek leesik az álla = csodálkozik

kivitték a Szent Mihály lován = meghalt

meghúzzák fölötte [nekij] a harangot = bejelentik vminek a közeli végét, pusztulását

Terpeszkedő kifejezések:

vmi feledésbe merül = vmit elfelejtenek

vki elismerést arat = vkit elismernek

vmi növekedést ér el = növekszik

vmi eredményre vezet = eredményes

B) Két vegyértékű igei frazémák

Ezek körében az egyik vonzat szinte mindig alany, a másik az esetek többségében valamilyen határozó. Tárgyi vonzatot viszonylag ritkán találunk, ennek az az oka, hogy a tárgy jóval többször lexikalizálódik ezekben a szerkezetekben, mint más bővítmények.

Idiómák:

vki pálcát tör vki felett = elítél vkit /ítélkezik vki felett

vki a malmára hajtja a vizet vkinek = vki támogat, segít vkit/vkinek

vki tűzbe teszi a kezét vkiért = kezeskedik, jótáll vkiért

vki leszedi a keresztvizet vkiről = mindennek elmond, lehord vkit

vki egy gyékényen árul vkivel = összefér, cimborál vkivel, mert azonos a felfogásuk

vki dülőre visz vmit = vki a nehézségek ellenére elintézt vgy elintéztet vmit

Terpeszkedő kifejezések:

vki figyelmet szentel vminek/vkinek = figyel vmire

vki elismeréssel adózik vminek /vkinek = nagyra tart vmit /vkit

vki győzelmet arat vki/vmi felett = legyőz vkit/vmit

vki tudomást szerez vmiről = megtud vmit

C) Három vegyértékű igei frazémák

Idiomák:

- vki az orra alá dörgöl vmit vkinek* = vki szemrehányóan főlemlít vmit vkinek
vki a szemére hány vmit vkinek = vki megmondja vkinek, hogy rosszallja vmely tettét v. magatartását
vki a szájába (fülébe) rág vmit vkinek = vki részletesen elmagyarázza vkinek, mit mondjon
vki a lelkére köt vmit vminek = vki nagyon megkér vmire vkit, rábíz vmit
vki kiszúrja a szemét vkinek vmivel = vki aránytalanul csekély ellenszolgáltatással elégít ki vkit
vki elszípkáz vmit vkinek az orra elől = vki (csellel) elvesz vmit vkitől

Terpeszkedő kifejezés:

- vki üzletet köt vkivel vmiről* = vki elad vkinek/megvesz vkitől vmit
vki szerződést köt vkivel vmiről = vki szerződik vkivel vmiről
vki megegyezést köt vkivel vmiről = vki megegyezik vkivel vmiben
vki megállapodást köt vkivel vmiről = vki megállapodik vkivel vmiben

A három vegyértékű frazémák száma meglehetősen csekély. Ez egyébként érthető is, ha arra gondolunk, hogy az igék többsége is legfeljebb három vegyértékű lehet, „a háromnál több vonzattal álló régensek a természetes nyelvek többségében – így a magyarban is – már ritkaságszámba mennek, s a szakirodalomban meglehetősen elterjedt az a vélemény, hogy négynél több elsődleges (azaz nem szabályalkalmazással hozzáadott [...]) vonzatot kívánó régenssel a természetes nyelvek körében nem is találkozhatunk. A magyarban az adásvételi tranzakciókat jelölő igéket (*elad, megvesz, megrendel, elcserél* stb.) sorolhatjuk a négyvonzatosak közé, az adót, a kapót, az átadottat és az ellenértéket kifejező vonzatokkal” (Komlósy 1992: 329–30). Ha pedig ez így van, akkor érthető, hogy kevés a három vegyértékű idióma, hiszen a frazéma azáltal jön létre, hogy az ige egy vagy több vonzata felszívódik, lexikalizálódik. A harmadik vonzat az idiomák esetében is úgy léphet csak be, hogy egy lekötött vonzat helyébe a szerkezet egésze egy új bővítményhelyet nyit meg. A terpeszkedő kifejezések esetében pedig többnyire három vegyértékű ige válik a szerkezet főnévi részévé, esetleg adásvételi ügyletet fejez ki a kifejezés (*üzletet köt*), ám érdekes, hogy az ellenérték bővítményként való megjelenése ebben az esetben már szokatlan: *Péter eladta a földjét Pálnak ötszáz-ezer forintért – Péter üzletet kötött a földjéről Pállal*, de **Péter üzletet kötött a földjéről Pállal ötszáz-ezer forintért* (l. még lentebb is). Elvileg persze nem kizárt más három vegyértékű terpeszkedő kifejezések megalkotása sem, de azokban szabályalkalmazással hozzáadott vonzat a harmadik bővítmény (vö. pl. *vki esküszik vmire* → *vki esküt tesz vmire* → *vki esküt tétet vkivel vmire*).

Négy vegyértékű idiomát – talán éppen az említett lexikalizálódási folyamat miatt – nem találtam. A terpeszkedő kifejezések között sem bukkantam ilyenre, de ezek esetében négy vegyértékű, adásvételre utaló igéből alakítható volna ilyen, igaz, csak

hivatali „bikkfanyelven”, pl. *A felperes megrendelést foganatosított az alperes cégnél kétmillió forint értékben egy Opel típusú gépkocsira.*

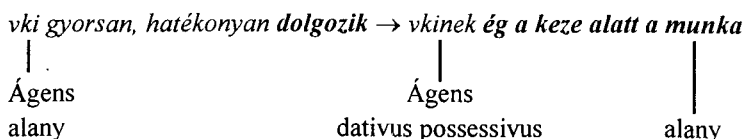
Ismeretes, hogy az igék mellett nemcsak kötelező, hanem fakultatív vonzatok is állhatnak. A vonzatok fakultativitása az igei frazémák esetében is előfordul, bár megfigyeléseim szerint jóval ritkább, mint az igék körében. Fakultatív bővítménynek minősíthetők például a fentebb a három vegyértékű terpeszkes kifejezések között felsorolt példák -*RŐL* ragos vonzatai, vagy a következő idiómák zárójeles vonzatai: *vkinek lóg a nyelve* (a melegtől, a fáradtságtól); *vkinek fűlig ér a szája* (a boldogságtól, az örömtől); *vki megmossa a fejét* *vkinek* (a késésért, a rossz jegyért), *vki tömi a fejét* (kolbásszal, bablevessel). Hogy a fakultatív vonzatok megjelenése a frazémák körében lényegesen korlátozottabb, mint az igék körében, arra álljon itt most csupán két példa. Míg például a *meghal* ige mellett fakultatív vonzatként mindig megjelenhet a halál okaként megnevezhető betegség (*Péter rákban / tüdőgyulladásban halt meg*), ugyanez meglehetősen szokatlan az igével szinonim frazémák esetében: (*)*Péter rákban beadta a kulcsot* vagy *Péter tüdőgyulladástól fűbe harapott*. Nem agrammatikusak ugyan ezek a mondatok, ám a kifejezések konnotációja mégis olyan, hogy rendkívül szokatlan a fakultatív vonzatok jelenléte. Hasonló a helyzet a következő mondatok esetében is: *Péter a sok bortól alaposan lerészegedett* – (*)*Péter a sok bortól alaposan bevette a hatvan cseppet*.

5. A frazémák vonzatzárló képessége szempontjából a szókapcsolat egésze rendelkezik valenciával, azaz mondatalkotó képességük tekintetében az ún. **külső** (*konstrukcióextern*) valencia veendő figyelembe. Ez annyit jelent, hogy az alaptagjukul (azaz a szerkezet fejeként) szolgáló igenek az állandósult, tehát a frazémán belüli vonzatai **nem** tekinthetők a frazéma vonzatának, azaz itt már nem az ige, hanem a frazéma egésze követeli meg bizonyos bővítmények megjelenését a mondatban (vö. Burger 1973: 34 k. és Hessky 1988: 142 is).

Ugyanakkor azonban az is igaz, hogy a frazémák szabad szókapcsolatokból keletkeznek frazeologizálódási folyamatok eredményeként.¹³ Ebből következik, hogy az igei frazémák esetében a szerkezet fejeként szolgáló ige **saját** valenciája befolyással van arra, milyen típusú bővítmények állandósulnak a szerkezetben. Ilyen szempontból beszélhetünk a frazeológiai kapcsolatok **belső** (*konstrukcióintern*) valenciájáról is, jóllehet a frazéma jelentése szempontjából csak a külső valencia a releváns, hiszen a konstrukcióextern vonzatok azok, melyek szemantikai argumentumokat neveznek meg. Ugyanakkor viszont érdemes odafigyelnünk a frazémák belső valenciaviszonyaira is, hiszen ez kihat a külső valenciára: egyrészt a szerkezetben lekötött vonzatok már nem lehetnek külső vonzatok, ebből következően a frazeologizálódási folyamatok részben vonzatszámcsökkenéssel (egyúttal többnyire igenemváltással is) járnak együtt, ill. ha a frazéma ugyanannyi vagy több vegyértékű, mint a fejeül szolgáló ige, akkor a

¹³Néhány frazémánk esetében nagyon jó, adatokkal dokumentált leírását adja ennek a változássornak Hadrovics 1995: 34–63.

frazémának új bővítményhelyeket kell megnyitnia. A vonzatok lekötődésének azonban nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív következményei is vannak, ugyanis a konstrukcióintern valencia kihatással lehet a felvehető vonzat grammatikai formájára is: ha ugyanis például a frazéma értelmileg, azaz a tematikus szerepek alapján alanyi vonzatot kívánna meg, de az alanyi pozíció a frazémában már lekötődött, akkor csak más esetben állhat a szerkezet szemantikai argumentumát kifejező főnév¹⁴:

A konstrukcióextern valencia tekintetében a terpeszkező kifejezések és az idiómák között vannak hasonlóságok, de eltérések is. Hasonlóságnak tekinthetjük, hogy mindkét típushoz hozzárendelhető egy (vagy több) olyan szinonim kifejezés, amely nem állandósult, hanem szabad szókapcsolat, s amellyel a frazéma jelentése visszaadható. Ezek többnyire igék, de lehetnek más szófajúak, pl. melléknévek is, és gyakran kiegészülnek bizonyos bővítményekkel is, hogy ki tudják fejezni az idiómák néha speciális jelentését is (erre különösen akkor van szükség, ha a **szinonim szabad szókapcsolatnak**¹⁵ ugyanaz az ige a feje, mint a frazémának, azaz a szerkezetben állandósult bővítmény valamilyen többletinformációt tesz hozzá az alaptagul szolgáló igehez).¹⁶ Pl.

Idiómák:

- vki elment Földvára deszkát árulni* = vki meghalt
- vki bakot lő* = vki hibázik
- vki pálcát tör vki feletti* = vki elítél vkit, ítélkezik vki felett
- vki (csak) a lábát lógázza* = vki semmi hasznos munkát nem végez
- vkinek kopog a szeme az éhségtől* = vki nagyon éhes
- vkinek meghűl ereiben a vér* = vki nagyon megijed
- vki a tyúkokkal kel* = vki nagyon korán kel
- vki nagy lábon él* = vki nagyon költsékezik, fényűző életet él

¹⁴Vö. Kolde 1979: 82 is.

¹⁵Nagyjából megfelel Kolde (1979: 78) *synonymes variables Syntagma* fogalmának. Károly (1970: 389) is használja a *lexikológiai szerkezeti szinonima* terminust, bár az nála inkább csak a puszta ige/névszó és a terpeszkező kifejezés viszonyának kifejezésére szolgál (pl. *terem : termést ad; gyanús : gyanú fér hozzá*), azaz nem tartoznak bele a szabad szókapcsolat bővítményei.

¹⁶Gyakorlatilag ugyanez a helyzet a szóláshasonlatok esetében is: azoknál a hasonlító mondat formájában megjelenő szabad bővítmény hordozza ezt a jelentéstöbbletet, pl.

- vki reszket, mint a nyárfalevél* = vki minden ízében reszket, nagyon fél
- vki ordít, mint a fába szorult féreg* = vki hangosan, fájdalmasan ordít
- vki szegény, mint a templom egere* = vki nagyon szegény
- vki áll, mint Bálám számára* = vki tétlenül, bambán áll.

Terpeszkedő kifejezések:

a) névszói elemük igéből képzett főnév:

vki győzelmet arat vki felett = vki győz vkin/vki felett, vki legyőz vkit

vki feljelentést tesz vki ellen = vki feljelent vkit

vkinek tudomására jut vmi = vki megtud vmit

vki ellenállást fejt ki vmivel szemben = vki ellenáll vminek

b/ névszói elemük nem igéből képződik:¹⁷

vki sikert arat (vmivel) = vki sikeres vmivel

vki titokban tart vmit = vki titkol vmit

vki dühbe gurul = vki dühös lesz, megdühödik

vki sebet ejt vkin = vki megsebez vkit

Amint példáinkból is látható, mind az idiómák, mind a terpeszkedő kifejezések esetében az állandósult szókapcsolat egésze lép fel valenciáhozoként, és pontosan annyi vegyértékű, ahány bővítményhellyel a szinonim szabad szókapcsolat rendelkezik. Ez érthető, hiszen ezek a bővítmények azok, amelyek a tematikus szerepek, azaz a kifejezés jelentése által megkívánt szemantikai argumentumok realizációi. Ugyanakkor lényeges különbség van a két csoport között abban, hogy az idiómák esetében a szerkezet fejként szolgáló ige az esetek túlnyomó többségében teljesen más jelentésű (többnyire eltérő valenciájú is), mint a szinonim szabad szókapcsolat igéje, ahol pedig azonos, ott a frazémában lexikalizálódott bővítmény (szabad határozó) valamilyen külső körülmény kifejezésével adja a lexikai többletjelentést (*a tyúkokkal kel*). Az idiómák esetében fejként önálló jelentésű, autoszemantikus ige szolgál, jóllehet a szerkezet – átvitt jellege folytán – többnyire lényegesen eltávolodik ettől a jelentéstől. A terpeszkedő kifejezések esetében azonban ez nem így van: ott a szinonim szabad szószerkezet feje gyakorlatilag mindig azonos jelentésű, mint az állandósult szókapcsolat névszói része, sőt ezek etimológiai kapcsolatban is állnak egymással: vagy egyik a másikból van képezve, vagy legalábbis azonos a tövük. A terpeszkedő kifejezésekben tehát – jóllehet szintaktikai fejük az ige – a szemantikai fej a főnévi rész. Ezért ezeknek a szókapcsolatoknak az esetében az igék nem igazi autoszemantikus igék, hanem inkább amolyan segédigék: funkciójuk inkább a szemantikai fej igésítése, verbalizálása. Ezért is kapták az ilyen igék a német szakirodalomban a **Funktionsverb**, a velük alakult szerkezetek pedig a **Funktionsverbgefüge** elnevezést, amelyeknek tükörfordításaként már a magyar nyelvészeti munkákban is előfordul a **funkcióige**, ill. a **funkcióigés szerkezet** terminus (vö. pl. Faluvégi – Keszler – Laczkó 1995: 49, ill. 82).¹⁸

¹⁷Ezek – keletkezésüket tekintve is – lényegesen közelebb állnak a szólásokhoz, mint az előző csoport, de az átvitt jelentés hiánya folytán mégis inkább a terpeszkedő kifejezésekhez sorolandók. Ennek a típusnak a használatát a nyelvművelő irodalom sem ítéli el (l. később is).

¹⁸Korábban Károly Sándor „kevésbé tartalmas operátor igék”-nek nevezte őket (1970: 389 kk.).

A funkciógés szerkezet névszói része és a szinonim ige közötti kapcsolat több irányú lehet. A szerkezetek egy részében a szinonim igéből képzett főnév áll az állandósult szókapcsolatban: $V \leftrightarrow VN' + Fi$ (*levon – levonásba helyez*). Egy másik részükben viszont fordított a helyzet: a szerkezet névszói részében található főnévből képezzük a szinonim igét. Sematikusan: $NV' \leftrightarrow N + Fi$ (*lármázik – lármát csap*). E mellett a két fő típus mellett még néhány periferikusabb típussal is találkozhatunk, vö. Károly 1970: 390–391.

Ami a terpeszkedő kifejezések belső vonzatviszonyait illeti, az sok szempontból hasonló az idiómakéhoz. A szerkezet jelentését hordozó névszó ugyanis többféle bővítmény formájában is megjelenhet az ige mellett, pl.

alany:

intézkedés történik vmiről = intézkednek vmiről

említés történik vmiről = vmit megemlítenek, vmi megemlítődik

tárgy:

vki elismerést arat (vkinél) = vkit elismernek

vmi termést ad = vmi terem

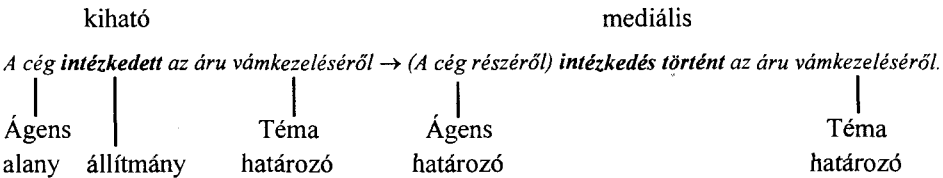
határozó:

vmi feledésbe merül = vmit elfelejtenek

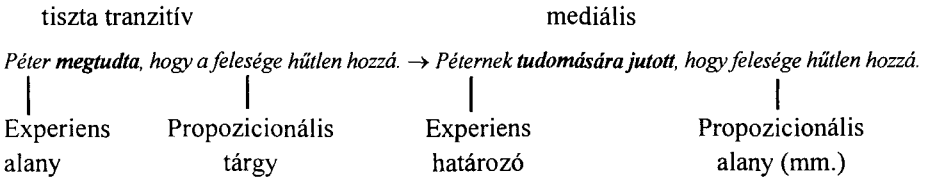
vkinek tudomására jut vmi = vki megtud vmit

Jól látszik példáinkból az is, hogy – mint az idiómák „belső vonzatai” esetében – a funkciógés szerkezetek esetében is megtörténik a névszó grammatikai semlegesítődése, „felszívódása”, jóllehet itt ezek hordozzák a jelentést. Ez a funkcióige eredeti, azaz főigei bővíthetőségéhez képest itt is vonzatszámcsökkenéssel jár, ill. azzal, hogy a szinonim szabad szókapcsolattal azonos vonzatszám esetén az állandósult szókapcsolat megnyit egy újabb bővítményhelyet.¹⁹ Ez akkor is így van, ha a funkcióige melletti névszó a szinonim szabad szószerkezet igéjéből képződik: az *intézkedik* ige pl. két vegyértékű *vki intézkedik vmiről*. A funkciógés szerkezetben formailag alanyi bővítményként megkötődik az *intézkedés* főnév, s mivel a *történik* egy vegyértékű ige, a szerkezet már nem is kívánna vonzatot, 0 vegyértékű lenne, mint a mondatformájú szólások. Ám mivel az eredeti ige két vegyértékű, a szerkezet megtartja még a határozói vonzatot, ezáltal egy vegyértékű lesz. Ez a vonzatszámcsökkenés természetesen egyúttal az igenem megváltozásával is együtt jár: az intranszitiv kiható igéből mediális jelentésű állandósult szerkezet keletkezik. Mindez kihat a szinonim szabad szószerkezet formájára is, hiszen ilyen esetben csak általános alanyú szerkezet feleltethető meg a funkciógés szerkezetnek: *intézkednek vmiről*. Fakultatív vonzatként persze a mediális igék mellett is megjelenhet az Ágens, ez a funkciógés szerkezetek esetében is lehetséges, ha a szerkezet egy újabb határozói vonzatot köt magához. Ebben az esetben a vonzatszám megegyezik a kiinduló ige vegyértékével, pl.

¹⁹Ez az utóbbi megoldás ugyan lényegesen gyakoribb az idiómák esetében (l. később).

Ugyanígy:

A funkcióigés szerkezetek használatát a nyelvművelő irodalom általában helyteleníti, s helyettük a megfelelő igék alkalmazását tartja inkább elfogadhatónak. Az elutasítás ugyan nem kizárólagos, mégis túlnyomó többségüket elítélik, részben idegen mintára keletkezettnek, részben túlzottan személytelennek tartva őket. Közben olyan nehezen megfogható fogalmakat is felsorakoztatnak érvrendszerükben, mint a „nyelv szelleme”. Így például Grétsy–Kovalovszky (1985: 1007) ezt írja: „Nyelvünk szelleme és a közlés szabatosága inkább a konkrét vonatkozású, személyre utaló, ragozott igealakok használatát kívánja meg, mintsem az elvont vagy személytelen szenvedő alakokét. [...] A megfelelő egyszerű ige mindenképpen természetesebb, mint a többnyire mesterkéltné, ködös körülírás, és gyakran magyarosabb is”. A nyelvművelő irodalom ezért inkább csak a *dühbe gurul, zokon vesz-féle*, a szólásokhoz közel álló kapcsolatok használatát fogadja el (l. a 17. sz. lábjegyzetet is). Ugyanakkor véleményem szerint gyakran tetten érhetők ebben az elutasításban a századvégi germanizmusellenes kampányok helytelen beidegződései, főként ami a szenvedő szerkezet helytelenítését illeti. A szenvedő igeragozás ugyan az idegen (latin) minták követése végett terjedt el igazán nyelvünkben, ám maga a szenvedő igéképzés már az ősmagyar korszakban kialakult az általános alanyú többes szám 3. személyű műveltető képzős alakok ragtalan tárgyak melletti átértékelődésével (vö. Benkő 1991: 94). Emellett mediális képzők már a finnugor kor óta kimutathatók nyelvünkben, tehát a személytelen jelleg érvényre juttatása egyáltalán nem idegen „nyelvünk szellemétől”. Márpedig a terpeszkedő kifejezések jelentős részét valóban a személytelen kifejezőmód szándéka hívja életre, ezért nem szabadna őket eleve „magyartalannak” tekinteni, hiszen a személytelenség nem csupán a passzív, de a mediális igék sajátja is, valamint ez a forrása az általános alanyú kifejezések használatának is. Ha tehát azt mondjuk: *Az Szegedi Szabadtéri Játékok keretében idén öt nagy sikerű alkotás kerül bemutatásra*, akkor nem pusztán a hivataloskodás szándéka dominálhat a kifejezésben, hanem legalább annyira a személytelenség hangsúlyozása is, annál is inkább, mert ezeket többnyire nem is egy társulat adja elő, tehát körülményes volna az alany megnevezése. Mondhatjuk helyette persze általános alanyú mondatlalt azt is, hogy *öt előadást mutatnak be*, ám azt hiszem, a funkcióigés kapcsolat semmivel sem

helytelenebb ennél, hiszen itt a személytelenség miatt a lényeg inkább azon van, hogy *öt előadás kerül színpadra*, nem azon, kik játsszák ezeket.

Ugyancsak a személytelenség dominál ebben a mondatban: *Intézkedések történtek a paksi atomerőmű terrortámadások elleni védelmének megerősítésére*. Ebben az esetben kicsit nehézkesnek is érezzük az általános alanyú megfogalmazást (*Intézkedtek a paksi atomerőmű terrortámadások elleni védelmének megerősítésére*), ebből mintha hiányoznék az alany. A személytelenség mellett a mondatban foglalt állítás esemény-jellegének hangsúlyozása is indokoltta tehát egy-egy ilyen kifejezés használatát, pl. *vki megtud vmit – vkinek tudomására jut vmi*.

Véleményem szerint tehát a terpeszkedő kifejezések használata nem mindig üldözendő: a személytelenséget kifejező, mediális értelmet hordozó funkcióigés szerkezetek helyesek lehetnek, hiszen szinonim megfelelőjük csak általános alanyú kifejezés lehet, azaz az ígés változat semmivel nem konkrétabb a terpeszkedő kifejezésnél. Nem helyeselhetők azonban véleményem szerint sem azok, melyekben semmiféle igenemváltás nem történik az ígés és a funkcióigés változat között, s a vonzatok száma és jellege is ugyanaz, azaz a funkcióigés változat valóban csak terjengősebb, terpeszkedőbb az ígésnél, pl. *A fizetési előleg visszafizetése végett a bérosztály levon / levonásba hoz X. Y. jövedelméből havi ötezer forintot* (újabbban: *havi ötezer forint levonást eszközöl*). Ezekben konkrét az alany, tehát semmi szükség nincs a funkcióigés szerkezet alkalmazására. Ugyanakkor néha még az ilyen esetekben is indokolt lehet a funkcióigés kifejezések használata, hiszen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a funkcióigés szerkezetek bővíthetősége sok esetben más, mint az ígés kifejezéseké. Ez azt jelenti, hogy bár az *intézkedik* ige és az *intézkedéseket tesz/hoz* funkcióigés szerkezet valenciája azonos, ám az utóbbi változathoz kapcsolhatunk melléknévi jelzőt, pl. *A cég szigorú intézkedéseket tett a munkafegyelem javítására*, ugyanezt a bővítményt az ígés változat esetében határozóként sem tudjuk kapcsolni **A cég szigorúan intézkedett a munkafegyelem javítására* (vö. Günther–Pape 1976: 120 is).

6. A funkcióigés szerkezetek külső és belső valenciaviszonyainak tárgyalása után tekintsük át most röviden azt is, hogyan viselkednek az idiómák ebből a szempontból. Korábban már említettem, hogy ezen a téren a két állandósult szókapcsolat-típus között vannak hasonlóságok és eltérések egyaránt. A hasonlóság egyrészt abban áll, hogy az idiómák esetén éppúgy vonzatok lexikalizálódnak, mint a funkcióigés szerkezetek esetén, valamint abban, hogy a szinonim szabad szókapcsolat vonzatai ezek esetében is megfeleltethetők az állandósult szókapcsolat konstrukcióextern bővítményeinek. Ugyanakkor azonban lényeges eltérések is vannak a két típus között.

Az egyik ilyen különbség szemantikai jellegű: míg a terpeszkedő kifejezések esetében a kifejezés grammatikai feje a segédigévé degradálódott funkcióige, a jelentés szempontjából a szerkezet névszói része funkcionál fejként. Egyben ennek a névszónak az igei alapszava vagy az ebből képezhető ige (melléknév) lesz a szinonim szabad szókapcsolat feje. Az idiómák esetén ez többnyire nem így van: ott a szerkezet egésze új, többnyire átvitt értelmet kap, amely nem számítható ki a tagok jelentésének az

összegéből (pl. *vki tüzet okád* = *vki nagyon dühös*). Ebből fakad az is, hogy a jelentés többnyire egy olyan szinonim szabad szókapcsolattal adható vissza, amely nem tartalmazza az idiómában előforduló lexémákat, s jelentésében is lényegesen különbözik az idióma szó szerinti jelentésétől. Különösen jól látszik ez az olyan idiómák esetében, amelyeknek lehetséges szó szerinti értelmezése is, pl.

- a) *A táborban nem lehetett fürödni, ezért mikor Péter hazaért, már nagyon piszkos volt, a haja is csapzottan lógott. Este aztán megfürdettem és alaposan megmostam a fejét.*
- b) *Péter már megint hármast hozott haza fizikából, úgyhogy alaposan megmostam a fejét.*

Az első esetben konkrét jelentésű szabad szókapcsolattal állunk szemben, a második esetben átvitt értelmű állandósult szókapcsolattal, idiómával. Ennek jelentése: ‘vki leszid, megdorgál vkit’. Ez utóbbi tekinthető tehát a szinonim szabad szókapcsolatnak, amely az idióma jelentését hordozza, s amelynek vonzatviszonyai is megfeleltethetők a frazéma vonzataviszonyainak, már legalábbis ami a tematikus szerepeket és ebből adódóan a vonzatok számát illeti. A vonzatok grammatikai formáját illetően természetesen nincs ilyen megfelelés, hiszen – ugyanúgy ahogy a funkcióigés kapcsolatok esetében – a belső vonzatok lexikalizálódása folytán a szerkezet fejeként szolgáló ige egyes eredeti vonzatai már bizonyos grammatikai pozíciókat elfoglalhatnak, ebből fakadóan a szerkezet egészéhez tartozó külső (konstrukcióextern) vonzatok ezeket a pozíciókat akkor sem foglalhatják el, ha – mint példánkban is – a szinonim kifejezés bővítménye értelmileg ezt a pozíciót kívánná:

Péter megmossa a fejét Károlynak

↓	↓	↓
Ágens		Patiens
alany	(tárgy)	dat. poss.

Péter leszidja Károlyt.

↓	↓
Ágens	Patiens
alany	tárgy

A fentebb a) és b) pontban feltüntetett két kifejezés egymásnak tulajdonképpen homonimái, hiszen azonos hangalak mellett egészen más jelentést hordoznak. Történeti fejlődésüket tekintve a homonimáknak ahhoz a típusához hasonlíthatnánk őket, amelynél az eredetileg összetartozó kifejezések jelentése ágazott szét az idők során annyira, hogy a motiváció elhomályosodása folytán ma már nem vagy csak nehezen fedezzük fel a szerkezetek összetartozását (vö. Hadrovics 1992: 73 is).²⁰

Kolde (1979: 79) az ilyen példákkal kapcsolatban megjegyzi még, hogy az idiómával szinonim szabad szókapcsolat (*vki leszid, megdorgál vkit*) és a homonim szó-

²⁰A fejmosás úgy válhatott a szidás és a korholás képes kifejezésévé, hogy „a régiek csak igen ritkán mostak fejet, s akkor sem illatos sampont vagy jól habzó szappant használtak erre a célra, hanem a fejbőrt, nyakat kegyetlenül csipő, erősen lúgos vizet” (O. Nagy 1979: 166). O. Nagy szerint (uo.) még az is hozzájárulhatott az átvitt jelentés kialakulásához, hogy a fejmosást boszorkányos rontásra is alkalmas műveletnek tartották, s ezért hozzájárult a ‘bajszerezés, kellemetlenkedés’ képzele is.

kapcsolat (*vki vkinek a fejét tisztítja*) között bizonyos értelemben a heteronimia egy sajátos esete áll fenn, ami abban nyilvánul meg, hogy a két szerkezet között mintegy közvetítőként áll az állandósult szókapcsolat, amely a szinonim szabad szókapcsolatnak a jelentés síkján, a homonim szabad szókapcsolatnak a nyelvi kifejezés síkján felel meg.²¹

Lényeges különbség még idiómák és funkciógés szerkezetek között az is, hogy az utóbbiak esetében gyakorlatilag mindig egy bővítmény lexikalizálódik (ez itt persze amolyan pseudo-lexikalizálódás, hiszen valójában a névszó verbalizálódása megy végbe), míg az idiómáknál több bővítmény „felszívódása” is előfordul (pl. *vkinek a ruca kienné seggéből a kását* ‘nagyon kicsi’). Ebből fakad hogy az idiómák esetében jóval tarkább képet mutat a konstrukcióintern és a konstrukcióextern valencia megoszlása, mint a funkciógés szerkezetek esetében. Nem minden idiómához találunk ugyan homonim szabad szó szerkezetet (már csak azért sem, mert bizonyos típusaik (az ún. exoszemémikus frazémák – vö. Burger–Buhofer–Sialm 1982: 24) betű szerinti jelentésükben lehetetlenséget állítanak, pl. *a fulén ül, bolhából elefántot csinál*), de ha a fejükül szolgáló ige eredeti jelentését és valenciáját a frazéma (frazeolexéma) jelentéséhez és valenciájához hasonlítjuk, akkor Torzova (1983: 284) és Hessky (1988: 143) nyomán „homonim” viszonyról beszélhetünk.²²

A frazéma és a „homonim” ige valenciája tekintetében több típust lehet felállítani, mégpedig mind a kvantitatív, mind a kvalitatív viszonyok tekintetében. Tekintsük át most röviden ezeket a megféleléseket is!

I. A frazéma saját bővítményeinek száma kevesebb, mint a „homonim” igéé, mert a fejként szolgáló ige egy vagy több saját bővítménye lexikalizálódott. Ezen a csoporton belül is több típust lehet elkülöníteni.

A) Az egyikben a vonzatszámkülönbség csak arra vezethető vissza, hogy vonzatok „felszívódnak”. Ezen belül lehet a frazéma vonzatszama eggyel vagy kettővel kevesebb, mint a „homonim” igéé.

a) Eggyel kevesebb:

3 vegyértékű ige → 2 vegyértékű frazéma:

vki tesz vmit vhová → *vki lapátra tesz vkit* = vki elbocsát vkit

vki vhogyan bánik vkivel/vmivel → *vki kesztyűs kézzel bánik vkivel/vmivel* = kíméletesen bánik vki vmivel

vki ad vmit vkinek → *vmi szárnyakat ad vkinek* = (alkotó) lendületet ad vkinek vmi

²¹Hozzátehetjük ehhez még, hogy az ilyen, szó szerint is értelmezhető állandósult szókapcsolatok nyelvi humor forrásaivá is tehetők. Ezt a betű szerinti értelmezést *literalizáció*nak nevezi a szakirodalom (< lat. *litera* ‘betű’), s nagyon sokszor találkozunk vele viccszövegek poénjaiként. Itt most csak egy példa: *Feldobják Pista bácsi és nem esik le, mi az? Pista bácsi megfogta az Isten lábát.*

²²Mindkét szerző idézőjelben használja a „homonim” jelzőt, ezzel jelezve, hogy itt a homonimia egy sajátos, csak ebben az összefüggésben használatos értelmezéséről van szó. A továbbiakban eljárásmodjukat én is követem.

2 vegyértékű ige → 1 vegyértékű frazéma:

vki hegyez vmit → *vki hegyezi a fülét* = vki nagyon figyel

vki ver vmit → *vki veri a mellét* = vki henceg, dicsekszik

vki elhullat vmit → *vki elhullatta már a csikófogat* = vki nem fiatal már

b) Kettővel kevesebb:

Ez az eset lényegesen ritkább az előzőnél, hiszen itt pozitív vegyértékű frazéma csak akkor fordulhat elő, ha egy három vegyértékű ige két vegyértéke megkötődik. Számszerűleg persze ugyanezt a helyzetet eredményezi, ha egy két vegyértékű ige mindkét bővítménye lexikalizálódik, de ebben az esetben már 0 vegyértékű frazéma, azaz mondat formájú szólás (pl. *Zsindely van a háztetőn*) jön létre.

3 vegyértékű ige → 1 vegyértékű frazéma

vki vmit vhová kap/szed → *vki a nyaka köré kapja/szedi a lábát* = vki sietve v. futva megindul

vki ver vmit vhová → *vki veri a fejét a falba* = vki nagyon dühös

B) A másik csoportban a frazéma konstrukcióextern vonzatainak száma eggyel kevesebb, mint a „homonim” igéé, ám ez úgy jön létre, hogy a fejként szolgáló ige eredeti vonzatai közül kettő „felszívódik”, egyúttal viszont a frazéma egy új bővítményhelyet is megnyit, hiszen az új jelentéshez tartozó szemantikai argumentum(ok) kifejezése ezt szükségessé teszi. Ebben a típusban az újonnan belépő vonzat szinte mindig dativus possessivus formájában jelenik meg.

Az esetek többségében az történik, hogy egy két vegyértékű ige mindkét vonzata lekötődik, s helyette nyit meg egy új bővítményhelyet a frazéma.

vmi belep vmit → *belepte a dér a fejét vkinek* = vki megöszült

vmi van vhol → *vkinek a bőre alatt is pénz van* = vki nagyon gazdag

vmi van vhol → *vkinek torkán van a kés* = vki szorult helyzetben van

Jóval ritkább az az eset, mikor egy három vegyértékű ige két vegyértéke kötődik meg, s a megmaradt egy vegyérték mellé nyit meg egy újat a frazéma:

vki tesz vmit vhová → *vki bogarat tesz a fülébe vkinek* = vki olyasmit közöl vkivel, ami nem hagyja nyugodni, töprengésre készteti am azt

II. A frazéma saját bővítményeinek száma ugyanannyi, mint a „homonim” igéé. Ennek a típusnak is két lehetséges variánsa van:

A) A vonzategyenlőség azáltal keletkezik, hogy a frazéma fejeként szolgáló ige egy vagy több vonzata (esetleg szabad határozója is) lexikalizálódik, de helyette a frazéma egésze ugyanannyi új bővítményhelyet nyit meg. Ez a típus nagyon hasonlít az előző csoport B) kategóriájára, azzal a különbséggel, hogy itt ugyanannyi új bővítmény felvételére nyílik lehetőség, mint amennyi „felszívódott” a lexikalizálódás során.

vki jön vhová → *vki tisztába jön vmivel* = vki megért vmit

vkinek van vmije → *vkinek jó orra van vmihez* = vki ért vmihez, vki ráérez vmire

vki betöm vmit vmivel → *vki betömi a száját vkinek vmivel* = vkit vmilyen juttatással elhallgattat

vmi kopik → *vkinek térdig kopik a lába* = vki sokat megy, hogy elintézzon vmit

Ez is mutatja, hogy a frazémának annyi külső vonzatának kell lennie, mint amennyivel nem-frazeologikus megfelelője, szinonimája rendelkezik.

B) A vonzategyenlőség azáltal keletkezik, hogy a frazéma és nem-frazeologikus megfelelője ugyanazokkal a vonzatokkal rendelkezik, de a frazémában a szerkezet fejeként szolgáló ige egy (vagy több) szabad határozója lexikalizálódott:

vki jön [vhová] → *vki az apostolok lován jön [vhová]* = vki gyalog jön [vhová]

vki nevet → *vki a markába nevet* = vki kárörvendően nevet

vki felkel → *vki bal lábbal kelt fel* = vki rosszkedvű

vki ugrik vhová → *vki fejest ugrik vmibe* = vki gondolkodás nélkül belevág vmibe

Ezeknek az eseteknek egy részében (l. az első két példát) nem igazán átvitt értelmű a frazéma jelentése, ez látszik a szinonim szabad szókapcsolatokon is, hiszen azok is tartalmazzák a frazéma fejeként szolgáló igét, s mind az állandósult, mind a szabad szókapcsolat kiegészül egy – szinonim jelentésű – szabad határozóval. Tartoznak viszont egyértelműen idiómának minősíthető esetek is ebbe a típusba, ám ezeknek az esetében is jól látszik, hogy mind a frazéma, mind a szinonim szabad szókapcsolat ugyanannyi külső vonzattal rendelkezik.²³

III. Jóval kisebb azoknak a frazémáknak a száma, amelyek esetében a frazéma külső vonzatainak száma nagyobb a „homonim” igénél. Ez a helyzet akkor állhat elő, ha a fejként szolgáló ige vegyértékei lekötődnek, de a frazéma ezeket pótolja új bővítményhelyekkel, sőt még egy további bővítményt is felvesz. Erre főleg akkor találunk példát, ha a fej valamilyen egy vegyértékű (többnyire mediális) ige, s a frazémában ennek alanya lekötődik, ám ennek helyébe – többnyire dativus possessivus formájában – új vonzat lép, viszont a frazéma jelentése még egy további vonzat felvételét is megköveteli (bár két vegyértékű ige esetében is találni ilyen példát):

vmi fáj → *vkinek fáj a foga vmire* = vki szeretne vmit (megkapni)

vmi fáj → *vkinek fáj a szíve vkiért/vmiért* = vki nagyon sajnál vkit/vmit

²³Tulajdonképpen ehhez az utóbbi típushoz sorolhatók a mostani vizsgálatból kirekesztett szóláshasonlatok is, hiszen valójában ezekben is egy szabad határozó lexikalizálódik:

vki fut, mint akit puskából lőttek ki = nagyon gyorsan fut

vki alszik, mint a bunda = vki mélyen alszik (vö. *vki az igazak álmát alussza*)

vki ért vmihez, mint hajdú a harangöntéshez = vki nem ért vmihez.

Két vegyértékű ige esetén is lehet azért találni ilyen példát:

vki rág vmit → *vki a fülébe / a szájába rág vkinek vmit* = *vki nagyon alaposan elmagyaráz vkinek vmit*

Ezek lennének tehát azok a típusok, amelyek a frazéma külső (konstrukció-extern) valenciája és a „homonim” ige saját valenciája között kvantitatív alapon felállíthatók. Torzova (1983: 284–285) a németben rendkívül gyakori ún. szomatikus, azaz testrészneveket tartalmazó frazémák körében vizsgálatot végzett el annak megállapítására, melyik típus milyen százalékban fordul elő ebbena frazémacsoportban. Ennek az eredményét a következő táblázat mutatja:

A frazéma vonzatainak száma eggyel kevesebb a „homonim” igéénél	62%
A frazéma vonzatainak száma kettővel kevesebb a „homonim” igéénél	6%
A frazéma vonzatainak száma ugyanannyi, mint a „homonim” igéé	22 %
A frazéma vonzatainak száma eggyel vagy kettővel több a „homonim” igéénél	10%

Érdekességképpen én is elvégeztem egy hasonló vizsgálatot, ha nem is egészen akkora anyagon, mint Torzova. Ő ugyanis 460 frazémát dolgozott fel, én kb. ennek a felét 235 frazémát, a magyar nyelv talán leginkább használatos szomatikus frazeologizmusait vizsgáltam meg ugyanebből a szempontból, mert érdekelt, vajon hasonló eloszlás mutatkozik-e a magyarban is, mint a németben. A táblázatban kicsivel jobban differenciálok, mint Torzova, annak alapfelépítése a fentebb I., II. és III. csoportokban bemutatott típusoknak felel meg:

I. A frazéma vonzatainak száma kevesebb, mint a „homonim” igéé			41,66%
A) Csak vonzatszámcsökkenés történt		34%	
a) a frazémának eggyel kevesebb vonzata van	32,76%		
b) a frazémának kettővel kevesebb vonzata van	1,30%		
B) Vonzatszámcsökkenés és -növekedés egyszerre történt		7,66%	
II. A frazéma vonzatainak száma ugyanannyi, mint a „homonim” igéé			53,19%
A) Vonzatszámcsökkenés és -növekedés egyszerre történt	41,28%		
B) Szabad határozók lexikalizálódtak	11,91%		
III. A frazéma vonzatszáma nagyobb, mint a „homonim” igéé			5,10%

Ha a két táblázatot összevetjük, megállapítható, hogy a magyarban is csekély azoknak a frazémáknak a száma, amelyeknek több külső vonzatuk van, mint a „homonim” igének.

Ez – figyelembe véve, hogy a frazeologizálódás folyamata a szerkezet fejéül szolgáló ige egyes bővítményeinek lexikalizálódásával jár együtt – nem is meglepő. Ugyanakkor lényeges különbség van a másik két típus esetében a magyar és a német nyelv között: míg a németben messze vezetnek azok a frazémák, amelyeknek kevesebb vonzatuk van, mint a „homonim” igének (68%), s csak jóval kevesebb frazéma esetében (22%) fordul elő „vonzategyenlőség”, addig a magyarban ez utóbbi csoport a legjelentősebb, s ez utóbbin belül is messze vezet az a típus, amely egy újabb – többnyire dativus possessivus formájában megjelenő – vonzat megnyitásával egyenlíti ki a csökkent vonzatszámot. Hogy ennek a különbségnek mi lehet az oka, nehéz volna megmondani, ugyanis Torzova csak az eredményeket közli, az idiómák listáját nem, csupán egy-egy példát. Mégis arra gondolok, hogy a dativus possessivus a magyar nyelvben talán könnyebben válhat bővítménnyé, főként az ilyen típusú frazémák esetén, melyek testrészneveket tartalmaznak, hiszen a dativus possessivus nagyon közel áll a magyarban a birtokos jelzőhöz, a testrésznevek személyhez kötődése pedig nagyon erős. Annak megállapítására, hogy más jellegű frazémák esetében lényegesen megváltozik-e ez az arány, érdemes volna hasonló vizsgálatokat végezni nagyobb, s nem csupán szomatikus frazémákat tartalmazó anyagon is, de ez már meghaladja ennek a dolgozatnak a kereteit.

7. Mindazonáltal a kvalitatív vonzatszám csak egyik aspektusa a frazeologizmusok valenciájának. Ugyanúgy mint más valenciahordozók esetében legalább ennyire fontos azonban a szemantikai valencia is, hiszen nemcsak a vonzatszám, de a vonzatok szemantikai jellemzői is átalakulhatnak a frazeologizálódás során. Ahogyan a vonzatszámot sem a „homonim” ige befolyásolja, a vonzatok szemantikai minősége is a szinonim szabad szókapcsolat vonzatainak felel meg. Különösen jól látszik ez egyes szó szerint is értelmezhető frazémákon, amelyek talán legékesebb bizonyítékai az állandósult szókapcsolatok körében oly gyakori konkrét → absztrakt jelentésváltozásnak. Pl.

szabad szókapcsolat

frazéma

Péter nyélbe ütötte a lapátot

Péter nyélbe ütötte az üzletet

konkrét: szerszám

absztrakt: vállalkozás,
üzlet

A varga benne hagyta a bőröket a csávéban.

A varga benne hagyta egy üzletfelét a csávéban.

– Hum, speciális: nyers bőr

+ Hum

Vizsgáljuk meg most egy kicsit alaposabban az idiómák szemantikai viszonyait! Korábban említettük, hogy a terpeszkedő kifejezések esetében grammatikai fejként a funkcióige szolgál, a szerkezet szemantikai feje viszont a kapcsolat névszói része. Ez az idiómák esetében nem így van: a szerkezet grammatikai feje itt is az ige, de ennek nem pusztán „verbalizátor” szerepe van, hanem valóságos bővítményeket (vonzatokat és

szabad határozókat) köt magához, amelyeknek egy része lexikalizálódhat, s az idióma valenciája szempontjából irrelevánssá lehet. Ezzel együtt nem pusztán a bővítmények hordozzák a szerkezet szemantikai tartalmát, hanem a frazéma egésze ruházódik fel valamilyen új (többnyire az eredetihez képest absztraktabb) jelentéssel. Hogy ez a jelentés (s ezáltal gyakran a vonzatok száma, ill. minősége) mennyire tér el a szabad szókapcsolat értelmétől, ebben a tekintetben vannak – többnyire a szerkezet idiomatizáltsági fokától függő – fokozati különbségek. Így például a *markába nevet* vagy az *apostolok lován jön* frazémák idiomatizáltsági foka csekély, csak valamilyen külső körülménnyel egészítik ki igéjük jelentését, ezért a fejként szolgáló ige és a frazéma jelentése közel áll egymáshoz, valenciájuk is megegyezik, mind a szintaktikai, mind a szemantikai valencia tekintetében. Tipikus példái ennek azok a frazémák, amelyek esetében az állandósult szókapcsolat és a „homonim” ige vonzatszámegyezése azáltal jön létre, hogy csupán az ige szabad határozói lexikalizálódnak, vonzatai ugyanazok maradnak.

Ugyanakkor azt látjuk, hogy minél inkább távolodik a frazéma jelentése a fejként szolgáló ige eredeti jelentésétől, annál inkább módosulhatnak a vonzatai is. Ez a módosulás érintheti a vonzatok számát és/vagy minőségét.

Előfordulhat, hogy az idióma vonzatai első ránézésre mind számuk, mind szintaktikai minőségük, mind szemantikai szelekciós szabályaik tekintetében teljesen azonosak a szabad szókapcsolat bővítményeivel. Így van ez például a már korábban említett *vki megmossa a fejét valakinek frazéma* esetében is. Ez esetben tehát látszólag igazi homonimákkal állunk szemben, amelyekről csak a kontextus dönti el, melyik jelentésben találjuk őket a szövegben. Valójában azonban mégis más a helyzet. Egyrészt a szabad szókapcsolat esetében a *megmos* ige valódi vonzatai csak az alany és a tárgy, a dativus possessivus csupán a tárgy jellege, személyhez kapcsolt volta miatt jelenik meg (l. később is), a frazéma esetében viszont a dativus valóban kötelező vonzat. Emellett a frazémával szinonim igéknek (*leszid, megdorgál*) a két kötelező vonzaton kívül (*vki, vkit*) van egy fakultatív vonzatuk is (*vmiért*, ill. *vmi miatt* – vö. Apreszján–Páll 1982: II, 340 is). Annak a tételnek az értelmében, miszerint a frazéma vonzatai megegyeznek a szinonim kifejezés vonzataival, a *vki megmossa a fejét vkinek* idióma is rendelkezik ezzel a fakultatív vonzattal:

Péter leszidta a fiát a késésért. → *Péter megmosta a fejét a fiának a késésért.*

Ugyanez a bővítény a „homonim” ige mellett, azaz a szabad szókapcsolat esetében már nem fakultatív vonzatként jelenik meg, legfeljebb szabad ok- vagy célhatározóként állhat:

Péter megmosta a fejét a fiának, mert csupa homok volt.

Péter megmosta a fejét a fiának, hogy ne legyen piszkos a párnája.

Ebben az esetben tehát az idióma és a szabad szó szerkezet vonzatszáma csak látszólag azonos, jöllehet – mivel a fakultatív vonzat elmaradhat – gyakran csak a kontextusból derül ki az elvont jelentés.

Ennél már egy fokkal jelentősebb eltéréseket mutatnak azok az esetek, melyekben a frazéma és a „homonim” ige vonzatai ugyan számszerűleg megegyeznek, de a szemantikai szelekciós szabályokban eltérések mutatkoznak. Ilyen eseteket már láttunk a *nyélbe üt*, ill. a *bennehagy a csávéban* kifejezések kapcsán. Hasonló a helyzet a következő példában is, jóllehet itt már vonzatszámkülönbség is van, hiszen a három vegyértékű ige egyik vonzata lexikalizálódik:

A pék a lapátra tette a kenyeret. → *A pék lapátra tette a segédet*
 +Hum –Hum +Hum +Hum

Amint látható, a vonzatszámkülönbséghez a szemantikai szelekciós szabályok különbsége is társul, de ez esetünkben még morfoszintaktikai különbséggel is kiegészül: míg a konkrét értelmezés esetén, azaz a szabad szókapcsolatban a *lapának* lehet (határozott vagy határozatlan) névelője, az idióma esetében névelő sosem jelenhet meg. Hasonló példa a *bennehagy a csávéban* kifejezéssel szinonim *cserben hagy* idióma is: míg a *bennehagy a csávéban* esetén csak a szemantikai szelekciós szabályokban van különbség a szabad és az állandósult szókapcsolat között, addig ez utóbbi szólás esetében ez a különbség már a névelőhasználat morfológiai különbségével is „megfejeződik”, sőt ebben az esetben a kifejezés állandósulása oda vezetett, hogy a frazéma névszói tagja előbb összetételi előtaggá, majd mára már félig-meddig igeekötővé vált.²⁴

A varga a bőröket a cserben hagyta. → *A varga egy üzletfelét cserbenhagyta.*

Szintén jó példa a vonzatok eltérő szemantikai szelekciós szabályaiból fakadó jelentéskülönbségre a *vki kiszúrja a szemét vkinek vmivel* idióma. Itt a szólás és a „homonim” ige vonzatai formailag azonosak, sőt a tematikus szerepek tekintetében is nagyrészt azonosság van a szabad és az állandósult szókapcsolat között. Ebből fakad, hogy a vonzatok szemantikai szelekciós szabályai is jórészt megegyeznek. Különbség – első ránézésre – egyedül az Instrumentum szerepű vonzat esetében van:

Péter egy bottal / egy ceruzával kiszúrta Pali(nak a) szemét / a szemét Palinak.
 Ágens Instrumentum Patiens
 +Hum +konkrét / +hegyes –Hum

Péter ötszáz forinttal / egy ingyen színházjeggyel szúrta ki a szemét Palinak
 Ágens Instrumentum Címzett
 +Hum –konkrét / +kis értékű +Hum

Míg az Instrumentum vonzatnak a szabad szókapcsolat esetében valamilyen konkrét, ezen belül ‘hegyes, szúrós’ szemantikai jeggyel rendelkező tárgynak kell lennie, addig

²⁴Ezért itt már nem is beszélhetünk igazi, azaz két szóból álló frazémáról, hanem csak a Somhegyi (1992: 437) által ál-monofrazémának nevezett képződményről.

az elvont jelentésű ('aránytalanul csekély ellenszolgáltatást nyújt vkinek') állandósult szókapcsolat -VEL ragos vonzatának a szemantikai jegye egészen más: többnyire elvont jelentésű (vminek az ellenértékeként ugyan elképzelhető konkrét tárgyi juttatás is), ám még fontosabb: legyen egy olyan szemantikai jegye, amely kifejezi, hogy 'a szöveg-előzményből megismert elvégzett teljesítményhez képest jóval kisebb ellenértéket képviselő ellenszolgáltatás'-ról van szó.

Ha jobban megnézzük a két szókapcsolatot, akkor azért rájövünk, hogy valójában ennél többről is szó van: a tematikus szerepek azonossága csak látszólagos, mert a Patiens szerepű vonzat az állandósult kapcsolatban elveszti tematikus szerepét, lexikalizálódik, ezáltal pusztán formális vonzattá válik. Ugyanakkor míg az első esetben a három vegyértékű *kiszúr* ige mellett (*Péter [egy szöggel] kiszúrt egy léggömböt*) a dativus possessivus a szerkezetben szereplő Patiens (*vkinek a szeme*) vonzataként jelenik meg, addig a második esetben ténylegesen az igei fej dativusi vonzatáról van szó, hiszen itt végül is valamiféle adásvételi tranzakcióval állunk szemben, amelyben Pali egyfajta Címzett, a -VEL ragos vonzat viszont csak látszólag Instrumentum, hiszen nem valóságos eszközről, hanem ellenértékről van szó. A birtokos és a Címzett szerepű vonzat különbsége morfoszintaktikai eltérésekben is manifesztálódhat: a szabad szó szerkezetben – éppen mert valójában nem az ige, hanem a Patiens szerepű bővítmény saját vonzatáról van szó – a -NAK ragos bővítmény birtokos jelzői és dativus possessivusi helyzetben egyaránt megjelenhet: *Péter kiszúrta Pali(nak a) szemét egy ceruzával* vagy *Péter kiszúrta a szemét Palinak egy ceruzával*, a frazéma esetében viszont inkább csak a dativusi vonzat lehetséges, bár – éppen mert a szerkezetben a legfontosabb a -VAL ragos bővítmény 'csekély értékű dolog' szemantikai jegye – azért korlátozottan a birtokos jelzős megoldás is lehetséges: *Péter ötszáz forinttal szúrta ki Pali szemét*. Ezek a példák is mutatják, milyen szűk az a sáv, ahol a konkrét jelentés átsiklik az absztrakta. Itt ugyanis – jóllehet ugyanúgy valami adásvétel jellegű tranzakcióról van szó, mint a szokásosabb *Péter ötszáz forinttal szúrta ki a szemét Palinak* formában – nem jelenik meg dativusi vonzat a frazéma mellett, holott a szerkezet jelentésében benne van, hogy 'Péter vmiért ötszáz forintot adott Palinak'. A két szerkezet éppen ebből fakadóan néha valóban homonim is lehet, s csak a kontextus dönti el, hogy a konkrét vagy az átvitt jelentéssel van-e dolgunk, pl. *Péter egy ceruzával szúrta ki a szemét Palinak*. Ebben a példában a *ceruza* konkrét Instrumentum is lehet, de ugyanúgy lehet valamilyen teljesítmény ellenértéke. Ugyanakkor mégiscsak marad valamennyi morfoszintaktikai különbség a két szerkezet között, de ez csak bizonyos szórendi pozíciók mellett látszik. Míg ugyanis a szabad szó szerkezet esetén az igekötő az ige előtt vagy után is állhat, az állandósult szókapcsolatban inkább csak az ige utáni pozícióban képzelhető el, nem érzem egészen jónak azokat a mondatokat, hogy (*)*Péter kiszúrta ötszáz forinttal a szemét Palinak* vagy (*)*Palinak a szemét ötszáz forinttal kiszúrta Péter*.²⁵ Ugyanakkor erős emocionális töltés mellett még ez a megoldás is elképzelhető: *Ötszáz forinttal kiszúrnád Pali szemét?* (Vö. még Komlós 1992: 493 is.)

²⁵A (*) jel a mondatok feltételes akceptálhatóságát jelzi.

A frazéma és a „homonim” ige vonzatkörének tekintetében talán a legnagyobb eltéréseket azok az esetek mutatják, amelyekben a frazéma a lexikalizálódott bővítmény helyébe új vonzathelyet is megnyit. Az ilyen példákban ugyanis nemcsak a meglevő vonzatok szemantikai szelekciós szabályai térnek el, hanem az állandósult kapcsolat egy olyan új bővítménnyel is rendelkezik, amellyel a kiindulópontul szolgáló ige nem, pl.

<i>Péter / a kutya lassan a kerítéshez jött</i>	<i>→ Péter lassan tisztába jött a helyzetével.</i>
± Hum	+ konkrét
Ágens	Direkcionális
	+ Hum
	Experiens
	+ absztrakt
	Téma

Amint látható, ebben a példában egyaránt megváltozik az alany tematikai szerepe és szemantikai szelekciója: a konkrét jelentésű szabad szókapcsolat Ágense helyett a frazémában Experiens szerepű bővítmény áll alanyként, emellett a mindössze +Élő megköttést tartalmazó szemantikai szelekciós jegy leszűkül +Hum jegyre, azaz ‘állat’ (+Anim) jegyű alanya már nem lehet a frazémának (legfeljebb egy antropomorfizált lehetséges világban, pl. egy mesében). A lokális vonzat lexikalizálódott a frazémában, de nem az eredeti konkrét, hanem elvont jelentésben (*tisztába*), végül pedig az új jelentés (‘vki megért, fölfog vmit’) által megkívánt másik argumentumhelyre belép egy elvont jelentésű bővítmény.

A tematikus szerepek megváltozása nagyon sokszor az igenem megváltozását is előidézi a frazéma és a „homonim” ige viszonylatában. Már előző példánk is ilyen jellegű, de talán még jobban illusztrálhatjuk ezt a jelenséget a következő mondatsorral:

<i>A farönk / a holttest úszik a folyóban.</i>	– mediális
Patiens	Lokális
– Anim	

<i>Péter / a kutya úszik a folyóban.</i>	– bennható
Ágens	Lokális
+ Anim	

<i>Péter (nyakig) úszik az adósságban.</i>	– mediális
Patiens	
+ Anim, + Hum	

Példáinkból látható, hogy a –Anim²⁶ szemantikai jegyű alany az *úszik* ige mellett Patiens szerepű, tehát az ige mediális értelmű (‘A farönköt / a holttestet sodorja a víz = A farönk / a holttest sodródik a vízben’). Ha azonban ‘élő’ szemantikai jegyű bővít-

²⁶ – Anim = – Animated: ‘nem élő’ szemantikai jegyű bővítmény.

mény a mondat alanya (+Anim), akkor annak tematikai szerepe már Ágens lesz, hiszen itt nem a víz felhajtóereje és a víz sodrása biztosítja az alany haladását, hanem annak – bizonyos kar- és lábmozdulatokkal a vízzel szemben kifejtett – saját fizikai energiája.²⁷ Ebből fakad, hogy itt nem mediális, hanem bennható igével van dolgunk. A *vki úszik az adósságban* frazéma alanya azonban – jóllehet csakis egyszerre +Anim és +Hum szemantikai jegyű bővítmény fordulhat elő ebben a pozícióban – már nem Ágens tematikai szerepű, hanem Patiens. Ennek oka az, hogy immár nem konkrét jelentésű, felhajtóerővel rendelkező folyadék a közeg, hanem képes, metaforikus jelentésű: az *adósságban* nem lehet saját energiánkat felhasználva előrehaladni, abban az egyébként úszni tudó ember is csak passzívan sodródni képes, tehát a frazéma mediális értelmű.

Még egy jelenségről szeretnék itt szólni: ismeretes, hogy az igék körében az átvitt értelmű használat megkövetelheti bizonyos bővítmények kötelező megjelenését. Ennek különböző változatai vannak: előfordul, hogy vonzatszámkülönbség is van a konkrét és az elvont jelentésű ige között, pl. *Bedőlt a ház fala – Péter bedőlt a család ígéreteinek*,²⁸ de az is előfordulhat, hogy egy a konkrét jelentésben fakultatív bővítmény válik kötelezővé (természetesen itt is eltérő szemantikai specifikációval, néha más esetvégződéssel is), vö. pl.

Konkrét:

Péter bent van a fürdőszobában, nem tud kijönni.

Elvont:

Péternek kevés a zsebpénze, nem tud kijönni belőle.

Péter utálja a főnökét, nem tud kijönni vele.

Ugyanakkor azonban néha ennek a fordítottjával is találkozunk: éppen az átvitt értelem követeli meg bizonyos bővítmények elmaradását, pl. *rajzol* ‘zsebmetszéssel foglalkozik’, *lapátol* ‘evezt’, ill. ‘jó benyomást igyekszik kelteni a főnökeinél’, *olajoz* ‘(szeszest italt) iszik’ vagy *berúg* ‘lerészegedik’.²⁹ (Ennél is gyakoribb az a jelenség, hogy az ige egyes tárgyi vagy határozói bővítényeit magába szívja, pl. *vet* (magot), *befog* (lovat), *mos* (ruhát), *mosogat* (edényt), *fordít* (idegen szöveget), *kidől* (a munkából), *kimúlik* (a

²⁷Meg kell persze jegyeznünk, hogy a +Anim szemantikai jegy itt – főként állatok esetében – még kiegészül olyan pragmatikai háttértudással is, hogy az illető állat tud-e vagy szokott-e úszni. Ezért például *A kutya úszik a vízben* mondat egyértelmű, hiszen tudjuk, hogy a kutyák tudnak úszni, de már az *Egy disznó úszik a vízben* mondat kétértelmű, hiszen elsőre inkább ‘sodródik’ jelentésben interpretálnánk, de nem zárható ki az sem, hogy egy disznó kapálózva úszik a vízben (a lehetséges világokban való interpretációkról – gondoljunk csak Orwell Állatfarmjára – nem is beszélve).

²⁸A vonzatszámkülönbség mellett természetesen az a alany szemantikai szelekciós szabályai is eltérők ebben az esetben.

²⁹A konkrét jelentésű ige által megkövetelt és az elvont jelentésű által kizárt bővítmények összekapcsolása nyelvi humor forrása is lehet, mint pl. az alábbi ‘életbölcességben’: *Az élet olyan, mint a motor: csak be kell rugni és megy magától.*

világból), ám ezek a bővítmények csak fakultatívvá válnak, nem szükségszerűen maradnak el, ellentétben előbbi példáinkkal.)

Mindkét fent említett lehetőség (tehát bővítmények kötelezővé válása és kötelező elmaradása megfigyelhető az igei frazémák körében is. Az első típus, azaz a bővítmény kötelezővé válása vagy esetvégződésének specializálódása különösen gyakori azoknak a frazémáknak a körében, amelyek a szókapcsolatban lexikalizálódott bővítményük helyett egy új – nem dativus possessivusi – bővítményt is vesznek magukhoz, pl.

Péternek fáj a foga.

Péternek őzhúsrá fáj a foga.

Az oroszlán egy fához feni a fogát.

Az oroszlán nyúlhúsrá feni a fogát.

Ugyanakkor az is előfordul, hogy egy a szabad szókapcsolat „homonim” igéje mellett kötelező vagy fakultatív vonzat megjelenése tilos a frazéma mellett, ugyanis általa az átvitt értelmű szerkezet visszasiklik a konkrét síkra, pl.

Mielőtt elutazott, Péter beadta a kulcsot a szomszédba. – konkrét

Mielőtt elutazott, Péter beadta a kulcsot. ‘meghalt’ – absztrakt³⁰

De nem lehetséges:

**Senki nem számított rá, hogy Péter hirtelen beadja a kulcsot a szomszédba ‘meghal’.*

Ugyanígy:

Péter sokáig próbálkozott a feladat megoldásával, de végül bedobta a törölközőt ‘feladta a küzdelmet’

**Péter sokáig próbálkozott a feladat megoldásával, de végül bedobta a törölközőt a szennyestartóba.*

Végezetül vegyük még szemügyre e következő érdekes példát:

A molnár délután felöntött a garatra három zsák búzát. – konkrét

A molnár délután felöntött a garatra. – kétértelmű: konkrét v. átvitt

A pszichiáter délután felöntött a garatra. – átvitt

Az első mondatban a *felönt* ige három vegyértékű, s mivel a búza mint gabonaféle ebben a jelentésben szokásos bővítmény, ez „fel is szívódhat”, azaz fakultatívvá válhat

³⁰Természetesen ez a különbség is már az alanyi bővítmény eltérő tematikai szerepében (Ágens ↔ Patiens) gyökerezik.

(vö. *vet, mos* stb.).³¹ Ez a helyzet áll elő a második mondatban, annak elsődleges, konkrét interpretációja során. Ebben az esetben a *garat* még a *felönt* ige vonzata. A második mondat azonban másként is értelmezhető: 'A molnár délután alaposan leitta magát'. Ekkor azonban a *garat* már nem valóságos bővítmény, csupán a frazéma fejeként szolgáló ige konstrukcióintern vonzata, de mint láttuk, ezek a frazéma jelentése szempontjából tulajdonképpen irrelevánsak, csak a konstrukcióextern vonzatok számítanak. Példánk azért is érdekes, mert ezúttal nem az alanyi vonzat szemantikai specifikációja, ill. eltérő tematikus szerepe téríti el a frazémát a konkrét jelentéstől az átvitt felé, hanem a lexikalizálódó határozói vonzat: a poliszém *garat* eredetibb 'Mühltrichter' jelentéséből átsiklik a 'Rachen, Schlund' értelmű anatómiai jelentésébe.³² Persze azért a szemantikai jegyeknek valamennyire itt is van szerepük, mert a kifejezés kétféle interpretációja inkább csak akkor lehetséges, ha az alany 'molnár vagy annak segédje' jelentésű. Elvileg persze nem kizárt, hogy más +Hum szemantikai jegyű alany is gabonát öntsön egy malom garatjába, de egy ilyen mondatban már nem egyforma a konkrét, ill. átvitt értelmű interpretáció valószínűsége, s minél inkább 'nem kétkezi munkás'-ról van szó, annál valószínűbb, hogy átvitt értelműnek és frazémának fogjuk fel a kifejezést.

8. Összegzés:

Dolgozatomban megkíséreltem röviden összefoglalni a frazeológiai kapcsolatok valenciájával kapcsolatos kérdéseket, leszűkítve a vizsgálatot az igei alaptagú frazémák két csoportjára, a funkciógis kapcsolatokra és az igei fejjel rendelkező idiómákra. A vizsgálat számos érdekes tanulsággal szolgált. Bebizonyosodott, hogy – akárcsak más valenciahordozók – a frazémák is különböző számú vonzatokat képesek maguk mellé kötni, így vannak egy, két és három vegyértékű frazémák, valamint hogy ezek körében is lehetséges a vonzatok fakultatív megjelenése. Mindkét említett frazémacsoportban beszélhetünk konstrukcióintern és konstrukcióextern bővítményekről, de a szerkezet egésze szempontjából csak ez utóbbiak fontosak, ezek azok a vonzatok, amelyek a szerkezet jelentése által előírt szemantikai argumentumokat kifejezik. A konstrukcióintern vonzatok ebből a szempontból irrelevánsak, jóllehet a jelentés szempontjából szükség van rájuk. Ez különösen érvényes a funkciógis szerkezetekre, melyeknek igéje inkább csak amolyan verbalizátornak tekinthető, s a szemantikai fej a – formálisan lexikalizálódott bővítménynek látszó – névszói rész. Az idiómák esetében a szerkezet fejeként szolgáló ige is fontos, a jelentés szempontjából az egész szerkezet egységként viselkedik. Az igei frazémák vonzatszámra megfelel a velük szinonim szabad szókapcsolatokhoz kapcsolódó bővítmények számának, a szerkezet fejeként álló ige vonzatá-

³¹Elvileg az is előfordulhat, hogy a tárgy nem gabonaféle, ilyenkor azonban nem hagyható el, például: *A molnár felöntött a garatra egy zsák pörköltkávét vagy A molnár felöntött a garatra egy vödör patkószöveget, hogy tönkretegye az őrlőköveket.*

³²Különösen érdekes, hogy az anatómiai jelentés nem spontán keletkezett, hanem Bugát Pál tudatos „csinálománya”, éppen a *felönt a garatra* kifejezés elvont használatából (vö. TESz. I, 1029 és EWUng. I, 447). Itt tehát nem egyszerű névátvitellel van dolgunk, hanem egy egész kifejezést kezdtek el – hasonlósági alapon – átvitt értelemben használni, majd ebből vonódott el később a *garat* 'testrészt' jelentése.

nál pedig vagy kevesebb vagy vele megegyező számú, néha több is annál. Ezeken a típusokon belül többféle változat létezik, ám mindegyik csoportot jellemzi, hogy a fejhez tartozó bővítmények közül legalább egy vonzat és/vagy szabad határozó lexikalizálódik. Így a frazeologizálódási folyamat mindig bővítményszámcsökkenéssel jár együtt, ám számos esetben ezt részben vagy teljesen kompenzálja a szerkezet az új jelentés által megkövetelt számú szemantikai argumentumnak megfelelő bővítmény „csatasorba állításával”. Láthatóan nemcsak a kvantitatív vonzatszám a fontos a frazéma valenciája szempontjából, hanem a vonzatok szemantikai minősége is, sőt nagyon sok esetben ez a döntő (különösen a szó szerint is értelmezhető kifejezések esetében). Az igei komponens, a fej nagyon fontos: tőle kapja meg a frazéma a kategoriális jelentést, s azt a képességet, hogy bővítményeket vegyen magához. Ezek némelyike ugyan a frazeologizálódási folyamat során semlegesül, mert lexikalizálódik, ám helyébe – más morfoszintaktikai minőségben, de ugyanabban a tematikus szerepben – egy új vonzat léphet. A fejként szolgáló ige eredeti, konstrukcióextern vonzatai a szókapcsolat konkrét értelmezését teszik lehetővé, ám minél inkább eltolódik a szókapcsolat jelentése az idiomatikus jelentés felé, az eredeti vonzatoknak egyre kevesebb szerepük van a szerkezet egésze szempontjából. Az idiómák zöme esetében megfigyelhető a jelentés konkrét → absztrakt irányú változása. Az idiomatizálódás tehát egyszerre metaforizáció és absztrahálódás (vö. Chafe 1976: 45 kk. is). Ami a frazéma kategoriális jelentését illeti, az az idiomatizálódás fokának növekedésével a különböző – szintaktikai és szemantikai – komponensek kontaminációjának, eredőjének tekinthető. Ezzel magyarázható, hogy ezekben az esetekben nemcsak a bővítmények szemantikai specifikációja lehet már eltérő, hanem maga a vonzatszám is eltérhet a „homonim” igéétől. A kategoriális komponensnek a befolyása a frazéma valenciájára az idiomatizáltsági fok függvénye (vö. Torzova 1983: 286 is).

IRODALOM

- Apreszján, Jurij D.–Páll Erna 1982: *Orosz ige – magyar ige II*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd szerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai.
- Burger, Harald 1973: *Idiomatik des Deutschen*, Tübingen, Max Niemeyer.
- Burger, Harald–Annelies Buhofer–Ambros Sialm 1982: *Handbuch der Phraseologie*, Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Chafe, Wallace 1976: *Bedeutung und Sprachstruktur* (aus dem Englischen übersetzt von Thomas Schneider), München, Max Hueber.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.

- Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina szerk. 1995: *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fleischer, Wolfgang 1982: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk. 1985: *Nyelvművelő kézikönyv II*, Budapest, Akadémiai.
- Günther, Heide–Sabine Pape 1976: Funktionsverbgefüge als Probleme der Beschreibung komplexer Verben in der Valenztheorie, in Helmut Schumacher szerk.: *Untersuchungen zur Verbvalenz, Eine Dokumentation über die Arbeit an einem deutschen Valenzlexikon*, Tübingen, Gunther Narr, 92–128.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia: Történeti áttekintés*, Budapest, Akadémiai.
- Häusermann, Jürg 1977: *Phraseologie = Linguistische Arbeiten 47*, Tübingen, Niemeyer.
- Helbig, Gerhard–Wolfgang Schenkel 1975: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, 2. überarbeitete und erweiterte Auflage, Leipzig (1. Aufl. Leipzig 1969), VEB Bibliographisches Institut.
- Hessky, Regina 1988: Verbale Phraseologismen: valenzkonform oder nicht? In Pavica Mrazović–Wolfgang Teubert szerk.: *Valenzen im Kontrast: Ulrich Engel zum 60. Geburtstag*, Heidelberg, Groos, 139–149.
- Juhász József 1980: A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína, in <<SZERK.>>: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstanára köréből*, Budapest, 79–97.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Kolde, Gottfried 1979: Zur Valenz fester verbaler Syntagmen, in Heinrich Löffler–Karl Pestalozzi–Martin Stern szerk.: *Standard und Dialekt: Studien zur gesprochenen und geschriebenen Gegenwartssprache: Festschrift für Heinz Rupp zum 60. Geburtstag*, Bern–München, Francke, 73–88.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–527.
- O. Nagy Gábor 1956: Mi a szólás? *Magyar Nyelvőr* 50, 110–126 és 396–408.
- O. Nagy Gábor 1968: Az ige a magyar frazeológiai egységekben, *Magyar Nyelvőr* 92, 204–209.
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- O. Nagy Gábor 1977: *A magyar frazeológiai kutatások története = Nyelvtudományi Értekezések 95*, Budapest.
- Pankratova, S. M. 1983: Die Valenz somatischer Phraseologismen und ihre Bedeutung für den Fremdsprachenunterricht, *Deutsch als Fremdsprache* 20, 277–282.

- Pilz, Klaus Dieter 1981: *Phraseologie, Redensartenforschung*, Stuttgart, Metzler.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1981: A szólások grammatikai tulajdonságai, *Magyar Nyelvőr* **105**, 339–47.
- Schumacher, Helmut 1987: *Valenzbibliographie*, Mannheim, Institut für Deutsche Sprache.
- Somhegyi Gyula 1988: Monofrazémák a magyarban I: Valódi monofrazémák, *Magyar Nyelvőr* **112**, 357–368.
- Somhegyi Gyula 1992: Monofrazémák a magyarban II: Ál-monofrazémák, *Magyar Nyelvőr* **116**, 437–448.
- Sternkopf, Jochen 1992: Zentrum und Peripherie bei phraseologischen Einheiten, in Rudolf Grosse–Gotthard Lerchner–Marianne Schröder szerk.: *Beiträge zur Phraseologie, Wortbildung und Lexikologie: Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 70. Geburtstag*, Frankfurt a. M. – Berlin – New York – Paris – Wien, Lang.
- Szemerényi Ágnes 1988: Közmondás és szólás (proverbium), in Vargyas Lajos fő-szerk.: *Magyar Néprajz V: Népköltészet*, Budapest, Akadémiai.
- Szemerényi Ágnes 1994: „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei*), Budapest, Akadémiai.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Tolnai Vilmos 1910: *A szólásokról = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei*, **12**.
- Torzova, M. V. 1983: Zur Valenz der Phraseologismen, *Deutsch als Fremdsprache* **20**, 283–287.
- Wotjak, Barbara 1992: *Verbale Phraseolexeme in System und Text*, Tübingen, Max Niemeyer.

TEMPORÁLIS KVANTOROK A MAGYARBAN

GYURIS BEÁTA

0. A probléma

E tanulmány célja a magyar temporális kvantorok (pl. *mindig, néha, ritkán, stb.*) egy lehetséges szemantikai interpretációjának bemutatása a *mindig* univerzális kvantor elemzése alapján, az általánosított kvantorelmélet keretében. Az alábbiakban elsőként azokat a problémákat foglaljuk össze, amelyekkel egy temporális kvantorokkal foglalkozó elméletnek szembe kell néznie, valamint a későbbiekben elemzendő mondat-típusokat mutatjuk be.

Ha anyanyelvi beszélőket arra kérünk, hogy az (1)–(4) alatti mondatokban szereplő két-két esemény lehetséges időbeli viszonyát jellemezzék, az alábbi eredményeket kapjuk:

- (1) Juli mindig vidám, amikor süt a nap.
- (2) Péter mindig sétál a parkban, amikor elered az eső.
- (3) Mindig elered az eső, amikor Péter sétál a parkban.
- (4) Éva mindig elmosogat, amikor megírja a leckéjét.

Az (1) alatti mondatot abban az esetben tartjuk igaznak, ha a mellékmondatában leírt esemény (süt a nap) összes előfordulásának idejét tartalmazza egy-egy olyan esemény ideje, amely eleget tesz a főmondatban szereplő eseményleírásnak (Juli vidám). A (2) alatti mondat kétféle értelmezést is kaphat. A mellékmondatában leírt esemény (elered az eső) összes előfordulásának idejét vagy tartalmaznia vagy követnie kell egy-egy olyan esemény idejének, amely eleget tesz a főmondatában szereplő eseményleírásnak (Péter sétál a parkban). A (3) alatti mondat igazságához ugyanakkor az szükséges, hogy a mellékmondatában leírt esemény (Péter sétál a parkban) ideje tartalmazza egy olyan esemény idejét, amely eleget tesz a főmondatban szereplő eseményleírásnak. A (4) alatti mondatnak azonban csak olyan értelmezése lehetséges, amely szerint a mellékmondatban leírt esemény (Éva megírja a leckéjét) minden előfordulását követi egy-egy olyan esemény eseményideje, amely eleget tesz a főmondatban szereplő leírásnak (Éva elmosogat).

Mivel az (1)–(4) alatti mondatok szintaktikai szerkezete alapvetően megegyezik (mindegyik egy *amikor* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondatból és egy olyan főmondatból áll, amely tartalmazza a *minden* határozószót), az értelmezésbeli

Büky László–Maleczki Márta szerk. 1998: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 3*, Szeged, JATE, 41–58.

eltérések egyedül a tagmondatokban leírt események, illetve az ezen események leírásához használt igék, igei csoportok közötti különbséggel magyarázhatók.

Mielőtt azonban a fent említett különbség ismertetésére rátérnénk, ejtsünk néhány szót arról a modellről, amelynek segítségével a vizsgált mondatok szemantikai interpretációját a következőkben meg fogjuk adni. Modellünk entitásai három alapkategória, az individuumok, az intervallumok és az *események* halmazának elemei közül kerülnek ki. Davidson (1967) és Parsons (1990) nyomán a továbbiakban azt állítjuk, hogy a természetes nyelvek mindegyik mondata egy-egy esemény leírását tartalmazza. A mondatok szemantikai interpretációját ezért úgy fogjuk megadni, hogy mindegyikükhöz hozzárendeljük azokat az eseményeket, amelyek eleget tesznek a mondatban szereplő leírásnak.

Az eseményleírások tulajdonságait nagy mértékben befolyásolják a bennük szereplő igék, illetve igei csoportok tulajdonságai. Vendler (1967) az igéket (pontosabban igei csoportokat, illetve az általuk leírt eseményeket, elsősorban ontológiai szempontok alapján) a következő négy csoportba osztotta: *állapotok* ('states'), pl. (5)¹, *cselekvések* ('activities'), pl. (6), *teljesítmények* ('accomplish-ments'), pl. (7) és *eredmények* ('achievements'), pl. (8).

- (5) Éva fáradt.
- (6) Jutka olvassa az újságot.
- (7) Kati megfőzte az ebédet.
- (8) Pista elesett.

A fenti négy igeosztály elemei alapvetően abban különböznek egymástól, hogy míg az állapotok és cselekvések az általuk leírt eseményt homogénnek tüntetik fel (ha Jutka 2-től 4-ig olvassa az újságot, akkor biztos, hogy 2-től 3-ig is olvassa), az eredmények és cselekvések egy állapotváltozást írnak le, ami természetesen nem lehet homogén (tehát ha Éva 10-től 12-ig megfőzte az ebédet, akkor nem feltétlenül igaz, hogy Éva 10-től 11-ig megfőzte az ebédet). Ez utóbbi két osztály elemei tehát implikálják, hogy az általuk leírt esemény tartalmaz egy inherens vagy szándékolt időbeli végpontot, ami után az esemény már nem folytatódhat (Depretere 1995). Ezeket az igéket (igei csoportokat) ezért *telikusnak* nevezik, míg a folyamat és állapot típusú igéket, igei csoportokat, amelyek nem implikálják hasonló végpont jelenlétét, *atelikusnak* mondják.

Itt kívánom megemlíteni, hogy a magyar nyelvben a fent említett négy igeosztályon kívül még egy ötödik is megtalálható, az úgynevezett mozzanatos igék osztálya, ahová például a *megcsörren*, *megmozdul*, *tüsszent egyet*, *köhint egyet* igék és igei csoportok tartoznak². Sajátosságuk, hogy olyan pillanatnyi történést írnak le, amely nem jár

¹A példamondatokban a releváns igéket, igei csoportokat dőlt betűs írásmóddal emeltük ki.

²Köszönöm Kiefer Ferencnek, hogy erre az igeosztályra felhívta a figyelmemet.

állapotváltozással, ugyanakkor telikusak, hiszen az általuk leírt eseménynek van egy inherens végpontja, mégpedig az a pillanat, amikor végbemegy.³

Az eseményleírások fentiekben áttekintett osztályozásának jól megfeleltethető az események halmazának megszámlálható *állapotváltozásokra* ('event'), valamint anyagszerű *folyamatokra* ('process') és *állapotokra* ('state') történő felosztása, amelyet a szakirodalomban először Bach (1986) javasolt. Míg az állapotváltozások általában telikus eseményleírásokkal írhatók le, a folyamatok és az állapotok leírására az atelikus eseményleírások alkalmasak. Ezért a továbbiakban Johnston (1994) és (1995) nyomán a megfelelő eseményleírásokat teljesítő eseménytípusokra mint telikus és atelikus eseményekre fogok hivatkozni a rövidség kedvéért.⁴

Ezek után tehát elmondható, hogy az (1)–(4) alatti mondatok a tagmondatokban szereplő eseményleírások telicitása szempontjából különböznek egymástól. Az (1) mondat mindkét tagmondata atelikus, a (2) mondat főmondata atelikus, mellékmondata telikus, a (3) mondat főmondata telikus, mellékmondata atelikus, végül a (4) mondat mindkét tagmondata telikus eseményleírást tartalmaz. A továbbiakban amellet fogunk érvelni, hogy a mondatok értelmezésével kapcsolatos, korábban ismertetett eltérések az eseményleírások telicitásának ismeretében könnyen megmagyarázhatók.

A tanulmány további szerkezete a következő: az 1. rész a természetes nyelvi kvantorokkal kapcsolatos szakirodalmi vonatkozások közül tekinti át a megoldásra váró feladat szempontjából legfontosabbakat. Ezek közül elsőként az 1.1. pontban Bach et al. (1995) művének legjelentősebb megállapításait emeljük ki a természetes nyelvi kvantorok szemantikai interpretációjának általános kérdéseiről, majd az 1.2. pontban Johnston (1995) munkája alapján az angol *always* ('mindig') kvantor szemantikai interpretációjával kapcsolatos legfontosabb eredményeket tekintjük át. A 2. részben kerül sor az általam javasolt modell bemutatására, amelynek segítségével megadható a *mindig*, illetve megfelelő általánosítás után a többi magyar adverbium kvantor interpretációja is. A munka az eredmények rövid összefoglalásával zárul, amelyet a 3. rész tartalmaz.

1. A természetes nyelvi kvantorok elemzése a szakirodalomban

1.1 Bach et al. (1995) a természetes nyelvi kvantorokról

Bach et al. (1995) a természetes nyelvek kvantorkifejezéseit két jól elkülöníthető csoportba sorolja. Az egyik csoportot a *determináns*- (röviden *D*-) kvantorok alkotják, mint például a *minden*, *néhány*, a *legtöbb*, *kevés*, *kettő*, *sok*, stb. Bár a természetes

³A mozzanatos igéket tartalmazó mondatokat a ezért későbbiekben nem fogjuk a többi telikus igét tartalmazó mondattól elkülönítve kezelni.

⁴Depreatere (1995) szerint ugyanakkor önmagában nem beszélhetünk egy mondat vagy egy esemény telicitásáról, csupán egy esemény adott mondatbeli leírása lehet telikus vagy atelikus.

nyelvi kvantorok tulajdonságainak leírására irányuló korábbi kutatások legtöbbje (pl. Barwise & Cooper (1981), van Benthem & ter Meulen (1985)) csak a D-kvantorok vizsgálatára korlátozódott, a Bach és munkatársai által szerkesztett kötet számos olyan, kevésbé ismert nyelv kvantifikációs rendszerét mutatja be, amelyből hiányoznak a D-kvantorok. Az általuk *A-kvantoroknak* nevezett kvantorcsopotról ugyanakkor az eddigi ismeretek alapján elmondható, hogy az minden természetes nyelvben megtalálható. A rövidítés az *adverbium*, *segédige*, *affixum* és *argumentum-struktúra-átalakító* kifejezések angol megfelelőinek ('adverb', 'auxiliary', 'affix', 'argument structure-adjuster') közös kezdőbetűjéből származik, amely utal az A-kvantorok lehetséges szintaktikai környezeteire is. A magyarban ebbe a csoportba tartoznak például a *mindig*, *néha*, *gyakran*, *soha*, stb. kifejezések.

Az általánosított kvantorelméletben (pl. van Benthem & ter Meulen (1985), van Benthem (1986)) a kvantorokat két halmaz között definiált relációnak tekintik. Az univerzális kvantor például két halmaz közötti tartalmazási relációként értelmeződik. Ennek alapján a *Minden madár repül* mondat azt jelenti, hogy a madarak halmaza részhalmaza a repülő egyedek halmazának. A D-kvantorok (mint például a *minden*) által meghatározott reláció első eleme mindig azon főnévi csoport által megnevezett individuumhalmaz (a főnévi csoport extenziója) lesz, amelyhez a determináns kapcsolódik, a második pedig a mondat fennmaradó része által megnevezett individuumhalmaz. A (9) pont néhány további D-kvantor definícióját is tartalmazza az általánosított kvantorelméletnek megfelelően:

- (9) MINDEN (A,B) akkor és csak akkor, ha $A \subseteq B$
 pl. Minden madár repül.
 NÉHÁNY (A,B) akkor és csak akkor, ha $A \cap B \neq \emptyset$
 pl. Néhány madár repül.
 KÉT (A,B) akkor és csak akkor, ha $|A \cap B| \geq 2$
 pl. Két madár repül.
 A LEGTÖBB (A,B) akkor és csak akkor, ha $|A \cap B| > |A - B|$
 pl. A legtöbb madár repül.

A fenti relációkban a megfelelő halmazok sorrendje természetesen nem cserélhető fel. Bach et al. (1995) a kvantorokat tartalmazó mondatok szemantikai interpretációját egy olyan háromrészes struktúra formájában adja meg, amelynek első elemét a kvantor (operátor) interpretációja, a második és harmadik elemét pedig a kvantor által meghatározott relációban álló két halmaz alkotja, amelyek közül az elsőt *restriktornak*, a másodikat pedig *nukleáris hatókörnek* nevezik. Így a *Minden madár repül* mondat jelentése a következő háromrészes struktúra segítségével írható le:

(10)	<i>Operátor</i>	<i>Restriktor</i>	<i>Nukleáris hatókör</i>
	Minden	x madár	x repül

Azokban a nyelvekben, amelyekben egyaránt előfordulnak determináns és adverbium kvantorok is, a kétféle kategória bizonyos elemei közös tulajdonságaik alapján párokba rendezhetők. Ennek alapján elfogadhatónak tűnik az a feltételezés, hogy az adverbium kvantorok jelentése is megadható bizonyos halmazok közötti relációk segítségével, s így a kvantorokat tartalmazó mondatok jelentése is reprezentálható a reláció fajtáját és a relációban álló két halmaz tartalmát megjelenítő háromrészes struktúra segítségével. A jelen tanulmány elsődleges célja, hogy megkísérelje bemutatni, hogyan lehet egyetlen temporális kvantor, a *mindig* viselkedését az általánosított kvantorelmélet szellemében leírni. A magyar *mindig* kvantor leírására ugyan nem találunk példát a szakirodalomban, találunk azonban számos kísérletet az angol adverbium kvantorok leírására, mint például Schwarzschild (1989), De Swart (1991), és Johnston (1995). Ezek közül egyedül Johnston (1995) foglalkozik olyan angol nyelvi jelenségek magyarázatával, amelyekhez hasonlókat a 0. szakaszban a magyarra vonatkozólag megfigyelhettünk, vagyis azzal, hogy az adverbium kvantort tartalmazó mondatok tagmondataiban szereplő események ideje közötti kapcsolatot jelentősen befolyásolja ezen események telicitása. Mivel Johnston javaslatai a magyar temporális kvantorok leírásához is segítséget nyújthatnak, a következő szakaszban ismertetni kívánom munkájának jelenlegi kutatási célunk szempontjából legfontosabb részleteit.

1.2. Johnston (1995) a temporális kvantorokról

Johnston (1995) olyan angol összetett mondatok szemantikai interpretációit kívánja megadni, amelyek egy főmondatból és egy időhatározói mellékmondatból állnak, ahol a főmondat az *always* ('mindig') temporális (adverbium) kvantort is tartalmazza. Ilyen például a (11a) alatti mondat, amelynek két lehetséges magyar fordítását (11b) és (11c) alatt találjuk:

- (11) a. Marcia always writes a letter when she is at the cafe.
 b. Marcia mindig megír egy levelet, amikor a presszóban ül.
 c. Marcia mindig akkor ír meg egy levelet, amikor a presszóban ül.

Johnston (1995) szerint a (11a) alatti angol mondat írásban kétértelmű.⁵ (A kétértelműség tényét a kétféle magyar fordítás is mutatja.) Állíthatja egyrészt azt, hogy minden eseményhez, amikor Marcia a presszóban tartózkodik, egy-egy levélírás, másrészt pedig azt, hogy minden levélíráshoz egy-egy presszóban tartózkodás kapcsolódik. Mivel a magyar univerzális kvantor vizsgálata során elsősorban a (11b)-hez hasonló szintaktikai szerkezetű mondatokra fogunk koncentrálni, amelyek az anyanyelvi beszélők szerint egyértelműek, a továbbiakban Johnstonnak csupán azokat a megállapításait kívánjuk ismertetni, amelyek a (11a) angol mondat (és a hozzá hasonló szerkezetű mondatok) elsőként említett jelentésével kapcsolatosak. A vizsgálat végső célja a magyar *mindig*

⁵A kétértelműség csak a leírt mondatra jellemző, kiejtett formában a hangsúly révén egyértelművé válik a jelentés, ld. Johnston (1995).

kvantor szemantikai interpretációjának egy olyan elméleti keretben történő megadása, amely számot tud adni az anyanyelvi beszélőknek a 0. szakaszban ismertetett intuíciónak a mondatokban leírt események idejével kapcsolatban.⁶

Johnston (1995) a (11a)-hoz hasonló szerkezetű mondatok szemantikai interpretációját egy olyan háromrészes struktúra formájában adja meg, amely az *always* ('mindig') univerzális kvantor interpretációjából, valamint a mellékmondatban szereplő leírásnak eleget tevő események futamideinek halmazából (restriktor) és a főmondatban szereplő eseményleírásnak megfelelő események halmazából áll (nukleáris hatókör). A szóban forgó struktúrát (12) alatt találjuk. (A restriktor és a nukleáris hatókör-halmaz megkülönböztetését segítheti a kétféle zárójel alkalmazása, kapcsos zárójelek között a restriktort, vastag szögletes zárójelek között a nukleáris hatókört találjuk.)

$$(12) \quad \text{mindig'} \{ \lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{ül}'(\text{Marcia}, a \text{ presszó}, e))(e) \ \& \ [i = f(e)]]] \} \\ \quad [\lambda e_1 [\text{megír}'(\text{Marcia}, \text{egy levél}, e_1)]]$$

A fenti formula azt hivatott kifejezni, hogy minden olyan maximális *e* eseményhez tartozó *i* intervallumban, amelyben Marcia a presszóban ül, megtaláljuk legalább egy olyan *e*₁ eseménynek a futamidejét, amelyben Marcia megír egy levelet. Az eseményekhez a megfelelő futamidőket a (13) pontban definiált *f* függvény rendeli hozzá. A (14) pontban definiált MAX függvényre az atelikus eseményleírások homogenitása miatt van szükség. A (11a) és (11b) alatti mondatok igazságához ugyanis elegendő, ha csak azokhoz a presszóban ülési eseményekhez tartozik levélírás, amelyek maximálisak, vagyis amelyek futamidejét nem lehet további intervallumokkal megtoldani úgy, hogy a keletkező intervallum is egy olyan esemény futamideje legyen, amelyre teljesül az adott leírás.

$$(13) \quad f: S \rightarrow I \quad (\text{ahol } S \text{ az események, } I \text{ pedig az intervallumok halmaza})$$

$$(14) \quad \text{MAX}(\phi) = \lambda e [\phi(e) \ \& \ \sim \exists e' [\phi(e') \ \& \ (e \neq e') \ \& \ (f(e) \subseteq f(e'))]], \\ \text{ahol } \phi \text{ eseményleírás}$$

Mivel a telikus eseményleírásokat teljesítő események egyébként is maximálisak, esetükben a maximáló függvénynek természetesen nincs jelentősége.

Johnston (1995) szerint a (11a) mellékmondatában szereplő *when* ('amikor') kötőszó két dologért felelős: egyrészt maximálja a mellékmondat eseményleírását (amennyiben szükséges), másrészt a maximált eseményhez hozzárendeli a futamidejét. Így a *when* szemantikai interpretációja a következő függvény segítségével írható le:

$$(15) \quad \lambda \phi \lambda i [\exists e [\text{MAX}(\phi)(e) \ \& \ [i = f(e)]]], \quad \text{ahol } \phi \text{ eseményleírás}$$

⁶Természetesen ez nem áll ellentétben azzal a vélekedéssel (Siptár Péter, személyes közlés), hogy a (11)-hez hasonló mondatok kimondásakor és interpretálásakor nem feltétlenül gondolunk a leírt események időviszonyaira, csupán arra, hogy a két esemény valahogyan egymás „környezetében” fordul elő.

Miután a (12) alatti háromrészes struktúrában szereplő halmazok különböző típusú entitásokból állnak, közöttük nem állhat fenn a részhalmaz-reláció, hanem olyan szabályok megfogalmazására van szükség, amelyek (az univerzális kvantor szokásos interpretációjával egységben) a restriktor halmaz minden egyes intervallum-elemét hozzárendelik a nukleáris hatókör halmaz egy-egy esemény-eleméhez. E hozzárendelés módja az eseményleírások telicitásától függően kétféle lehet. A Johnston (1995) által definiált hozzárendelést, amely tehát megmondja, hogy a restriktorban található intervallumokhoz mikor lehet a leírásnak megfelelő eseményt találni, a (16) pont tartalmazza:

(16) Egy eseményleírás igazsága egy intervallumra vonatkoztatva

- (i) Ha az eseményleírás telikus, akkor az intervallumnak tartalmaznia kell egy olyan esemény futamidejét, amely megfelel az eseményleírásnak.
- (ii) Ha az eseményleírás atelikus, akkor az intervallumot tartalmaznia kell egy olyan esemény futamidejének, amely megfelel az eseményleírásnak.

A (11a), a (11b), illetve a (12) alatti példákra a fenti szabály (i) pontja érvényes, hiszen a főmondat egy telikus, a mellékmondat pedig egy atelikus eseményleírást tartalmaz. A szabály alkalmazásának eredménye meg is felel a beszélők intuíciónak. A (16) alatti szabály ugyanis azt állítja, hogy a (11a) alatti mondat akkor igaz, ha minden intervallum, amely egy olyan maximális esemény futamideje, amikor Marcia a presszóban ül, tartalmazza egy olyan esemény futamidejét, amikor Marcia megír egy levelet. Ez a szabály egyben a (11b) alatti magyar mondat interpretációját is megadja, ezidáig tehát alkalmas a magyar nyelvi jelenségek magyarázatára is. Tekintsük át azonban Johnston további példái, illetve azok magyar megfelelői segítségével a (16) alatti szabály által javasolt további interpretációkat. A (17) alatti összetett mondat mindkét tagmondatában atelikus eseményleírást találunk, míg a (18) alatti mondat főmondata egy atelikus, mellékmondata pedig egy telikus eseményleírást tartalmaz.

(17) Peter always knits when he is bored.

Péter mindig kötöget, amikor unatkozik.

(18) Marcia is always at the cafe when she writes a letter.

Marcia mindig a presszóban ül, amikor megír egy levelet.

A (17) és a (18) alatti mondatokra egyaránt a szabály (ii) pontja vonatkozik. A (17) alatti mondat eszerint akkor és csak akkor igaz, ha minden olyan intervallumot, amelyben Péter unatkozik, tartalmaz egy olyan maximális esemény futamideje, amelyben Péter kötöget. Ez a kíváncsi meg is felel a beszélők által a mondathoz rendelt igazságfeltételeknek. A (18) alatti angol mondatnak a szabály által megkívánt interpretációja ugyancsak megfelel (Johnston szerint) az anyanyelvi beszélők intuíciónak, vagyis a mondat akkor és csak akkor igaz, ha minden olyan intervallumot, amelyben Marcia megír egy levelet, tartalmaz egy olyan esemény futamideje, amelyben Marcia a presszóban ül. A mondat szó szerinti magyar fordítása azonban nem ugyanezt jelenti. Az

anyanyelvi beszélők szerint a két mondatban leírt események inkább egymás után történnek, vagyis Marcia mindig ül egy kicsit a presszóban (beül a presszóba), miután megírt egy levelet. Ez a fajta interpretáció természetesen nem következik a (16) alatti szabályrendszerből. A (19) alatt szereplő magyar mondat példáján látható, hogy Johnston (16) alatti szabályai nem alkalmasak a két telikus eseményleírást tartalmazó (magyar) összetett mondatok szemantikai interpretációjának előállítására⁷:

(19) Mari mindig elolvassa az újságot, amikor hazaér a munkából.

A fenti mondatra a szabály (i) pontja vonatkozna, amely szerint minden intervallumnak, amelyben Mari hazaér (amely egy olyan intervallum, amelynek a kezdő és végpontja megegyezik, vagyis egy időpont) tartalmaznia kellene egy olyan esemény futamidejét, amelyben Mari elolvassa az újságot. Ez az interpretáció természetesen nem felel meg az anyanyelvi beszélők intuíciójának, amely szerint a két esemény egymás után következik be.

A fentiekben láthattuk, hogy azon négy magyar mondat típus közül, amelyek egymástól a bennük szereplő eseményleírás telicitásában különböznek, csupán kettőnek az interpretációját lehet a Johnston által megadott, (16) alatti szabály segítségével előállítani. További problémája Johnston megoldásának az is, hogy az adverbium kvantorokat tartalmazó mondatokhoz rendelt interpretációja nincs összhangban az általánosított kvantorelmélettel, ugyanis a restriktor és a nukleáris hatókör halmazok nem ugyanolyan típusú entitásokból állnak, tehát a kvantorok definícióját nem lehet a szokásos halmazelméleti relációk alkalmazásával megadni, hanem a (16) alatt szereplő, meglehetősen nehézkes szabályrendszerre is szükség van. Ebből következik, hogy az apparátus nem is általánosítható a többi adverbium kvantorra, mindegyikhez külön kellene előállítani a (16) alatt szereplő szabályok megfelelőit.

Ezzel zárul a vizsgált probléma szempontjából legfontosabb szakirodalmi vonatkozások áttekintése. A tanulmány 2. részében azon javaslataimat kívánom ismertetni, amelyek alapján megadható a magyar *mindig* univerzális adverbium kvantornak egy általános kvantorelmélettel összhangban álló interpretációja. A 2.1. pont az adverbium kvantor által definiált relációban lévő halmazok meghatározásának kérdéseivel, a 2.2. pont a restriktort előállító AMIKOR függvény definíciójával, a 2.3. pont pedig a *mindig* kvantor monotonitási tulajdonságaival foglalkozik.

⁷A mondat angol megfelelőjének interpretációjával kapcsolatban itt nem kívánok állást foglalni.

2. A *mindig* univerzális kvantor szemantikai interpretációja

2.1. A restriktor és a nukleáris hatókör meghatározása

A fentiekben megfigyelhettük, hogy Johnston (1995) modelljének legnagyobb hátránya az, hogy a temporális univerzális kvantorhoz rendelt interpretációi nincsenek összhangban az általánosított kvantorelméletben a determináns kvantorokhoz rendelt interpretációkkal (holott a determináns és adverbium kvantorok szemantikai tartalma között nyilvánvaló hasonlóságok figyelhetők meg). Johnston modellje ugyanakkor alkalmatlan lenne arra is, hogy a különböző adverbium kvantorok tulajdonságai közötti kapcsolatokat megmagyarázza.

Hipotézisünk szerint a fenti modell hiányosságai jelentős részben kiküszöbölhetőek lennének, ha a restriktor és a nukleáris hatókör halmazokat megegyező típusú entitások alkotnák. Tekintsük át, milyen entitások jöhetnek szóba e célra. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a tagmondatokban szereplő eseményleírásoknak eleget tevő események alkossák e két halmazt. Sajnos e megoldás nem hozná közelebb egymáshoz a determináns és az adverbium kvantorok leírását. E tanulmány (1) alatti példamondata (amelyet (20) alatt megismétlünk) például azt állítja, hogy minden olyan esemény, amikor süt a nap, „kapcsolatban van” egy olyan másik eseménnyel, amikor Juli vidám.

(20) Juli mindig vidám, amikor süt a nap.

Azt azonban nem mondhatjuk, az eseményelmélet (ld. pl. Parsons (1990)) tételei szerint, hogy minden esemény, amikor Juli vidám, egyben olyan esemény is, amikor süt a nap. Azon események halmazának, amikor Juli vidám, és azokénak, amikor süt a nap, nem lehet közös eleme.

A második lehetséges megoldás az lehetne, hogy a tagmondatokban szereplő eseményleírásokhoz rendelnénk hozzá azon időintervallumok halmazait, ami alatt a nekik megfelelő események lejátszódnak. A főmondathoz így módon hozzárendelt halmaz alkotná a háromrészes struktúra nukleáris hatókörét, a mellékmondathoz rendelt halmaz pedig a restriktort. Tekintsük azonban a (4) alatti példamondatunkat, amelyet alább (21) alatt megismétlünk.

(21) Éva mindig elmosogat, amikor megírja a leckéjét.

A fenti példamondatnak, úgy vélem, nincs olyan olvasata, amely szerint azon időintervallumoknak, amelyekben Éva megírja a leckéjét, van közös eleme azon intervallumokkal, amelyekben Éva elmosogat. A két tagmondathoz rendelhető intervallumhalmazok tehát diszjunktak, ugyanakkor a mondat állításának megfelelő egyes eseménypárok futamidei között szabályszerű kapcsolat áll fenn, mégpedig az, hogy minden olyan esemény futamidejét, amikor Éva megírja a leckéjét, követnie kell egy meghatározott intervallumon belül (pl. maximum néhány óra) egy olyan esemény futamidejének, ami-

kor Éva elmosogat⁸. Ezt a beszélő által érzett törvényszerűséget nem tudjuk megmagyarázni, ha a restriktort és a nukleáris hatókört a két különböző eseményleírásnak megfelelő események futamideinek halmazaként definiáljuk.

Az a javaslat, amelyet a következőkben kívánok ismertetni az adverbium kvantorokat tartalmazó magyar összetett mondatok interpretációjának megadására, Johnston (1995) ötletére épül, és reményeink szerint sikeres magyarázatot ad az (1)-(4) pontokban szereplő magyar mondatoknak a fentiekben illusztrált szemantikai viselkedésére. A javaslat legfontosabb elemei a következők:

- a) A szemantikai interpretáció támaszkodik a determináns kvantoroknak az általánosított kvantorelméletben használt definícióira, és az adverbium kvantorok interpretációját a nekik megfelelő determináns kvantorokhoz tartozó részhalmaz-relációk segítségével adja meg. A *mindig* kvantor interpretációja tehát a *minden* univerzális kvantorelőhöz hasonló módon definiálódik, azaz a restriktor és a nukleáris hatókör halmazok közötti részhalmaz-relációként.
- b) A fent említett részhalmaz-relációk intervallum-halmazok között vannak definiálva, amelyek a tagmondatokban szereplő eseményleírásoknak megfelelő eseményeken értelmezett függvények segítségével vannak megadva. A mellékmondathoz tartozó intervallumhalmaz alkotja a reláció első, míg a főmondathoz tartozó intervallumhalmaz a reláció második elemét.
- c) A restriktort a mellékmondatban szereplő eseményleírásnak megfelelő események halmazán értelmezett AMIKOR függvény értékeiből álló halmaz alkotja. Az AMIKOR függvény értéke függ az értelmezési tartományában szereplő események telicitásától. Atelikus események esetén a függvény értéke az esemény futamideje, míg telikus események esetén a függvény értéke egyaránt lehet az esemény futamideje, vagy az esemény futamidejét közvetlenül követő intervallum, amelynek hossza a kontextustól függ. Az AMIKOR függvény ilyen definíciója összhangban van a kompozicionalitás elvével is, hiszen mondhatjuk, hogy az *amikor* kötőszó jelentése az, hogy eseményekből intervallumokat állít elő.
- d) A nukleáris hatókört a főmondatban szereplő eseményleírásnak megfelelő események halmazán értelmezett INT függvény értékeinek halmaza adja. Az INT függvény az eseményeket egy olyan intervallumhalmazra képezi le, amelyet telikus események esetében a futamidejük és az azt tartalmazó összes időintervallum, atelikus események esetében pedig a futamidejük és az általa tartalmazott összes időintervallum alkot (Johnston (1995) ötlete nyomán). Az eseményekhez tartozó intervallumok ilyen előállítási módját az indokolja, hogy az

⁸Kálmán László (személyes közlés) véleménye szerint nem szükségszerű, hogy két telikus esemény a fenti sorrendben kövesse egymást, elképzelhető olyan értelmezés is, hogy mindkét esemény egy adott intervallumon (pl. egy napon) belül be kell, hogy következzen, tetszőleges sorrendben. L.d. 6. sz. lábjegyzet.

atelikus események futamidejének bármely részintervallumára is teljesül a megfelelő leírás (a fent említett homogenitási tulajdonság miatt). Ugyanakkor, ha egy i intervallumban lejátszódó esemény eleget tesz egy telikus leírásnak, akkor az i intervallumot tartalmazó bármely intervallumban is eleget tesz annak. (Ha igaz az, hogy Kati 3-tól 4-ig megírt egy levelet, akkor az is igaz, hogy 2-től 4-ig megírt egy levelet.)

- e) Modellünkben szerepel még a Johnston által a (14) pontban látható módon definiált és a (22) pontban megismételt MAX függvény, amely gondoskodik arról, hogy a restriktort előállító függvények értelmezési tartományában csak maximális események szerepeljenek.

A fenti, informális bevezető után következzenek tehát az említett függvények formális definíciója.

(22) $MAX(\phi) = \lambda e [\phi(e) \ \& \ \sim \exists e' [\phi(e') \ \& \ (e \neq e') \ \& \ (f(e) \subseteq f(e'))]]$, maximáló függvény

- (23) $f: S \rightarrow I$, eseményidőt előállító függvény
 S : események halmaza
 I : intervallumok halmaza, definiálva van rajta a tartalmazási reláció, \subseteq , és a közvetlen előzmény-reláció, \leq ($i_1 \leq i_2$, ha i_1 végpontja és i_2 kezdőpontja egybeesik).

- (24) AMIKOR: $S \rightarrow I$
 ha e_1 atelikus, $AMIKOR(e_1) = f(e_1)$.
 ha e_1 telikus, $AMIKOR(e_1) = f(e_1)$ vagy i_1 , ahol $f(e_1) \leq i_1$
 (i_1 alulspecifikált, pragmatikai információk határozzák meg)

Az AMIKOR függvény definíciójával kapcsolatos részletesebb megállapításokat a 2.2. pont tartalmazza.

- (25) $INT: S \rightarrow 2^I$ (2^I : intervallumhalmazok halmaza)
 $INT(e_1) = \{ i_1 | f(e_1) \subseteq i_1 \}$, ha e_1 telikus
 $INT(e_1) = \{ i_1 | i_1 \subseteq f(e_1) \}$, ha e_1 atelikus

A fentiekben vázolt modellben az (1'), (3') és (4') alatt szereplő háromrészes struktúrák segítségével írhatók le az (1), (3) és (4) pontokban szereplő magyar mondatok interpretációi. (A (2) alatti mondat interpretációját lejjebb, a 2.2. pontban tárgyaljuk.) A háromrészes struktúrák értelmezését megkönnyítik a formulák alatt szereplő magyarázatok:

- (1') **mindig'** $\{\lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{süt}'(\text{Nap}, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]]\}$
 $[\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{vidám}'(\text{Juli}, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]]$

‘Azon (maximális) intervallumok halmaza, amelyekben süt a nap, részhalmaza azon intervallumok részintervallumai halmazának, amelyekben Juli vidám.’

- (3') **mindig'** $\{\lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{sétál}'(\text{Péter}, \text{park}, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]]\}$
 $[\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{elered}'(\text{eső}, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]]$

‘Azon maximális intervallumok halmaza, amelyekben Péter a parkban sétál, részhalmaza annak a halmaznak, amelyek elemei azokat az intervallumokat tartalmazzák, amelyekben elered az eső.’

- (4') **mindig'** $\{\lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{megírja}'(\text{Éva}, \text{leckéje}, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]]\}$
 $[\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{elmosogat}'(\text{Éva}, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]]$

‘Azon kontextuálisan meghatározott hosszúságú intervallumok halmaza, amelyek közvetlenül követnek olyan intervallumokat, amelyekben Éva megírja a leckéjét, részhalmaza annak a halmaznak, amelyek elemei azokat az intervallumokat tartalmazzák, amelyekben Éva elmosogat.’

A fenti eredményeket az anyanyelvi beszélők intuícióival összevetve megállapíthatjuk, hogy azok a vizsgált három mondattípus (fő- és mellékmondat atelikus, főmondat telikus, mellékmondat atelikus ill. mindkét tagmondat telikus) esetében megegyeznek. Az alábbiakban a javasolt interpretációval kapcsolatos néhány érdekesebb, illetve problematikusabb esetre kívánunk kitérni. Ezek közül elsőként a 2.2. pontban az AMIKOR függvény definícióját vesszük szemügyre, valamint a (2) alatti példamondathoz hasonló szerkezetű, azaz a főmondatban atelikus, a mellékmondatban telikus eseményleírást tartalmazó mondatok interpretációját.

2.2. Az AMIKOR függvény definíciójáról

Az AMIKOR függvénynek a (24) pontban adott definíciója éles különbséget tesz a telikus és az atelikus eseményekhez tartozó értékek kiszámítási módja között. Míg a függvény az atelikus leírásoknak eleget tevő eseményekhez a futamidejüket rendeli, addig a telikus leírásoknak eleget tevőkhöz egyaránt hozzárendelheti a futamidejüket, valamint egy olyan, a kontextus által meghatározott hosszúságú intervallumot, amely közvetlenül követi az esemény futamidejét. Mi áll e különbségtétel hátterében?

Pustejovsky (1991) szerint a teljesítmény és eredmény típusú igék, igei csoportok, mint amilyeneket például a (26) és (27) alatti mondatokban találunk, összetett eseményeket (állapotváltozásokat) írnak le:

- (26) Pista megírt egy levelet.
 (27) Pista megnyerte a futóversenyt.

A fenti mondatokban szereplő eseményleírások egyszerre utalnak egy folyamatra (az írás ill. a nyeres folyamatára), illetve egy-egy állapotra (arra, hogy a levél létezik, illetve arra, hogy Pista a győztes). Az AMIKOR függvény definíciójában szereplő intervallum azonban nem ennek az állapotnak a tartamára utal, hanem egy ennél valamivel rövidebb intervallumra. Tekintsük a következő példamondatot:

(28) Pista mindig elmegy fagylaltozni, amikor megnyer egy versenyt.

Az anyanyelvi beszélők minden bizonnyal akkor ítélnék igaznak a fenti kijelentést, ha tudomásuk volna róla, hogy Pista a versenyek után röviddel, például pár órán belül megy el fagylaltozni, és valószínűleg egy olyan szituációról nem állítanák, hogy összhangban volna a mondat jelentésével, amelyben Pista egy verseny megnyerése után csak egy évvel menne el fagylaltozni. Az AMIKOR-függvény értékeként előálló intervallum tehát nem egyezik meg az állapot tartamával, hiszen az az állapot, hogy Pista a nyertes (legalábbis a kérdéses versenyen) mindaddig fennáll, amíg meg nem fosztják e címtől, tehát akár örökre is.

Más szerzők munkáiban is találkozunk azzal a nézettel, hogy egy teljesítmény vagy eredmény típusú ígéhez (igei csoporthoz) elválaszthatatlanul hozzátartozik egy állapot leírása. Közülük az egyik Piñón (1995), aki ezt az állapotot következményállapotnak ('consequent state') nevezi. Parsons (1990) a szóban forgó állapotot végeredmény-állapotként ('resultant state') említi, amely nézete szerint az esemény bekövetkezése után mindörökre fennáll. A (29) alatti mondatban szereplő eseményhez tartozó végeredmény-állapot például az lesz, hogy a labda (valaha) volt fenn a tetőn:

(29) Jóska feldobta a labdát a tetőre.

Természetesen nem a végeredmény-állapotnak a tartamára vonatkozik a (24) alatti definícióban szereplő i_1 intervallum. Ismerjük még az irodalomból az úgynevezett célállapot fogalmát (Comrie 1986), amely például a (29) alatti mondatban leírt esemény esetében azt az állapotot jelenti, hogy a labda a tetőn van. Az AMIKOR függvény definíciójában szereplő intervallum azonban nem tekinthető a fentiekben felsorolt egyik állapot időtartamának sem, hanem ez inkább a célállapot beálltának kezdetétől egy kontextuálisan meghatározott időpontig tartó intervallum hossza, ami legkésőbb egy hasonló típusú esemény kezdőpontjában ér véget, és ami alatt a kérdéses esemény bekövetkezte még relevánsnak tekinthető.

Az a probléma is nehezíti az AMIKOR függvény értékének a telikus leírásokat kielégítő eseményekre történő megadását, hogy a függvény egyes mondatokra az esemény eseményidejét, míg más mondatokra egy eseményidőt követő intervallumot állít elő. A következő példamondatok segítségével arra szeretnék rámutatni, hogy a formalizmusban tükröződő többértelműség az anyanyelvi beszélők intuícióira támaszkodik, akik az alábbiakban (30)–(34) alatt felsorolt mondatok legnagyobb részét többféleképpen is interpretálhatónak tartják:

- (30) János mindig az újságot olvassa, amikor támad egy jó ötlete.
 (31) Péter mindig fut a villamos után, amikor összetalálkozik egy ismerőssel.
 (32) Mari mindig beteg, amikor megírja a leckéjét.
 (33)=(2)) Péter mindig sétál a parkban, amikor elered az eső.
 (34)=(4)) Éva mindig elmosogat, amikor megírja a leckéjét.

A (30)-(34) mondatok mindegyike a főmondatában egy atelikus eseményleírást, a mellékmondatában pedig egy telikus eseményleírást tartalmaz. Érdekes megfigyelni, milyen különbségek tapasztalhatók közöttük a mellékmondatok értelmezése tekintetében. Míg a (30) alatti mondat preferált olvasata az, hogy Jánosnak újságot olvasás közben támad minden jó ötlete (bár az események egymásutániséga sem kizárt⁹), addig a (31) alatti mondatnak két egyenrangú olvasata van: elképzelhető, hogy Péter mindig a villamos után futás közben találkozik össze egy ismerőssel, de az is, hogy a találkozások után kezd el futni a villamos után (az idővesztésé behozása érdekében, például). A (32) alatti mondatnak ezzel szemben az az olvasata valószínűbb, hogy Mari azután betegszik meg, miután megírta a leckéjét, azaz a látszólag atelikus esemény a főmondatban telikusként értelmeződik. Hasonló dolog történik a (33) alatti mondattal, amely az én olvasatom (és a megkérdezett anyanyelvi beszélők többsége) szerint leginkább azt jelenti, hogy Péter mindig sétál egyet a parkban (ami már telikus esemény¹⁰), miután eleredt az eső, de mások szerint jelentheti azt is, hogy Péter sétája közben ered el az eső¹¹. A (34) alatti mondat, amelyben mindkét eseményleírás telikus, azonban csak úgy értelmezhető, hogy a két esemény egymás után következik be. Mi okozhatja a fenti mondatok értelmezése közötti különbségeket?

Megfigyelhető, hogy ha a főmondatban atelikus, a mellékmondatban pedig telikus eseményleírást találunk, akkor gyakran értelmeződik úgy a főmondat, mintha az is telikus leírást tartalmazna. Ez a jelenség összhangban áll azzal a Bach (1986) által említett jelenséggel, amely szerint az atelikus és telikus eseményleírások egymáshoz való viszonya hasonló a megszámlálhatatlan főnevek és a megszámlálható főnevek közötti kapcsolathoz. Míg a megszámlálhatatlan főnevek könnyűszerrel értelmezhetők megszámlálhatóként (pl. *két kávé*), addig fordított irányban jóval kevesebb esetben áll fenn ez a kapcsolat. Telikus mellékmondat társaságában az atelikus főmondatok is, értelmezhetők telikusként, és ilyenkor a főmondatban szereplő állapot beállítására, a cselekvés kezdetére, vagy korlátozott tartamára utalhatnak.¹² Ebben az esetben termé-

⁹Maleczki Márta véleménye szerint.

¹⁰Ld. Kiefer (1992).

¹¹Hunyadi László (személyes közlés) szerint ez az olvasat az elsődleges.

¹²Érdekes ugyanakkor megfigyelni, hogy ha a főmondat tartalmaz telikus eseményleírást, a mellékmondat pedig atelikus, akkor az atelikus leírás nem értelmeződhet telikusként. Ez a tény esetleg bizonyíthatja a háromrészes struktúra „pszichológiai realitását”, vagyis azt, hogy elsőként a restriktor halmazt konstruáljuk meg, és annak tartalmán a nukleáris hatókör előállítását követően már nem lehet változtatni.

szetesen az AMIKOR-függvény értéke csak az eseményidőt követő intervallum lehet, hiszen két telikus eseményleírás nem utalhat egyidejű eseményekre, mint azt (4) is mutatja. A fentieknek megfelelően a (2) példamondathoz tartozó háromrészes struktúra és annak a főmondatban szereplő eseményleírás telicitásától függő kétféle interpretációja a következő:

$$(2') \quad \text{mindig}' \{ \lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{elered}'(\text{eső}, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]] \} \\ [\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{sétál}'(\text{Péter}, \text{park}, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]]$$

‘Azon (maximális) intervallumok halmaza, amelyekben elered az eső, részhalmaza azon intervallumok részintervallumai halmazának, amelyekben Péter sétál a parkban.’

vagy

‘Azon kontextuálisan meghatározott hosszúságú intervallumok halmaza, amelyek közvetlenül követnek olyan intervallumokat, amelyekben elered az eső, részhalmaza azon intervallumokat tartalmazó összes intervallumok halmazának, amelyekben Péter sétál egyet a parkban.’

A fenti példák ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy a magyarban az adverbium kvantorok által létrehozott háromrészes struktúra egyes elemei nem adhatók meg egymástól függetlenül. Az AMIKOR függvény értéke függhet a főmondatban szereplő esemény telicitásától, ugyanakkor a főmondatban szereplő atelikus esemény telikusként is értelmeződhet a mellékmondatban szereplő telikus esemény hatására.

2.3. A *mindig* univerzális kvantor monotonitása

Az általánosított kvantorelméletben megkülönböztetett szerepet kapnak a kvantorok monotonitási tulajdonságai, hiszen segítségükkel már számos, a természetes nyelvi kvantorokkal kapcsolatos probléma megoldására derült fény (ld. van Eijck (1991)). A továbbiakban a *mindig* univerzális kvantor monotonitási tulajdonságait kívánom megvizsgálni a fentiekben vázolt modell keretein belül. Reményeim szerint ez a vizsgálat nemcsak új adatokat szolgáltat a magyar adverbium kvantorok viselkedéséről, hanem egyben alkalmas lehet arra is, hogy a fentiekben bemutatott elmélet ellentmondás-mentességét tesztelje.

A *minden* univerzális kvantorról tudjuk, hogy első argumentumában monoton csökkenő, a másodikban pedig monoton növekvő ($\downarrow\text{MON}\uparrow$). Ez azt jelenti, hogy a kvantor segítségével két halmaz között definiált reláció az első halmaznak minden részhalmazára és a második halmazt tartalmazó mindegyik halmazra is fennáll, amit az alábbi helyes következtetések igazolnak:

(35) Minden egér szereti a sajtot. \Rightarrow Minden kisegér szereti a sajtot.

(36) Minden egér szereti a sajtot. \Rightarrow Minden egér szereti a tejet vagy a sajtot.

Hipotézisünk szerint az intervallumok közötti tartalmazási relációt definiáló *mindig* adverbium kvantor is a *minden*-hez hasonló monotonitási tulajdonságokkal rendelkezik. Az anyanyelvi beszélők szerint helyesek azok a következtetések, amelyek szerint (37)-ből következik (38) és (39). A kérdés csupán az, hogy a következtetések helyessége levezethető-e a fenti modellből.

- (37) Jóska mindig a villamos után fut, amikor egy ismerőssel találkozik.
 (38) Jóska mindig jármű után fut, amikor egy ismerőssel találkozik.
 (39) Jóska mindig a villamos után fut, amikor egy régi ismerőssel találkozik.

A (37) alatti mondathoz tartozó háromrészes struktúra a következő:

- (37') **mindig'** $\{\lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{találkozik}'(Jóska, ismerős, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]] \}$
 $[\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{fut}'(Jóska, villamos után, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]]$

A *mindig* univerzális kvantorról a fentiek alapján tudjuk, hogy részhalmaz-relációt definiál:

- (40) $\{\lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{találkozik}'(Jóska, ismerős, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]] \} \subseteq$
 $[\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{fut}'(Jóska, villamos után, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]]$

Ha elfogadjuk, hogy mindig, amikor Jóska villamos után fut, akkor jármű után fut, akkor igaz az alábbi összefüggés is:

- (41) $[\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{fut}'(Jóska, villamos után, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]] \subseteq$
 $[\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{fut}'(Jóska, jármű után, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]]$

(40)-ból és (41)-ből ugyanakkor következik (42):

- (42) $\{\lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{találkozik}'(Jóska, ismerős, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]] \} \subseteq$
 $[\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{fut}'(Jóska, jármű után, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]]$

(42) pedig éppen a *mindig* univerzális kvantor által definiált relációt írja le. Vagyis (42) ekvivalens (38')-vel, ami pedig éppen a (38) alatti mondathoz tartozó struktúra.

- (38') **mindig'** $\{\lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{találkozik}'(Jóska, ismerős, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]] \}$
 $[\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{fut}'(Jóska, jármű után, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]]$

A fentiek alapján modellünkben (37)-ből következik (38), tehát a *mindig* univerzális kvantor jobbról szigorúan monoton növekvő ($\text{MON}\uparrow$).

A kvantor bal oldali monotonitása a fentiek mintájára a következő összefüggések alapján igazolható: (37')-ből és (43)-ból következik (44), amely az univerzális kvantor definíciójában szereplő részhalmaz-relációt írja le, és így ekvivalens (39')-vel, amely pedig modellünkben a (39)-hoz tartozó struktúra. Azaz, a *mindig* univerzális kvantor balról szigorúan monoton csökkenő ($\text{MON}\downarrow$).

- (43) $\{\lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{találkozik}'(Jóska, régi ismerős, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]] \} \subseteq$
 $\{\lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{találkozik}'(Jóska, ismerős, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]] \}$

- (44) $\{\lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{találkozik}'(J\acute{o}ska, \text{r}\acute{e}gi \text{ ismer}\acute{o}s, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]] \subseteq [\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{fut}'(J\acute{o}ska, \text{villamos ut\'an}, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]]$
- (39') $\text{mindig}' \{\lambda i [\exists e [\text{MAX}(\text{tal\'alkozik}'(J\acute{o}ska, \text{r}\acute{e}gi \text{ ismer}\acute{o}s, e))(e) \wedge [i = \text{AMIKOR}(e)]]] \subseteq [\lambda i_1 [\exists e_1 [\text{fut}'(J\acute{o}ska, \text{villamos ut\'an}, e_1) \wedge i_1 \in \text{INT}(e_1)]]]$

A fentiek alapján látható, hogy a *mindig* univerzális kvantor monotonitási tulajdonságai a várakozásoknak megfelelően megegyeznek a *minden* kvantoréval, vagyis a *mindig* adverbium kvantor is balról szigorúan monoton növekvő és jobbról szigorúan monoton csökkenő. Ez az eredmény elsősorban azért lényeges számunkra, mert egy új, független bizonyítékot szolgáltat a fentiekben vázolt elmélet ellentmondás-mentessége és használhatósága mellett.

3. Összefoglalás

A fentiekben kísérletet tettünk a *mindig* univerzális kvantor szemantikai interpretációjának megadására. A bemutatott modell legfontosabb jellemzőit az alábbiakban foglaljuk össze.

Modellünk a kvantorokat tartalmazó kifejezésekhez a szakirodalomból ismert háromrészes struktúrát (operátor – restriktor – nukleáris hatókör) rendeli hozzá. Az általánosított kvantorelmélettel összhangban a kvantorok jelentését két, azonos típusú elemeket (intervallumokat) tartalmazó halmaz közötti relációként adja meg. (A megfelelő halmazok a háromrészes struktúra második és harmadik elemét alkotják.) A fentiekben a temporális univerzális kvantor (*mindig*) szemantikai interpretációjával foglalkoztunk, amelyet (a neki megfelelő determináns-kvantor, a *minden* definíciójához hasonlóan) részhalmaz-relációként adtunk meg. Ez a megoldás megfelelt az anyanyelvi beszélők intuíciónak is. A szakirodalomban fellelhető hasonló modellek apparátusával ellentétben (de Swart (1991) és Johnston (1995)) így maga a kvantor interpretációja független a kvantort tartalmazó mondatokban szereplő eseményleírások telicitásától. Modellünk ugyanakkor lehetőséget biztosít arra is, hogy benne a megfelelő relációk definiálása után más temporális kvantorok (pl. *néha*, *soha*, *gyakran*, stb.) interpretációja is megadható legyen.

Köszönettel tartozom Kálmán Lászlónak, aki a tanulmány fejlődését a kezdetektől végigkísérte és értékes tanácsaival segítette, valamint Maleczki Mártának, Hunyadi Lászlónak és Chris Piñónnak a cikk korábbi változataihoz fűzött igen hasznos észrevételeikért és javaslataikért.

HIVATKOZÁSOK

- Bach, Emmon 1986: The Algebra of Events, *Linguistics and Philosophy* 9, 5–16.
- Bach, Emmon–Eloise Jelinek–Angelika Kratzer–Barbara Partee szerk. 1995: *Quantification in Natural Languages*, Dordrecht, Kluwer.
- Barwise, Jon–Robin Cooper 1981: Generalized Quantifiers and Natural Language, *Linguistics and Philosophy* 4, 159–219.
- van Benthem, Johan–Alice ter Meulen szerk. 1985: *Generalized Quantifiers in Natural Language*, Dordrecht, Foris.
- van Benthem, Johan 1986: *Essays in Logical Semantics*, Dordrecht, Reidel.
- Comrie, Bernard 1986: *Aspect*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Davidson, Donald 1967: The Logical Form of Action Sentences, in Nicholas Rescher szerk.: *The Logic of Decision and Action*, Pittsburg, University of Pittsburg Press, 81–95.
- Depretere, Ilse 1995: On the Necessity of Distinguishing between (Un)boundedness and (A)telicity, *Linguistics and Philosophy* 18, 1–19.
- Dowty, David R. 1979: *Word Meaning and Montague Grammar: The Semantics of Verbs and Times in Generative Semantics and in Montague's PTQ*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- van Eijck, Jan 1991: Semantik der Funktionswörter/Semantics of Functional Words, in Arnim von Stechow–Dieter Wunderlich szerk.: *Semantik/Semantics: Ein Internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung/An International Handbook of Contemporary Research*, Berlin, De Gruyter, 459–487.
- Johnston, Michael 1994: The Syntax and Semantics of Adverbial Adjuncts, Doktori disszertáció, University of California at Santa Cruz.
- Johnston, Michael 1995: The Telic/Atelic Distinction and the Individuation of Quantificational Domains, kézirat, Oregon Graduate Institute.
- Kiefer Ferenc 1992: Az aspektus és a mondat szerkezete, in *Strukturális magyar nyelvtan* 1, Budapest, Akadémiai Kiadó, 797–886.
- Parsons, Terence 1990: *Events in the Semantics of English*, Cambridge, MA, MIT Press.
- Partee, Barbara–Emmon Bach–Angelika Kratzer 1987: Quantification: A Cross-Linguistic Perspective, NSF pályázat, kézirat, University of Massachusetts, Amherst.
- Piñón, Christopher 1995: *An Ontology for Event Semantics*, Doktori disszertáció, Stanford University.
- Pustejovsky, James 1991: The Syntax of Event Structure, *Cognition* 41, 47–81.
- Rooth, Mats 1985: *Association with Focus*, Doktori disszertáció, University of Massachusetts, Amherst.
- Schwarzschild, Roger 1989: Adverbs of Quantification as Generalized Quantifiers, NELS 19.
- de Swart, Henriëtte 1991: *Adverbs of Quantification: A Generalized Quantifier Approach*, Doktori disszertáció, Rijksuniversiteit Groningen.
- Vendler, Zeno 1967: *Linguistics in Philosophy*, Ithaca, Cornell University Press.
- Verkuyl, Henk 1993: *A Theory of Aspectuality: The Interaction Between Temporal and Atemporal Structure*, Cambridge, Cambridge University Press.

MAGYAR MONDATPROZÓDIA ÉS AZ OPERÁTOROK RELATÍV HATÓKÖRE

HUNYADI LÁSZLÓ

0. Bevezetés

Egy korábbi javaslat szerint (Hunyadi 1996, Hunyadi 1997) összefüggés mutatható ki a magyar mondat prozódiaja és alapvető logikai funkciója, a hatókörök kifejezése között. Ezek szerint a magyar mondatban azt, hogy egy operátor széles hatókörrel rendelkezik, prozódiailag az jelzi, hogy az operátor főhangsúlyt visel, míg az operátor hatóköre hangsúlytalan. Azonos felszíni sorrend mellett a megfelelő hatóköri változatok létrejöttét a metrikus fonológiából ismert hangsúlyredukciós szabályok biztosítják úgy, hogy két szomszédos, hangsúlyos fonológiai szó közül mindig a jobb oldalon álló hangsúlya redukálódik. Mivel a fonológiában ritmikusnak tekinthető ezen redukciós szabályok megállapításunk szerint alapvetően logikai funkciót töltenek be, csak bizonyos feltételek között működnek: feltételezünk egy szemantikai-logikai alapú hierarchiát az egyes operátorok között, amely a műveletek precedenciáját határozza meg. A hangsúlyredukció csak akkor jön létre, ha a bal oldalon álló operátor magasabb hierarchiájú, mint a jobb oldalon álló. A hierarchia többek között előírja, hogy egy univerzális kvantornak nagyobb a precedenciája, mint egy operátor-funkciót hordozó nemkvantifikált NP-nek.

E szabály érvényesülését mutatja (1) és (2):

(1)

+				4. szint
+	+			3. szint
+	+		+	2. szint
+	+	+	+	1. szint

Mindig az igazgató beszél az ünnepségen.

(2)

* +				4. szint
+	+			3. szint
+	+		+	2. szint
+	+	+	+	1. szint

Az igazgató mindig beszél az ünnepségen.

A példából láthatjuk, hogy a 4. szintű deriváció csak akkor lehetséges, ha a hierarchikus megszorításoknak a hangsúlyredukció megfelel. Ezen megszorítás betartásával (1)

Büky László–Maleczki Márta szerk. 1998: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3, Szeged, JATE, 59–78.

minden derivációs szintje grammatikus, míg ugyanezen megszorítás megsértésének következtében (2) 4. szintje agrammatikus.

A széles hatókör fonológiai prominencia segítségével való kifejezése valójában az olyan operátorok esetében kötelező, amelyeknek nincs lexikális alakjuk. Ilyen esetekben az operátor főhangsúly formájában jelenik meg, úgy, hogy a mondat összetevői közül választ hordozót. Ilyen, többek között, a fókuszoperátor (vö. (3)). Bár a lexikális operátorok is élhetnek azzal a lehetőséggel, hogy széles hatókörüket kizárólagosan prominenciájukkal fejezzék ki, számukra releváns lehet a felszíni sorrend önmagában is: egy, a hatókörét közvetlenül megelőző lexikális operátor főhangsúlya opcionális (vö. (4)–(6)):

- (3) JÁNOSSAL találkoztam.
- (4) a. NEM Jánossal találkoztam.
b. Nem JÁNOSSAL találkoztam, hanem...
- (5) a. CSAK Jánossal találkoztam.
b. Csak JÁNOSSAL találkoztam.
- (6) a. Ha JÁNOSSAL találkoztam, ...
b. HA Jánossal találkoztam, HA nem...

A hatókör prozódiai jelölése a hangsúlyredukció útján létrehozott intonációs frázis (IP) prozódiai egységén belül történik. Az IP feje az így kapott főhangsúlyos elem, ami a hangsúlyredukció jobbról-balra való haladási iránya következtében mindig bal oldalon helyezkedik el, és jobbra a következő főhangsúlyos elemig terjed. A főhangsúlyra mind F0-, mind intenzitás-prominencia jellemző.

Egy IP az említett szemantikai-logikai hierarchiát követve megvalósuló hangsúlyredukció eredménye. A hangsúlyredukció a nem-neutrális mondatok sajátja és az általa megvalósuló IP-kijelölés annak alapján történik, hogy milyen hatóköri viszonyokat tartalmaz a logikai komponens. Így, a (7)-ben jelölt felszíni sorrend

- (7) János oldott meg minden feladatot.

többféle prozódiai reprezentációt kaphat, azaz különböző lehet az IP-szerkezete, attól függően, hogy mi a logikai komponens outputja. (7a)-ban a fókusznak nagyobb a hatóköre, mint az univerzális kvantornak, míg (7b)-ben fordítva, az univerzális kvantornak nagyobb a hatóköre, mint a fókusznak. E logikai különbség különböző prozódiai szerkezetekben realizálódik:

- (7a) $F > Q > p$
[IP1 JÁNOS oldott meg minden feladatot.]
- (7b) $Q > F > p$
[IP1 JÁNOS oldott meg] [IP2 MINDEN feladatot.]

A fenti két mondat prozódiai szerkezetének a különbsége a hatóköri különbségeket híven tükrözi: míg (7a) egyetlen IP-ből áll (azaz a hangsúlyredukcióban az univerzális kvantor is részt vesz), és a prozódiaihatókör-kijelölés szabályának megfelelően az IP fejének, a hangsúlyos *János*-sal képviselt fókusz operátornak a hatókörébe beletartozik az ugyanazon IP-ben hangsúlytalan univerzális kvantor, addig (7b) két IP-ből áll, melyek feje a *János*, illetve a *minden*. Kettejük relatív hatókörét a szemantikai-logikai hierarchia határozza meg, s mivel az univerzális kvantornak magasabb a precedenciája, ez egyben szélesebb hatókört is jelent.

Az alábbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogyan lehet kiterjeszteni a fókusz és az univerzális kvantor relatív hatóköre alapján bemutatott prozódiaihatókör-kijelölést egyéb operátorokra. Különösen vizsgálni fogjuk a *csak*, az *is* és a tagadás relatív hatóköri viszonyainak prozódiai kifejezését.

1. A *csak* és a fókuszoperátor

Az intonáció és általában a prozódia közismerten számos szemantikai funkciót tölt be, többek között a pragmatikai és stílári információk széles skáláján mozogva (az intonációs jelentés átfogó elemzésére vö. Ladd 1980). Az is ismert, hogy a prozódia egyik jelölője lehet a szintaktikai hovatartozásnak (Selkirk 1984), így meghatározhatja vagy kísérheti valamely összetevő fókusz- vagy topik-szerepét is (a fókusz és a nyomtér szintaktikai összefüggéseire vö. É.Kiss 1996, bizonyos logikai vonatkozásaira vö. Kenesei–Vogel 1996). Ami a magyar fókusz prozódiai meghatározottságát illeti, a fókusz szokásos jellemzőjeként tartjuk számon, hogy a fókuszösszetevő az ige előtti fókuszpozícióban főhangsúlyt visel. Mivel azonban az ige előtt főhangsúlyt akár a fókuszpozícióban, akár az azt megelőző kvantor-pozícióban álló elem viselheti, nem mindig egyértelmű annak megállapítása, vajon az adott összetevő melyik szintaktikai pozícióban is áll. Informálisan gyakran úgy állapítjuk meg, hogy egy tetszőleges összetevő fókuszpozícióban áll, hogy a *csak* megelőzheti; vö. (3) és (5b):

(3) JÁNOSSAL találkoztam.

(5b) Csak JÁNOSSAL találkoztam.

Az első pillanatban úgy tűnhet, hogy a két fenti mondat szinonim, hiszen mindkettő kifejezi az „azonosítás kizárással” fókuszfunkciót (e fókuszértelmezésre vö. Kenesei 1996). Ha úgy gondoljuk, hogy a *csak*-ot tartalmazó (5b) némiképp kategorikusabb, azt könnyen tulajdoníthatjuk annak, hogy míg a *JÁNOSSAL* (3)-ban egy nem-lexikális fókuszoperátor hordozója, addig a *csak* (5b)-ben lexikális operátor, s mivel ez a felszínen markánsabban jelenik meg, képes e funkciót közvetlenebbül kifejezni. Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogy a *csak* és a fókusz bármennyire tűnjenek is elválaszthatatlannak, két különböző operátort jelenítenek meg.

Bár a *csak* legtöbbször megelőzi a fókuszösszetevőt, számára nem ez az egyedüli pozíció; (5a-b)-vel ekvivalens (8):

(8) JÁNOSSAL találkoztam CSAK.

Hogy (8)-ban a *csak* hangsúlyos voltának jelentősége van, láthatjuk (9)-ből, ahol kiténik, hogy a posztverbális hangsúlytalan *csak* megítélése problematikus:

- (9) a. ?JÁNOSSAL talákoztam csak.
b. *JÁNOSSAL talákoztam az állomás előtt csak.

Felméréseink szerint posztverbális pozícióban a *csak* -ot kétszer annyian preferálták hangsúllyal, mint ugyanitt hangsúly nélkül. A hangsúlytalanság elfogadhatóságának is találtunk fokozatait. Míg (9a) egyes beszélők számára elfogadható, azaz tudják értelmezni (a *csak*-ot a fókuszra vonatkoztatják), addig (9b)-t már gyakorlatilag nem tudják értelmezni (nem világos, mire vonatkozna a *csak*: a fókuszra vagy a helyhatározói argumentumra).

A *csak* némiképp hasonlóan viselkedik (8)-ban, mint az univerzális kvantor (10)-ben:

- (10) JÁNOSSAL talákoztam MINDIG.

A *Jánossal* argumentum által hordozott fókuszoperátor és a *mindig* univerzális kvantor közötti relatív hatókört a két operátor közötti hangsúlyviszonyok határozzák meg: (10) két IP-ből áll és a két IP fejei közötti hierarchikus viszony dönti el a relatív hatóköri viszonyt: ennek megfelelően az univerzális kvantornak nagyobb hatóköre van, mint a fókusznek. Ugyanezen hatóköri viszonyt kifejezhetjük egyetlen IP-n belül is, akkor, ha a nyomatékos univerzális kvantor megelőzi a fókuszt; vö. (11):

- (11) MINDIG Jánossal talákoztam.

A hangsúly pozíciótól független, meghatározó jellegére utal, hogy (12) nem ekvivalens sem (10)-zel, sem (11)-gyel; az univerzális kvantor beletartozik a fókusz hatókörébe:

- (12) JÁNOSSAL talákoztam mindig.

A korábbi (8) hasonló prozódiai szerkezetű, mint (10): abból, hogy (8) a fókusz és a *csak* fordított sorrendje ellenére ekvivalens (5a-b)-vel, arra következtetünk, hogy a *csak* éppúgy nem kötődik pozicionálisan a fókuszhoz, mint ahogyan az univerzális kvantor nem függ a fókusz pozíciójától: a fókusz és a *csak* funkcionálisan is különböznek: két különböző műveletet jelölnek.

Bár fentebb (3) és (5) összevetéséből az első pillanatban úgy tűnhetett, hogy mindkét mondat ugyanazt az „azonosítás kizárással” fókuszfunkciót fejezi ki, ezt az alábbiakkal pontosíthatjuk: a fókuszoperátor alapvető szerepe az „azonosítás”, míg a „kizárás” egy *csak* nélküli (3)-ban igazából mindössze mint lehetőség áll fenn, ebből a szempontból (3) alulspecifikált. Míg tehát (3) explicit módon nem jelöli a „kizárás”-t, (5) az „azonosítás” mellett a „kizárás” funkcióját is egyértelműen meghatározza. Így tehát egy szerepmegosztás tűnik ki a fókuszösszetevő és a *csak* összevetéséből: míg az előző az „azonosítás” operátorának a hordozója, addig a *csak* a „kizárás” lexikális operátora. Az is könnyen belátható, miért van olyan szoros viszony a két operátor között: ahhoz, hogy egy halmaz elemei közül egyes elemeket, de nem mindet ki lehessen zárni,

szükség van arra, hogy előzetesen azonosítsuk, melyek lesznek azok az elemek, amelyekre a kizárás nem vonatkozik. Ebből a szemantikai összefüggésből az is kitűnik, hogy egy szemantikai hierarchiában a „kizárás” operátora, a *csak* az „azonosítást” végző fókusz operátor felett helyezkedik el.

Bár a (12) *JÁNOSSAL találkoztam mindig* mondatban megengedett, hogy az univerzális kvantor hangsúlytalan legyen, a fenti összehasonlításban vizsgált *csak* (9)-ben levő hangsúlytalansága nehézségekbe ütközik.

A párhuzam eme hiányát a következőkre vezethetjük vissza.

Az operátorok precedenciájának a meghatározásánál megkülönböztetjük az ún. mondatoperátorokat a kisebb érvényű operátoroktól. Egy mondatoperátor hatókörébe mindig egy egész mondat tartozik és nem csupán annak valamely összetevője. Ilyen operátorok közé sorolhatjuk a kondicionálist, a negációt, olyan modális operátorokat, mint a kérdés vagy a megengedés, és ide soroljuk a *csak*-kal kifejezett kizárást is. A mondatoperátorokkal szemben vannak olyan operátorok, amelyek kiterjedhetnek akár egyetlen összetevőre is, ilyen pl. a fókusz operátor.

Megengedett, hogy egy mondatoperátor hatókörében olyan mondat álljon, amely tartalmaz összetevő-operátort. Megengedett tehát az is, hogy a *csak* közvetlen hatókörében egy fókuszoperátor álljon ((13a)), és az is, hogy hatóköre közvetlenül egy fókusz nélküli mondatra ((13b)) terjedjen ki:

- (13) a. CSAK > F > p
Csak JÁNOSSAL találkoztam.
- b. CSAK > p
Csak Jánossal találkoztam.

(Megfigyelhetjük a fenti két mondat prozódiai különbségét: (13a)-ban, ahol a *csak* a fókuszált mondatra terjed ki, a fókuszhordozó *Jánossal* főhangsúlyt visel az ige hangsúlyredukciója következtében; ezzel szemben (13b)-ben ilyen hangsúlyredukció nem valósul meg, mivel a *csak* hatókörében egy neutrális (és így hangsúlyredukciót nem tartalmazó) mondat áll.)

Mivel a *csak* mint mondatoperátor feltétlen tulajdonsága, hogy nagyobb hatókörű, mint egy nem-mondatoperátor, ezért nem is szükséges, hogy nagy hatóköre a lexikális jelölésen túlmenően akár prozódiailag, akár szórenddel jelölve legyen. Ezért megengedett mind (5a) *CSAK Jánossal találkoztam*, mind (5b) *Csak JÁNOSSAL találkoztam*, de ugyancsak megengedett (8) *JÁNOSSAL találkoztam CSAK*. Mint láttuk, posztverbális pozícióban hangsúlytalanul (9a) *JÁNOSSAL találkoztam csak* némiképp problematikus, (9b) **JÁNOSSAL találkoztam az állomás előtt csak* pedig agrammatikusnak bizonyult.

A posztverbális hangsúlytalan *csak* és az ugyancsak posztverbális hangsúlytalan univerzális kvantor különböző elfogadhatósága és hatóköri viselkedése a fentiek alapján arra vezethető vissza, hogy míg a *csak* egy mondatoperátor, amely definíciója szerint nagyobb hatókörű, mint egy fókuszoperátor, addig az univerzális kvantor elsősor-

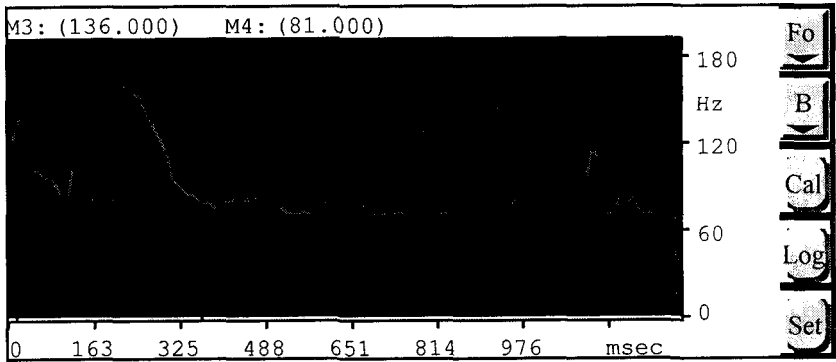
ban egy, valamilyen összetevőre kiterjedő logikai művelet jelölője, és a fókuszoperátornál nem szükségszerűen nagyobb a hatóköre.

Bár az (5b) *Csak JÁNOSsal találkoztam* mondatban a *csak* széles hatókörű, mégis kétféle értelmezése lehetséges:

- (5b) i. 'Csak Jánossal találkoztam, mással nem.'
- (5b) ii. 'Csak Jánossal találkoztam, más nem történt.'

(5b) abból a szempontból kétértelmű, hogy mi is tartozik a fókuszoperátor hatókörébe: (5bi) a fókusz szűk, (5bii) a fókusz tág értelmezését sugallja:

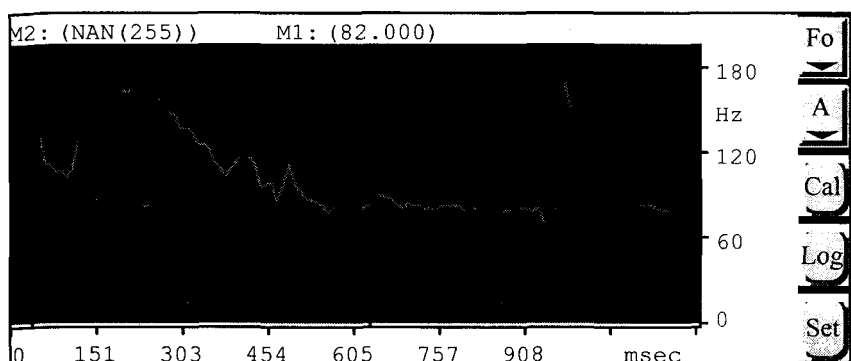
- (5b) i. Csak JÁNOSsal találkoztam.
[CSAK [F Jánossal]] [neutr találkoztam]
+ 2. szint: fókuszálás, redukció neutralizációval
+ + 1. szint
Csak Jánossal találkoztam.

Csak Já- nossal találkoztam.

(5a)-ban a 2. derivációs szinten egy, a hangsúlyredukciót megelőző neutralizáció következik be, az ismert – és így el is hagyható – információ különválasztására. Ebben az esetben a *csak*-kal jelölt művelet közvetlen hatókörében az a fókuszoperátor áll, amelyik csak a *neutrális* részt megelőző részre vonatkozik. Ezt a prozódia úgy fejezi ki, hogy a dallamív közvetlenül a *neutrális* részt megelőzően, magán a fókuszoperátort hordozó összetevőn lezárul; ez az, ami a hatókör határát jelöli. Ez tehát a szűk fókusz esete.

- (5b) ii. Csak Jánossal találkoztam.
[CSAK[F Péterrel [vp találkoztam]]]
x 2. szint: fókuszálás, redukció neutralizáció nélkül
x x 1. szint
Csak Jánossal találkoztam.

Csak Jánossal

találkoztam

(5bii) abban különbözik (5bi)-től, hogy (5bii)-ben a *csak* hatókörébe a *Jánossal találkoztam* propozíció egésze tartozik, beleértve a *találkoztam*-ot is, hiszen az nincs neutralizálva. E fenti értelmezést a prozódia is jelzi: az alaphérfekvencia-görbe tanúsága szerint a dallamív fokozatosan csökken a mondat végéig, fizikailag is átfogva mindazt, ami a *csak* mint operátor hatókörébe tartozik. Ez a tág fókusz esete.

Míg a fenti (5b) *Csak JÁNOSZAL találkoztam* mondat a prozódia figyelembe vétele nélkül a fókuszértelmezés szempontjából kétértelmű, úgy tűnik, hogy van olyan prozódiai eszköz a fentebb bemutatott alaphérfekvencia-különbségen túlmenően is, amivel e kétértelműség feloldható. Mivel a *csak* lexikális operátor, saját hatóköre előtt nem föltétlenül szükséges főhangsúllyal rendelkeznie ahhoz, hogy a széles hatóköre jelölve legyen: ezt, mint korábban említettük, alapértelmezésben a balról jobbra haladó felszíni sorrend is kifejezi. Úgy tűnik, hogy ha főhangsúlyt vesz fel, egyben a szűk fókuszértelmezést is egyértelműsíti. Az alábbi (14) és (15) összevetése ezt példázza.

Vegyük a következő esetet. Valaki egy hangversenyen ül és gyönyörködik a zenében, magában a zeneműben, a zenekarban és a karmester munkájában. A hangverseny végén megkérdezi barátját: „Ugye, tetszett a szimfónia?” Íme a válasz:

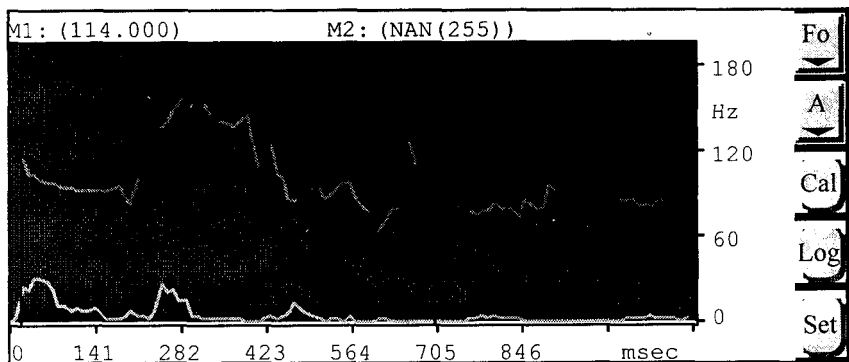
(14) (Nem is tudom.) Én csak KATIT néztem.

(15) *(Nem is tudom.) Én CSAK Katit néztem.

A fenti mondatok közül (14) lehetséges válasz, míg (15) nem. Bár (14) izoláltan kétértelmű, azaz, hasonlóan az (5bi)- és az (5bii)-féle értelmezéshez, jelentheti mind azt, hogy „Csak Katit néztem, másokat nem” („szűk” fókuszértelmezés), mind azt, hogy „Csak Katit néztem, mást nem csináltam” („tág” fókuszértelmezés), az adott helyzetben egyértelmű, mert csak a „tág” értelmezésnek van helye. (15)-öt éppen azért nem lehet elfogadni, mert csak a „szűk” fókuszértelmezést engedi meg, ezt pedig az adott helyzetben nem lehet értelmezni.

Azt, hogy főhangsúlyt viselve a *csak* „szűk” fókuszértelmezéssel fordul elő, mutatja (15a), ahol az F0-val kifejezett dallamív a fókuszösszetevőn hirtelen lezárul, hasonlóan az (5bi)-ban tapasztaltakhoz:

(15a) Én CSAK Katit néztem.

Én csak Katit néztem

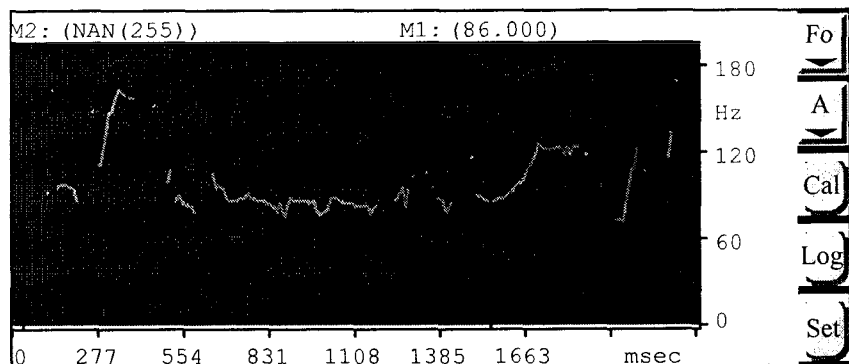
Bár (14)-nek „tág” fókuszértelmezést adunk, az egyértelműsítés csak a kontextusban lehetséges. Tisztán prozódiailag is lehetséges azonban, hogy a (14)-nek megfelelő felszíni sorrend mellett egyértelműen „tág” fókuszértelmezést kapjunk. Ezt példázza (16):

(16) Én csak Katit néztem.

Az egész proposíció (*Katit néztem*) fókuszként való értelmezését az jelöli, hogy a mondat minden elemét hangsúlyozzuk anélkül, hogy kitüntetett főhangsúlyt bármelyik elem is kapna (ezt a prozódiai sajátságot jelöljük itt a hangsúlyos szótag aláhúzásával).

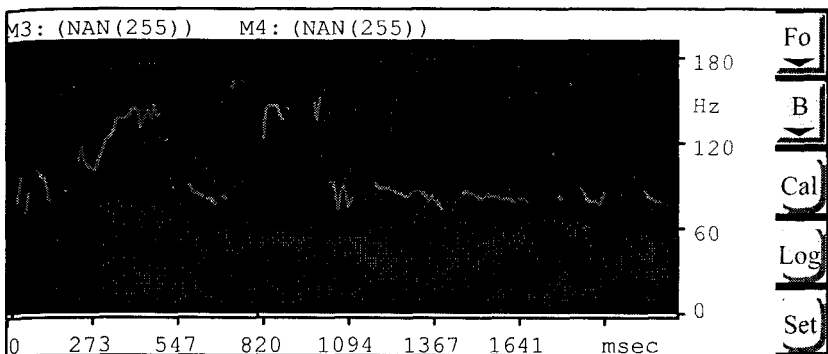
A *csak* hatókörébe egy egész beágyazott mondat is tartozhat, ha e tagmondat egyben hordozója a fókuszoperátornak. Ezt látjuk a feltételes mondat példáján.

(17) Csak AKKOR foglak meglátogatni, ha MEGHÍVSZ.

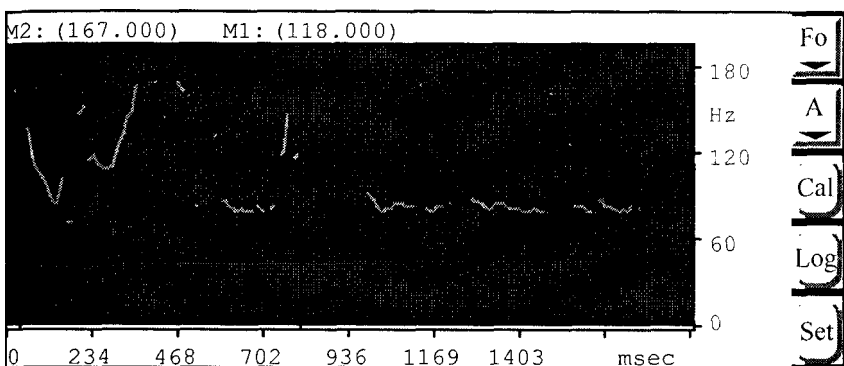
Csak akkor foglak meglátogatni ha meghívsz.

(18) Csak ha MEGHÍVSZ, AKKOR foglak meglátogatni.

Csak ha meghívsz akkor foglak meglátogatni.

(19) Csak ha MEGHÍVSZ, foglak meglátogatni.

Csak ha meghívsz foglak meglátogatni.

Abból kiindulva, hogy (17)-ben az *akkor* csupán fókuszált mása a *ha meghívsz* tagmondatnak, azt várnánk, hogy (19)-ben e tagmondatot egyszerűen behelyettesíthetjük a (17) fókuszba, az *akkor* helyére a prozódiai szerkezet érintetlenül hagyása mellett. Ezzel szemben (19) igazából mégis csak akkor fogadható el, ha a *meghívsz* és a *foglak* között némi szünetet tartunk. Emé megfigyelés alapján fontos következtetéseket tehetünk.

A fókuszoperátor tulajdonsága, hogy nem lexikális operátor, és hangsúly formájában jelenik meg. Hogy a hangsúly (és így az operátor) kifejezhető legyen, a hangsúlynak hordozóra van szüksége. A fókuszoperátor éppúgy, mint a nem lexikális operátorok általában, hordozónak valamely argumentumot választanak. (17)-ben az *akkor* a *foglak meglátogatni* predikátumnak az argumentuma, és mint ilyen, kézenfekvően lehet a fókuszoperátor hordozója. Ezzel szemben (19)-ben a *meghívsz* nem argumentuma ugyanezen *foglak meglátogatni* predikátumnak, így nem is lehet az ezen predikátumra kiterjedő fókuszoperátor hordozója. Mivel a fókuszoperátor hangsúlyredukció során fellépő hangsúly formájában jelenik meg, és mivel a *meghívsz* nem lehet hordozója a

fókuszoperátornak, így nem redukálhatja a *foglal meglatogatni* predikátumnak sem a hangsúlyát. (19)-ben éppen azért van szükség a szünetre a *meghívsz* és a *foglal meglatogatni* között, hogy ez kizárja a hangsúlyredukciót. E szünet a neutralizáció során jelenik meg, azon művelet során, aminek az alapvető célja éppen az, hogy lineárisan egymást követő, de funkcionálisan–logikailag világosan szétválasztandó egységeket egyértelműen elkülönítsen egymástól. Ez történik tehát (19)-ben a szünet segítségével.

A fenti jelenség ad magyarázatot arra is, hogy a (18) *Csak ha MEGHÍVSZ, AKKOR foglak meglatogatni* mondathoz hasonlóan miért van szükség a kötőszóra számos tagmondatban: ahol fókuszálásra van szükség, de a hangsúlyredukció lehetetlen volta miatt az nem lehetséges, ott egy argumentumként beiktatott mutatószó, kötőszó fókuszálásával ez lehetővé válik.

A további példák azt mutatják, hogy a *csak* + fókuszált tagmondat szerkezetben a *csak*-ra vonatkozó megkötések ugyanazok, mint a nem tagmondatértékű fókuszok esetében. A mondatvégi *csak* főhangsúllyal preferált, hangsúlytalanul problematikusabb. A megítélést az is árnyalja ugyanakkor, hogy a beágyazott mondat névmással való fókuszba emelése jobban elfogadhatónak tűnik, mint ugyanilyen prozódia mellett fókuszba való emelés nélkül:

(20) Ha MEGHÍVSZ, AKKOR látogatlak meg CSAK.

(21) Ha MEGHÍVSZ, látogatlak meg CSAK.

(22) *Ha MEGHÍVSZ, látogatlak meg csak.

A fenti példákon keresztül azt mutattuk be, hogy a) a fókuszoperátor és a *csak* két különböző operátor: a nem lexikális fókuszoperátor szerepe az „azonosítás”, míg a lexikális *csak* szerepe a „kizárás” műveletének a kifejezése. Láttuk, hogy a *csak* a fókuszoperátor fölött helyezkedik el a hatóköri kifejezés hierarchiájában és a prozódiaihatókör-kijelölés általános szabályai érvényesek rá. Láttuk, hogy a „szűk” és a „tág” fókuszértelmezésben a *csak* választható prozódiai tulajdonságai egyértelműsítene; végül láttuk, hogy egyes, az NP- és tagmondatfókusz közötti különbségekből eredő problémák megoldására a nyelv ugyancsak prozódiai megoldásokat nyújt.

2. A tagadás mint mondatoperáció

A *nem*, hasonlóan a *csak*-hoz, ugyancsak használja a prozodiát a „tág” és a „szűk” fókuszértelmezés megkülönböztetésére. Míg jelöletlen esetben a *nem* hangsúlyos, ami kétértelműséget eredményez (vö. 23)), addig a jelölt (hangsúlytalan) esetben (vö. 24)) lehetséges a „tág” és a „szűk” fókuszértelmezés megkülönböztetése:

(23) NEM Péterrel találkoztam.

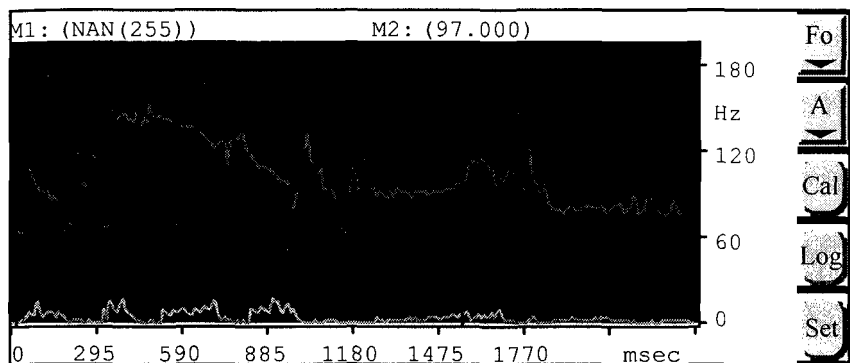
a. ‘Nem Péter volt az, akivel találkoztam (hanem Katival).’

b. ‘Nem az történt, hogy Péterrel találkoztam (hanem az, hogy moziba mentem).’

Mivel a „szűk” fókuszértelmezésnek az prozódiai alapja, hogy a fókuszösszetevőtől neutralizációval elválasztódik a proposíció azon része, amely nem esik a fókusz hatókörébe, ezért abban az esetben, ha maga a fókuszösszetevő is hangsúlyredukciót szenved

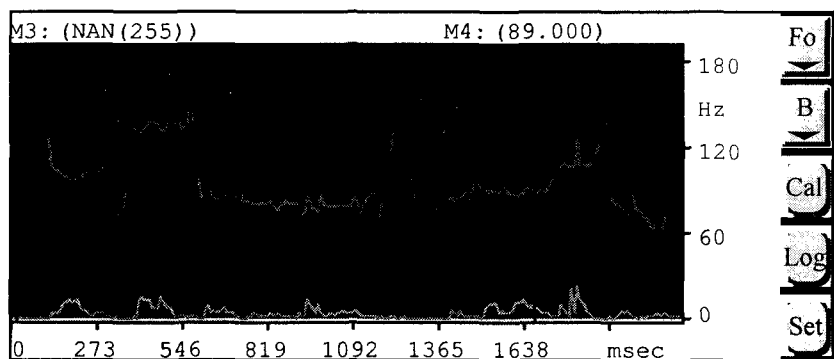
(mint (23)-ban a tagadás hatókörében), a fókusz e két értelmezésének prozódiai megkülönböztetésére nincs lehetőség. Ha azonban a fókuszösszetevő hangsúlya nem redukálódik (és ez megtehető a *nem* hatókörén belül is, hiszen a *nem* mint lexikális operátor esetében a nagy hatókört a felszíni sorrend jelölheti önmagában is), akkor a fókusz e kettős értelmének a megkülönböztetése lehetséges; vö. (24a) és (24b):

- (24) a. Nem PÉTERREL találkoztam, hanem a MOZIBA mentem.
[nem [F Péterrel [VP találkoztam]]] hanem [F a moziba [VP mentem]]

Nem Péterrel találkoztam, hanem a moziba mentem

- (24) b. Nem PÉTERREL találkoztam, hanem KATIVAL.
[nem [F Péterrel] [neutr találkoztam]] hanem [F Katival]

Nem Péterrel találkoztam, hanem Katival

(24a) és (24b) F0-görbéjének összevetése egyértelműen mutatja, hogy míg (24a)-ban az alaphfrekvencia folyamatosan ereszkedik a *Péterrel* összetevőn túl is, addig (24b)-ben – a neutralizáció eredményeként – az alaphfrekvencia ugyanezen összetevőn hirtelen ereszkedve még a *találkoztam* előtt eléri az alaponalat.

A tagadó operátor, úgy tűnik, bizonyos esetekben mondat szintű operátor (azaz egy egész proposíciót tagad, mint pl. (24a)-ban), más esetekben pedig a hatóköre alulspecifikált (mint (23)-ben). (23) tagadásából ugyanakkor nem következik, hogy itt a

hatóköre nincs jelölve. A prozódiai hatókörjelölés szabályából egészen pontosan következik, hogy – mint lexikális, továbbá nem argumentum szerepű operátor – hatóköre ezen operátort közvetlenül követi. Így a tagadás közvetlen hatókörébe a fókuszoperátor tartozik. A fókusz-szerkezet alulspecifikáltságából következik ugyanakkor, hogy szintaktikai vagy prozódiai eszközökkel nem, csak kontextuálisan dönthető el, hogy az adott mondatban egy „tág”, vagy egy „szűk” értelmű fókusz tartozik bele a tagadás hatókörébe.

A tagadás mondatoperátorként való értelmezésének látszik ellentmondani (25):

(25) PÉTERREL nem találkoztam.

A felszíni sorrendből kitűnik, hogy a fókuszoperátort hordozó *Péterrel* megelőzi a tagadószt, így e mondat a fókusz > tagadás relatív hatóköri viszonyt sugallja. A kérdés csupán az, vajon igaz-e az, hogy e mondatban a tagadás nem mondatoperáció.

Lássuk pontosabban, mit is jelent az, ha valami mondatoperátor. Egy mondatoperátor hatókörébe beletartozik az egész proposíció, a predikátum minden egyes argumentumával együtt. A prozódiai hatókör-kijelölés szabálya szerint e mondatoperátor megelőzi és redukálja az ige (vagy a predikatív szó) hangsúlyát. Mivel az ige (vagy a predikatív szó) képviseli az egész proposíciót, ezáltal a tagadás kiterjed a predikátum argumentumaira is, a fenti (25) mondatban tehát a tárgyi argumentumra is.

Mivel a fókusz egy nem lexikális, prozódiai operátor, ezért szüksége van egy hordozóra. E hordozót a proposíció argumentumai közül választja. Mivel a fókuszoperátor éppúgy, mint a tagadó operátor, a mondat szintjén működik, mindkettő közvetlenül a proposíciót képviselő ige (vagy predikatív szó) hangsúlyát redukálva fejezi ki széles hatókörét. Ez azt jelentené, hogy a két operátor nem lehetne egymás hatókörében. Mégsem ez történik.

A fókuszoperátort hordozó elem kettős természetű: mint argumentum, beletartozik a tagadás hatókörébe, és mint a fókuszoperátor hordozója, annak nagy hatókörét jelöli az utána következő elem hangsúlyának redukációjával. Így tehát a (25) *PÉTERREL nem találkoztam* mondatban egyrészt a tagadó operátor hatókörébe beletartozik minden argumentum (így a *Péterrel* is), másrészt ezen tagadó operátor redukált hangsúlya jelzi, hogy kis hatókörű a *Péterrel* argumentum által hordozott fókuszoperátorral szemben.

3. A csak és a tagadás

Figyeljük meg (26)-at és (27)-et:

(26) [IP₁ NEM eheted meg,] [IP₂ csak a TORTA TETEJÉT.]
= ,Csak a torta tetejét eheted meg.’

(27) [IP₁Csak a TORTA TETEJÉT nem eheted meg.]

Ha (26)-ra és (27)-re alkalmazzuk a fókusz és az univerzális kvantor relatív viszonyában megismert prozódiai hatókör-kijelölés szabályát, akkor azt várnánk, hogy (26) és

(27) a relatív hatókörök tekintetében ekvivalens lenne. Ez az ekvivalencia azonban nem áll fenn.

Most figyeljük meg (28)-at és (29)-et:

(28) [IP NEM eheted meg csak a torta tetejét.]

= Nincs megengedve, hogy csak a torta tetejét edd meg.'

(29) [IP NEM csak a torta tetejét eheted meg.]

= ,Nem csak az van megengedve, hogy megegyed a torta tetejét.'

A fenti két mondat alapján azt várnánk, hogy – mivel mindkét mondat egyetlen IP-ből áll és mindkettőnek a feje a *nem* – a két mondat ekvivalens is. Az értelmezés azonban ezt nem igazolja.

(26) kitűnik a fenti mondatok közül azzal, hogy két IP-ből áll és a második IP-je (*csak a torta tetejét*) elliptikus. Erre a mondatra elsősorban nem a prozódiai hangsúly-kijelölés, hanem az elliptikus mondatok szabálya vonatkozik; innen (26) fenti értelmezése. (28) és (29) szemantikai különbségét az alábbiakban mutatjuk be:

(28a) nem [szabad [csak [F a torta tetejét [VP megenned]]]]

(29a) nem [csak [F a torta tetejét [szabad [megenned]]]]

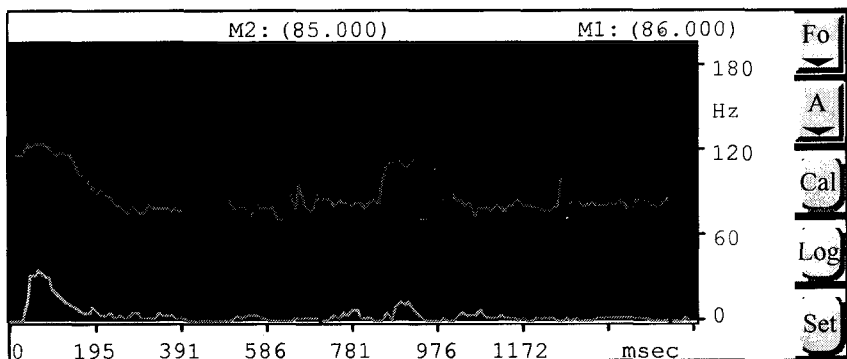
(28) és (29) prozódiai struktúrája a *nem* és a *csak* felszíni sorrendjének azonosságától függetlenül különbözik. Míg (29) egy IP-ből áll, (28)-ban a *csak a torta tetejét* kifejezésen másodlagos prozódiai frázis-hangsúly van. E másodlagos hangsúly nélkül a mondat elfogadhatatlan; vö. (30):

(30) *NEM eheted meg csak a torta tetejét.

Ez a (28)-ban a *csak*-kifejezésen levő másodlagos hangsúly hűen szolgálja (28) logikai értelmét. Ez utóbbi szerint (28)-ban három logikai művelet szerepel, mégpedig a következő precedenciával: tagadás > *szabad* > *csak*. A modális *szabad* morfológiailag az igehez kötődik, így a tagadása nyelviileg azt kívánja, hogy a felszíni szerkezetben az ige legyen tagadva. Ugyanakkor a *csak* közvetlen hatókörében a fókuszoperátor van. Mivel a fókusz közvetlenül az ige előtti pozícióban van kifejezve, ez azt kívánja, hogy az ige előtt közvetlenül a *csak* +fókusz szerkezet álljon. E pozicionális konfliktust a prozódia oldja fel: egyrészt (28) egyetlen IP-ből áll, melyben a fő művelet a modális operátor tagadása, másrészt ezen IP-be van beágyazva a másodlagos hangsúllyal jelölt *csak*-prozódiai frázis. E prozódiai beágyazás logikailag azt jelenti, hogy a beágyazott kifejezés kis hatókörű a modalitás negációjához képest.

Az egyetlen IP-be beágyazott prozódiai frázisok által való kis logikai hatókör jelölést találhatjuk olyan mondatokban is, ahol a felszínen modalitás nem jelenik meg:

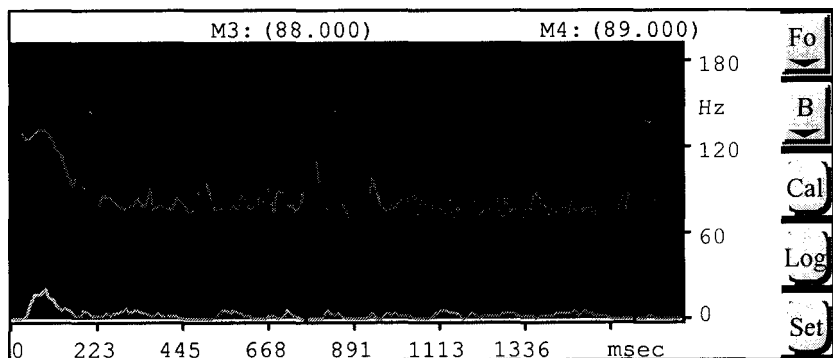
(31) NEM megyek el, csak a TE kedvedért.

Nem megyek el csak a te kedvedért

Míg a *csak a te kedvedért* kifejezést tekinthetjük elliptikusnak, amelyben a *csak* mondatoperátorként értelmezhető - *Csak (a TE kedvedért megyek el)* -, (23)-ban ilyen elliptikus értelmezés nem lehetséges:

(32) NEM megyek el csak a te kedvedért.

Nem megyek el csak a te kedvedért

Míg (31) két IP-ből áll (az ellipszis prozódiai követelményének megfelelően az elliptikus kifejezés mindig saját IP-t alkot), (32)-ban csak egy IP van. (32)-ban az egy IP-n belüli prozódiaihatókör-kijelölés szabálya érvényesül, melynek megfelelően a *csak*-kifejezés a főhangsúlyt viselő tagadás hatókörébe tartozik.

Figyeljük meg a *csak* nagy és kis hatókör-értelmezését (33)–(35)-ben:

(33) Csak a PÉNZ nem boldogít.

(34) Csak a pénz NEM boldogít.

(35) NEM boldogít csak a pénz.

Ugyanazon felszíni sorrend és különböző prozódia mellett (33)-at és (34)-et különböző hatókörrel értelmezzük: (33)-ban a *csak* széles hatókörű a *pénz* által hordozott fókusz

operátorral szemben, míg (34)-ben a *csak* kis hatókörű a tagadással szemben. (34)-ben a *csak*-kifejezés a mondatban topik-szerepet tölt be, és a topik tulajdonságának megfelelően kis hatókört jelöl. Hasonlóan, ugyanez a kifejezés kis hatókört jelöl (35)-ben, mivel (35) egyetlen IP-ből áll, melynek a prozódiai feje a hangsúlyos *nem*, ami a prozódiaihatókör-kijelölés szabályai szerint a tagadó operátornak nagy hatókört biztosít.

Ha a *csak a pénzt* kifejezés (35)-ben valamilyen módon kis hatókörű is a tagadással szemben, e kis hatókört azonban mégsem értelmezhetjük úgy, hogy a *csak*-kifejezés a tagadás közvetlen hatókörében van, hiszen (35) nem ekvivalens (36)-cel, ahol a prozódiai hatókörjelölés szabályainak megfelelően a nagy hatókörű tagadó operátor megelőzi és redukálja is a hangsúlyát a hatókörét képező *csak*-kifejezésnek:

(36) NEM csak a pénz boldogít.

Láthatjuk, hogy a *csak* (35)-féle értelmezése korlátozott; vö. (37):

(37) *NEM láttam csak Katit.

A fenti mondatok szemantikai rekonstrukciója sugallja, miért lehetséges a *csak* „szűk” értelmezése. Ezekben a példákban a *csak* modális tagmondatban szerepel; vö. (35):

(35) NEM boldogít csak a pénz.

NEM (TUD (CSAK (a pénz boldogít)))

Az elemzés szerint nem maga a *csak* mint a „kizárás” operátora van tagadva, hanem egy odaértett, a felszínen meg nem jelenő modális operátor. A másodlagos hangsúly (szótaghangsúly, melyet aláhúzás emel ki) a prozódiailag alárendelt kifejezés fókuszát jelöli, ami pedig a *csak* operátor közvetlen hatókörében áll.

Ezen elemzés lehetővé teszi, hogy a *csak* mondatoperátorként való értelmezése mellett a (37) *NEM láttam csak Katit-féle mondatok agrammatikalitására is magyarázatot adjunk, vö. (37a):

(37a) *NEM láttam csak Katit.

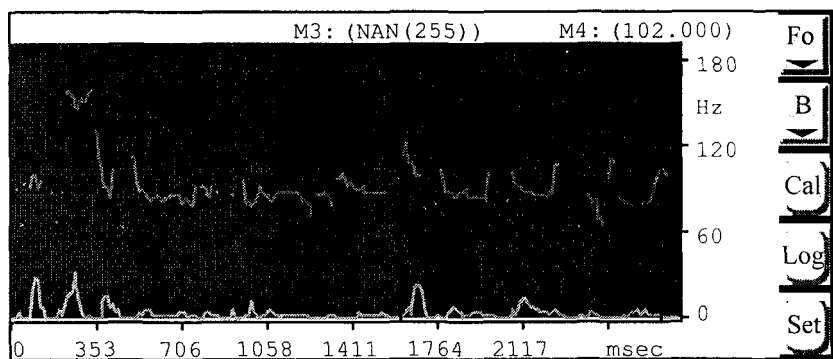
A (37)-féle mondatok agrammatikalitásának az okát abban kereshetjük, hogy nincs vagy nem értelmezhető bennük olyan modalitás, ami a tagadás közvetlen hatókörét képezhetné. Erre a következők miatt lenne szükség: a *csak*-kifejezés közvetlen hatókörébe vagy egy neutrális mondat egésze, vagy egy nem-neutrális mondat fókusza tartozik. Ez utóbbi esetben a *csak*+fókusz kifejezésnek az igét közvetlenül megelőző pozícióban kell állnia, kivéve azt az esetet, amikor az ige egy modális operátort tartalmazó morfémával van ellátva. (37) agrammatikalitása éppen abban áll, hogy ilyen modális operátor hiányában a *csak*-kifejezés nem állhatna az ige mögötti pozícióban.

Bármennyire fontos is a modális operátor megléte a fenti szerkezetek grammatikalitásához, hangsúlyozni kell, azonban, hogy a modális operátor csak akkor lehetséges, ha azt az adott predikátum engedélyezi. Így a (35)-ben lévő *boldogít* azt engedélyezi, míg a *lát* (38)-ban nem. Ezért agrammatikus (37) modális változata, (38) is:

(38) *NEM láthattam csak Katit.

Hasonló a *csak*, a *nem* és a modális operátorok relatív hatókörének a prosódiai kifejezése összetett mondatokban is. (39)-ben a *csak* hatóköre egy beágyazott mondat, mely névmás formájában a főmondat fókuszja:

(39) Csak AZÉRT nem megyek el a moziba, hogy Katival találkozzam!

Csak azért nem megyek el moziba, hogy Katival találkozzam

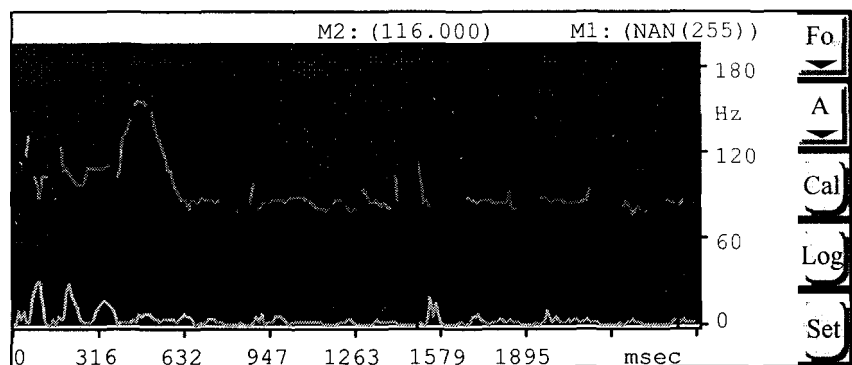
(39) logikai hatóköri viszonyai a következők:

(39a) CSAK (AZÉRT x (NEM (FOG (elmegyek a moziba))))); x='Katival találkozni'

A fenti viszonyok kifejezését jól megközelíti a prosódiai szerkezet. A *hogyan Katival találkozzam* beágyazott tagmondat az *azért* névmás formájában a főmondat fókuszja. A fókusz szabályosan főhangsúlyos és következményeként az azt követő ige hangsúlyredukción szenved. Az eredeti beágyazott mondat, bármennyire a főmondatot követő és prosódiailag hangsúlytalan neutrális rész után áll is, nem szenved hangsúlyredukción.

(40)-ben a beágyazott mondat egy mása topicalizálódik:

(40) Csak azért NEM megyek el a moziba, hogy Katival találkozzam!

Csak azért nem megyek el a moziba, hogy Katival találkozzam

A *csak*-kifejezésnek a topikalizáció miatti kis hatókörét ugyanúgy egy alárendelt prozódiai frázison belül értelmezhetjük, mint a beágyazott *csak*-kifejezését (28)-ban (*NEM eheted meg csak a torta tetejét*):

(40a) NEM (FOG (CSAK (AZÉRT x (elmegyek a moziba)))); x= ‚Katival találkozni’

A beágyazott mondat és annak a főmondatban lévő névmási mása között szoros prozódiai összefüggést találunk. Egyrészt akár fókuszként, akár topikként értelmezzük a beágyazott mondatot, mindkét esetben a beágyazott mondat prozódiailag elkülönül a főmondat neutrális részétől: nem neutralizálódik. Másrészt kitűnik, hogy a fókuszált beágyazott mondat prozódijára (39)-ben az jellemző, hogy minden fonológiai szón a fókuszra jellemző, frekvencia-emelkedéssel járó szóhangsúly van és a mondat intonációja az alapvonalon zárul (ez jellemző a főmondatbeli fókuszra is), míg (40)-ben a topikalizált beágyazott mondat fonológiai szavain a topikra jellemző, frekvencia-emelkedéssel nem járó másodlagos szóhangsúly van, a dallam íve kevésbé lejt és nem érkezik el az alapvonalig. Ebből láthatjuk, hogy a főmondatbeli topik és fókusz lényegében a beágyazott párjával azonos prozódiai tulajdonságokkal rendelkezik.

A fentiek alapján megfogalmazhatjuk a *párhuzamos szerkezetek prozódiai jellemzőjét*:

(41) A párhuzamos szerkezetek prozódijája:

Egy mondat azonos logikai funkciójú prozódiai egységei azonos prozódiai szerkezetűek.

Ez a meghatározás lehetővé teszi, hogy prozódiai szempontból azonosan lehessen kezelni mellérendelt prozódiai kifejezéseket, köztük a többszörös topikot vagy az azonos távolságú hangsúlyokkal rendelkező neutrális mondatot éppúgy, mint a mondathatáron keresztül ívelő párhuzamos topikokat és fókuszokat.

A *csak* és a tagadás relatív hatókörének a fenti prozódiai vizsgálata azt is megmutatta, hogy bár alapesetben a *csak* nagyobb hatókörű, mint a fókusz, egy *csak*-kifejezés mégis lehet egy, a fókuszálást feltételező egyéb műveletnél, a tagadásnál kisebb hatókörű. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a tagadás közvetlen hatókörében egy, a *csak*+fókuszálásra is kiterjedő modális operátor áll. Ezen modális operátor engedélyezése a predikátum szemantikájától függ.

4. Az *is* és a tagadás relatív hatóköre

Mivel mind az *is*, mind a *nem* mondatoperátorok, érdekes megvizsgálni, milyen prozódiai eszközökkel lehet kifejezni relatív hatókörüket. (42) csak a konjunkció, (43) a konjunkció és a negáció operátorát tartalmazza:

(42) MARIT *is* meghívtam.

(43) MARIT sem hívtam meg.

Mind (42), mind (43) egy-egy IP-ből áll. A prozódiaihatókör-kijelölés szabálya szerint mindkét esetben az adott IP prozódiai fejének (*MARIT is*, illetve *MARIT sem*) van a

legnagyobb hatóköre az adott IP-n belül. A szabályok megengedik, hogy ugyanezt a nagy hatókört két-két IP-ben is ki lehessen fejezni úgy, hogy a nagy hatókörű operátort tartalmazó frázis külön IP-t képezve (önálló hangsúllyal) az ige mögé kerüljön; vö. (44) és (45):

(44) Meghívtam Marit is.

(45) Nem hívtam meg Marit sem.

Mivel mind az *is*, mind a *nem* mondatoperátorok, a hierarchia legmagasabb szintjén vannak. Kettejük relatív hatókörének a megállapításánál a morfológia is segíthet:

(46) *sem* = *is* + *nem*

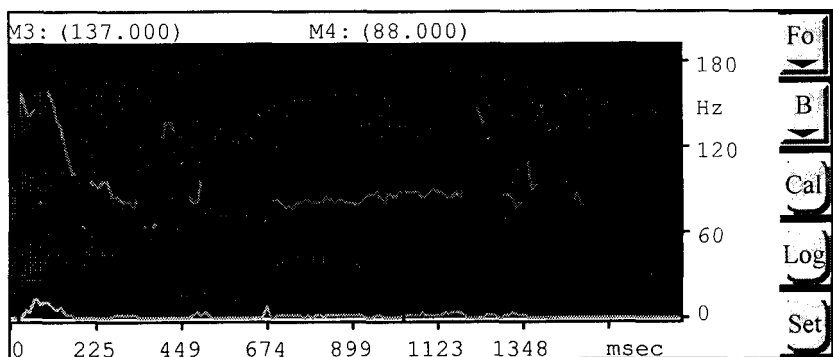
(47) **nem(i)s*

azaz a (46)-féle morfológiai összeolvadás azt a feltevést támogatja, hogy a konjunktív *is* nagyobb hatókörű, mint a tagadó *nem*, miközben (47), éppen mert agrammatikus, nem tud támogatni egy ellenkező irányú relatív hatókör feltevését. Ennek megfelelően várható, hogy (48) agrammatikus:

(48) *NEM hívtam meg Marit is.

Egy modális operátor bevezetésével ugyanazon felszíni sorrend megfelelő prozódia mellett lehet grammatikus:

(49) NEM hívhattam meg Marit is.

Nem hívhattam meg Marit is

Bár (49) egy IP-ből áll, a *Marit is* kifejezés másodlagos hangsúlya (az intenzitásnövekedés nem jár együtt F0-növekedéssel) egy beágyazott prozódiai frázist jelöl, beágyazott (kis) hatókörrel: az *is*-kifejezés egy modális operátor hatókörében áll:

(49) NEM hívhattam meg Marit is.

NEM (SZABAD (IS x (meghívtam Marit))); x-'meghívtam Marit'

'Nem igaz, hogy x mellett meghívhattam Marit.'

Azt, hogy a modális operátor bevezetése önmagában nem elégséges, hanem szükséges a másodlagos hangsúllyal egy beágyazott prozódiai frázist is jelölni, láthatjuk (50)-ből, amely az *is*-kifejezés prozódiai beágyazása nélkül agrammatikus:

(50) *NEM hívhattam meg Marit *is*.

A fentiekből kitűnik, hogy – hasonlóan a kis hatókörű *csak*-kifejezésekhez – az *is* szintén csak akkor lehet kis hatókörű, ha egyrészt egy önálló prozódiai frázis fejét képezi, másrészt nincs közvetlenül a tagadás hatókörében. Ezt biztosítja (49)-ben is a modális operátor jelenléte.

Míg a fentebbi (49) *NEM hívhattam meg Marit is* grammatikus, (48) * *NEM hívtam meg Marit is* agrammatikus. Ennek hasonló az oka, mint a (38) **NEM láttam csak Katit* mondatnak volt.

Nevezetesen, mindkét mondat egy-egy IP-ből áll és az IP-k feje a tagadó operátor; e fejnek kellene alárendelve lennie (38)-ban a *csak*-nak, (48)-ban az *is*-nek. Ez (38)-ban azért nem volt megengedve, mert rendszeren a *csak*-nak a fókuszpozícióban lévő összetevőt kellene megelőznie, (48)-ban pedig azért, mert – a felszíni prozódiai jelöléssel ellentétben – az *is* semmilyen körülmények között nem lehet kis hatókörű a tagadással kapcsolatban; vö. (47) * *nem(i)s*.

A (46) *sem=is+nem* átalakítás az *is* nagy hatókörének jelölésére csak akkor lehetséges, ha a negatív operátor a konjunktív *is* közvetlen hatókörében áll. Ha ezen átalakítás nem megy végbe, az azt sugallja, hogy a szemantikai szerkezetben valamilyen egyéb operátor ékelődik közéjük. Figyeljük meg az (51)–(54) mondatokat:

(51) RÉGEN nem láttam már ŐT *is*.
IS (RÉGEN (NEM (láttam őt)))

A prozódiai hatókörjelölés szabályai alapján (51) ekvivalens (52)-vel:

(52) ŐT *is* RÉGEN nem láttam már.

Mivel az *is* és a *nem* operátorok között értelmezzük a *régen* operátort, az *is+nem* átalakítás a fenti (51) értelemben nem lehetséges.

Ha az átalakítás megtörténik, ez arra utal, hogy az adott mondat a (51)-étől különböző hatóköri viszonyokkal rendelkezik; vö. (53):

(53) RÉGEN nem láttam már ŐT *sem*.
RÉGEN (IS (NEM (láttam őt)))

A prozódiai hatókörjelölés szabályai alapján (53) ekvivalens (54)-gyel:

(54) ŐT *sem* láttam már RÉGEN.

A fenti párok ekvivalenciáját az biztosítja, hogy mind (51) és (52), mind (53) és (54) két-két IP-ből áll és a párok tagjai csak az IP-k felszíni sorrendjében különböznek. Mivel a prozódiai hatókör-kijelölés szabályai szerint nem annyira a felszíni sorrend, mint a megfelelő IP-k prozódiai fejeinek hierarchikus viszonya dönt a relatív hatókörök

kijelölésében, és mivel ilyen szempontból a párokon belül nincs eltérés, biztosítva van a tagok közötti hatókör-ekvivalencia.

Az *is* és a tagadás relatív hatókörének a fenti prozódiai vizsgálata azt is megmutatta, hogy bár alapesetben az *is* nagyobb hatókörű, mint a tagadás (vö. *sem* és **nem(i)s*), egy *is*-kifejezés mégis lehet a tagadásnál kisebb hatókörű. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a tagadás közvetlen hatókörében egy, az *is*-kifejezésre is kiterjedő modális operátor áll. Ezen modális operátor engedélyezése a predikátum szemantikájától függ.

Összefoglalás

A jelen dolgozatban azt mutattuk be, hogyan alkalmazható a hatókör-kijelölés prozódiai szabálya néhány fontos operátor relatív hatókörének a meghatározására. Láthattuk, hogy egy nem-lexikális operátor széles hatókörét prozódiailag az jelzi, hogy az operátor főhangsúlyt visel, míg az operátor hatóköre hangsúlytalan. Ez a hangsúlyredukció műveletével érhető el. A lexikális operátoroknál a balról jobbra haladó felszíni sorrend mellett a nagy hatókörű operátor főhangsúlya opcionális.

Az egyes operátorok relatív hatóköréit befolyásolja egy szemantikai-logikai alapú hierarchia, aminek megfelelően hangsúlyredukció – és így nagy hatókör kifejezése is – csak úgy lehetséges, hogy a hangsúlyredukciót indukáló, nagy hatókörű elem egyben magasabban is helyezkedik el ezen a hierarchián.

Bemutattuk a „tág” és a „szűk” fókusz, továbbá az *is* és a *csak* „tág” és „szűk” értelmezése közötti különbségeket és azt, hogy ezen különbségek megfogalmazásánál figyelembe kell venni bizonyos, az adott predikátum által engedélyezett modális operátorok értelmezhetőségét is. Végül, a *sem=is+nem* morfológiai összevonás lehetőségét vizsgálva kimutattuk, hogy ezen összevonásra csak az adhat lehetőséget, ha a szemantikai reprezentációban a tagadás operátora közvetlenül a konjunkció hatókörében áll.

HIVATKOZÁSOK

- Hunyadi, László 1996: Hungarian syntactic structure and metrical prosody, *Language Sciences* 18/1–2, 139–152.
- Hunyadi, László 1997: The outlines of a metrical syntax of Hungarian. Megjelenik: *Acta Linguistica Hungarica*, Budapest.
- É. Kiss, Katalin 1996: The focus operator and information focus, kézirat.
- Kenesei, István 1996: Adjuncts and arguments in focus. Megjelenik: *Acta Linguistica Hungarica*.
- Kenesei, István–Irene Vogel 1996: *Focus and phonological structure*, unpublished manuscript, Univ. of Szeged and Univ. of Delaware
- Ladd, D. R. 1980: *The structure of intonational meaning*, Bloomington, Indiana University Press.
- Selkirk, Elisabeth 1984: *Phonology and syntax: the relation between sound and structure*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press.

ASPEKTUÁLIS IGEOSZTÁLYOK ÉS AZ ASPEKTUS FORMÁLIS ÁBRÁZOLÁSA

KIEFER FERENC

0. Bevezető

Tanulmányomban az aspektus formális ábrázolásának problémáival foglalkozom. Először kimutatom, hogy az eddig javasolt formális rendszerek nem elég általánosak, mégpedig két okból. Egyrészt abból a feltételezésből indulnak ki, hogy az aspektus kompozicionális, ami a nyelveknek csak egy speciális osztályára érvényes. Másrészt a legtöbb formális modell a Vendler-féle osztályozásból indul ki, márpedig a négy Vendler-féle osztály (állapotok 'states', pl. *birtokol, tartalmaz, tud, gyűlöl*; cselekvések 'activities', pl. *ír, olvas, fut, takarít*; teljesítmények 'accomplishments', pl. *megír, elolvas, kitakarít, átfut*; eredmények 'achievements', pl. *megérkezik, megold, rájön, elér*; vö. Vendler 1967, Kiefer 1984) elsősorban ontológiai osztályokat jelöl, amelyek nyelviileg négyféle igével vagy igés szerkezettel fejezhetők ki. Látni fogjuk, hogy a Vendler-féle kritériumok (a különféle időhatározókkal való kompatibilitás, a progresszív aspektus lehetősége) következetes alkalmazásával nem négy, hanem annál lényegesen több igeosztályt kapunk. Ezek az igeosztályok azonban nem különböző aspektust, hanem különböző eseményszerkezetet képviselnek. A Vendler-féle kritériumok tehát nem aspektuális osztályokat azonosítanak, hanem valójában az igék eseményszerkezetét határozzák meg. Az eseményszerkezet gazdagabb az aspektuális szerkezetnél, utóbbi levezethető az előbbiből.

1. Az aspektus kompozicionalitása

Henk Verkuyl elsőként vetette fel az aspektus kompozicionalitásának lehetőségét (Verkuyl 1972), lényegében generatív szemantikai keretben. Későbbi munkáiban már inkább logikai szemantikai eszközöket használ (Verkuyl 1989, 1993, 1995). Többek között az ő munkáinak köszönhetően általánosan elfogadottá vált az a felfogás, hogy az aspektus mondatsemantikai kategória, vagyis, hogy az aspektus meghatározásánál nem elegendő az ige lexikai jelentését figyelembe vennünk, hanem tekintettel kell lennünk az alany típusára, tárgyias igék esetében a tárgy fajtájára, az időhatározó típusára, a mértékhatózóra mind a tárgynál (tárgyas igék esetében), mind pedig az alanynál (tárgyatlan igék esetében), az igeidőre, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Verkuyl a lexikonban csak állapot- illetve cselekvés-/folyamatigéket különböztet meg. Az aspektus levezetése nála lényegében így fest:

(b) Szintaktikai szempontból a +/-A jegyen kívül szükség van egy további jegyre, melyet +/-B -vel jelölünk; a +B a +SQA helyett áll és A-nak egy meghatározott mennyiségére utal ('specified quantity of A'), a -B=-SQA pedig A-nak meghatározatlan mennyiségét jelöli.

NP: $-B$ $+B$

STATE	PROCESS	EVENT
-A	+A	

- (1) *Éva (+B) gyűlölte (–A) ezt a szonátát (+B).*
- (2) *Éva (+B) gyűlölte (–A) a szonátákat (–B).*
- (3) *Éva (+B) játszotta (+A) ezt a szonátát (+B).*
- (4) *Éva (+B) játszott (+A) szonátákat (–B).*

Logikai szempontból nem lehet kifogásunk Verkuyl modelljével szemben, nyelvészetileg azonban semmiképpen sem tekinthető adekvátnak, mégpedig az alábbi okokból.

(b) Verkuyl előtt nyilvánvalóan az angol és a holland példája lebegett elméletének kidolgozásánál, márpedig az aspektus nem minden nyelvben egyformán kompozicionális. A magyarban az igekötős igék aspektusa lexikailag meghatározott és ez még akkor is igaz, ha az igekötős igék képzését lexikai folyamatként képzeljük el és perfektív aspektusukat kompozicionálisan vezetjük le. Ebben az esetben azonban lexi-

kai és nem szintaktikai kompozicionalitásról van szó. Nehezebb a helyzetünk a szláv nyelvek esetében, ahol nemcsak hogy reménytelen vállalkozás lenne az igekötős igék lexikai levezetése, hanem a lexikailag imperfektív ige semmi körülmények között nem tehető szintaktikai eszközökkel perfektívvé (mint ahogy a perfektív ige sem tehető imperfektívvé). Mind az imperfektív, mind pedig a perfektív aspektus lexikailag egyértelműen meghatározott, az aspektus tehát szintaktikailag nem kompozicionális. Íme néhány lengyel példa:

- (5) *Pił piwo.*
'Sört ivott'
- (6) *Wypił dwie butelki piwa.*
'Két üveg sört ivott'
- (7) **Pił dwie butelki piwa.*
- (8) **Wypijał dwie butelki piwa.* (Iteratív értelmezésben lehetséges.)

Az (5) mondatban az imperfektív *pić* 'iszik' ige szerepel, a mondat aspektuális értéke imperfektív. A (6) mondatban ezzel szemben a perfektív *wypić* 'megiszik' igét találjuk, és a mondat perfektív aspektusú, de perfektív aspektusúvá az ige teszi, nem pedig a mennyiséghatározó jelenléte. Utóbbi egyébként összeegyeztethetetlen mind az imperfektív *pić* alapigével, mind pedig a perfektív *wypić* igéből képzett, 'másodlagos imperfektív' *wypijać* igével. A szláv aspektológiából tudjuk, hogy a *wypić* és *wypijać* igazi aspektuális párt képvisel, köztük kizárólag aspektuális különbséget találunk.

Az aspektus (szintaktikai szintű) kompozicionalitása tehát nem univerzális tulajdonsága a nyelveknek. Az európai nyelvekre szorítkozva kimutatható, hogy az újlatin nyelvek az angolnál is több 'kompozicionális' vonást mutatnak, a német az angolnál viszont kevésbé kompozicionális. A magyar a német és az orosz/lengyel között foglal helyett. De még a szláv nyelvek sem egyformán kompozicionálisak: a bolgár és macedon nyelvben az aspektus teljes mértékben lexikailag van meghatározva, mivel szinte kivétel nélkül minden imperfektív igenek van perfektív párja. Az aspektus kompozicionalitása megfigyeléseink szerint tehát az alábbi skálát mutatja:

- (9) francia/olasz > angol > német > magyar > grúz > orosz/lengyel > bolgár/macedon

2. A Vendler-féle igeosztályokon alapuló formális elméletek

Az angolszáz irodalomban a cselekvésminőség (akcióminőség), az aspektus és újabban az eseményszerkezet fogalmai gyakran keverednek. Több szerző e fogalmakat szinonim fogalmakként kezeli. A szláv és finnugor nyelvészeti hagyományt követve a cselekvésminőség fogalmát morfoszemantikai kategóriaként célszerű értelmezni (Kiefer 1991, 1996), a Vendler-féle igeosztályok e szerint a felfogás szerint nem jelölhetnek különböző cselekvésminőséget. Mivel ebben az esetben a cselekvésminőség a nyelv morfológiai szerkezetével függ össze, érthető, hogy a cselekvésminőség mint morfoszemantikai kategória nem minden nyelvben játszik szerepet.

Tegyük fel egyelőre, hogy a Vendler-féle osztályok aspektuális osztályok. A Vendler-féle osztályokon alapuló formális elméletek vagy elfogadják a négy osztályt, vagy pedig összevontan ábrázolják az állapotokat és cselekvéseket (illetőleg egyes esetekben a teljesítményeket és az eredményeket). Az előbbi megoldást választotta David Dowty komponenses elemzésében (Dowty 1979). Dowty abból a megfontolásból indul ki, hogy az időhatározók szempontjából az állapotok és a cselekvések nemcsak azonos módon viselkednek, hanem mindkét osztály igéi 'homogének' ('ha x fennáll valamely I intervallumban, akkor annak bármely I' részintervallumában is fennáll'). A Dowty-féle megoldás tehát így fest:

Cselekvések/állapotok:	$[P(x)]$
Teljesítmények:	$[x \text{ OKOZ}[VÁLIK P(x)]]$
Eredmények:	$[VÁLIK P(x)]$

A sematikus ábrázolásból leolvasható, hogy Dowty szerint ' x a P állapotban van' és ' x a P cselekvésben vesz részt' egyformán ábrázolható. Az eredmények a teljesítményektől csak a kauzatív komponensben különböznek; Dowty feltételezése szerint a teljesítmények mindig tartalmaznak egy kauzatív komponenst, ez a komponens viszont nincs jelen az eredményeknél.

Íme néhány releváns példa:

(10)	<i>Éva kocogott.</i>	kocog:	$[kocog(x)]$
(11)	<i>Éva elkészítette az ebédet.</i>	elkészít:	$[x \text{ OKOZ}[VÁLIK kész(y)]]$
(12)	<i>A pohár eltörtött.</i>	eltörik:	$[VÁLIK törtött(x)]$

Dowty eljárása a Vendler-féle osztályozás elégtelen voltától függetlenül több szempontból problematikus.

(a) A teljesítmények és eredmények Dowty szerint állapotváltozások, olyan események, amelyek egyértelműen új állapothoz vezetnek. Vannak azonban fokozatos, határpont nélküli állapotváltozást kifejező igék is: *öregszik*, *szépül*, *okosodik*.

(b) Az OKOZ–VÁLIK-igék nem egyetlen igeosztályba tartoznak, mivel találunk közöttük eredmény-, teljesítmény- és cselekvésigék: *lelő* ('eredményige'), *felöltöztet* ('teljesítményige'), *főz* ('cselekvésige', vö. *Öt percig főzte a tojásokat*).

(c) Vannak pillanatnyi eseményt kifejező igék, amelyek nem idéznek elő állapotváltozást: *tüsszent*, *kopog*, *int*.

(d) Nem indokolt az állapotok és a cselekvések összevont ábrázolása még akkor sem, ha a két osztály több szempontból (így például a különböző időhatározókkal való kompatibilitás szempontjából) azonos módon viselkedik. A két osztály igéi többek között abban különböznek egymástól, hogy míg a cselekvésigék többnyire megengediek a progresszív aspektus használatát, az állapotot jelentő igék ezt nem teszik lehetővé.

3. Eseményváltozós elemzések

Az szemantikai ábrázolásokba az eseményváltozót (amit általában *e*-vel jelölnek) Donald Davidson vezette be (Davidson 1967). Davidson alapproblémája a következő volt. Az angol *it* névmás használatát a (13b) mondatban nem tudjuk a hagyományos logikai eszközökkel megmagyarázni, mivel *butter the toast* ‘vajjal megkeni a pirított kenyeret’ nem referenciális kifejezés (‘singular term’). Tehát nem mondhatjuk azt, hogy ‘van olyan *x* cselekvés úgy, hogy Jones cselekedte *x*-et késsel, a fürdőszobában, éjjélkor’.

- (13) a. *Jones buttered the toast with a knife, in the bathroom, at midnight.*
 ‘Jones megkent a pirított kenyeret (késsel) a fürdőszobában éjjélkor’
 b. *He did it slowly, deliberately, with a knife, in the bathroom, at midnight.*
 ‘Lassan, szándékosan tette ezt egy késsel a fürdőszobában éjjélkor’

Davidson (13a) számára az alábbi reprezentációt javasolta:

- (14) Butter(jones, the-toast, *e*) & With(a-knife, *e*) & In(the-bathroom, *e*) & At(midnight, *e*)

A (13b)-t az alábbi módon ábrázolta:

- (15) Buttering(*e*) & Agent(jones, *e*) & Patient(the-toast, *e*) & With(a-knife, *e*) & In(the-bathroom, *e*)

Most már mondható, hogy az *it* névmás az *e* eseményre vonatkozik. Davidsonnál a tematikus szerepek két-argumentumú predikátumok: Jones az *e* esemény ágense, a pirított kenyér az *e* esemény patiente és így tovább.

Parsons a Davidson-féle módszert fejleszti tovább. Két két-argumentumú predikátumot, Tart(*e*, *t*)-t és Kul(*e*, *t*)-t, vezet be, amelyeknek egyik argumentuma tehát az *e* esemény, másik argumentuma pedig a *t* idő. A Tart(*e*, *t*) értelmezése: az *e* esemény a *t* időben tart, a Kul(*e*, *t*) pedig: az *e* esemény a *t* időpntban kulminál (eléri végpontját). Íme két példa:

- (16) a. *Éva írt egy levelet.*
 b. $\exists e \exists x [\text{Levél}(x) \ \& \ \text{Ír}(\text{Éva}, x, e) \ \& \ \text{Kul}(e, t)]$
 (17) a. *Éva szerette az igazságot.*
 b. $\exists e \exists x [\text{Igazság}(e) \ \& \ \text{Szeret}(\text{Éva}, x, e) \ \& \ \text{Tart}(e, t)]$

Parsons elemzését különféle érvekkel támasztja alá (Parsons 1990:13–18). Vegyük azonban észre, hogy Parsons nem tesz különbséget a teljesítmények és eredmények között, mindkettő tartalmazza a Kul(*e*, *t*) predikátumot. Ugyanakkor természetesen az állapotok és cselekvések ábrázolása is azonos: mindkettőre a Tart(*e*, *t*) predikátum jellemző. Tehát

(a) Parsons még a főbb eseménytípusokat sem különbözteti meg egymástól.

(b) Az események belső szerkezetéről nem tud számot adni.

(c) Formai hibának számít, hogy a $Tart(x,t)$ és a $Kul(x,t)$ legjobb esetben deszkriptív predikátumok, az előbbi a duratív-imperfektív, az utóbbi a terminatív-perfektív aspektusra utal. Amint erre többen rámutattak (pl. Verkuyl 1995:19) a két predikátum között nincs semmiféle kapcsolat, a $Kul(x,t)$ nem tartalmazza a $Tart(x,t)$ -t, s ezért nem magyarázható meg a *János három szendvicset evett* és a *János szendvicset evett* között fennálló (egyirányú) implikáció.

(d) Előrelépést jelent azonban a Davidson – Parsons-féle ábrázolásban az *e* eseményváltozó következetes alkalmazása.

4. Az eseményszerkezet

A következőkben megmutatjuk, hogy a Vendler-féle kritériumok lényegében eseményszerkezeteket határoznak meg, nem pedig aspektuális osztályokat. Vendler háromféle időhatározót ('időmódosítót') és a progresszív aspektust használta fel teszt-ként.

- (18) a. duratív időmódosító: pl. *két órán át*;
 b. duratív-határpontos időmódosító: pl. *két órán belül*;
 c. időpontot jelölő időmódosító: pl. *két órakor*;

Könnyű azonban belátni, hogy ezek nem merítik ki az összes időmódosító-típust. Először is az angol *for two hours* kétértelmű, jelentése egyrészt 'két órán át', másrészt 'két órára' (Pl. *Két órára beköltöztek az üresen álló szomszéd házba*). Ebben az esetben az időmódosító az adott eseményt (a beköltözés eseményét) követő állapot időtartamát adja meg. Ugyanezzel a ragos kifejezéssel jelölhetjük egyes igéknél a folyamat, cselekvés időtartamát is (Pl. *Egy pillanatra elábrándozott*). Az -ig ragos határozók is két funkcióban szerepelhetnek: vö. *Ötig dolgoztam*, de: *?Ötig elábrándoztam*. Ugyanakkor: *Sokáig dolgoztam – Sokáig elábrándoztam*. Vannak olyan igék is, amelyeknél időmódosítóval egy folyamatnak egy esemény bekövetkezése utáni folytatásának időtartamát jelöljük (*Két évvel élte túl a férjét*). A (18a,b,c)-hez tehát még hozzá kell vennünk (18d,e,f)-et.

- (18) d. állapotot jelölő időmódosító: pl. *két órára*;
 e. folyamat időtartamát jelölő időmódosító: pl. *egy pillanatra*; *sokáig*;
 (az (e) tesztnél csak abban az esetben számolunk pozitív eredmény-nyel, ha mindkét típusú időhatározó lehetséges);
 f. duratív, balról és jobbról határpontos időmódosító: pl. *két évvel*.

Ha mármost a (18a-e) valamint a progresszív aspektus tesztjét alkalmazzuk, akkor legalább tizenegy igeosztályt kapunk (néhány igeosztály aspektuális tulajdonságaira vonatkozóan l. még Wacha 1990). Az alábbiakban minden egyes igeosztályt egy igével és az osztályra jellemző kompatibilitási tulajdonságokkal adunk meg. A [+progresszív]

jelenti a progresszív aspektus képzésének lehetőségét, [–progresszív] ennek ellenkező-jét. Ez a jegy csak az állapotok és a cselekvések megkülönböztetésére szolgál, a többi igeosztálynál nem definiáló tulajdonság, tehát elhagyható.

- (19) a. *hall*; (18a,c), [–progresszív];
 b. *fut*; (18a,c), [+progresszív];
 c. *elér*; (18b,c)
 d. *túlél vkit*; (18f)
 e. *megáll*; (18b,c,d)
 f. *elgondolkozik*; (18e)
 g. *feljajdul*; (18c)
 h. *kopog*; (18c), vagy más értelmezésben (18a)
 i. *portalanít*; (18a,c), vagy más értelmezésben (18b)
 j. *megír*; (18b)
 k. *átvészeli*; ?

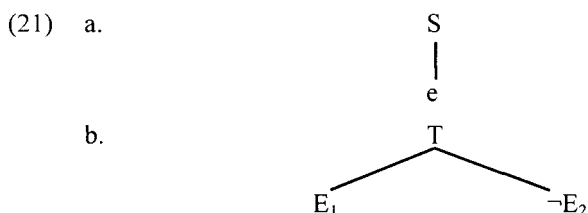
Gondosabb és nagyobb anyagon történő vizsgálat valószínűleg még ennél is több igeosztályt eredményezne. Mind a *kopog*, mind pedig a *portalanít* ige aspektuálisan kétértelmű (vagy alulspecifikált, a kérdést most nem kell itt eldöntenünk). A *kopog* vagy pillanatnyi (tehát perfektív), vagy pedig nem határpontos duratív (tehát imperfektív) eseményt fejez ki. A *portalanít* ige pedig jelenthet határpont nélküli vagy határpontos duratív eseményt (*Két órán át portalanították a bútorokat — A bútorokat két óra alatt portalanították*). Az *átvészeli* típusú igék, úgy tűnik, a fentebb felsoroltak közül egyetlen időmódosítóval sem kompatibilisek.

Könnyű belátni, hogy a fenti igeosztályok nem különböző aspektust, hanem különböző eseményszerkezetet fejeznek ki. A *megérkezik*, *megáll*, *leáll*, *megír*, *kopog* (alapértelmezésben), *portalanít* (egyik jelentésében), *feljajdul* igék mind perfektívek, belső időszerkezetüket tekintve persze lehetnek duratív-perfektívek (*megír*, *portalanít*) vagy pillanatnyi eseményt jelölő igék (*megérkezik*, *megáll*, *leáll*, *kopog*, *feljajdul*). Az, hogy az eseménynek van-e előzménye vagy utóállapota nem tartozik szorosan az aspektushoz. Az aspektus szigorúan csak a belső időszerkezettől függ. Ezek a megfigyelések egyértelművé teszik, hogy a Vendler-féle kritériumok eseményosztályokat és nem aspektuális osztályokat határoznak meg. Az is nyilvánvaló, hogy ez a szerkezet az aspektusnál gazdagabb. Meg kell azonban még vizsgálnunk, hogy az eseményszerkezetből levezethető-e az aspektus és ha igen, hogyan. Erre a kérdésre azonban csak az eseményszerkezet ábrázolásának tárgyalása után adhatunk majd választ.

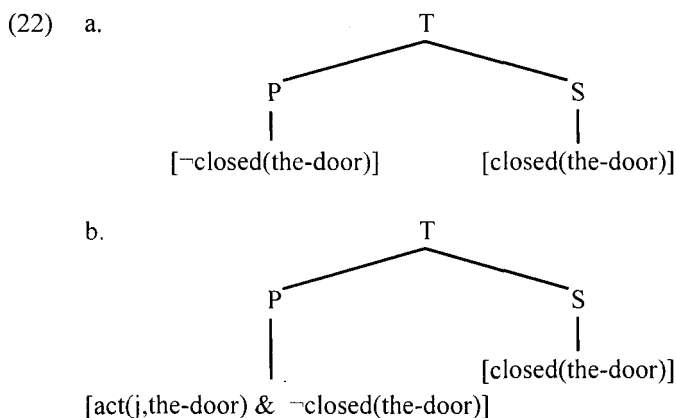
5. Az eseményszerkezet reprezentációs kérdései

A Vendler-féle eseményosztályok belső szerkezetével James Pustejovsky foglalkozott először behatóbban (Pustejovsky 1991). Pustejovsky az alábbi három mondat eseményszerkezetét a következőképpen ábrázolja (Pustejovsky 1991:57–58).

- (20) a. *The door is closed.*
 'Az ajtó be van csukva'
 b. *The door closed.*
 'Az ajtó becsukódott'
 c. *John closed the door.*
 'János becsukta az ajtót'

A (20a) mondat állapotot fejez ki (S=state), a (20b,c) mondatok pedig állapotváltozásokat (T= transition). Az E szimbólum eseménytípust jelöl, mely jelen esetben a teljesítményeket és az eredményeket fedi le. Utóbbiak az ágens szempontjából különböznek egymástól: az ágens csak a teljesítményeknél játszik szerepet. Az '&' egyúttal a rész-események egyidejűségét jelöli. (20b) és (20c) teljesebb ábrázolása tehát így fest.

A (20b) mondat ábrázolásában ('Az ajtó becsukódott') csak az jut kifejezésre, hogy egy állapotváltozás következett be, az előállapot: az ajtó nyitva van; az utóállapot: az ajtó csukva van. A (20c) mondat ábrázolása ezzel szemben bonyolultabb: a j (=János) ágens tesz valamit az ajtóval ((act(j,the-door)), amely ajtó nyitva van, és az állapotváltozás ennek a cselekedetnek köszönhető. Ebben az esetben már egyértelműen azonosíthatók a fő esemény részeseményei: az első részesemény János cselekvése, a második ennek a részeseménynek az eredménye.

(22a)-ból levezethető a (23a), (22b)-ből pedig a (23b).

- (23) a. $\text{become}([\text{closed}(\text{the-door})])$
 b. $\text{cause}([\text{act}(\text{j}, \text{the-door})], \text{become}([\text{closed}(\text{the-door})]))$

Vagyis: az állapotváltozás mindig a $\text{VÁLIK}(x,y)$ predikátummal írható le (angol megfelelője: $\text{become}(x,y)$). A (22b) parafrázisa tehát ‘Az ajtó csukottá válik’. Az ágens jelenléte a kauzatív jelentésmozzanattal jár együtt: az ágens cselekedete okozza azt, hogy az ajtó csukottá válik. Ez tükröződik a (23b) ábrázolásban.

A fenti gondolatokat fejleszti tovább Pustejovsky későbbi munkáiban (Pustejovsky 1995, különösen 67–75). A részesemények között most már három időbeli relációt definiál: (a) egyidejűséget, (b) egymásutániséget és (c) részleges átfedést. Egyidejűséget fejez ki például az *elkísér* ige (x elkíséri y -t: az x -hez kapcsolódó esemény egyidejű az y -hoz kapcsolódó eseménnyel), egymásutániséget az *épít* ige (x építette y -t: x tevékenysége megelőzi azt az állapotot, amelyre az áll, hogy y elkészült), részleges átfedést pedig az *elkezd* ige (x elkezdett tanulni: az ‘elkezd’ a tanulás folyamatának kezdő szakaszt is magában foglalja).

Annak ellenére, hogy Pustejovsky sok szempontból továbbfejlesztette az eseményszerkezetre vonatkozó korábbi elgondolásokat, nem titkolhatjuk el elméletének alábbi alapvető hiányosságait.

(a) Pustejovsky is, mint látjuk, a Vendler-féle négy osztály tárgyalására szorítkozik, de ezeket sem írja le kielégítő módon. Az állapotokról és a cselekvésekről szinte semmit sem mond, a teljesítmények és az eredmények közötti különbség lényegét az ágens jelenlétében illetőleg annak hiányában látja. Tudjuk azonban, hogy vannak szép számmal ágens szerepű alanyt kívánó eredményigék is: *elér*, *győz*, *elad*, *rájön*.

(b) Pustejovsky nem mondja meg, hogy a részeseményeket milyen módon lehet azonosítani, márpedig enélkül az eseményszerkezet stipulatív jellegű marad. Számukat, ha nem is elvi alapon, de gyakorlatilag általában kettőre korlátozza, ami mindenképpen önkényesnek tűnik.

(c) Nem világos, hogy a tulajdonképpeni eseményszerkezetből hogyan vezethetők le a $\text{BECOME}(x,y)$ és a $\text{CAUSE}(x,y)$ predikátumok.

(d) Az egymásutániség relációja kétféle lehet. Van, amikor egy esemény közvetlen eredménye egy másik esemény ill. állapot (pl. *megír*, *felépít*), de az is előfordulhat, hogy két részesemény között hosszabb idő is eltelhet (pl. *elsüllyeszt*, *felgyújt* (*építményt*)). Ennek megfelelően különbséget kell tennünk a ‘megelőző’ és a ‘közvetlenül megelőző’ relációja között.

(e) Pustejovsky eseményszerkezete azt sugallja, hogy a részesemények vagy folyamatok, vagy pedig állapotok lehetnek. A nem duratív (pillanatnyiséget kifejező) részeseményekkel nem számol.

A fenti hiányosságokat kiküszöbölve és Engelberg (1994, 1996) néhány ötletére támaszkodva az igék eseményszerkezetét a következőképpen adhatjuk meg. (A teljesség-

re való törekvés mellőzésével a (19a–k) igék közül csak néhánynak az eseményszerkezetével foglalkozunk.)

- (24) a *megáll* ige három részeseményt tartalmaz; e_1 : x mozgásban van; e_2 : a megállás eseménye; e_3 : x álló helyzetben van.

Ha F -fel jelöljük a folyamatot, A -val az állapotot, P -vel a pillanatnyi eseményt, $<$ -val a ‘megelőz’-relációt, $<_k$ -val a ‘közvetlenül megelőz’-relációt, és végül \Diamond -vel az ‘egyidejűség’-relációt, akkor a *megáll* ige eseményszerkezetének reprezentációja így fest.

- (25) $\forall x \forall e_1 \forall e_2 \forall e_3 [\text{megáll}(x, e_1, e_2, e_3) \rightarrow$
 $F(e_1) \& P(e_2) \& \forall(e_3) \& (e_1 <_k e_2) \& (e_2 <_k e_3)]$

Ez a reprezentáció kiegészíthető a tematikus szerepekkel, amelyek függvényként ábrázolhatók (személyt jelölő alany esetében a *megáll* ige eseményszerkezetében mindhárom részesemény tematikus szerepe ágens):

- (26) $[(f^{\text{ágens}}(e_1)=x) \& (f^{\text{ágens}}(e_2)=x) \& (f^{\text{ágens}}(e_3)=x)]$

Ha a Dowty – Pustejovsky-féle ábrázolásból indulnánk ki, akkor a tematikus szerepek levezethetők lennének. Ezzel a kérdéssel azonban itt most nem kívánunk részletesebben foglalkozni.

- (27) a *túlél vkit* ige szintén három részeseményből áll; e_1 : x él, e_2 : y él, e_3 : y meghal.

Eseményszerkezete (28) alatt található.

- (28) $\forall x \forall y \forall e_1 \forall e_2 \forall e_3 [\text{túlél}(x, y, e_1, e_2, e_3) \rightarrow$
 $F(e_1) \& F(e_2) \& P(e_3) \& (e_1 \Diamond e_2) \& (e_2 < e_3) \& (e_3 < e_1)]$

A változók hozzárendelése a részeseményekhez ismét tematikus szerepek segítségével történhet.

- (29) az *elfoglal* ige két részeseményből áll, egy folyamatból vagy egy pillanatnyi eseményből és a rákövetkező állapotból.
- (30) a *feljajdul* ige egyetlen egy, pillanatnyi eseményt jelölő eseményből áll, ennek következtében nincs belső eseményszerkezete.

Hátra van még annak megmutatása, hogy az aspektus hogyan függ össze az eseményszerkezettel. Hipotézisünk szerint az aspektus kikövetkeztethető az eseményszerkezetből. Mármint, úgy tűnik, hogy az alábbi szabály érvényes.

- (31) Egy ige akkor és csakis akkor perfektív, ha eseményszerkezete tartalmaz egy $P(e)$ pillanatnyi eseményt jelölő részeseményt.

Ezek szerint az alábbi igék perfektívek: *megérkezik, túlél, megáll, leáll, feljajdul, kopog, megír*. Imperfektívek viszont a *ír, fut, épít, néz, gondolkodik* igék.

6. A részesemények azonosítása

A részesemények azonosítása nem mindig könnyű feladat. Nyilvánvalóan nem indokolt egy részesemény feltételezése, ha a szóban forgó ige szintaktikai viselkedésében ez a részesemény nem érhető tetten. A részeseményeket azonban elég nagy biztonsággal az alábbi módszerek segítségével azonosíthatjuk (Pustejovsky 1991, Engelberg 1994, 1996, Zimmermann 1992).

I. A határozók hatóköre

Vizsgáljuk meg az alábbi példákat!

(32) *Béla nagy örömmel vezette az új kocsit.*

(33) *Béla nagy sebességgel vezette az új kocsit.*

A (32) mondat csak azt jelentheti, hogy 'Béla nagy örömmel csinált valamit', és semmiképpen sem azt, hogy 'az új kocsit nagy örömmel mozgott'. A (33) mondatban más a helyzet: Nem Béla tett valamit nagy sebességgel, hanem a nagy sebesség az új kocsi mozgására vonatkozik. A *vezet* ige két részeseményt tartalmaz, az első 'Béla tesz valamit az új kocsival', a második 'Az új kocsit mozog', vagy általánosabban az első részesemény 'x tesz valamit y-nal', a második 'x tevékenységének következtében y-nal történik valami'. Az első esemény az okozó, a második az okozott részesemény. Mármost (32)-ben a határozó az okozó részeseményre, (33)-ben ezzel szemben az okozott részeseményre vonatkozik.

Hasonló hatóköri különbséget észlelünk az alábbi két példában:

(34) *Erzsi nagy gonddal szárította meg a haját.*

(35) *Pista hangosan becsapta az ajtót.*

A (34) mondatban a *nagy gonddal* határozó az első részeseményre vonatkozik, vagyis arra, amit Erzsi tesz, nem pedig a haj száradásának a folyamatára. Ezzel szemben a (35) mondatban a *hangosan* határozó nem az okozó, hanem az okozott részeseményre vonatkozik.

A határozók hatóköre segítségével tehát igen sok esetben azonosítani tudjuk egy-egy esemény valamelyik részeseményét.

II. Az anaforák vonatkozása

Egyes esetekben az anaforák is alkalmasak arra, hogy egy-egy részeseményt azonosítsanak. Az angol *it* névmásra álljon itt két példa (Engelberg 1996:14).

(36) *The physicist finally hardened the metal, but it took him six months to bring it about.*

'A fizikus végre megedzette a fémet, de ez hat hónapjába került'

- (37) *He wanted to fix the car, but he didn't manage to do it.*

‘Meg akarta javítani az autót, de ez nem sikerült neki’

Mindkét esetben az *it* (‘ez’) névmás az okozott részeseményre utal.

III. Szintaktikai alternációk

Az angolban sok olyan ige van, amelynek van tárgyas és tárgyatlan használata. Ebben az esetben a tárgyatlan szerkezet a tárgyas szerkezetnek egy részeseményét fejezi ki, mégpedig az okozott részeseményt. Például

- (37) *Jenny melted the block of ice. →*

‘Jenny megolvasztotta a jégtömböt’

The block of ice melted.

‘A jégtömb megolvadt’

Mindkét mondatban a *melt* (‘megolvaszt’, ‘megolvad’) ige szerepel, az első mondatban tárgyas, a másodikban tárgyatlan használatban.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a határozók hatóköre, a névmások vonatkozása, valamint az igék szintaktikai viselkedése alapján általában kielégítően motiválhatók illetőleg azonosíthatók az igék eseményszerkezetének részeseményei.

7. Konklúzió

Tanulmányomban remélhetőleg sikerült megmutatnom, hogy az eseményszerkezet nem azonos az aspektussal, és hogy az aspektus levezethető az eseményszerkezetből. Rámutattunk arra, hogy más-más okokból ugyan, de sem az aspektus (amit Verkuyl elméletének példáján mutattunk be), sem pedig az eseményszerkezet (Dowty, Pustejovsky) eddig javasolt formális elméletei nem adekvátak, ezek az elméletek elnagyoltak és sok ponton hibásak. Néhány példa alapján egy új megoldást vázoltunk fel, amely a korábbi elméletek hiányosságait kiküszöböli.

Láttuk, hogy a Vendler-féle kritériumok eseményszerkezeteket és nem aspektuális osztályokat azonosítanak. Különböző eseményszerkezet sokkal több van, mint aspektuális osztály. A további kutatásnak kell majd kiderítenie, hogy az eseményszerkezet szempontjából hányféle igeosztályt kell megkülönböztetni. Azt a kérdést is nyitva hagytuk, hogy az eseményszerkezet hogyan viszonylik az argumentumszerkezethez, és hogy milyen további szemantikai információkat kell az eseményszerkezetnek tartalmaznia (pl. tematikus szerepeket, a részesemények közötti okozati összefüggéseket).

IRODALOM

- Davidson, Donald 1967: *Essays on actions and events*, Oxford, Clarendon Press.
- Dowty, David 1979: *Word meaning and Montague grammar: the semantics of verbs and times in generative semantics and in Montague's PTQ*, Synthese Language Library, Vol. 7. Dordrecht, D. Reidel Publishing Company.
- Engelberg, Stefan 1994: Ereignisstrukturen: Zur Syntax und Semantik von Verben, *Theorie des Lexikons: Arbeiten des Sonderforschungsbereichs 282*, Nr. 60. Düsseldorf, Heinrich Heine Universität.
- Engelberg, Stefan 1996: Event structure and lexical semantics, *SCIL VII. Proceedings. MIT Working Papers in Linguistics*.
- Kiefer Ferenc 1984: A magyar aspektusrendszer vázlata, *Általános nyelvészeti tanulmányok* 15, 127–149.
- Kiefer Ferenc 1991: Az aspektus és a mondat szerkezete, In Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális Magyar Nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 797–886.
- Kiefer Ferenc 1996: Hány akcióminőség van a magyarban? in Terts István szerk.: *Nyelv, nyelvész, társadalom: Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*, JPTE PSZM Programiroda, Budapest, 96–101.
- Parsons, Terence 1990: *Events in the semantics of English: a study of subatomic semantics*, Cambridge, The MIT Press.
- Pustejovsky, James 1991: The syntax of event structure, *Cognition* 41, 47–81.
- Pustejovsky, James 1995: *The generative lexicon*, Cambridge, The MIT Press.
- Vendler, Zeno 1967: *Linguistics in philosophy*, Ithaca, Cornell University Press.
- Verkuyl, Henk J. 1972: *On the compositional nature of the aspects*. FLSS, Vol. 15, Dordrecht, D. Reidel Publishing Company.
- Verkuyl, Henk J. 1989: Aspectual classes and aspectual composition, *Linguistics and Philosophy* 12, 39–94.
- Verkuyl, Henk J. 1993: *A theory of aspectuality: the interaction between temporal and atemporal structure*, Cambridge Studies in Linguistics, Vol. 64, Cambridge, Cambridge University Press.
- Verkuyl, Henk 1995: *Events as individuals: aspectual composition and event semantics*, Institute for Language and Speech OTS, University of Utrecht.
- Wacha Balázs 1990: Milyen szinten kezdjük? *Magyar Nyelv* 86, 31–54.
- Zimmermann, Ilse 1992: Der Skopus von Modifikatoren, *Studia Grammatica* 34, 251–279.

A MAGYAR FÓKUSZEMELÉSEK EGY MINIMALISTA ELEMZÉSE

LIPTÁK ANIKÓ

HIL/Holland Institute of Generative Linguistics

Leiden, Hollandia

liptak@rullet.LeidenUniv.nl

A következőkben a magyar hosszú fókuszmozgatások minimalista megközelítését próbáljuk nyújtani.¹ Célunk az, hogy megvizsgáljuk, az esetek minimalista koncepciója (az esetek jegyként való értelmezése) szolgálhat-e magyarázattal a fókuszemelés rejtélyes tulajdonságaira, illetve, ha szükséges, mennyiben kell módosítanunk a minimalista programot, hogy e jelenség általa magyarázható legyen. A helyhiány miatt és a célnak megfelelően nem szentelünk nagy teret korábbi javaslatok bemutatására és értékelésére, inkább a minimalista programot „próbáljuk ki” e helyen. Minimalista elméleten a jelen tárgyalás keretei között Chomsky 1993-as „Minimalist Program”-ja értendő.

A továbbiakban a tárgyalás a következő menetet követi. Az első pontban áttekintjük milyenek a fókuszemelés tulajdonságai az általunk 1996-ban végzett vizsgálat alapján. A második pont tömör összefoglalását adja a minimalista esetelmélet lényegének és bemutatja, mit jelent az elmélet a magyar nyelv számára. A harmadik pont azt tárgyalja, hogy az újraegyeztető fókuszemelés miért jelent problémát a minimalista esetelmélet számára, s itt kiderül, hogy e probléma maga a minimalista esetelmélet módosítására ösztönöz. A fókuszemelések tényleges elemzését az utolsó két pont tartalmazza. A negyedik pontban az utalószavas expletívumok viselkedését vizsgáljuk meg a magyarban, összevetve ezeket más nyelvek expletívumaival. Ennek eredményeire építve pedig javaslatot teszünk a fókuszemelések két fajtájának elemzésére az ötödik pontban.

¹E cikk alapját az 1996-ban a JATE Angol Tanszékére benyújtott szakdolgozatom képezi. E munka elkészítésében nyújtott segítségéért és sosem szűnő lelkesedéséért köszönetet mondok Kenesei Istvánnak, aki velem gondolkozott mindezekben, s számos javaslatával formálta a végleges verziót. A cikk elkészítésében kaptam még tanácsot Marcel den Dik kentől, Teun Hoekstrától, és Johan Roorycktól. A hibák viszont mind enyémekek.

1. A fókuszemelés tulajdonságai

1.1. Általános tulajdonságok

Fókuszemelésnek tekintjük (É.Kiss (1987)-t, Kenesei (1994)-t követve) az olyan derivációt, melyben egy beágyazott argumentális mondat² egy összetevőjét a főmondati fókuszpozícióba (FP) emeljük a felszínen. Ennek gyakori példája (1) alatt található (a nagybetűs szedés a fókusz jelöli):

- (1) PÉTERT_i mondtam hogy t_i eljön.

E mozgatas képviselői a hidigéken (pl. *akar, szeret(ne), tud, gondol, hisz, mond*), mint főmondati igéken keresztül történő emelések.

Nem mehet végbe fókuszemelés nem vonzatértékű (azaz nem argumentum) mondatokból, mint ahogy ezt (2) is mutatja:

- (2) *A CIPŐJÉT_i guggolt le hogy bekösse t_i.

Az argumentális mondatok fókuszemelés nélküli beágyazódása mindig névmási utalószavakkal, ún. expletívumokkal történik, melyek a főmondatban állnak, és ha strukturális esetet viselnek, elhagyhatók:

- (3) Kétséges volt (az) hogy János eljön-e.
 (4) (Azt) mondtad hogy PÉTER jön.
 (5) *(Arról) beszéltünk hogy Tibor nagyon sokat dolgozik.

Az expletívumok jelzik a beágyazott mondat szintaktikai funkcióját, mint azt a (6) mondatban láthatjuk, ahol az utalószó a főmondati fókuszpozícióban áll, ami a beágyazott mondatnak főmondati fókusz hatókört biztosít.

- (6) AZT mondták be a rádióban hogy drágább lesz a kenyér.

Az expletívumok pontos szintaktikai pozíciójával és a beágyazott mondatához való viszonyával a későbbiekben (4.1, 4.2.) részletesebben is foglalkozunk. Itt annyit kell feltétlenül észrevennünk, hogy vizsgálatunk tárgya, a fókuszemelés csak olyan beágyazott argumentummondatból mehet végbe, amely a főmondatba accusativusi vagy ritkábban nominativusi expletívumokkal kapcsolódik, illetve, hogy ezek az expletívumok mozgatas során soha nem lehetnek jelen:

- (7) PÉTERT_i mondtad (*azt) hogy t_i jön.
 (8) ?JÁNOS_i volt (*az) kétséges hogy t_i eljön-e.
 (9) *TIBOR_i beszéltünk (arról) hogy t_i nagyon sokat dolgozik.

²A fókuszemelés mondatai fölött való ítékezésért köszönettel tartozom a következőknek: Bende-Farkas Ágnes, É. Kiss Katalin, Fábricz Károly, Hunyadi András, Laczkó Tibor, Kálmán László, Kenesei István, Komlósi András, Kornai András, Lipták György, Lipták Györgyné, Szentgyörgyi Szilárd, Wappel Mónika.

Mielőtt részletesebben is bemutatnánk a fókuszemelés tulajdonságait, meg kell jegyeznünk, hogy nem tárgya mostani vizsgálatunknak a fókuszemeléshez hasonló, de attól mégis sokban eltérő topikemelés. A topikemelés több szempontból is szabadabb, mint a fókuszemelés. Végbemeget szabad szintagma értékű mondatokból, amint azt (10) mutatja, és expletívumokon „keresztül” is, ahogy azt a (11) mondatban látjuk:

(10) A cipőjét_i, nem guggolt le hogy bekösse t_i .

(11) Pétert_i AZT mondtad hogy meghívod t_i .

Éppen ezért jelen tárgyalásunk keretei között a topikemelés vizsgálatától és elemzésétől eltekintünk, további kutatás számára félretéve azt.

1.2. A fókuszemelés 1996-os vizsgálatának adatai³

Az alábbiakban az általunk 1996-ban végzett vizsgálat eredményeit közöljük. Ezek eltérést mutatnak É. Kiss (1987) megállapításaitól. A legfontosabb különbség az accusativusi expletívummal álló alárendelt mondatokból való mozgások során tapasztalható esztváltás és újraegyeztetés opcionálisában van. Saját vizsgálatunk eredményei É. Kiss (1987)-es művével szemben azt mutatják, hogy ilyenkor az opcionális nem áll fenn.

1.2.1. Accusativusi expletívumokkal álló mellékmondatok

Accusativusi expletívumokkal járó mellékmondatokból beágyazott alany emelésekor az alany kötelező esztváltáson megy keresztül, és ugyancsak kötelezően egyezik határozottságban a beágyazó igével:

(12) *JÁNOS_i mondtam hogy t_i megnyerte a versenyt.

(13) JÁNOS_{T_i} mondtam hogy t_i megnyerte a versenyt.

(14) *ANNA_i akarom hogy t_i első legyen.

(15) ANNÁ_{T_i} akarom hogy t_i első legyen.

(16) *ANNÁ_{T_i} mondott hogy t_i eljön.

(17) ANNÁ_{T_i} mondta hogy t_i eljön.

(18) EGY FIÚ_{T_i} mondott hogy t_i eljön.

(19) *EGY FIÚ_{T_i} mondta hogy t_i eljön.

Accusativusi expletívumokkal járó mellékmondatokból beágyazott tárgy emelésekor a mozgott elem határozottsági újraegyeztetése kötelező. (Esetváltás ilyenkor nyilván soha nem látható):

³A vizsgálatunk tárgyát képező beágyazott mondatok mind *hogy*- (illetve *ha*-) kötőszavas mellékmondatok. Ezen cikkben a ‘beágyazott argumentális mondat’ terminus alatt ezen argumentumszerepű HKM-ek értendők.

- (20) CSAK NÉHÁNY FIÚT_i mondtunk_i hogy meghívunk t_i.
 (21) *CSAK NÉHÁNY FIÚT_i mondtuk_i hogy meghívunk t_i.
 (22) KIKET_i mondtál_i hogy láttál t_i ?
 (23) *KIKET_i mondtad_i hogy láttál t_i ?

Nem strukturális esetű argumentum, szabad szintagma vagy névszói predikátum mozgathatóságkor esetváltás és újraegyeztetés soha nem fordul elő. Ilyen esetekben a főige mindig határozott ragozású:

- (24) LONDONBA_i mondtad_i hogy mész t_i.
 (25) *LONDONT_i mondtad_i hogy mész t_i.
 (26) MA_i mondtad_i hogy mész Londonba t_i.
 (27) *MÁT_i mondtad_i hogy mész Londonba t_i.
 (28) *ORVOST_i akarom_i hogy Péter t_i legyen.
 (29) ORVOS_i akarom_i hogy Péter t_i legyen.

1.2.2. Nominativusi expletívumokkal álló mellékmondatok

A nominativusi expletívumokkal álló mellékmondatokból való kimozgatások csak marginálisnak fogadhatóak el a felmérés alapján. Lehetséges, hogy az ilyen konstrukciók főmondati predikátumai úton vannak a hídpredikátummá válás felé, megítélésük azonban most még nem egyértelmű. Ezért a későbbi elemzésben ezekre különösképpen nem támaszkodhatunk, de őket a teljesség kedvéért itt megemlítjük.

Alany mozgathatóságkor az alany főmondati újraegyeztetése néhány százalékkal nagyobb arányban elfogadott, mint az újraegyeztetést nem mutató deriváció:

- (30) %A FIÚK_i lennének_i jók_i ha t_i eljönnének.
 (31) ?%A FIÚK_i lenne_i jó_i ha t_i eljönnének.

Bármely, alanytól eltérő összetevő mozgathatóságkor esetváltással és újraegyeztetéssel soha nem találkozunk. Ilyenkor a főmondat igéje mindig egyes szám harmadik személyű ragozást vesz fel:

- (32) A FIÚKAT_i lenne_i jó_i ha meghívnánk t_i.
 (33) *A FIÚK_i lennének_i jók_i ha meghívnánk t_i.
 (34) MA_i lenne_i jó_i ha megérkeznének a vendégeink t_i.

1.2.3. Inherens esetű expletívumokkal álló és szabad szintagma értékű mellékmondatok

Mint azt (9)-ben már szemléltettük, ilyen mondatokból nem lehetséges fókuszemelés, sem esetváltással, sem anélkül.

Kiemelés inherens expletívummal álló mellékmondatból:

- (35) *ANNÁT_i írtál_i arról hogy láttad t_i.
 (36) *ANNÁRÓL_i írtál_i hogy láttad t_i.

Kiemelés adjunktum (szabad szintagma értékű) mellékmondatból:

(37) *A LECKÉT_i ment haza Péter hogy megcsinálja t_i.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem tartoznak ebbe a kategóriába azok a konstrukciók, melyekben a főmondat látszólag a mellékmondat egy argumentumát tartalmazza, mint a következő két példában:

(38) MÁRIÁNAK örülök hogy elment.

(39) A futbalisták A TALAJRA panaszkodtak hogy elázott.

Ezekben a konstrukciókban ugyanis a fókuszált elem a főmondat argumentuma, amit az is mutat, hogy nemcsak fókuszpozícióban lelhető fel:

(40) Örülök Máriának hogy elment.

(41) A futbalisták panaszkodtak a talajra hogy elázott.

1.3. A fókuszemelés elemzést váró tulajdonságai

Amint azt a (12)–(40) mondatok mutatják, a fókuszemelés grammatikus példái két csoportra oszthatók. Az újraegyeztető fókuszemelések ((12)–(23)) azok, amelyekben kötelező főmondati újraegyeztetés történik a mozgatott elemmel, illetve a mozgatott elem kötelezően accusativusi esetben jelentik meg. Az újraegyeztetés nélküli emelések ((24)–(29)) ezzel szemben nem mutatnak morfológiai egyeztetést, esetváltás sem történik, ilyenkor a főmondati ige mindig határozott ragozása.

A fentebb bemutatott mondatok kapcsán a következő fő problémákat kell megválaszolnunk elemzésünk folyamán.

1. Hogyan jöhetnek létre a mozgatók, milyen strukturális pozíciókon át valósulnak meg?
2. Miért kötelező a mozgatott elem esetváltása a (12)–(19) mondatokban?
3. Miért nem lehet jelen expletívum grammatikus fókuszemelésekben?
4. Ha nincs sem esetváltással mozgatott argumentum, sem expletívum a mondatban ((24)–(29)), miért határozott a főige ragozása?

Mindezeket a kérdéseket a minimalista program eszköztárával próbáljuk majd megválaszolni következő pontokban.

2. A fókuszemelés lépései a főmondatban

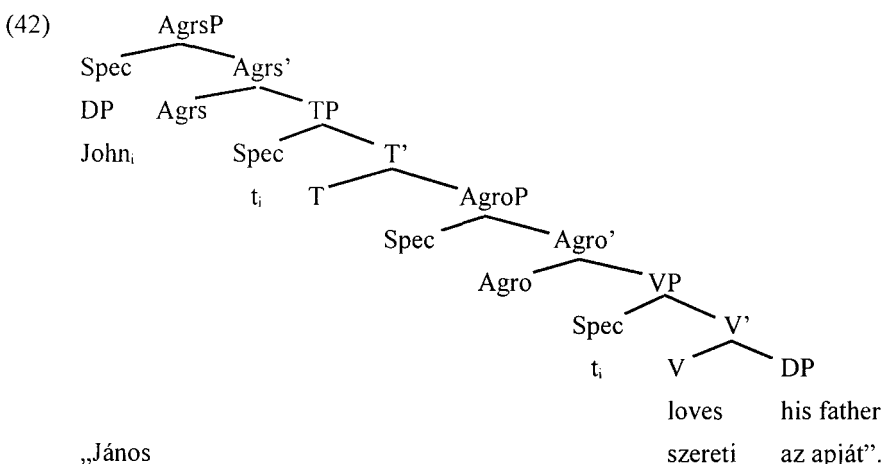
2.1. A minimalista program esetelmélete

Chomsky (1993)-as minimalista programja szakít a kötés-kormányzás elmélet esetfelfogásával. A minimalista programban az eset már nem egy vezérlő fej által adott entitás, hanem lexikális jegy, melyet a jegyet viselőnek ellenőriztetnie kell a deriváció során. A strukturális esetjegyek ellenőrzése funkcionális projekciókon (TP, AgrP) történik, úgy, hogy az argumentum ezen frázisok specifikáló pozíciójába, az ige pedig a frázis fejére emelkedik a deriváció egy pontján. A nominativusi alany a Spec,TP-ben, az accusativusi tárgy a Spec,Agr_P-ben ellenőrizteti esetjegyét. Az esetjegyek, mivel

nem értelmezhetők LF-en, ellenőrzés során eltűnnek. (Az inherens esetekre mindez azért nem vonatkozik, mert azok mozgás nélkül, helyileg ellenőrződnek).

A strukturális esetű argumentumok kategoriális-, valamint szám-, személy- és határozottságjegyei, hasonlóan az esethez, mind lexikai jegyek. Ezek ellenőrzése is az AgrP projekciókon történik azzal a különbséggel, hogy ezen jegyek ellenőrzés során nem tűnnek el, mert LF-en értelmezhetők. Az AgrP projekciókat, mivel lexikai

jegyeket ellenőriznek, L(exikonhoz)-kapcsolt (L-related) pozícióknak nevezzük. Ez az elnevezés jelen összefüggésben a régi A-pozíciók megfelelője minimalista keretben, ezért a továbbiakban csak egyszerűen mint A-pozíciókra fogunk rájuk utalni. Az egyeztető frázisok helyét az angol mondat szerkezetében a (42) ábra mutatja.

Az angol mondat szerkezetében az alany már a felszínen (PF-en) a Spec,TP illetve Spec,AgrsP pozíciókba emelkedik kategoriális, nominativusi és szám-, személyjegyeit ellenőriztetni. A tárgy mindezt LF-en végzi el, Spec,AgroP-be való emelkedéssel (amit itt nem jelöltünk).

Az egyeztető pozíciók feltételezetten univerzálisak, tehát a magyar mondat szintaktikai strukturájában is meg kell találnunk őket, annál is inkább, mert a magyar nyelv gazdag eset- és igemorfológiája a különböző szám-, személy-, és esetjegyek meglétét kétségtelenné teszi. A jegyek megléte pedig a minimalista esetfelfogás szerint a mondat szerkezetében jelenlevő egyeztető pozíciókra utal. Más jelenségek vizsgálatából Brody (1995) is e mellett foglal állást.

A két, számunkra fontos egyeztető pozíció, AgrsP és AgroP egymáshoz viszonyított helyzetének megállapításához figyelembe kell vennünk ezen frázisok és a kötéselv kapcsolatát. Az egyeztető pozíciók ugyanis egyben az argumentumok olyan LF-pozíciói is, amiket a kötéselv „lát” (Branigan (1992)). A kötéselv a minimalista programban csak LF-en érvényesül, és az argumentumok ott elfoglalt helye alapján tudja eldönteni, hogy mely argumentum köthet egy másikat, az argumentumok közti vezérlési viszonyok alapján.

A magyarban a referáló kifejezések között fellelhető alany-tárgy aszimmetria (pl. Marácz (1989)) jól ismert jelenség. Az alany köti a tárgyat, és nem fordítva:

- (43) János anyja szereti Jánost.
- (44) Jánost szereti János anyja.
- (45) *János szereti János anyját.
- (46) *János anyját szereti János.

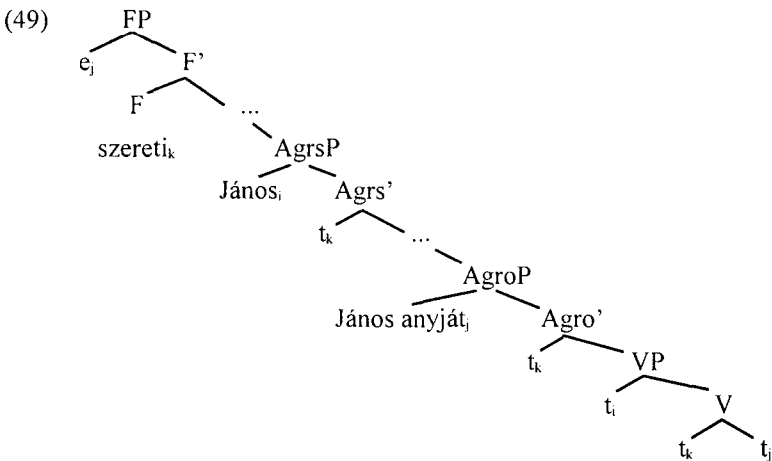
Mindez a magyar látszólagos lapos szerkezete ellenére úgy magyarázható, hogy feltételezzük, a magyarban is, akárcsak az angolban, AgrsP dominálja AgroP-t, és a kötésviszonyok pedig az alany AgrsP-ben, a tárgy AgroP-ben elfoglalt LF-helyét mutatják.

Amint azt (43)–(46) mutatja, a kötésviszonyok nem veszik figyelembe az aktuális felszíni szórendet, ami akkor is igaz, ha az argumentumok a felszínen operátorpozíciókat foglalnak el:

- (47) JÁNOST szereti János anyja.
- (48) *JÁNOS ANYJÁT szereti János.

A fókuszált tárgy, habár a felszínen vezérli az alanyt, mégsem köti azt. Ilyen esetben LF-en rekonstrukció viszi vissza az argumentumokat a felszíni operátorpozícióból a láncuk legmagasabb A-pozíciójába, a kötésviszonyok kiszámítása érdekében. A legmagasabb A-pozíció az alany számára Spec,AgrsP, a tárgy számára Spec,AgroP.

Ezen vizsgálat alapján tehát felrajzolhatjuk, hogy milyen LF-strukturán dolgozik a magyarban a kötéselv. A (49) ábra a (48) mondat derivációjának történetét mutatja.

2.2. Egyeztető pozíciók és a kötéselv a fókuszemelésben

A minimalista esetelmélet áttekintése után nézzük, mit jelent mindez a fókuszemelés szempontjából.

Fókuszemelés során morfológiailag látszik, hogy az emelt alany kötelezően accusativusi esetet kap, és a főigével egyezik határozottságban. Az emelt tárgy úgyszintén egyezik a főigével határozottságban. Amint ezt 2.1.-ben megmutattuk, mindez azt kell,

hogyan jelentse, hogy ezek az elemek útjuk során megállnak a főmondati tárgyegyeztető pozícióban, Spec,AgroP-ben. Mindemellett a pronominális kötési tulajdonságok is ezt igazolják. Figyeljük meg a következő mondatpárokat:

- (50) AZT mondta pro_i hogy \bar{O}_i jön el.
 (51) * \bar{O}_i mondta pro_i hogy t_i eljön.
 (52) AZT mondta pro_i hogy \bar{O}_i hívták meg.
 (53) * \bar{O}_i mondta pro_i hogy meghívták t_i .

Ha nem történik mozgatás ((50) és (52)), a főmondat névmási alanya koreferens lehet a beágyazott mondat alanyával, ahogy ezt a kötéselv B pontja megengedi, hiszen mindkét névmás szabad a saját kormányzó kategóriájában. Mozgatás esetén ((51) és (53)) mindez megszűnik, a névmások nem lehetnek koreferensek, akárcsak amikor mindkét névmás egy ige argumentuma:

- (54) * \bar{O}_i látta \bar{o}_i .

Koreferencia csak úgy lehetséges, ha a mozgatott $\bar{O}T$ megáll egy mátrix A-pozícióban, és az LF ezt a pozícióját látja, amikor a kötésviszonyokat kiszámítja (rekonstrukció). Mivel a rekonstrukció mindig a legmagasabb A-pozícióig viszi vissza a mozgatott elemet (2.1.pont), ez az A-pozíció (51) és (53)-ban a főmondati Spec,AgroP pozíció, amit tehát a mozgatott elem már a PF elérése előtt egyszer elfoglal. Ez az érvelés igaz mind a mozgatott alany ((51)), mind a mozgatott tárgy ((53)) esetére.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a koreferencia képtelensége (51) és (53)-ban nem az erős keresztezés (Strong Crossover) eredménye. Ez abból látszik, hogy ha nem történik esetváltás, a koreferencia megengedetté válik, ami kizárja, hogy az erős keresztezés okozza (51) és (53) agrammatikalitását, hiszen nem a mozgatott elem operátor volta dönti el a koreferenciát:

- (55) BENNE $_i$ akarja pro_i hogy megbízzunk t_i ?

A morfológiai bizonyítékok mellett tehát a pronominális kötési tulajdonságok is azt bizonyítják, hogy a strukturális esetű argumentumok fókuszemelése az (56)-ban mutatott lépéseket teszi meg a főmondatban:

- (56) [_{FP} XP_i (V) [_{AgroP} t_i (V) [_{VP} (V) [_{CP} ... t_i ...]]]]

Ezek tehát a főmondatban egy A-lépést (AgroP) és egy nem-A-lépést (FP) tesznek meg.

A nem strukturális esetű frázisok pedig a következő módon mozognak:

- (57) [_{FP} XP_i (V) [_{VP} (V) [_{CP} ... t_i ...]]]

Ezek a főmondatban csak egy nem-A-pozíciót foglalnak el, a fókuszpozíciót.

3. Az esetváltás problematikája

3.1. Kettős esetjegyek?

Bemutatván, hogy a strukturális esetű argumentumok mozgatása a főmondat igéjével való egyeztetéssel jár a mátrix AgroP-ben, máris problémába ütközünk. Mivel a beágyazott ige személy-, szám-, és esetjegye is ellenőrzésre kell, hogy kerüljön, a mozgatott elemnek két esetjeggyel kell rendelkeznie.

Vegyük példának a bonyolultabb esetet, a mozgatott alanyok esetét. Példamondatunk a fentebbi (17) lesz:

(58) ANNÁT_i mondt_a hogy t_i eljön.

A mellék- illetve főmondatban ellenőrzött jegyeket (59)-ben tüntettük fel:

(59) [FP ANNÁT_i mondt_a [AgroP t_i (V) [VP pro (V) [CP hogy [AgrsP t_i jön]]]]]
+F +F (+2sg) (+2sg) +3sg +3sg
(+nom) (+nom) +nom +nom
+hat +hat
+acc +acc

Így tehát a mozgatott elem sorra ellenőrzi 3sg, nominativusi, határozottság, és accusativusi jegyeit. Ez azonban tiltott a minimalista elmélet szerint, mert sérti az Önzés (Greed) elvét, mely azt mondja ki, hogy minden elem csak saját jegyeinek ellenőrzése végett mozoghat. Ha már egy esetjegyet ellenőrzött az illető elem, akkor a láthatósági feltételt (Visibility) teljesítette, további esetellenőrzésre tehát nincs szüksége. Ezzel szemben példánkban egy elem két esetjegyet is ellenőrizhet.

Mozgatott tárgy esetén a kétszeres határozottságjegy-ellenőrzés is fennáll, ez azonban nem baj, hiszen ezen jegy LF-en látható kell hogy legyen, mert értelmezhető, tehát ez nem kerül törlésre ellenőrzéskor. Az esetjegyekből azonban, mivel ezek értelmezhetetlenek, többet kell feltételeznünk. Hogy ezt megengedjük, vagy módosítani kell a minimalista programot (érvényteleníteni az Önzés elvét), vagy meg kell próbálni bebizonyítani, hogy valójában nem történik kétszeres esetellenőrzés. Mivel az előbbi megoldás kevésbé megszorított és ezért kevésbé kívánatos, ezért a másodikkal kell először próbálkoznunk.

3.2. Üresoperátor-mozgatás

A kétszeres esetadást csak úgy lehet elkerülni, ha két láncot tételezünk fel a mozgatásban: az egyik lánc a beágyazott mondatban tartalmazza a nominativusi esetet, és a személy-, szám jegyeket, a másik a főmondatban az accusativusi esetet, és a határozottsági jegyet. Az alsó lánc feje ez esetben üres operátor kell, hogy legyen, ami köti a láncában lévő többi üres változót:

(60) [FP ANNÁT_i mondt_a [AgroP t_i [VP [CP OP_i hogy [AgrsP t_i vp t_i jön]]]]]
2. lánc 1. lánc

Ezen üresoperátor-mozgatás a kötési tulajdonságokat is megmagyarázná ((50)–(53)), ugyanis az elismerten üresoperátor-mozgatást tartalmazó szerkezetek, mint pl. a parazita ür konstrukciók is, a mozgatott elem főmondatbeli kötéséről tanúskodnak:

- (61) *(Which books about herself)_j did John file t_j [OP_i before Mary read t_j] ?
mely róla-FEM szóló könyveket tett el János mielőtt Mari elolvasott volna
(Chomsky 1986)
- (62) Ő_t_i mondta pro_i [OP_i hogy t_i eljön].

Azonban van két súlyos érv a fókuszemelésekben feltételezett üresoperátor-mozgatás ellen. A következő alpont ezeket mutatja be.

3.3. Érvék az üresoperátor-mozgatás ellen

3.3.1. Átnemjárhatóság

Az első érv az üres operátorok ellen az *átnemjárhatóság* (opacitás) jelensége. A valódi üres operátorok, mint a következő mondatokban is, áthatolhatatlanná teszik azt a mondatrészt, amelyben előfordulnak, így azokból további kiemelés már nem lehetséges. Figyeljük meg a következő mondatokat!

Kiemelés infinitívuszos szabadon csatolt mondatokból:

- (63) Keresek egy szerelőt [OP_i t_i a mosogatót megjavítani].
(64) *Mit_i keresel egy szerelőt [OP_i t_i t_j megjavítani]?

Kiemelés infinitívuszos argumentális mondatokból:

- (65) Felkértem Jánost [OP_i t_i a szerepet eljátszani az operában].
(66) *Hol_i kérted fel Jánost [OP_i t_i a szerepet eljátszani t_j]?

Parazita ür konstrukciók:

- (67) Kiket_i dicsértél t_j [OP_j mielőtt megkértél volna t_j a munkára]?
(68) *Kiket_i mire_k dicsértél t_i [OP_j mielőtt megkértél volna t_j t_k]?

Amint azt a fentebbi mondatok mutatják, az üres operátor szígetté változtatja még az argumentális mondatot is (66).

A mi fókuszemeléssel példáinkban azonban többszörös extrakció nem teszi a mondatokat élesen agrammatikussá, ezek a mondatok legfeljebb csak gyengék:

- (69) %Kiket_i hova_j mondtad hogy küldtél t_i t_j?
(70) %Kiket_i hova_j mondtál hogy küldtél t_i t_j?
(71) %Kiket_i hova_j mondtál hogy t_i mennek t_j?

Ha valóban üres operátoros szerkezetekkel lenne dolgunk, ekkora grammatikalitásbeli különbséget nem kapnánk.

3.3.2. Théta-jelölés

A másik ellenérv az üres operátorok ellen a (60)-ban feltételezett láncok théta-jelölésében rejlik. Vizsgáljuk meg, hogy a (60)-ban feltételezett láncok rendelkeznek-e egyáltalán théta-szereppel. Nyilvánvaló, hogy a mozgatott argumentum a beágyazott mondat igéjétől kapja théta-szerepét. Az 1. lánc tehát jól formált, mert théta-pozíciót és esetet is tartalmaz. A felső láncban viszont nincsen théta-szerep, hiszen a főmondati ige nem tud ilyet adni a mozgatott elemnek:

- (72) [FP ANNÁT_i mondta [AgroP t_i [VP [CP OP_i hogy [AgrsP t_i VP t_i jön]]]]]
2. lánc

théta-szerep nélküli (???)

1. lánc

théta-szerepű

Bár az elméleti megfontolások (72)-re vezetnek, mégis bizonyítható, hogy a mátrix fókuszba emelt argumentumok valódi argumentumként viselkednek. Tóth (1995) megfigyelése szerint argumentumok átvélhetnek nem-A-pozíciók fölött (mint amilyen a Neg-frázis), míg adjunktumok nem:

- (73) JÁNOST_i nem akarom hogy t_i jöjjön.
- (74) MOZIBA_i nem akarom hogy járjunk t_i kéthetente.
- (75) *KÉTHETENTE_i nem akarom hogy járjunk moziba t_i .

Rizzi (1991) mindezt azzal magyarázza, hogy az argumentumok théta-szerepüknél fogva referenciális viszonyt tudnak fenntartani a nyomukkal, ezért képesek átvélni nem argumentumpozíciók fölött is, nem sértve a viszonylagos minimalitás elvét. Az adjunktumok erre nem képesek, mivel théta-szerepük nincs.

A részleteket félretéve, üresoperátor-mozgatás esetén nehezen tudjuk biztosítani, hogy a felső láncban lévő argumentum théta-szerepet kaphasson. Az egyetlen mód erre az lehet, hogy feltesszük, az alsó lánc, mint predikátum adja a benne szereplő théta-szerepet a felső láncnak, a *tough*-mozgatások mintájára, ahogyan Muysken (1989) állította a magyar fókuszemeléseknek megfelelő Quechua mondatokra:

- (76) [SUBJÁNOST_i mondtam t_j [PRED OP_i hogy t_i eljön]]

A (76)-ban leírt szerkezet feltételezése nem ütközik akadályba olyan beágyazott mondatoknál, ahol az üres operátoros összetevő nem argumentum, mint például a *tough*-mozgatásoknál (Mulder és den Dikken (1992)) :

- (77) John is [AP OP_i tough to please t_i]
- János (van) nehéz kedvére tenni
- „Jánosnak nehéz a kedvére tenni.”

Ilyen mondatokban a beágyazott mellékmondati lánc az AP specifikáló pozíciójában található üres operátor jelenléte következtében válik predikatívvá, s így a főmondati alanynak théta-szerepet oszt ki.

A magyar beágyazott mondatok azonban ezt nem tudják megtenni, mert ezek már maguk is théta-szerepű, tehát argumentális mondatrészek, ami kizárja, hogy predikatívként is tudnának viselkedni. Ennek alátámasztására csak utalok Heycock (1991) és Rothstein (1995) predikációról szóló műveire.

Beláthatjuk tehát, hogy az üres operátoros szerkezetek feltevése nem vezet eredményre, mert sem az átjárhatóság tényét, sem a théta-szerepek problémáját nem oldja meg, illetve ezekről helytelen következtetéseket sugall.

Ezek után meg kell engednünk a minimalista program módosítását, azaz azt, hogy az Önzés elvét meglazítsuk: meg kell engednünk, hogy többszörös esetjegyeket is hordozhasson egy argumentum, ami azzal ér fel, hogy az Önzés helyett egy „felvilágosult önérdék” (enlightened self-interest) elvet állítunk fel a nyelvtanunkban. Mint majd azt az 5. pontban látjuk, a többszörös esetjegyek azért kellenek, hogy a teljes deriváció sikeres legyen, így a mozgó elem „önzetlen” érdeke is a többszörös esetjegyek hordozása. Más jelenségek vizsgálata nyomán, de az újabb minimalista program (Chomsky 1995) is ezt tekinti az Önzés helyett felállítandó elvnek.

A szám, személy, határozottságjegyeket nem kell többszörösen jelenlevőnek feltételeznünk, mert amint mondtuk már, ezek értelmezhetőek lévén nem tűnnek el ellenőrzéskor. Esetjegyekből azonban, mivel ezek eltűnnek, többet is meg kell engednünk egy argumentumon. Ennek a figyelembevételével elemezzük majd a fókuszemeléseket az ötödik pontban.

4. Az expletívumok szerepe a fókuszemelésben

4.1. Az expletívumokról általában

Az utalószóként használt expletívumok Chomsky (1986)-os definíciója szerint olyan névmási elemek, melyek LÁNCban állnak egy beágyazott mondatdal, mellyel közös indexet viselnek. Théta-szerepük nincs (a velük LÁNCban álló beágyazott mondat hordozza azt), esetük viszont kell, hogy legyen (mert a velük LÁNCban álló mondat nem tudja hordozni azt (Stowell (1981))). Minimalista keretben az expletívumok a mondat helyett hordozzák annak eset- és phi- és határozottságjegyeit, valójában tehát egy expletívum nem más, mint egy jegyhalmaz, mely fonetikai testet ölt. Kenesei (1994) elemzése rámutatott, hogy a magyarban az expletívumok a beágyazott mondat funkciójának megfelelő helyen állnak (fókusz, topik helyzetben), és a mondat helyett annak különböző jegyeit hordozák.

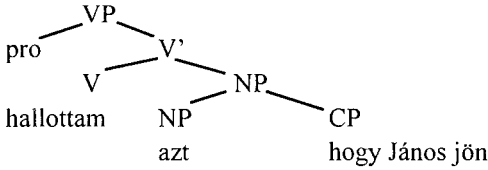
Amint azt a következő bekezdésben látni fogjuk, az expletívumok szerepének és szerkezetben elfoglalt helyének megítélése azonban ezenkívül többféle megoldási javaslatot is felvetett.

4.2. Az expletívumok a fókuszemelésben

Mint azt már az első pontban megfigyeltük, a strukturális esetű expletívumok grammatikus fókuszemelésben mindig hiányoznak, az inherens esetű expletívumok pedig nem engednek magukon keresztülemelt fókusz összetevőt ((7)–(9)). Ezen tulajdonságokra eddig a következő magyarázatok születtek.

A strukturális esetű expletívumok fókuszemelésben betöltött hiánya É. Kiss (1987) szerint abból ered, hogy az utalószavas expletívumok a mélyszerkezetben komplex NP-k fejei:

(78) Hallottam azt hogy János jön.

Mivel komplex főnévi csoportokból pedig lehetetlen a kiemelés, ezért grammatikus fókuszemelésben az expletívumok soha sem lehetnek jelen.

Ez azonban helytelen elemzésnek bizonyul, ha figyelembe vesszük azt, hogy a főmondati igék sok strukturális esetű expletívummal beágyazott mellékmondatot CP-ként szelektálnak, s nem NP-ként, amint azt a (78) sugallja (Kenesei (1994)):

(79) Azt mondtad hogy mindenki itt lesz.

(80) *Mindenki ittlétét mondtad.

Egy másik megközelítés szerint (Bennis (1986) és Marácz (1989)) strukturális esetű expletívumok azért nem lehetnek jelen fókuszemeléses mondatokban, mert ha az expletívum jelen van a mondatban, akkor az kapja meg a beágyazott mondat propozicionális théta-szerepét (azaz argumentumként viselkedik), míg a beágyazott mondat mellette már csak mint adjunktum tud megjelenni théta-szerep hiányában. Adjunktumokból való kimozgatás pedig (a komplex NP-khez hasonlóan), lehetetlen.

Hogy ez a jelenség nemcsak a magyarban található meg, annak bemutatására egy holland példát is hozhatunk (Bennis (1986)):

(81) Wat, betreurde (*het) jij dat hij gezegd had t_i ?

Mit bántál meg (*azt) hogy ő mondott?

A beágyazott mondat csak akkor viselkedik argumentumként (azaz akkor átjárható csak), ha nincsen a főmondatban expletívum, vagyis ezen elemzés alapján referenciális utalószó. Ha ilyen utalószó van jelen a mondatban, akkor az viselkedik argumentumként.

Azt, hogy a (81)-ben bemutatott példában az accusativusi expletívum valódi argumentum, más tulajdonságai is bizonyítják (hasonlóan az angolhoz, némethez).

Bizonyítja ezt az, hogy ezen nyelvekben az expletívumok jelenléte a főige szelekciós tulajdonságainak is a függvénye. A főigék faktivitásuknak megfelelően követelnek meg vagy taszítanak expletívumokat:

(82) Ik haat *(het) dat Jan ziek is.

Utálom azt hogy János beteg.

- (83) Ik zeg (*het) dat Jan ziek is.
Azt mondom hogy János beteg.

De függ az expletívumok jelenléte a beágyazott mondat tulandonságaitól is. A németben expletívumok nem lehetnek jelen, ha beágyazott kérdés követi őket (Cardinaletti (1990)):

- (84) Ich habe (*es) gefragt ob er mitfahren wollte.
Megkérdeztem azt hogy velünk akar-e utazni.

A magyarban (mint ahogy ez a fentebbi mondatok fordításából is látszik), ilyen követelményekkel nem találkozunk.. Az expletívumok megjelenése vagy eltűnése nem szelekciós tulajdonságok függvénye, hanem a beágyazott mondat funkciójának a függvénye. Az expletívumok jelölik a mellékmondat logikai-kommunikatív funkcióját, és hordozzák a mellékmondat, mint argumentum eset-, szám-, személy-, és határozottság-jegyeit.

Azt, hogy a strukturális esetű expletívumok nem lehetnek argumentumok, az is bizonyítja, hogy ezen expletívumokkal LÁNCban álló CP-ket legtöbbször mint mondatokat írja elő régenstük, így ezek nem helyettesíthetők DP-vel ((79)–(80)).

Az inherens esetű expletívumokkal megjelenő mondatokat viszont nem követeli meg a régens ige, ezek kivétel nélkül helyettesíthetők DP-kkel (Kenesei (1994)):

- (85) Meggyőződött arról hogy János itt van.
(86) Meggyőződött János ittlétéről.

Mivel az inherens esetű expletívumok mindig kötelezőek, nem hagyhatók el, így azt is mondhatjuk, kontra Kenesei (1994), hogy ezen expletívumok argumentumszerepűek, mint a (81)-ben bemutatott accusativusi „expletívum” a hollandban. Ezért ezek valójában nem is expletívumok, s így helyesebb őket argumentumszerepű utalószavaknak nevezni.

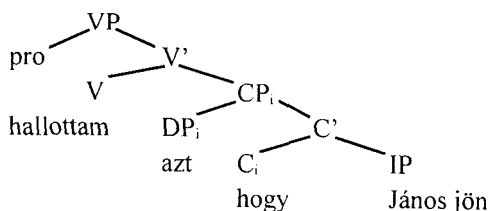
Az inherens esetű utalószavakkal álló mellékmondatokat tehát itt úgy kezeljük, hogy ezek mindig egy argumentumszerepű utalószó mellett állnak, s így önmaguk mindig adjunktumok, s ezért a mozgítás számára mindig átjárhatatlannak bizonyulnak. Ez egyrészt a fentebbi példák ((85)–(86)) tanúsága szerint megalapozott, másrészt biztosítja a kívánt eredményt: nem strukturális esetű expletívummal járó mellékmondatokból sohasem lehetséges fókuszemelés. Ezekről több szót nem is ejtünk.

4.3. Az expletívumok helye a mondat szerkezetében

Az előző bekezdés eszmefuttatása során láttuk, hogy valódi expletívumnak a magyarban csak a strukturális esettel rendelkező utalószavak nevezhetők. A továbbiakban ezen elemek mondatban elfoglalt helyével foglalkozunk. Az accusativusi és nominativusi expletívumok valódi üres elemek, théta-szerep nélkül. Ezen expletívumok azért kellenek, mert jelölik a mondat funkcióját a főmondatban, és magukon viselik a mondat esetét (illetve phi-jegyeit). Mindez szelekció szempontjából azt jelenti, hogy ha a mát-

rix ige CP-t szelektál, mint argumentumot, akkor esetadó képességgel is rendelkezik, mely abban nyilvánul meg, hogy egy AgroP vagy AgrsP projekció is beépül a főmondat szerkezetébe, amelyen valamely összetevőnek esetet kell a deriváció során ellenőrizni. A jelöletlen esetben ez az összetevő egy, a beágyazott mondattal összeindexelt nominatívusi vagy accusatívusi expletívum, mely specifikáló-fej viszonyban állítja fel az összeindexelési relációt a mondat fejével:

(87) Hallottam azt hogy János jön.

A (87) szerkezet feltételezése nem ütközik akadályba a magyarban, mert az expletívum formailag mutató névmás, a mutató névmások pedig Szabolcsi (1992) szerint a Spec,DP pozícióban ülnék. Ha a mondatbevezetős csoport, a CP és a DP közti hasonlóságokra gondolunk, az expletívum ilyenképpen való elhelyezése kézenfekvő. A Spec,CP pozíciót egyébként sem foglalja el kanonikusan semmi a magyarban. Még az olyan, Kenesei (1994) szerint balra, a Spec,CP-be történő kimozgatások, mint a következő mondat, sem jelentenek ellenpéldát:

(88) Pétert_i ha látod t_i, beszélj vele!

Ilyen mozgatások ugyanis csak szabad kategóriájú mondatokból mehetnek végbe, s nem az általunk vizsgált argumentum mondatokból:

(89) *Mondom Pétert_i hogy láttam t_i.

A (87)-es szerkezet tehát elfogadható az expletívumok származási helyét mutató „mély-szerkezetként”. A Spec,CP pozícióból az expletívum a deriváció során kimozdul legalább a főmondati egyeztető (AgrP) pozícióig, vagy tovább is (FP, TopP-ig), ha a mellékmondat valamilyen logikai-kommunikatív funkcióra van jelölve.

FP
 AZT_i — F' —
 F — ... AgroP
 mondtad_k — t_i — Agro' —
 Agro — ... VP —
 t_k — V' —
 V — CP —
 t_k — t_i — C' —
 C — ... AgrsP —
 hogy — Agrs' —
 Agrs — VP —
 Anna — V' —
 V —
 jön

Büky László - Maleczki Márta (szerk.): A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III. Szeged, 1998. ISBN 963 482 278 9

É. Kiss (1987) és Marác (1989) is bebizonyította, a fókuszemelés be kell, hogy tartsa a szomszédosság elvét, mely megköveteli, hogy a mozgató egynél több határoló kategóriát nem léphet át. Ennek a megfigyelésnek a minimalista program keretein belül is kifejezésre kell jutnia, és ezt továbbra is úgy a legegyszerűbb kifejezni, hogy azt mondjuk, a mozgató összetevőnek (akár argumentum, akár nem) be kell lépnie a Spec,CP pozícióba – tehát a (91) ábrán a kérdőjel helyén is valódi nyomot találunk. Nem strukturális esetű argumentumok emelése során pedig a következő lépéseket teszi meg a mozgató elem:

(92) [_{FP} LONDONBA, mondtad [_{CP} t_i hogy mészt_i]]

Az, hogy mindenfajta fókuszemelés a Spec,CP pozíción át történik, lényeges pont a fókuszemelés elemzésében. Mivel a Spec,CP pozíció az expletívumok származási helye is, grammatikus deriváció során expletívum a főmondatban nem lehet jelen. Ha a fókuszemelésnek ezt a tulajdonságát így magyarázzuk, akkor nem kell sem a korábbi komplex NP-k elméletére, sem az expletívumok argumentális szerepére hivatkozni, ami nyereség.

5.2. A fókuszemelés fajtái

Amint azt e cikk legelején megállapítottuk, a fókuszemelés két, elemzésre váró típusa az újraegyeztető és az újraegyeztetés nélküli fókuszemelés. Kötelezően újraegyeztető fókuszemelés a strukturális esetű argumentumok emelése, melyet mostmár leszűkíthetünk másképpen is: újraegyeztető fókuszemelés történik DP/NP-k emelésekor. A mondat összes többi lehetséges összetevőjét, a nem strukturális esetű argumentumokat, névszói predikátumokat és adverbiumokat felfoghatjuk DP/NP-ktől eltérő elemekként, mint nyilvánvaló adverbiumok és predikátumok esetében, de kézenfekvő a (határozói) ragokkal ellátott DP/NP-k esetében is, mert ezen elemek más tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a strukturális esetű DP/NP-k. Ezen a ponton nem kívánunk állást foglalni amellett, vajon a ragos DP/NP-k prepozíciós frázisként, vagy ragos DP/NP-kként elemzendők inkább, az mindenesetre bizonyos, hogy a ragos DP-k egyöntetűen felfoghatók olyan elemeknek, melyek a DP/NP-kre jellemző +D/N nominális kategoriális jeggyel nem rendelkeznek. Ha ezt a megkülönböztetést elfogadjuk, akkor a fókuszemelés két típusa még könnyebben szétválasztható: a +D/N jeggyel rendelkező elemek újraegyeztető fókuszemelésben, a -D/N jegyű elemek újraegyeztetés nélküli fókuszemelésben vesznek részt. Most nézzük azt, hogyan tudjuk ennek segítségével megmagyarázni a kétféle deriváció közti különbségeket.

5.3. A jegyek szerepe a fókuszemelésben, a fókuszemelés elemzése

Ahhoz, hogy a fókuszemelés jelenségét magyarázni tudjuk, fel kell tételeznünk, hogy a hídigés vonzatként szereplő beágyazott mondat C feje rendelkezhet eset-, illetve phi-jegyekkel. Azt, hogy minden beágyazott argumentális mondat rendelkezik lexikai jegyekkel, azt már korábban megjegyeztük az expletívumok tárgyalása kapcsán: ezen jegyeket az expletívumok öröklik a mellékmondat fejétől Spec-Fej konfigurációban, majd pedig „felszállítják” a főmondati egyeztető pozíciókba.⁵ A hídigés vonzatként megjelenő mellékmondatok abban különböznek a nem hídigésektől, hogy azok az expletívum-stratégia mellett azt az utat is választhatják, hogy megtartják fejükön a lexikai jegyeket. Ezen jegyek megléte a mondat C fején azt is feltételezi, hogy a mondatbevezető C rendelkezik egy +D/N jeggyel is, mely a mondatot a nominális projekciókhoz hasonítja (eset-, phi-, és határozottságjegyek hordozására teszi alkalmassá). Ez a +D/N jegy kategoriális jegy, melyet az AgrP frázisok ellenőriznek, saját +D/N jegyük ellenében. A CP fején található kategoriális jegy ellenőrzés során eltűnik, szemben DP/NP-k ilyen jegyeivel, melyek többször ellenőrizhetők. A beágyazott mondatok fején lévő kategoriális, eset- és phi-jegyek kétféleképpen kerülhetnek ellenőrzésre: helyileg, és a főmondati AgroP-be való emelkedéssel. A helyileg történő ellenőrzés mindig gazdaságosabb, mint a mozgás útján elért ellenőrzés, ezért amikor csak alkalom nyílik rá, a deriváció ezt az utat választja. A kétféle ellenőrzési lehetőség a kétféle fókuszemelésben nyilvánul meg.

⁵Cikkünkben csak véges alakú igéket tartalmazó beágyazott mondatokkal foglalkozunk csak. Fölmerül azonban a kérdés, hogy mennyiben térnek el ezektől a nem véges alakú igét tartalmazó (infinitívuszos) mondatok. A leglényegesebb eltérés, hogy ezek soha nem párosulnak expletívumokkal a főmondatban:

- (i) *Azt igyekszem [CP/IP a könyvet olvasni]
- (ii) *Azt akarom [CP/IP a könyvet olvasni]

Ebből arra következtetünk, hogy az infinitívuszos mondatoknak nincs esetük, azaz a C vagy I fejükön nincsen +D/N jegy, ami ellenőrzésre kell, hogy kerüljön. A helyzet ennél azonban bonyolultabb, ha a tárgyegyeztetést is figyelembe vesszük. Alapvetően két osztályát különíthetjük el az infinitívuszos beágyazásnak. Az egyik esetben (i) a mátrix ige tárgyatlan, azaz nincsen AgroP-je. A másik esetben (ii) a mátrix ige projektál AgroP-t, amit abból láthatunk, hogy ha van a beágyazott mondatban tárgy, akkor az a mátrix igével kötelezően egyezik határozatlanságban:

- (iii) Nem akarom/*akarak [CP/IP a könyvet olvasni]

Ebből az következik, hogy a mátrix AgroP jelen van akkor is, ha nincsen tárgy a beágyazott mondatban, (hiszen a főmondati ige nem lát bele a mellékmondatba, hogy eldöntse, szükséges-e projektálnia egy AgroP-t.) Ekkor azonban a kötelezően határozatlan ragozás az infinitívuszi mondatlaltal történő egyeztetést kell, hogy tükrözze:

- (iv) Nem akarok [CP/IP Londonba menni]

A beágyazott infinitívuszi mondat fején tehát határozatlan jegy van jelen, amit felfoghatunk egy –D/N jegynek, vagy specifikálatlanság esetén fellépő alapesetnek is (default agreement). Mindenesetre az világos, hogy a véges alakú igéket tartalmazó mondatoktól eltérően az infinitívuszi mondatok nem hordoznak +D/N jegyet, és esetet sem.

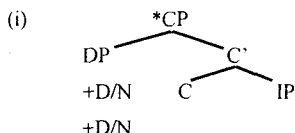
5.3.1. Az újraegyeztető fókuszemelés

Ha a fókuszmozgatásban résztvevő elem +D/N jegyű, akkor ezen jegy helyileg tudja ellenőrizni a beágyazott mondat C fején levő +D/N jegyet.⁶ A gazdaságossági elv szerint ez az ellenőrzés mindig kedvezményezett. Ha CP fején levő kategoriális +D/N jegy helyileg kerül ellenőrzésre, akkor ezután eltűnik, megakadályozva a CP bármilyen későbbi emelkedését bármilyen további ellenőrző-egyeztető pozícióba. Emiatt nem lehetséges, hogy a beágyazott mondat eset- és phi-jegyeket hordozzon, mert ezeket nem tudná sehogyan sem ellenőrizni. Így a főmondati AgrP pozícióban (ami automatikusan projektálódik, ha a főige CP-t szelektál) csak a fókuszba mozgatott összetevő tud jegyeket ellenőrizni, mert lévén hogy expletívum nem lehet jelen a derivációban, és a beágyazott mondat be van „fagyasztva”, nincs más elem, ami mozogni képes. Ezért szükséges, hogy a mozgó összetevő kétszeres esetjegyekkel rendelkezzen, mert csak ílymódon képes kielégíteni a főmondati AgrP igényeit. Accustivusi esetellenőrzéskor természetesen ettől elválaszthatatlanul a határozottsági jegy ellenőrzése is megtörténik, ami azt jelenti, hogy az illető mozgatott argumentum határozottsági jegye kerül ellenőrzésre, ezért kapunk különböző ragozást határozott és határozatlan DP/NP-k emelésekor.

Belátható, hogy a helyileg ellenőrizhető +D/N jegy feltételezése a mondat C fején megoldja az újraegyeztetés kötelező érvényének a problémáját. Mivel a helyben történő ellenőrzés mindig gazdaságosabb, mint az, ami mozgatás útján történik meg, így bármely esetben, ahol +D/N jeggyel rendelkező összetevő halad át a Spec,CP-n, az újraegyeztetéssel járó deriváció lesz az egyedüli járható út.

Figyeljük meg, hogy a +D/N jegy helyi ellenőrzése még egy problémát megold számunkra: mivel lexikai jegyek ellenőrzése történik a Spec,CP-ben, ezért ez a pozíció

⁶A C fején levő +D/N kategoriális jegy eltűnése mással is magyarázható. Tudatában vagyunk, hogy a +D/N kategoriális jegy ellenőrzés eredményének nyilvánított eltűnése nem túl szerencsés, mert az ellenőrzés általában egy 'vonzó' (attractor) és egy 'vonzott' (attractee) jegy között történik meg. Mivel jelen esetben mindkét jegy 'vonzott' jegy, valószínűleg az történik, hogy ezek taszítják egymást, akárcsak a mágnes azonos pólusai, és ezért ezek Specifikáló-Fej viszonyba soha nem léphetnek egymással. Azaz a következő konfiguráció sosem jöhet létre:

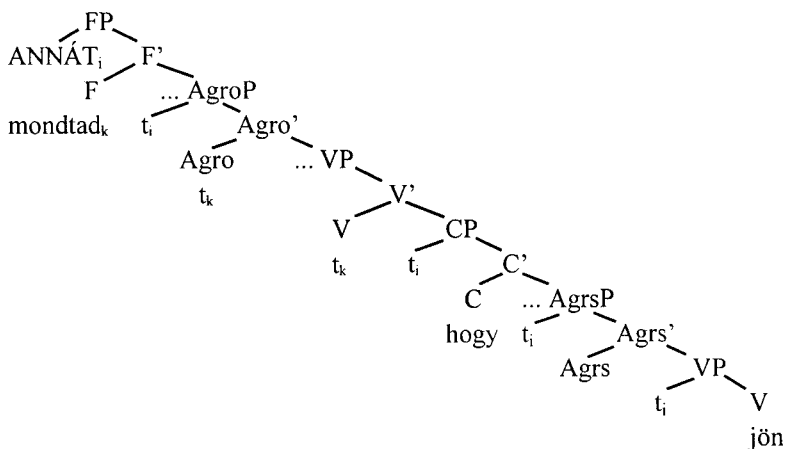
Ennélfogva ha a Spec,CP pozícióba +D/N jegyű elem kerül, az (i) szerint csak akkor folyhat tovább a deriváció, ha vagy a mozgó elem, vagy a C fej nem rendelkezik +D/N jeggyel. Valójában választásra azonban soha nem kerül sor, mivel a mozgatott elemen lévő +D/N jegy értelmezhető (szemantikai jegy), míg a C fején levő jegy nem az. A deriváció tehát csak úgy folyhat tovább, ha a C fején nincs +D/N jegy, azaz ilyen esetben a numerációban jegynélküli C fej szerepel.

Hogy a cikkben mégis a +D/N jegy másik +D/N jegy általi ellenőrzéséről beszélünk, ennek oka főleg az, hogy ellenőrzésre hivatkozva megoldódik a láncképzés problematikájának kérdése, mert a Spec,CP pozíció így A-pozíciónak számít.

Figyeljük meg, hogy a +D/N jegy helyi ellenőrzése még egy problémát megold számunkra: mivel lexikai jegyek ellenőrzése történik a Spec,CP-ben, ezért ez a pozíció A-pozíciónak számít ilyen esetben. Ez után az A-pozíció után a mozgatott elem már leszállhat a főmondati Spec,AgrP-be, ami szintén A-pozíció, hiszen ott is lexikai jegyek ellenőrzése történik, a láncépzés szabályainak megsértése nélkül.

A deriváció lépéseit a következő ábra mutatja.

(93) *Strukturális esetű elemek emelése*

5.3.2. Az újraegyeztetés nélküli fókuszemelés

A beágyazott mondatok fején lévő jegyek lehetővé teszik, hogy a beágyazott mondat, mint egész emelkedhessen a főmondati egyeztető pozíciókba saját jegyeinek ellenőrzése végett. Ez történik akkor, ha a mondat fején lévő jegyek helyi ellenőrzésére nincs lehetőség, azaz ha a Spec,CP pozíción áthatladó fókuszált elem nem kerül semmilyen ellenőrző viszonyba a mondat fejével, mert nem visel +D/N jegyet. Ilyenkor a mondat maga ellenőrzi jegyeit LF-en, mely mindig határozott ragozásban és egyes szám harmadik személyű ragokban nyilvánul meg.

Tehát, ha a fókuszemelés nem +D/N jegyű elemmel megy végbe, akkor expletivum híján a mondat fején található az összes ellenőrizendő jegy, melyet a beágyazott CP LF-en történő emelkedéssel ellenőriz. (94) ezt mutatja be.

LONDONBA_i FP
 F' F
 ... AgroP
 mondtad_k
 Agro' Agro
 t_k VP
 V' V CP
 t_k t_i C' C ...
 +D/N VP
 +ACC V' V PP
 +HAT mész t_i

Az itt bemutatott elemzés biztosítja a kívánt eredményt, úgy, hogy közben a minimalista elmélet maximális követésére törekszik.

6. Összefoglalás

Cikkünkben a magyar nyelv egy érdekes jelenségét, a fókuszemelést vizsgáltuk. Az 1996-ban készített felmérésünk alapján megállapítható, hogy strukturális esetű fókuszemelt argumentumok esetén egyedül az esetváltással járó, újraegyeztető deriváció a helyes. Ennek magyarázatára, felhasználva a minimalista program eset-, s még tágabban, jegyelméletét, javaslatot tettünk egy új elemzésre, mely a hídigés vonzatként szelektált mellékmondatok fején hordozható +D/N jegy meglétén, és helyben ellenőrizhetőségén alapul. További kutatás tárgyát képezi, hogyan illeszkedik egy ilyen jegy megléte a magyar nyelv rendszerébe, s hogy megjósolhatók-e a magyar nyelv más mondat-tani jelenségei egy ilyen jegy feltételezése alapján.

HIVATKOZÁSOK

- Bennis, Hans 1986: *Gaps and Dummies*, Ph.D. dissertation, KU Brabant.
- Branigan, Peter 1992: *Subjects and complementizers*, MIT Working Papers in Linguistics, Cambridge, MIT Press.
- Brody, Mihály 1995: Focus and checking theory, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 5*, Szeged, JATE.
- Cardinaletti, Anna 1990: *Impersonal constructions and sentential arguments in German*, Padova, Unipress.
- Chomsky, Noam 1977: On Wh-movement, in P. W. Culicover–T. Wasow–A. Akmajian szerk.: *Formal syntax*, New York, Academic Press.
- Chomsky, Noam 1986: *Barriers*, Cambridge, MIT Press.
- Chomsky, Noam 1993: A minimalist program for linguistic theory, in K. Hale–S. J. Keyser szerk.: *The view from Building 20*, Cambridge, MIT Press.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, MIT Press.
- Heycock, Caroline 1991: *Layers of predication*, Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania.
- Hoekstra, Teun 1983: The distribution of sentential complements, in H. Bennis–Kloke szerk.: *Linguistics in the Netherlands*.
- Kenesei, István 1992: On Hungarian complementizers, in István Kenesei–Csaba Pléh szerk.: *Approaches to Hungarian 4*, Szeged, JATE.
- Kenesei, István 1994: Subordinate clauses, *Syntax and semantics* 27.
- É. Kiss, Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Dordrecht, Reidel.
- É. Kiss, Katalin 1992: Move alpha and scrambling, in István Kenesei–Csaba Pléh szerk.: *Approaches to Hungarian 4*, Szeged, JATE.
- Marác, László 1989: *Asymmetries in Hungarian*, Ph.D. dissertation, University of Groningen.

- Mulder, René – Marcel den Dikken 1992: Tough Parasitic Gaps, *NELS* 22.
- Muysken, Peter 1989: Predication chains: case and agreement status in Qechua and Turkish, *Linguistic Inquiry* 20.
- Rizzi, Luigi 1991: *Argument/adjunct (a)symmetries*, Paper delivered at NELS 22, Delaware.
- Rothstein Susan D. 1995: Pleonastics and the interpretation of pronouns, *Linguistic Inquiry* 26.
- Stowell, Tim 1981: *Origins of phrase structure*, Ph.D. dissertation, Cambridge, Massachusetts Institute of Technology.
- Szabolcsi, Anna 1992: Articles and complementizers, in István Kenesei – Csaba Pléh szerk.: *Approaches to Hungarian* 4, Szeged, JATE.
- Tóth, Ildikó 1995: *Negative polarity item licencing in Hungarian*, MA thesis, Szeged, JATE.

A MAGYAR SEGÉDIGÉK ÉS KOGNITÍV PREDIKÁTUMOK EPISZTEMIKUS LEHORGONYZÓ SZEREPEÉRŐL

PELYVÁS PÉTER

0. Bevezetés

A kognitív elmélet a nyelv és a beszélő viszonyát merőben másképpen kezeli, mint a hagyományos elméletek. Azt tartja, hogy a nyelv mint rendszer nem írható le a nyelvhasználótól (annak fizikai, pszichológiai tulajdonságaitól, orientációs rendszerétől) függetlenül. Ennek a szemléletmódnak az a következménye, hogy a kognitív grammatika a nyelvnek egészen új szemléletű leírását tudja adni: olyan kérdésekre is választ kereshet, amelyeket a tradicionális gondolkodásban fel sem lehet vagy fel sem szokás tenni.

Dolgozatomban egy ilyen régóta megoldatlan kérdést szeretnék bővebben vizsgálni: azt, hogy a magyar segédigék mennyiben fejezhetik ki a **beszélőnek mondandója valóságtartalmához fűződő viszonyát**. A tradicionális grammatikában ezt a viszonyt az *episztemikus modalitás* terminussal szokás jelölni¹. A langackeri kognitív nyelvelméletben némileg tágabb értelmezést kap, és az *episztemikus lehorgonyzás* nevet kapja.

Az episztemikus lehorgonyzással kapcsolatos kutatásaimat idáig csak angol nyelvi anyagon végeztem. Eredményeit Pelyvás (1996) foglalja össze. A vizsgálatot most szeretném a magyarra is kiterjeszteni, első lépésben a magyar segédigék általános

¹ A szakirodalomban szokás különbséget tenni *szubjektív* és *objektív* (episztemikus) modalitás között. Ez a dolgozat a szubjektívnek nevezhető modalitás kérdéseivel foglalkozik, a következő okok miatt: (i) A dolgozat kereteit adó langackeri elmélet nem tesz különbséget a két fajta modalitás között. (ii) Lyons (1977: 17. fejezet) óta egyre nagyobb teret nyer az a feltételezés, hogy az objektív episztemikus (és a szubjektív deontikus) modalitás nem játszik túlságosan nagy szerepet a természetes nyelvekben.

Az episztemikus lehorgonyzás szempontjából a kérdést kétféleképpen lehet megragadni. (i) A teljes szubjektivitás és egy jóval objektívebb értelmezés között átmenetek vannak, de teljesen objektív értelmezés nincs: minél nagyobb a konszenzus bizonyos állítás igazságát illetően, annál „objektívebb” a modalitás. Az azonban nem képzelhető el, hogy a beszélő kivonja magát az ítélet alól, vagy szembehelyezkedjen vele: a *(János agglegény →) Jánosnak nőtlennek kell lennie – *de én ezt nem hiszem el* gondolatsort mindenki értelmetlennek tartaná. (ii) Egy másik elemzés szerint lehetne azt mondani, hogy az objektív episztemikusként jelölt mondatok tartalmazznak egy „fölérendelt”(gyakran jelöletlen) szubjektív episztemikus elemet is. Számomra az első megoldás tűnik jónak. A második megoldás veszélyét abban látom, hogy atomizálhatja a modalitás fogalmát.

tulajdonságainak és episztemikus jelentéseinek vizsgálatára. Úgy gondolom ugyanis, hogy egy ilyen, új szempontokat is felvető vizsgálat bővítheti ismereteinket a magyar nyelv rendszeréről, és a lehorgonyzás néhány elméleti kérdéséhez is értékes további szempontokat ad. Másrészt, eddigi kutatásaim egyik legfontosabb eredménye az, hogy az eredeti langackeri rendszer a gyakorlatban az angol lehorgonyzás leírására sem maradéktalanul alkalmas. A magyar nyelvi anyag támpontot adhat a továbblépéshez ezen a területen is.

Régen foglalkoztatja a nyelvfilozófiát, a szemantikát és a pragmatikát az a probléma, hogy a beszélő valamilyen értelemben felelős-e mondandójának igazságtartalmáért (ld. pl. Palmer (1986), ill. Lyons (1977), (1981), (1995)), és ha igen – mert általában ez a válasz (pl. Lyons: episztemikus elkötelezettség [epistemic commitment]) – akkor ez kifejeződik-e (és hogyan) a nyelvi kifejezés formájában.

A lehorgonyzáselmélet előzményeinek (a fregei elv, a logikai szemantika, a Hare-féle **neustic - tropic - phrastic**) ismertetésére itt nincs mód. Részletes tárgyalásuk több helyen is megtalálható, pl.: Lyons (1977, 1995). Ehelyett szeretnék rátérni arra, hogy

1. a kognitív grammatika milyen megoldást javasol az episztemikus modalitás kérdéseinek vizsgálatára,
2. hol látom ennek hibáit, és
3. milyen segítséget nyújthat a magyar nyelv vizsgálata a megoldás keresésében.

1. Langacker episztemikuslehorgonyzás-elmélete [epistemic grounding]

Ebben a részben vázlatosan ismertetem Langacker lehorgonyzáselméletét (Langacker (1987) és (1991) alapján), külön választva a konceptuális/szemantikai alapokat és a formális (szintaktikai) részt. Előljáróban megjegyzem: úgy gondolom, hogy az elmélet fogalmilag jól megalapozott, minden részében igen jól illeszkedik a kognitív grammatika gondolkörébe. A csak az angol nyelvre kidolgozott formális rész azonban több olyan (szerintem nem feltétlenül szükséges) megszorítást tartalmaz, amely az elmélet alkalmazhatóságát, kiterjeszthetőségét mind az angolon belül, mind más nyelvekre, nagymértékben korlátozza.

1.1. A lehorgonyzás szemantikája

Langacker elméletében az episztemikus lehorgonyzás funkciója az, hogy kapcsolatot létesítsen egy **dolog** (a főnévi csoport szintjén) vagy egy **folyamat** (a (tag)mondat szintjén) és a **háttér** [ground], a beszédaktus résztvevői és az elhangzás körülményei között.

Szemantikai értelemben a lehorgonyzás a szubjektivizáció [subjectification] és a referenciapont-szerkezet együttműködésének eredménye. A **szubjektivizáció** során egy addig objektíven (a beszélőtől független módon) értelmezett viszony szubjektív értelmezést kap. (1) mondatai ezt a folyamatot mutatják be az **A B mögött** atemporális viszony segítségével. (1a) csak objektíven, (1c) csak szubjektíven, míg (1b) mindkét módon értelmezhető:

- (1) a Jóska a trabantjával az autóbusz mögött pőfögött egészen Ceglédig.
 b A trabantom az autóbusz mögött áll
 c Nem vettem észre Jóskát, mert a fa mögött állt

(1a)-ban az autóbusz és a trabant egymáshoz viszonyított helyzete a beszélő helyzetétől függetlenül adott, míg (1c)-ben *a fa mögött* csak a beszélő helyzetének ismeretében értelmezhető. (1b) azonban mindkét módon érthető, hiszen az autóbusznak funkciójából adódóan van *eleje* és *hátlja* (ellentétben a *fával*). (Objektív értelmezés: pl. a piros lámpánál.) Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a két jármű egymás *mellett* áll, de az autóbusz a beszélő és a trabant között van. (Szubjektív értelmezés, amely úgy is felfogható, mint az a valóságos vagy elképzelt út [mental path], amelyet a beszélőnek (vagy vele azonos helyzetben levő személynek) meg kell tennie, hogy a trabanthoz érjen²).

Az episztemikus lehorgonyzásnál a szubjektivizáció hatása abban jelenik meg, hogy a lehorgonyzó predikáció az esemény *beszélő szerinti* valószínűségét határozza meg. Azt, hogy ez a beszélő – valóság viszony nem az objektív szituáció része (a tradicionális elméletek szóhasználatával élve nem-propozicionális), bizonyíthatja az, hogy az *Azt hiszem, hogy Pista nem jött el, igaz?* mondatban a simuló kérdés szokatlan módon az alárendelt tagmondatra vonatkozik, viszont az *Azt hiszed, hogy Pista nem jött el, igaz?* mondatban a fő mondatra. (Erről bővebben ld. a 3.2.2. pontban.)

A **referenciapont-szerkezetben** a beszélő [conceptualizer] átmenetileg mentális kapcsolatot létesít egy könnyen elérhető [salient] entitással, a **referenciaponttal**, de csak azért, hogy ennek segítségével egy annak környezetében lévő másik entitás, a tulajdonképpeni **cél** [target] könnyebben elérhetővé váljon. A (2) mondatban aláhúzott szerkezetek egymás utáni referenciapontokként szolgálnak a cél (a dugóhúzó) eléréséhez vezető úton:

- (2) A dugóhúzó lent van a földszinten, a dolgozósobában, a tegnapi zakóm szivarzsebében

² A magyarázat talán világossá teszi, hogy nehezen adható (ha adható) olyan példa, amely egyetlen többféleképpen értelmezhető mondat lenne, ahol az értelemek csak a szubjektivizáció fokában térnének el egymástól. A szubjektivizáció ugyanis az egész szituáció (kognitív modell) következménye: résztvevők (a trabant, az autóbusz, a fa, Jóska) tulajdonságaitól és azok interakcióinak jellegétől is nagymértékben függ.

(A kognitív grammatika sikerrel alkalmazza a referenciapont-szerkezeteket pl. a különböző típusú birtokos szerkezetek, vagy az angol *emelés* [raising] / *különleges esetadás* [exceptional case marking] szerkezetek leírására, és egyéb problémák megoldására is.)

A lehorgonyzó predikációban (amely, mint említettem, a fenti két szerkezet együttműködéséből jött létre), a **beszélő**, aki a szubjektívizáció során kisebb-nagyobb mértékben előtérbe került, **referenciaponttá** is válik. Mivel ennek a mentális kontaktusnak célja végső soron a **célszerkezet** elérése, a referenciapont szerepe csak átmeneti. Olyannyira, hogy a tényleges nyelvi kifejezésben gyakran meg sem jelenik. A (3a) és (3b) mondatok közötti különbség erre vezethető vissza. (3b)-nek egyes szám első személyű alanya van aki *hisz* valamit. (3a)-ban ilyen elem nincs, mégis mindkettő a beszélő ítéletét fejezi ki:

- (3) a Talán van még itt valahol egy kis tartalék
b Azt hiszem, van még itt valahol egy kis tartalék

A referenciapont-szerkezetnek azzal a különleges szemantikai tulajdonságával, hogy a célszerkezetet helyezi előtérbe, nagyrészt megmagyarázhatók azok a szintaktikai tulajdonságok is, amelyeket Langacker a lehorgonyzó predikációnak tulajdonít.

1.2. A lehorgonyzás szintaxisa

Mivel a langackeri elmélet szinte minden lényeges elemében eltér az ismertebb formális elméletektől, és mivel magyar nyelven még jórészt ismeretlen, itt egy kis kitérőt kell tennünk, hogy megismerkedjünk az elméletnek azokkal az alapfogalmaival, amelyek a következő részek tárgyalásánál fontosak lehetnek.

A kognitív grammatikában a beszélő tevékenységének alapeleme a *kognitívmodell-alkotás*. Az idealizált kognitív modell (ICM) úgy értelmezhető, mint egy strukturált mentális tér (vagy szituáció): ennek résztvevői és a közöttük lévő kapcsolatok a **fogalomalkotó (beszélő) értelmezésében**. A kognitív modellnek ez a szubjektív értelmezése, mint látni fogjuk, több síkon is igen fontos az elmélet szempontjából.

A kognitív modell alapelemei absztrakt entitások (amelyeket a beszélő az azonos-különböző megkülönböztetésének alapműveletével választ ki), és a közöttük lévő relációk. Amint az entitások, a relációk sem objektíve adóttak. A beszélő az entitások valamelyikét annak könnyebb elérhetősége, szembetűnősége [salience] miatt kiemelt szerephez juttatja – *alak* [figure], és azt a *háttérhez* [ground] viszonyítva írja le. Az *A B mögött* és a *B A előtt* kognitív modellek csak az alak – háttér kiválasztásban (tehát a beszélő szempontjai szerint) különböznek egymástól.

A kognitív modell *feldolgozásának* [scanning] két alapvetően különböző módja van. Az *összegző feldolgozásban* [summary scanning], amely pl. a főnevek vagy az atemporális viszonyok (pl. angol előljárók, magyar esetvégződések) leírásánál játszik fontos szerepet, a beszélő az időben egymás után következő állapotokat úgy fogja fel, hogy azokat egymásra építi, mint az írásvetítőn egymásra helyezett, különböző főlíakra rajzolt részekből összeálló ábrát. Az ilyen feldolgozásban az *idő* nem játszik lényeges szerepet (nincs profilban).

Ezzel ellentétben, a (véges) igékre jellemző *szekvenciális feldolgozás* [sequential scanning] során a fogalomalkotó/beszélő úgy éli át a történeteket, mint a mozgófilmet. A megelőző részek sorra kikerülnek a figyelem középpontjából. Ebben a feldolgozásban az *idő* kulcsszerepet játszik (profilban van). A kétféle feldolgozásnak döntő szerepe van az *atemporális viszony* [atemporal relation] – *folyamat* [process]

dichotómia felépítésében³, amelyet Langacker (talán helytelenül, ld. Pelyvás 1998) az igenév – véges alak különbözőségével azonosít az igék esetében.

A két feldolgozás közötti különbséget az angol *asleep* melléknév és a *sleep* (időjeles) ige, vagy a magyar *olvasás* és *olvas* szavak közötti különbséggel lehet érzékeltetni.

Egy kognitív modellnek elvileg igen sok eleme lehet. Még akkor is, ha elfogadjuk, hogy ezek és a közöttük levő viszonyok a beszélőtől függetlenül adottak (a kognitív grammatika nem teszi ezt), igen nagy a beszélő szerepe abban, hogy ezen elemek és viszonyok közül mit választ ki, mint lényegeset. Langacker elmélete ennek (nagyjából) három fokozatát különbözteti meg (Langacker 1995: 9-10):

1. *(teljes) hatókör* [overall scope]: mindaz a konceptuális tartalom, amelyre a jelentés támaszkodik;
2. *közvetlen hatókör* [immediate scope] vagy *objektív situáció* [objective scene]: az a konceptuális tartalom, amely a figyelem általános középpontjában van – a közvetlenül releváns konceptuális tartalom;
3. *profil* [profile]: a jelölt entitás, a figyelem középpontja.

Mindez jól érzékeltethető a *könyök* szó (alap)jelentésének vizsgálatánál: a teljes hatókör az *emberi test*, a közvetlen hatókör a *kar*, míg a profilban a *kar* egy speciális része áll, amelyet maga a szó jelöl. Hasonló jelenséget figyelhettünk meg a referenciapont-szerkezetről és a szubjektívizációnál adott példákban is: (1c)-ben a beszélő a *közvetlen hatókör* eleme, míg (1a)-ban nem; a (3b) mondatban a beszélő a *teljes hatókör* része (bár a referenciapont-jelleg következtében a *közvetlen hatókörnek* nem – amit az *ugye?* hatóköre jelez), (3a)-ban viszont (feltehetően) nem.

A szintaktikai szerkezetek a kognitív modellekben szereplő absztrakt entitások *elaborálásával* konkrét tartalommal való megtöltésével jönnek létre (pl. az idézett *A B mögött* példában *A = Jóska*, *B = fa*). Ennek részletes ismertetésére itt nincs szükség: számunkra az a fontos, hogy a létrejövő komplex egységek valamelyike *profilmeghatározóvá* válik (a figyelem középpontjában marad). Például az *A pad a fa mögött van* szerkezetben a *profilmeghatározó* az időjeles ige: a mondat *folymatot* fejez ki (szekvenciális feldolgozás), míg az *a fa mögött pad* szerkezetben a *profilmeghatározó* a főnév (összegző feldolgozás). Külön figyelmet érdemel a *sajtot enni* típusú kifejezés, amely az igenév miatt Langacker elméletében atemporális viszonyt fejez ki (összegző feldolgozás), ellentétben a szekvenciális feldolgozáson alapuló *sajtot eszik* kifejezéssel (ennek problematikájáról ld. Pelyvás 1996, 1998).

Ezek után visszatérhetünk eredeti gondolatmenetünkhöz.

Bár a lehorgonyzás fogalma önmagában véve szemantikai (pragmatikai) jellegű, ennek megjelenési formáját, a **lehorgonyzó predikációt** Langacker (talán akarata ellenére) végül is morfológiai/szintaktikai kritériumok alapján azonosítja:

Az episztemikus lehorgonyzás egy entitásnak a beszélőhöz/hallgatóhoz és azok ismereteinek köréhez viszonyított helyzetét határozza meg. Igék esetében az igeidő és a mód fejezi ki. ... Az episztemikus lehorgonyzás különbözteti meg a véges [finite] igéket és tagmondatokat a nem-végesektől. (Langacker (1991: 549))

Langacker rendszeréből az következik, hogy lehorgonyzó predikáció, ha nem jelöletlen (illetve csak időjellel jelzett), csak olyan nyelvi elem lehet, amely után véges (vagy legalábbis nem nyilvánvalóan nem-véges) alak áll. Ez a következő gondolatmeneten alapul:

³ Langacker elméletében a *folymat* terminus a szokásostól némileg eltérő értelmet kap: a szekvenciális feldolgozás eredménye mindig *folymat* (Langacker 1991: 551) az állapotigék (pl. *tartalmaz*) esetében is.

1. A lehorgonyzó predikáció soha nem válik profilmeghatározóvá. Szemantikai alaptulajdonsága az, hogy az eredeti entitást: a lehorgonyzandó konstituent [grounded head] hagyja profilban. Ez következik a referenciapont-szerkezet jellegéből. A lehorgonyzó predikáció a referencia pont, amelyről a figyelem gyorsan áttér a lehorgonyzandó konstituensre, ami végül is profilban marad.

2. A mondat profilja folyamat [process], amit a lehorgonyzandó konstituens mint profilmeghatározó ad, tehát ennek profilja is folyamat kell, hogy legyen. (A folyamatra a szekvenciális feldolgozás jellemző, ellentétben az atemporális viszonyt kifejező összegző feldolgozással.)

3. Folyamatot, mivel benne az idő [time? tense?] fontos szerepet játszik (profilban van), nem-véges alak nem fejezhet ki.

Tehát a lehorgonyzó predikáció után álló lehorgonyzandó konstituens [grounded head] csak véges alak lehet.

A következtetés megfordítva is igaz. Véges alak, mivel az időjel [tense] jelen van benne, Langacker rendszerében csak lehorgonyzott lehet – és ha nincs előtte „látható” lehorgonyzó predikáció, akkor a lehorgonyzást az időjel végzi el. Ez a lehorgonyzás alapesete és egyben legerősebb értéke is: IGAZ (az adott kognitív modellben).

2. Langacker lehorgonyzáselméletének gyenge pontjai

Az előzőekben ismertetett langackeri elképzelés három fontos kérdést vet fel:

1. Milyen alak áll a „látható” lehorgonyzó predikációk után, melyek Langacker szerint az angolban csak a módbeli segédigék lehetnek?

2. Megengedhető-e az, hogy az angolban a deontikus jelentésű módbeli segédigék is az episztemikus lehorgonyzás eszközei legyenek? (Lehet, hogy Langacker definíciója túl tág?)

3. Mi történik a (4a) - (4b) típusú mondatpárokban

(4) a We may have run short of petrol

(Kifogyhatott a benzinünk. vagy Lehet, hogy kifogyott a benzinünk.)

b It is possible that we have run short of petrol,

(Lehet, hogy kifogyott a benzinünk.)

amelyek egymásnak közeli parafrázisai, viszont Langacker rendszerében nem elemezhetők egyformán, mivel (4a)-ban a MAY segédige végzi el a kiemelt rész lehorgonyzását, viszont (4b)-ben kiemelt tagmondat már maga is véges: lehorgonyzott, mégpedig a legerősebb IGAZ értékkel. (Lehet, hogy Langacker definíciója túl szűk?)

Ebben a dolgozatban a második kérdést legfeljebb érinteni tudom. A megoldást a harmadikra és az elsőre keresem, az elemzést a magyar nyelvre is kiterjesztve.

A 3-ban vázolt problémát Langacker úgy oldja meg, hogy feltételezi: a (tag)mondat lehorgonyzóértéke nem abszolút, hanem *felülbíráható* egy még erősebb szabály által [overriding] (amit azonban már nem lehet episztemikus lehorgonyzásnak nevezni, ld. Pelyvás 1998). Ezek szerint (4b)-ben az alárendelt tagmondat valóban IGAZ értékkel lehorgonyzott, de a *possible* [lehetséges] főlérendelt predikátum ezt az értéket valamely (nem részletezett) módon felülbírálja (Langacker (1991: 35)).

Ezt az elemzést valószínűtlenné teszi az, hogy a „felülbírálás” elve csak az eredetileg (segédigével) jelöletlen (tehát legerősebben igaznak tartott) mondatok esetén alkalmazható, és nem terjeszthető ki szabadon a lehorgonyzás módbeli segédigével is jelölt (tehát gyengébb) eseteire, v.ö.:

- (5) a It is likely that John is a drunkard
(Valószínű, hogy János részeges)
- b *It is likely that John must be a drunkard
(*Valószínű, hogy János minden bizonnyal részeges)
- c *Perhaps John cannot be a drunkard
(*Talán János ki van zárva, hogy részeges)

Az egész lehorgonyzáselmélet talán legkomolyabb hibájának azonban azt tartom, hogy az elemzés azon a tényen (véletlenül?) nyugszik, hogy az angol módbeli segédigék után (mind az episztemikus, mind a deontikus jelentésűek után) egy olyan alak (a *to* nélküli főnévi igenév) áll, amely felfogható úgy, mint nem nyilvánvalóan véges és nem is nyilvánvalóan nem-véges. Az elemzés emiatt értelmesen nem terjeszthető ki más nyelvekre. A németben az angol módbeli segédigék jelentéseihez igen közeli jelentéseket szintén módbeli segédigék fejezhetik ki, az utánuk álló alak azonban nyilvánvalóan nem-véges. Ezért Langacker szerint ezek nem is számíthatnak lehorgonyzó predikációnak (Langacker, magán jellegű közlés).

3. Hogyan valósulhat meg az episztemikus lehorgonyzás a magyarban?

3.1. A háttér

Az olvasó talán már sejti, hogy a válasz nem egyszerű. Ha Langacker lehorgonyzáselméletét módosítások nélkül kívánjuk alkalmazni, akkor a válasz az, hogy (a némethez hasonló módon) lehorgonyzó predikáció a magyarban is csak a végesalak időjele lehet. A magyarban nincs az angol módbeli segédigék után állóhoz hasonló alak, ezért az angol episztemikus modalitásra oly jellemző árnyalásra csak a fentebb vázolt, de igen kérdéses értékű „felülbírálás” adna lehetőséget:

- (6) a Talán *ma megérkezik a szerelő*
 b Azt hiszem, *eltévedtünk*
 c Valószínű, *hogy eltört valami*
 d Az nem lehet, *hogy soha semmi ne sikerüljön*

Ennek értelmében a dőlt betűvel szedett tagmondatok (az időjel jogán) IGAZ értékű lehorgonyzást kapnának, amelyet azután az aláhúzott kifejezések azonnal „felülbírálnak”.

Ezt a választ nem fogadhatjuk el: nem csupán azért, mert a „felülbíralás” (még) kidolgozatlan, hanem azért sem, mert elfogadása azt jelentené, hogy a magyarban egy nem, vagy csak nyomaiban létező episztemikus lehorgonyzó rendszer által adott téves (IGAZ) adatok tömegét kellene „felülbírálni”. Ez legalábbis valószínűtlen, és nem egyeztethető össze a kommunikáció általános szabályaival sem. Leglényegesebb érvünk azonban az, hogy láttuk: az eredeti Langacker-féle rendszer az angol nyelv jelenségeinek leírására sem alkalmazható problémamentesen.

Pelyvás (1996) amellett érvel, hogy el kell vetni a langackeri elméletnek azt az elemét, amely a lehorgonyzás meghatározását implauzibilissá, és a formai kritériumok uralkodóvá tételével egyszerre túl tágga és túl szűkké teszi, vagyis azt, hogy a lehorgonyzó predikáció után nem állhat olyan alak, amely nyilvánvalóan véges vagy nemvéges. Az angolban található ehelyett egy funkcionálisnak nevezhető kritérium: a lehorgonyzó predikátumok (köztük a kognitív mátrixpredikátumok) notóriusan rendhagyó, de mégis valamiféle rendszert alkotó szintaktikai viselkedése. Nézzük most meg, hogy mi a helyzet a magyarban.

3.2. A magyar rendszer lehetséges elemei

Ha Langacker elméletét vesszük alapul és angol nyelvi anyagból indulunk ki, arra kell gondolnunk, hogy az episztemikus lehorgonyzásnak legvalószínűbb hordozója a segédige. Érdemes tehát megvizsgálnunk, hogy ez a feltételezés más nyelvekre (így a magyarra is) igaz lehet-e.

Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószekey Gábor (1989) igen alapos kutatásokra alapozva bizonyítja, hogy a segédige kategóriája a magyarban is megvan, és meghatározza a segédigei státusz kritériumait. A cikk eredményeinek részletes tárgyalására nem térhetünk ki, itt csak azokat az elemeket fogjuk tárgyalni, amelyek a fentebb vázolt kérdéskörrel közvetlen kapcsolatba hozhatók.

3.2.1. Segédigék a magyarban

Kálmán és m.társai a segédigét (természetesen csak a magyarra vonatkoztatva) a következőképpen definiálják:

Azok a ni-alak melletti igék segédigék, amelyek lapos prozódiajú mondatban hangsúlytalanok lehetnek. (62. o.)

Ezt a jelenséget nevezik **csüggésnek**, illetve igekötős ni-alak után **beférkőzésnek**. Informális megfogalmazásban: a segédige olyan véges alak, amely alárendelt szerepet játszik a ni-alak mellett (99. o.). Emellett elmondható róluk, hogy roppant gyakoriak, és elvont **modális** vagy **temporális** jelentésük van.

Kálmán és m.társai azonban azt is megállapítják, hogy bár a lapos prozódiajú mondatokban végzett vizsgálatoknak az ad igazi értelmet, hogy itt az igék viselkedése „csak saját természetüktől függ”, ennek a szemantikai alapú (?) természetnek a meghatározása idáig nem volt eredményes (89. o.). A definíciót ezért formális (szórendi-prozódiai) alapon lehet csak megadni. (Megjegyezzük, hogy ez a helyzet hasonlóságot mutat az angollal, ahol a segédigék, főként a modálisok definíciója tisztán formai jegyeken alapul – ld. pl. Kiefer 1990.)

Az elmondottak alapján úgy tűnik, hogy a magyar segédigék tulajdonságai pontosan egybevágnak a **lehorgonyzó predikáció** azon tulajdonságaival, amelyek annak **referenciapont-jellegéből** adódnak. A (magyar) segédigéknek legalábbis egy része felfogható úgy, mint *referenciapont*, amellyel a beszélő csak időlegesen létesít mentális kapcsolatot, a figyelem középpontjába (*profilba*) véglegesen a **célszerkezet** – az igevivő ni-alak kerül.

A **csüggés, beférkőzés, hangsúlykerülés** (ezzel együtt a végességre törekvés) a referenciapont természetes tulajdonsága kell, hogy legyen.

Ugyanígy természetes tulajdonsága a referenciapontnak az, hogy szemantikai értelemben is **alárendelt szerepet játszik** a célszerkezethez képest, amely itt a ni-alak (főnévi igenév).

Érdemes itt egy pillantást vetni annak a vitának az eredményeire, amely a magyar ni-alak státusával kapcsolatban kialakult.

Antal László (1977) a ni-alakról azt mondja el, hogy tulajdonképpen nem nevezhető igenévnek, mert névszói tulajdonságai igen fejletlenek, inkább igei tulajdonságokkal rendelkezik. Különösen nyilvánvaló ez a Kálmán és m.társai által vizsgált kontextusokban, vagyis a segédige + ni-alakok (igevivő) esetében, ahol ez a két összetevő alkotja a (szűkebb értelemben vett) igei csoportot, amely mint egység kaphat még további (pl. tárgyi) bővítményeket.

Ha ezt a gondolatot összevetjük az angolra készült langackeri rendszerrel kapcsolatban említett (1) problémával (azzal, hogy a módbeli segédige után egy sem nem véges, sem nem nem-véges alaknak kellene állnia), a következő párhuzamot vonhatjuk:

Amikor az angol *to*-nélküli infinitívuszi alakot Langacker „végesebbé” akarja tenni, akkor tulajdonképpen igei tulajdonságait helyezi előtérbe: azt, hogy **folyamatot** fejez ki. A folyamat értelmezésében (szekvenciális feldolgozás) kulcsszerepet játszik az *idő*. Ez azonban (és úgy tűnik, ezt Langacker nem veszi figyelembe), nem a deiktikus tulajdonságú nyelvtani idő [tense], hanem a temporalitás [time].

Langacker elmélete ezen a ponton a következőképpen „igazítható ki”: ahhoz, hogy egy alak folyamatot fejezhessen ki (és emlékszünk, hogy a lehorgonyzó predikációban a lehorgonyzandó konstituensnek ezt kell tennie), nem kell feltétlenül időjelesnek lennie (nyelvtani időt hordoznia). A lényeg a feldolgozás különbségében – a temporalitás megjelenésében – van.

A magyar *ni*-alak és a véges alak tehát egyezhet abban a meghatározó tulajdonságában, hogy mindkettőben szekvenciális feldolgozás történik – mindkettő lényegében ige, ellentétben az *-ás*, *-és* ragos alakokkal, amelyet Antal (1977) az „igazi” igenévnek tart (Antal 1977, 123, Kálmán et al. 1989, 54) Ugyanez igaz lehet az angol *to*-nélküli infinitívusra és a véges igére is, bár ennek további implikációit itt nem vizsgálhatjuk.

A legnagyobb akadály a annak, hogy a magyar segédigékről kijelenthessük: **episztemikusan lehorgonyzó predikátumok** az, hogy legtöbbjük nem episztemikus jelentést fejez ki.⁴ A Kálmán és m.társai által vizsgált 89 segédige-gyanúsnak bizonyuló magyar szóból mindössze 10 (vagy 11) ilyen:

kell 3, kéne 3 I/A

Itt kell, hogy legyen / Itt kell lennie valahol

képes + van II/A (beszélt nyelvien beférkőző)

Ez képes, és elmondja az anyjának! -- (megtörténhet, másodlagos használat)

lát

tárgyatlan: Gyanúsna látom a helyzetet

tárgyas: Láttam Pistát ellopni az autót

Láttam, ahogy Pista ellopja az autót

Láttam, ahogy Pista ellopta az autót

⁴Megismétlődni látszik, sokkal nyilvánvalóbb formában, a Langacker elmélete kapcsán felhozott (2) probléma: Langacker szerint az angol deontikus modálisak is episztemikus lehorgonyzást fejeznek ki. Egy lehetséges megoldás: létre kellene hozni a *deontikus lehorgonyzás* kategóriáját?

Láttam, hogy Pista ellopja az autót
 Láttam, hogy Pista ellopta az autót⁵

LÁTSZIK III (alacsony nyelvien beférkőző)

A helyzet komolyodni látszik (bizonytalanság kifejezésére)

muszáj 3 + van II/A (alacsony nyelvien beférkőző)
 ld. kell

szokott I/A

Itt szokott lenni [miközben keresem] ≈ Itt kell elennie
 (másodlagosan? v.ö. *képes*, angol: *would*)

talál I/B

Még el talál esni (másodlagosan?)
 Ha Pista ide talál jönni...

tud 'pouvoir' (can) I/A

Ez a szerkezet nem tud elromlani [soha nem romolhat el – ki van zárva, hogy
 [[most]] elromlott] (másodlagosan vagy harmadlagosan)

tud 'savoir' (know) I/B

közvetetten: Pista tudja, hogy a Föld lapos vs. Pista azt hiszi/úgy tudja, hogy...
 (a beszélő és az alany gondolat-rendszere megegyezik, ld. Kiefer 1983: 210,
 Pelyvás 1985)

VÉL III köznyelv alatt nem használatos

Úgy vélem, ... ≈ Azt hiszem, ...

Látni vélte a megoldást

(vs. Látni a megoldást – a beszélő és az alany gondolat-rendszere nem egyezik
 meg, ld. Pelyvás 1985)

lehet I/B

(episztemikus jelentést csak mellékmondatokkal fejezhet ki, ld. angol: *possible*)

(A címszavak szedését, a címszavak sorában megadott kódokat és zárójeles
 megjegyzéseket Kálmán és m.társaitól vettem át. A külön sorokban hozott példák és
 megjegyzések tőlem származnak.)

⁵Arról, hogy a mondatok között finom episztemikus különbségek lehetnek, meggyőződhetünk úgy,
 hogy sorban utánuk próbáljuk illeszteni a ... *de akkor azt hittem, hogy kölcsönadtad neki!* tagmondatot. A
 részletes elemzésre itt nem térhetünk ki.

A magyar segédigékkel kapcsolatos két záró megjegyzés:

Úgy tűnik, a segédigére jellemző csüggő-beférköző viselkedés a magyar nyelvben erősen terjed. Mint Kálmán és m.társai megállapítják, a köznyelv alatti stílusrétegekben szinte minden lehetséges: *szét indultak szedni, föl hallottam jönni*.

Az angol szakirodalom nagy teret szentel az olyan folyamatoknak, amelyekben a kognitív (tudást, érzékelést, közlést kifejező) vagy deontikus jelentések episztemikussá válnak (pl. Traugott 1989, Sweetser 1990). Az előző táblázatból kitűnik, hogy azok a magyar segédigék vagy segédigeszerű elemek, amelyek episztemikus jelentést hordoznak, mindig rendelkeznek egy „nyilvánvaló” ilyen típusú alapjelentéssel. Olyan példát azonban, ahol csak episztemikus jelentés van, de kognitív vagy deontikus alapjelentés nincs, nem találunk. Ennek alapján a nyelvtörténeti háttér alaposabb ismerete nélkül is legalábbis gyanítható, hogy a magyarban hasonló folyamatok zajlottak vagy zajlanak le.

3.2.2. Kognitív mátrix predikátumot tartalmazó összetett mondatok

Mivel, mint láttuk, a magyarban kevés az episztemikus jelentést (is) hordozó segédige vagy segédigeszerű elem, az episztemikus jelentések kifejezésében a fő szerepet a kognitív mátrix predikátumot tartalmazó összetett mondatok és a mondathatározók játsszák:

- (7) a Biztos, hogy van itt valami a háttérben⁶.
 b Biztosan van itt valami a háttérben.
 c Valószínű, hogy ma már nem jönnek meg.
 d Ma már valószínűleg nem jönnek meg.
 e Azt hiszem, nem mondtál el mindent.
 f Úgy gondolom, (hogy) közelebb kerültünk a megoldáshoz.
 g Fogadok, hogy ezt a viccet még nem hallottad. (?)

A (7b)-ben és (7d)-ben megadott mondathatározós változatok alapján talán a magyarban sem teljesen alaptalan az a feltételezés, amelyet az angolra megfogalmaztam (Pelyvás 1996), hogy a kognitív mátrix predikátumot tartalmazó összetett mondatokat egyszerű mondatként kellene elemezni. Míg azonban az angolban, ahogyan azt Pelyvás (1996) megállapítja, az ilyen típusú mondatok legalább kilenc lényeges szintaktikai tulajdonságukban különböznek a „közönséges” vagy „tényleges” összetett mondatoktól

⁶ Kiefer Ferenc megjegyzi, hogy ezek a mondatok nem viselkednek teljesen egyformán, pl. a módosító-határozós mondatok nem tagadhatók (nem-propozicionális státusra utaló tényező), a mátrix mondatosak viszont igen. A kérdés minden bizonnyal további vizsgálatot igényel. Annyi azonban itt is elmondható, hogy a „tagadható” szerkezetek esetében az angol negatív emeléshez [negative raising] hasonló jelenség a magyarban is megfigyelhető (c), (e), (f) esetében: pl. *Azt hiszem, hogy nem mondtál el mindent* ≈ *Nem hiszem, hogy mindent elmondtál*. A különbség még (a)-ban sem olyan jellegű, mint a nem kognitív predikátumot tartalmazó *Örülök, hogy Pista nem jött el* ≠ *Nem örülök, hogy Pista eljött* párnál. A lehorgonyzó predikátum státusz valószínűleg egy folyamat végeredménye, amelynek közbülső elemei is lehetnek.

(v.ö. Kiparsky & Kiparsky 1970, Kiefer 1983), a magyarban kevés ilyen tulajdonság van. A magyarban ugyanis a kontrasztív szerkezetek egy része nincs meg, más részükből pedig minden összetett mondat mutathatja azokat a „különleges” jegyeket, amelyeket az angolban csak a kognitív mátrix predikátumot tartalmazók:

- (8) a János biztos, hogy megjön
 John is certain to come
 b János rossz, hogy nem tud erről
 *John is bad not to know about this

Két olyan, az angoltól ismert szerkezetet azonban sikerült találnom, ahol a kognitív és nem kognitív mátrix predikátumos mondatok különbözőképpen viselkednek.

1. Koreferenciaviszonyok a feltételes mondatokban:

- (9) a Jó lenne (az i), ha kinyitnád az ajtót ;
 b *Valószínű lenne (az i), ha kinyitnád az ajtót ;

A magyarázat valószínűleg abban rejlik, hogy a feltételes mellékmondat, mint nyelvtani alakzat, már egy (felfüggesztett) valószínűség-ítéletet (episztemikus elemet) tartalmaz. Ezt próbálná módosítani vagy felülbírálni a fő mondat. Mint korábban már utaltunk rá, ez problémákhoz vezet.

2. A simuló kérdés értelmezése:

- (10) a Kár, hogy Pista nem jött el, igaz?
 b Azt hiszem, hogy Pista nem jött el, igaz?
 c *?Azt hiszem, hogy Pista nem jött el, igaz?
 d Azt hiszed, hogy Pista nem jött el, igaz?
 e *Azt hiszed, hogy Pista nem jött el, igaz?

Az utóbbi példa azt látszik igazolni, hogy a kognitív mátrix predikátumok, mikor episztemikus modalitást fejeznek ki⁷, éppen úgy kerülnek a hangsúlyos helyzetet, és éppen úgy alárendelt szemantikai szerepet játszanak (tehát éppen úgy felfoghatók referenciapont-szerkezetként), mint a segédigék. Bizonyos feltételek esetén tehát ezek is szolgálhatnak lehorgonyzó predikációként. Ilyenkor a mondat csak egy **lehorgonyzó predikáció + lehorgonyzandó konstituens** egységet tartalmaz, tehát egyszerű mondatként elemezhető.

⁷(10b, c), ellentétben (10a)-val (nem kognitív predikátum), (10d)-vel és (10e)-vel, ahol a kognitív predikátum a 2. személyű alany miatt nem fejezhet ki episztemikus modalitást.

Ezt a véleményt bizonyos mértékig alátámasztani látszik É. Kiss (1989) elemzése. É. Kiss a

(11) Szeretnék (én) ritkán látni téged itt

típusú mondatokhoz kettős szintaktikai szerkezetet rendel, melyek szimultán érvényesek. Az egyik az egyszerű, a másik az összetett mondat szerkezete.

4. Összegzés

Úgy tűnik, hogy az episztemikus lehorgonyzás szerkezetei a magyarban nagyjából ugyanazok, mint az angolban. A szerkezetek közötti arányok azonban a két nyelvben valószínűleg jelentősen eltérnek.

A magyarban a segédigék jóval kisebb súllyal fejeznek ki episztemikus jelentéseket, mint az angolban. A meglévő jelentések viszont ugyanúgy korábbi kognitív vagy deontikus jelentések episztemikus kiterjesztésével vezethetők le. A magyar segédigék Kálmán és m.tsai által adott kritériumrendszere több ponton egyezést mutat a Langacker által definiált referenciapont-szerkezet olyan tulajdonságaival, amelyek a lehorgonyzó predikátum státusz szempontjából igen fontosak. Az Antal (1977)-féle igenév-megközelítés érdekes adalékokat szolgáltat egy, az angolban jelentkező problémához (bár nem oldja meg azt): szükséges-e, hogy a lehorgonyzó predikáció után véges alak álljon?

A kognitív mátrix predikátumot tartalmazó „összetett” mondatok, bár szintaktikai viselkedésükben jóval kevésbé térnek el a normától, mint angol megfelelőik (elsősorban azért, mert a magyarban a norma jóval szabadabb), mutatnak olyan (elsősorban szemantikai alapú, referenciapont-szerkezetre jellemző) szintaktikai tulajdonságokat, amelyek az egyszerű mondatokhoz teszik hasonlóvá őket.

Az itt elmondottak csak az első lépéseket teszik meg a megoldás felé. Szükséges a magyar segédigék jelentésfejlődésének, episztemikus jelentéseinek, a fölérendelt kognitív predikátumok típusainak, viselkedésének, illetve a mondathatározók lehorgonyzó szerepének részletesebb vizsgálata.

Magának a kognitív elméleti keretnek is több tisztázatlan pontja van (melyeknek megoldásához remélhetően ez az elemzés is hozzájárul).

HIVATKOZÁSOK

- Antal László 1977: *Egy új magyar nyelvtan felé*, Budapest, Magvető.
- É. Kiss Katalin 1989: Egy főnévi igeneves szerkezetről, in: Telegdi Zsigmond, Kiefer Ferenc szerk.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 153–169.
- Hare, R. M. 1971: *Practical Inferences*, London, Macmillan.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószéky Gábor 1989: A magyar segédigék rendszere, in: Telegdi Zsigmond – Kiefer Ferenc szerk.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 49–103.
- Kiefer Ferenc 1883: *Az előfeltevések elmélete*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1990: *Modalitás*, Linguistica, Series C, Relationes, 1. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kiparsky, Paul – Carol Kiparsky 1970: Fact, in: Bierwisch – Heidolph szerk.: *Progress in Linguistics*, Hága, Mouton.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar I*, Stanford, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Foundations of Cognitive Grammar II*, Stanford, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1993: Reference-point constructions, *Cognitive Linguistics* 4-1, 1–38.
- Langacker, Ronald W. 1995. Raising and Transparency, *Language* Vol. 71, No. 1. 1–62.
- Lyons, John 1977: *Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lyons, John 1981: *Language, Meaning and Context*, Fontana.
- Lyons, John 1995: *Linguistic Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Palmer, Frank, R. 1986: *Mood and Modality*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Pelyvás Péter 1985: What We Think, What We Know and What We Think We Know, Előadás. Anglisztikai Napok, Pécs.
- Pelyvás Péter 1991: Non-factive and Cognitive Factive Predicates in the Theory of Government and Binding, in: Korponay – Pelyvás szerk.: *Studies in Linguistics* 1, Debrecen, KLTE, 18–24.
- Pelyvás Péter 1996: *Subjectivity in English. Generative Grammar Versus the Cognitive Theory of Epistemic Grounding*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Pelyvás Péter 1998. On Questions of Epistemic Grounding, in: Andor József – Hollósy Béla – Laczkó Tibor – Pelyvás Péter szerk.: *The Diversity of Linguistic Description. Studies in Linguistics in Honour of Béla Korponay*, Debrecen, KLTE Angol-Amerikai Intézet, 241–264.
- Sweetser, Eve 1990: *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Traugott, Elizabeth, C. 1989: On the Rise of Epistemic Meanings in English: An Example of Subjectification in Semantic Change, *Language*, 65/1, 31–55.

HUNGARIAN AUXILIARIES AND COGNITIVE PREDICATES AS GROUNDING PREDICATIONS

PÉTER PELYVÁS

The paper discusses the question of how auxiliaries and cognitive predicates can establish epistemic grounding in Hungarian. Epistemic grounding, a notion that has recently emerged in cognitive theory, relates (the linguistic expression of) a process (or a thing) to the situation of its use: speaker/hearer knowledge, time and place of utterance. Conceptually, the grounding predication results from the interaction reference-point constructions and subjectification. According to Langacker, the linguistic expression of the grounding predication is either the Tense marker, or a modal auxiliary.

The author, whose monograph (Pelyvás 1996) proposes substantial changes in Langacker's original system, the most important being that matrix clauses containing cognitive predicates should also be allowed to function as grounding predicates, with the result that the sentences containing them should be analyzed as simple rather than complex, tries to extend this analysis to Hungarian. The analysis, conducted partly along the lines of Kálmán et al. (1989), a stimulating paper on the Hungarian auxiliary, finds that there are many parallels between the two languages, both in present state and in development. The Hungarian auxiliary exhibits many of the properties of the reference-point construction. Hungarian may help clarify one problematic point in Langacker's original theory – the finiteness vs. non-finiteness of the grounded head (what follows the grounding predication).

Hungarian complex sentences containing cognitive matrix predicates, although less distinct in syntactic behaviour from their non-cognitive counterparts than their English equivalents, also show properties that relate them to subjectivized reference-point constructions. These properties relate them directly both to (Hungarian) auxiliaries and to simple sentences.

A MAGYAR IGERAGOZÁS TÍPUSAI

PETE ISTVÁN

1. Az ige szófaji terjedelme. Ha az igeragozás típusait vizsgáljuk, mindeneke-lőtt a vizsgált szófajhoz tartozó szavak, szóalakok terjedelmi körét célszerű megállapí-tanunk. Szavaink szófajok szerinti rendszerezésének a problémáiról per tangenter a következő megjegyzéseim kíváncsognak ide: 1) Keszler Borbála (1995: 302) kitűnő tanulmányában megállapítja, hogy „az igeneveket egyetlen európai grammatika sem tartja külön szófaji kategóriának, hanem mindenütt az igével együtt tárgyalja őket. Va-lószínűleg azért, mert az indoeurópai nyelvekben az igenév sokkal fontosabb szerepet tölt be az igeragozásban, mint a magyarban. A magyarban viszont dominánsabb az igenevek mondatrészszerelpe, mint más európai nyelvekben”. 2) Velcsovne (1968: 13–4) az igeneveket átmeneti szófajként jellemzi, amelyek egyszerre több szófajta jellemző vonásait is mutatják, de ezek elválaszthatatlanul összefonódva jelentkeznek bennük, külön-külön egyik érintett szófajba sem illeszthetők be. Pár sorral lejjebb azonban megállapítja róluk, hogy mondatbeli szerepük alapján elsősorban főnévi (*sír-ni*), melléknévi (*síró*) vagy határozószói (*sírva*) tulajdonságot mutatnak (i. m. 14), s ennek alapján előzőleg (i. m. 13) már be is illesztette őket a főnevek b), a melléknemek b) és a határozószók 2. csoportjába. 3) Rácz Endre (1985: 258–66) és Keszler Borbála (1992: 131–9) szófaji osztályozásában az *igenév* az ige, főnév, melléknév, számnév, határozószó, névmás, igenév alapszófaji sor utolsó tagja. (E sorban Keszler Borbála csak a számnév önálló szófajként való létezését teszi kérdésessé, Rácz Endre egyikét sem.) Örömdetesnek tartom, hogy a „szétszóró” igenevek Rácz Endre és Keszler Bor-bála csoportosításában a három eltérő típusú szintaktikai funkció ellenére is „együvé” kerültek. 4) Első olvasatban valóban úgy látszik, hogy „az indoeurópai nyelvekben az igenév sokkal fontosabb szerepet tölt be az igeragozásban, mint más európai nyelvek-ben”. Ha azonban kissé eltöprengünk a problémán, akkor kiderül, hogy az igenevek szerepe az európai nyelvek egyes csoportjainak a ragozásában nem teljesen azonos. A főnévi igenév szerepe pl. az orosz igeragozásban több vonatkozásban megegyezik a magyar főnévi igenév ragozási szerepével: részt vesz az összetett jövő idő (*Én fogok elmenni*) és a felszólító mód (*Felállni!*) képzésében. Felfogásunkat az is befolyásolhat-ja, hogy a magyar igeragozás milyen típusainak a létezését ismerjük el. Ha pl. Az ablak be van csukva típusú képződményeket is az igeragozás egyik típusának tekintjük, lé-nyegesen megnövekszik az igenevek szerepe a magyar igeragozásban is. (Az oroszban a határozói igenevet a magyarral ellentétben csak egyes nyelvjárásokban használják állítmányi funkcióban). 5) Nem látom elvi és gyakorlati akadályát annak, hogy a már egy egységes szófaji csoportot alkotó igeneveket a jövőben a magyarban is az igével együtt (ahogy erre az elnevezésük és közös igei tulajdonságuk is predesztinálja őket),

Büky László – Maleczki Márta szerk. 1998: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3,

Szeged, JATE, 133–148.

de némileg elkülönítve több szófaj sajátjaiból is részesülő, de alapjában véve mégis igei voltukat is be kell mutatnunk. A nyelvi rendszerben az utóbbi évtizedekben a szintagmatikus és paradigmikus összefüggéseken kívül a hierarchikus viszonyokat is megkülönböztetik. Ez utóbbi típusú összefüggések lehetővé teszik egyes jelenségeknek valamely kategória központi magjához vagy periferiájához való tartozását. Jelen esetben az ige-elvek az igei szófaj periferiájához tartoznak mint olyan képződmények, amelyek nem rendelkeznek a központi maghoz tartozó alakok valamennyi lényeges sajátjával, és más szófajokkal is érintkeznek. Ezzel a kissé módosított (az ige-elvek viszonylagos különállása a továbbiakban is megmarad), konzervatívnak is tekinthető (vö. *verbum finitum* – *verbum infinitivum*) felfogásunkkal három vonatkozásban nyerrünk. Először, valamennyi nyelvtanunk elismeri az összetett jövő idő létezését a magyarban az igeidők leírása során (vö. pl. Szathmári István 1960:330: „a jövő időt kifejezhetjük a jelen idejű igealakokkal /pl. *majd ad/* és a *fog* segédigével szerkesztett összetett igei formával /pl. *adni fog/*”). Számomra furcsának tűnik, hogy egy központi maghoz tartozó igealakot (a jövő időt) az igehez egyáltalán nem tartozó két különböző szófajú szóval (igenévvvel és a segédszók csoportjába sorolt segédigével) fejezzünk ki. Egy időben én is logikusnak tartottam, hogy a segédigéket leválasszuk az igeikről, és többek között V. V. Vinogradov akadémikushoz hasonlóan a segédszók csoportjába soroljuk. A hierarchikus összefüggések alapján azonban a nyelvi tényeknek jobban megfelel, ha az igeiket szófaji kategóriális jelentésük tárgyalása során *főigék*re és *segédigék*re osztjuk, mely utóbbiak lehetnek időbeliek, kopulák, félsegédigék, módbeli és teljes jelentésű segédigék, az angolban pedig kérdő-tagadó segédige is van. M. Korchmáros Valéria (1997: 109–124) „Ige vagy segédige?” c. további töprengésre készítető tanulmányára én „Főigék és segédigék” című írással reagálnék. Kiegészítőleg még azt is megjegyezném, hogy a függőségi nyelvtanokban a segédigék a szerkezeti ágrajzokban formai vonatkozásban a főigéknél fontosabb szerepet játszanak, hiszen tőlük függ a főigék vagy az állítmány névszói részének az alakja, és ők fejezik ki az ige valamennyi morfológiai kategóriáját. A valenciaelmélet keretében minden olyan főigét, amelynek egynél nagyobb a valenciaértéke, teljes jelentésű segédigének is tekinthetnénk. Másodszor, az igeikről Temesi Mihály (MMNYR I, 1961: 201) „Az ige fogalma” c. fejezetben megállapítja, hogy „az ige (*verbum*) cselekvés-, történés-, állapot- vagy létfogalmat fejez ki”, ugyanakkor az a nyelvi képződmény (a főnévi igenév), amely „alapalakjában személyre vonatkoztatás nélkül fejezi ki az elvont cselekvés, történés, létezés fogalmát” (s ezért számos nyelvben az ige szótári alakja) nála is a magyar nyelvtani hagyománynak megfelelően nem az igehez tartozó szófaj. Módosított felfogásunk a magyar nyelvtanírásnak ezt a második, különösnek tűnő ellentmondásosságát is megszüntetné. A főnévi, a melléknévi és a határozói igenévnek elsősorban igei periferiális voltát a valenciaelmélet is megerősíti. A fő-elvek módhatározószókkal nemigen képeznek szószerkezetet, az ige-elvek viszont igen: *Gyorsan elolvasni ezt a könyvet lehetetlen. A rosszul címzett csomag elveszett. Lassan menve elértük a kórházat.* A főnévi igenév viszont a főnévtől eltérően nem társulhat melléknévvvel, névelővel

és névutóval. A németben a névelő használata a főnévi igenevet főnévvé változtatja (vö.: *lesen* ‘olvasni’ – *das Lesen* ‘az olvasás’). Harmadszor, Tompa József (MMNYR I, 1961: 498) megállapítja, hogy „a határozói igenév a létezését kifejező igével csaknem körülírt igeragozás értékű szerkezetrendszer alkot: *még van írva, még volt írva, még lesz írva, még volna írva, még lett volna írva, még légyen írva*”, annak ellenére, hogy az igeneveket „a magyar nyelvtanban nem soroljuk az igeragozás kategóriái közé”. Az igeneveknek az igealakok közé sorolása ezt a látszólagosnak tűnő akadályt is elhárítja (a *fog írni* bizonyítja, hogy két különböző szófajú szó is képezhet a magyar nyelvtanban eddig egy harmadik szófaj valamely alakját), ha a *még van/lesz írva* alakokat az igeragozás kategóriái közé soroljuk. (Megjegyzem, hogy itt a *van/lesz* ige nem létige, hanem kopula.)

2. Igeragozás és igealakképzés. Az ‘igeragozás’ terminus technicus a magyarban szűkebb értelemben az ige alanyának személyére és számára, valamint a tárgy személyére utaló személyragjainak a paradigmatis rendszerét jelöli egyes és többes számban mindhárom időben és módban (vö. pl. Temesi–Rónai–Vargha 1955: 129), vagyis az igeragozás egyenlő a személyragozással. Velcsov Mártonné jelentéstani és formai tekintetben is egy teljes igeragozási rendszer képviselője. Szerinte „az igeragozás rendszerébe beletartozik egy-egy igének valamennyi jeles, ragos és segédigés alakja. Az igéknek lehetnek egyszerű és összetett igealakokból álló ragozási (paradigmatikus) sorai” (1968: 170). Tompa József (MMNYR I, 1961: 497) értékelése alapján a magyar igeragozási rendszer eléggé gazdag, annak ellenére, hogy a három módban összesen csupán 6 ideje lehetséges. A „*vár* igének például a régies stb. formák nélkül 36 alanyi ragozású alakja, továbbá ugyanannyi 3. személyű és még 6 darab 2. személyű tárgyra utaló tárgyas ragozású alakja van”. Ez 72 igealakot jelent. Tompa a továbbiakban arra is felhívja a figyelmünket, hogy a ható igék szintén önálló szótári egységet alkotnak, „amelynek megvan a maga teljes külön ragozási rendszere. (Csak összetett jövő idejű alakjait nemigen használjuk)”.

De „a műveltető igék kifejezésére szintén külön (képzett) igéink vannak, s ezeknek ragozását nyelvünk rendszerének megfelelően el kell választanunk az alapszók ragozásától. A *vitet* ragozása tehát nem azonos a *visz*-ével”. Ugyanez vonatkozik a mozzanatos, befejezett és folyamatos igékre is.

Ezzel kapcsolatban három megjegyzésem van. Először, az ‘igealakképzés’ és ‘igeragozás’ fogalmak azonosítását – más nyelvekben is található hasonló felfogás ellenére – nem tartom szerencsésnek. Az igefajta, igenevek, műveltető, visszaható igék, különböző cselekvésmódok, ige szemléleti formák képzését a jövőben sem lenne célszerű az igeragozás kategóriái közé sorolnunk (az angolban az ige szemléleti formák képzése oda tartozik, az oroszban nem), az igenevekkel és személyragos alakok értékének megfelelő segédigés szerkezetekkel képzett igealakokat azonban igen. Vö.: *Még fogom (fogod, fogja)* írni. Másodszor, minden ige önálló szótári egység, s mindegyiknek megvan a maga ragozása. Önálló ragozási rendszerük azonban nincs, de még külön ható-, műveltető- stb. ragozási rendszerről sem beszélnek. A példának felhozott *visz* és *vitet*

igék ragozása alapján véve azonos, a ragok rendszerében időtől, igemódtól függően némi módosulások történnek csak. Vö.: *Iskolába viszi/viteti (viheti/vitetheti) a gyermeket. Visz/vitet (vihet/vitethet) neki ennivalót. Elviszlek/elvinnétek/elvitetlek (elvihetlek/elvitethetlek) a kórházba. Viszek/vitetek (vihetek/vitethetek) nekik ennivalót* stb. Harmadszor, a ható igék besorolása számomra (de Kenesei István 1996 és Keszler Borbála 1997 vitája mutatja, hogy mások számára is) problematikus. Tompától eltérően nem önálló szótári egységnek, hanem a *cselekvő, visszaható, medialis, szenvedő, műveltető, ható* igefajta (igenem) sorba illeszthetőnek véltem őket: *megfésül, megfésülködik, meg van fésülve, megfésülteti – megfésülhet, megfésülködhet, meg lehet fésülve, megfésültetheti*. M. Korchmáros Valéria felhívta a figyelmemet Deme László könyvére, amelyben (1966: 83) a kijelentő, feltételes és felszólító mód mellett „a lehetőség módjára”-ról is olvashatunk. Vö.: *megfésül – megfésülhet, megfésülné – megfésülhetné, fésülje meg – fésülhesse meg*. Mint látjuk, a lehetőség mindkét felosztásban „keresztvező szempont, ezért a vele jelzett alakot sokan képzettnek tekintik (‘ható ige’). Valójában azonban a beszélő ítéletét fejezi ki ez is, tehát inkább módjel értékű” (Deme, i. m. 83–84). Kenesei (1996: 94) a *-hat, -het* toldalékot szintén a grammatikai jelentéseket kifejező jelekhez sorolja, mint „olyan inflexiós morfémát, amelyet csak más inflexiós morféma követhet, szemben egyfelől a képzővel, amelyet más képző is követhet, másfelől a raggal, amely viszont tovább már nem toldalékolható”. Kenesei azonban arra nem tér ki, hogy a *-hat/-het* jeles alakok végül is milyen típusú grammatikai jelentést (az ige fajta /ném. Genus verbi/Aktionsform, ang. voice/), az igemód vagy pedig valami más típusú grammatikai oppozíció egyik tagját jelölik, amelyben esetleg a felosztás már nem is keresztvező. Keneseinek az érve, hogy a *-hat/-het* toldalék azért nem képző, mert a képzőt más képző is követheti, nem meggyőző, mivel több olyan képzőnk van, amely után már nem állhat másik képző (pl. *magyarán, Deákné*). Úgy tűnik, hogy a *-hat/-het* jeles alakokat az általam kiegészítő modalitásnak nevezett lehetőséget – képességet – szükségességességet – törekvést kifejező pragmatikai jelentés oppozíció keretében helyezhetnénk el. Ez esetben a felosztásunk sem lenne keresztvező. Vö.: *Péter ezt megcsinálja. → Péter ezt most megcsinálhatja, mivel meg tudja, meg is akarja és meg is kell csinálnia*. Ez a kis kitérő bizonyára meggyőzi az olvasót, hogy ezek a kategóriák nem tartoznak az igeragozás körébe.

3. A magyar igealakok ragozási típusai. A ragozási paradigmák felállításának és egymástól történő elhatárolásának az alapja a szintetikus és analitikus személyragos szóalakok formai oppozíciós rendszere, amelyhez a rendszer által kifejezésre jutó szemantikai különbségek társul(hat)nak. Velcsov Mártonné (i. m. 174–184) *iktelen* és *ikes* változatú alanyi ragozást, valamint *harmadik személyű határozott tárgyra* és egyes számú első személyű alany esetén *második személyű határozott tárgyra* vonatkozó tárgyas ragozást, továbbá *rendhagyó (van, lesz)* és *hiányos (nincs, sincs, gyere, gyerünk, gyertek, szokott, tetszik)*, valamint *elbeszélő múlt idejű (várék, várám)* ragozást különböztet meg. Ez a felosztás illetéknépp keresztvező, mivel a *rendhagyó, hiányos* és az *elbeszélő múlt idejű* ragozás vagy alanyi vagy tárgyas vagy mind-

kettő. Az elbeszélő múlt idejű ragozást kihagynám a mai leíró rendszerezésből. Hiányos ragozás mindegyik típusban lehet, nemcsak a *szokott* és *tetszik* igék esetében. Számuk több ezer is lehet, mivel általában csak 3. személyben használatosak a természeti jelenségekre, tárgyak, növények, állatok cselekvését, állapotát stb. jellemző igék, mint pl. *megfial, megellik, lekozmál, zöldell, döngicsél, zúg, rügyeznek, hemzseg*. Több, csak többes számban használatos pluralia tantum igénk is van, amelyek egyes szám 3. személyben csak gyűjtő jelentésű főnevekkel fordulnak elő, mint pl. az *összegyűlik, gyülekezik, szétfut, szétszéled, szétszóródik, széteszlik* igék. Ezeknek az igéknek nincs egyes szám 1. és 2. személyű alakjuk. Rendhagyó (tőváltoztató) ragozása a *lenni* igének van: *vagyok, vagy, van, vagyunk, vagytok, vannak, nincs, nincsenek, sincs/sincsen, sincsenek, lesz, lesznek, lett, lettek*. (A 'lenni' ige tőváltoztató /szuppletív/ ragozása egyébként számos nyelvben megtalálható, mint pl. a németben, az angolban vagy a szláv nyelvekben.) A *gyere, gyertek* alakokat nem a hiányos ragozású igékhez sorolom, hanem a *jön* ige *jöjj, jöjjetek* felszólító alakjai rendhagyó képzésű stilisztikai variánsainak. A *gyerünk* alak pedig az orosz *дасау/ме*-hoz hasonlóan sürgető felszólítást fejez ki 'menjünk, induljunk, igyekezzünk vmivel, ide vele' jelentésekben.

A fentiek alapján a magyarban a következő igeragozási típusokat javasoljuk megkülönböztetni: az **alanyi (iktelen, ikes, kétféle, vegyes, -lak/-lekes), a határozott tárgyas, a kettős, a modális és a szenvedő ragozást**.

3.1. Alanyi ragozás. Az alanyi ragozású igék egyes számban a kijelentő mód jelen idejében lehetnek iktelenek (*szeretek, szeretsz, szeret*), ikesek (*eszem, eszel, eszik*), egyes szám 3. személyben kétfélék (iktelenek és ikesek: *megjelen – megjelenik, elbán – elbánik, tündököl – tündöklök, haldokol – haldoklik, bomol – bomlik, hull – hullik, hajol – hajlik, tétováz – tétovázik, fuldokol – fuldoklik, időz – időzik*) és vegyesek (a) egyes szám 1. és 2. személyben iktelen, a 3. személyben viszont csak ikes: *illek hozzád, illesz hozzám, illik hozzád, eltűnök, eltűnsz, eltűnik*; b) az -s, -sz, -z végű igék egyes szám 2. személyben a rossz hangzás elkerülésére az iktelen -sz személyragot az ikes -l rag váltotta fel: *mosol, vadászol, főzöl, nézel*; c) néhány ikes ige viszont egyes szám 2. személyben az ikes -l rag helyett az iktelen -sz ragot veszi fel: *álmodsz, laksz*).

Tompai József (1961: 482) és Velcsov Mártonné (1968:174) meghatározása alapján az alanyi ragozás „csupán az alany számát és személyét mutatja”. Más szerzők a tárgyas igék alanyi ragozású alakjainak a jelentéséről sem feledkeznek meg, rámutatván, hogy mindig csak általánosságban, határozatlanul utalnak a cselekvés tárgyára, s minden esetben a *valamit* v. *vkít* szó helyezhető melléjük (vö. Dávid András 1980: 209), de melléjük helyezhetnénk a *semmit, mindent* vagy a *senkit, mindenkit* névmásokat is. Temesi–Rónai–Vargha (1955: 130) definíciója szerint az alanyi ragozású igék személyragjai „csak az alany személyét és számát jelölik, s nem utalnak határozottan arra, hogy pl. *mit?* beszélünk és *mit?* eszünk”. Ennek a meghatározásnak a második részét jobb lett volna elhagyni, mivel pl. a *megbeszéljük, megesszük* tárgyas igeragozású alakok sem utalnak határozottan arra, hogy *mit?* beszélünk vagy *mit?* eszünk meg. Az

alanyi ragozást talán így határozhatnánk meg: Az alanyi ragozás csupán az alany személyét és számát mutatja. Ezekben az alakokban az ígét határozott névelő nélküli köznevekkel, csak 3. személyű névmásokkal (a melyik és hányadik névmások, valamint a személyes névmások 3. személyének kivételével) használhatjuk. Vö.: *Éva szeret valakit (egy fiút, téged, engem, minket, titeket, benneteket). Éva csak okos fiúkat szeret. Éva mindenkit/senkit se szeret. Kit (mit, milyen fiút) szeret Éva? De: Éva szereti őt (őket, őnt, önöket, magát, magukat). Melyik/Hányadik fiút szereti Éva?*

Az alanyi ragozású folyamatos igék tárgya elhagyható. A tárgy elhagyása az ígét nem teszi tárgyatlanná, mivel az ige szemantikai reprezentációja egy teljesen határozatlan, 3. személyű 'általános' tárgyat, pl. mindazt, ami olvasható v. ehető, feltétlenül implicál, vagyis feltételez. Ilyenkor a cselekvést valamilyen vonatkozásban jellemezzük v. a cselekvés végzésének a tényére, képességére utalunk. Pl.: *Éva most eszik (esténként olvas). Éva olvas németül. Éva már olvas. De: *Éva most elolvas/megeszik. Az *Éva szeret helyett azt mondjuk, hogy Éva szerelmes, de: Éva még nem szeretett (vö.: ÉKsz.). Tálalok! Hol van Éva? – Fej (mos, főz, tereget, vasal, foltoz, stoppol). Vö.: Nyomárkay 1972: 201.*

E. Abaffy Erzsébet (1991: 125) az ikes igék létrejöttét az ősmagyar kor korai szakaszára teszi. Kialakulása összefügg a jelöletlen főnévi tárgy és a vele egybeeső főnévi alany megkülönböztetésének a szükségességével. A szakirodalomban még nem olvastam arról, hogy a 3. személyű ikes ragozású alakokat még ma sem használjuk az egyes és többes számú 1. és 2. személyű névmásokkal. Vö.: *Esz a fene (engem, téged, minket, titeket) érte/miatta. – Eszi a fene (őt, őket) Éváért/Éva miatt.* Tárgyas ikes igéink száma azonban nem nagy, s köztük alig lehet találni olyanokat, amelyek 1. és 2. személyű tárggyal is használatosak. Vö. még: *Éva sok mindent megálmodik: megálmodja a sors csapásait, megálmod majd téged is. Piroška fél, hogy megeszi a farkas, amely sok élőlényt megeszik. – Félek, hogy megesz a farkas. – Ne félj, téged nem esz meg, már jóllakott.* Többek nyelvérzéke ilyen esetekben csak az iktelen változatot tartja helyesnek, mások mindkettőt. Vö.: *Péter nem ugrik át/nem ugor át senkit sem. – Péter átugrik rajtam. – Péter átugorja az árkot (őt, őket). – Péter átugor/átugrik engem (téged, minket, benneteket, titeket).* Kis-Erős Ferenc (1915: 406) szerint „az átható tárgyas igéknél... nem lehet helye az ikes ragozásnak”. Ez nyilvánvalóan nem így van (vö.: *eszik, iszik*), de valami igazság azért van benne: az ikes igékből képzett igekötős tárgyas igék általában elvesztik ikes ragozásukat. Vö. pl.: *dolgozik > feldolgoz, átdolgoz, kidolgoz, virágzik > felvirágoz, szopik > kiszop, múlik > felülmúl, bízik – megbíz vkit, pipázik – kipipál.*

3.2. Határozott tárgyas ragozás. A határozott tárgyas igeragozás kialakulásáról és a vele kapcsolatos irodalomról Nyíri Antal (1973–74, 149–159), M. Korchmáros Valéria (uo. 161–168), Wacha Balázs (1974, 157–165) nyújtanak alapos áttekintést. E. Abaffy Erzsébet (1991: 127) rámutat, hogy a határozott tárgyas igeragozás kialakulása összefüggésben van a tárgy határozottsága szükségességének a jelölésével. Az alanyi és határozott tárgyas ragozásra egyformán jellemző, hogy az 1. 2. személyű

alanyt elég könnyen inkorporálhatjuk (vö. Pete 1997), a tárgy explicit kitételéről viszont csak az alanyi ragozású folyamatos szemléletű tárgyas igék esetén tekinthetünk el, s ilyen esetekben csak 3. személyű tárgy implikálódhat. A határozott tárgyas ragozás 3. személyű határozott névelős tárgyának a használata kötelező. Elhagyása hiányos mondatot eredményez, amely valamilyen szövegösszefüggést tételez fel. Vö.: *Éva esténként olvas.* – *Éva a tegnapi újságot olvassa.* Mit csinál Éva? – *Olvas./*Olvassa. Olvassa Éva a Népszabadságot?* – *Nem olvassa.* Határozott tárgyas ragozási alakokat használunk a tulajdonnevekkel (*Péter szereti Évát*), a 3. személyű személyes névmásokkal (*Péter szereti őt/őket*), a mutató névmásokkal (*Péter szereti ezt*), birtokos személyragos szavakkal (*Ki mint veti ágycát, úgy alussza álmát, Holnap visszahozom a könyvedet, Mindenét eltékozolta*), visszaható névmásokkal valamennyi személyben (*Látom magamat /látod magadat, látja magát, látjuk magunkat, látjátok magatokat, látják magukat/ a tükörben*), a *maga* és az *Ön* névmásokkal (*Gyakran látom magát/Önt ebben a boltban*), a kölcsönös névmással (*Mi szeretjük egymást*), *-ik* képzőt tartalmazó, kiemelészt kifejező névmásokkal (*Melyiket szereted? Akármelyiket/mindegyiket elhozhatom, Az egyiket elhozom*), a *kettőjüket, háromjukat, négyüket, ötüket* gyűjtő jelentésű szavakkal (*Kettőjüket ismerem*), főmondatban, ha a tárgyat mellékmondatlal fejezzük ki (*Tudom, hogy Péter hol lakik*). Vö.: K. E. Majtinskaja 1955: 211–13, Bánhidi Zoltán 1972: 429–443).

3.3. A *-lak/-lekes* ragozás. A *-lak/-lek* személyragnak az alanyi vagy a határozott tárgyas ragozáshoz való tartozásának a problematikájával többek között Velcsov Mártonné (1974) és M. Korchmáros Valéria (1977) foglalkoznak. Ezen áttekintések lényege, hogy a *-lak/-lek* ragos alakot legrégebbi nyelvtaníróink (Sylvester, Szenczi, Komáromi Csipkés és Pereszlényi, újabban Lotz János) alanyi, napjaink nyelvészei és nyelvtanai kivétel nélkül a tárgyas ragozáshoz sorolják. M. Korchmáros Valéria szerint pedig „mind az alanyi, mind a tárgyas ragozási rendszerbe való besorolását lehet indokolni és cáfolni is” (71). Nyelvészeink a 2. személyű tárgyra utaló *-lak/-lek* személyragos alak problémáját a *szeretek valakit, egy lányt ↔ szeretem a szüleimet, Évát, őt ↔ szeretlek téged* lineáris paradigma segítségével boncolgatták. Velcsov Mártonné (1974: 129) pl. így érvel: „Számomra a tárgyas ragozást a tárgy föltétlen, kötelező (ha pozitív módon nem is megnevezett, de az igealak által implikált) jelenléte teszi kétségtelenné; ez ugyanis a tárgyas ragozású igealakok jellegzetessége. Az alanyi ragozástól éppen ez különbözteti el; az implikatív alakok grammatikai tárgy nélkül nem fordulhatnak elő, míg az utóbbiak igen”. M. Korchmáros Valéria (1977: 73–74) is egyenlőnek tekinti a 3. személyű határozott tárgyra és a 2. személyű tárgyra utaló *-lak/-lek* elemes formát, kijelentvén: „Ennek az elemnek a használata a megfelelő szintaktikai viszonylatokban épp oly kötelező, mint a 3. személyű tárgyra utaló tárgyas személyragok jelentkezése a maguk kötött környezetében. Utaló ereje is ugyanolyan hatékony: maradéktalan biztonsággal idézi fel minden helyzetben az E/1. személyű alanyt és a 2. személyű – természeténél fogva mindig határozott tárgyat. Leíró szempontból mindenképpen tárgyas személyragnak kell tehát minősítenünk a *-lak, -lek-et*”. Mi sántít ezekben az érvelések-

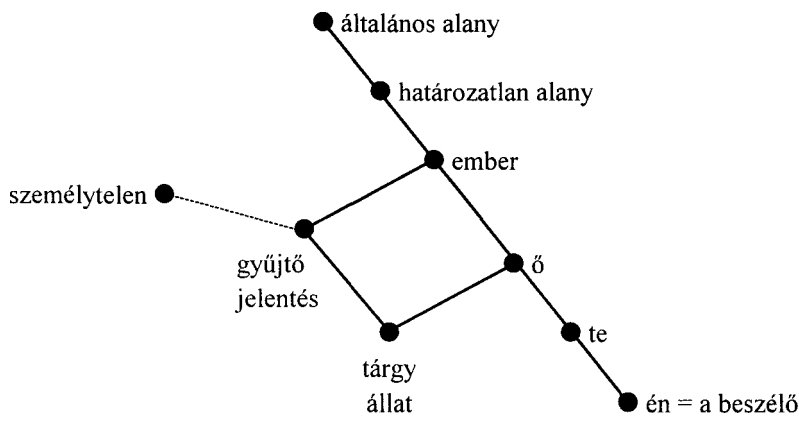
ben? Először, a 3. személyű tárgyra utaló tárgyas ragozás esetében a határozott tárgyat megfelelő szövegösszefüggés nélkül semmiképpen sem lehet elhagyni vagy inkorporálni, a tárgyat csak az alanyi ragozás meg a *-lak/-lekeš* ragozás esetében hagyhatjuk el. Vö.: *Olvasom a könyvedet.* – **Olvasom; Olvasok valamit (egy könyvet).* – *Olvasok németül és angolul. Szeretlek téged(et).* – ***Szeretlek.*** Az utóbbi példában természeténél fogva csak egy határozott jelentésű E/2. személyű tárgy implikálódik, pontosabban inkorporálódik, vagyis nem feltételeződik, hanem egyértelműen bekebeleződik. Velcsov Mártonnénak (i. m. 129) Tompa József lektori véleményével egyező nézete, amely szerint a *Szeretnélek még egyszer látni* és a *Szeretném még egyszer látni* típusú mondatokban „mondattani használata szerint is a 3. szem. határozott tárgyhoz tartozó ragozáséhoz hasonló a *-lak, -lek* ragos alak viselkedése”, éppen a kétféle ragozási típus alapvető különbségét bizonyítja. Az első példa csak a *téged* tárgyat inkorporálja, ha nem így lenne, akkor azt mondanánk, hogy *Szeretnélek még egyszer látni benneteket (titeket, mindnyájatokat, mindkettőtöket, mindhármostokat, valamennyiőtöket)*. A második mondatban semmiféle inkorporáció nincs, különféle E/3. személyű tárgyakat implikálhat ez a hiányos mondat, pl. *Szeretném még egyszer látni őt (őket, a gyereket, Évát, a hazámat stb.)*. Másodszor, a külső függőleges paradigmarendszer azt bizonyítja, hogy az alanyi ragozású igealakokat az 1. és 2. személyű személyes névmásokkal is használjuk, mivel a tárgy egyértelműen határozott volta, valamint az alany- és tárgyeset már meglévő különbözősége miatt nem volt szükség arra, hogy az ige tárgyas és ikés ragozása ezekre a névmásokra is kiterjedjen. Vö.: *Péter szereti a gyerekeit (Évát, őt,őket)* – *Péter szeret egy lányt (valakit, téged, engem, minket, titeket, benneteket, mindnyájatokat, mindkettőtöket, valamennyiőtöket); Te szereted őt (őket, a gyerekeidet, Évát).* – *Te szeretsz egy lányt (engem, minket, bennünket, valamennyiünket, mindhármostokat, mindnyájunkat); Mi szeretjük őt (őket, a hazánkat).* – *Mi szeretünk téged (titeket, egy lányt, mindenkit; Ti szeretitek őt/őket.* – *Ti szerettek engem (minket, egy színészt).* Harmadszor, a tárgyi mellékmondatokkal a 3. személyű tárgyra utaló tárgyas ragozás személyragjait kell használnunk, az alanyi és a 2. személyű tárgyra utaló ragozás személyragjait nem használjuk: *Látom, hogy dolgozol.* – **Látok, hogy dolgozol. *Látlak, hogy dolgozol.* Némelyik közlést kifejező ige múlt idejével, attól függően, hogy a cselekvés tényét vagy a tárgyát hangsúlyozzuk, a főmondatban használhatjuk az alanyi és a tárgyas ragozást is. Vö.: *Péter üzent/írt, hogy nem jön.* – *Péter (azt) üzente/írta, hogy nem jön. *Péter üzen/ír, hogy nem jön. Péter üzeni/írja, hogy nem jön.* A *Hagylak, hogy aludj* és a *Hagyom, hogy aludj* típusú tárgyi mellékmondatok nem azonos típusúak. Az első mondatban kettős tárgy van: egy inkorporált tárgy, amely a tárgyi mellékmondatban kifejezett cselekvés alanya: *Hagylak tégedet aludni.* Vö.: *Hagylak benneteket aludni.* A másik mondatban viszont csak egy tárgyi mellékmondatból kifejezett tárgy van: *Hagyom, hogy te aludj.* Negyedszer, Wacha Balázs (i. m. 164–5) Melichre és Horgerre hivatkozva arra emlékeztet, hogy a *(meg)várok* alanyi ragozású alakból fejlődött ki a *megvárak* forma. Ezt E. Abaffy Erzsébet (1991: 138–9) is megerősíti. Szerinte „a legvalószínűbb vélemény az, amely E/1. -k-t lát a ragban, az

-l-t pedig gyakorító képzőnek tartja, s úgy gondolja, minden -l- képzős tranzitív ige kiindulópontja lehetett a -lak/-lek ragnak, melynek -l- képző nélküli alakjai is elevenek voltak: *kér : kérel, sujt : sujtól* stb. Eredetileg ezek E/1.-e mind harmadik, mind második személyű határozatlan tárgyakra vonatkozhatott (*én kérek valakit, téged, én kérelek valakit, téged*), majd olyan megoszlás történt, hogy a *kérek* csak harmadik, *kérelek* > *kérlek* pedig csak második személyű tárgyakra utalt. Tehát: *én kérek vkit vagy téged* → *én kérek vkit; én kérelek vkit vagy téged* → *én kérelek* > *kérlek téged*. Így a -lak/-lek olyan funkcióban vált raggá, hogy E/2. tárgyra utalt. Ez a paradigma nem teljesedett ki, a többi személyben ugyanaz az alak tölti be a kettős funkciót: *ő kér valakit vagy téged, mi kérünk valakit vagy téged* stb.”.

E magyarázatok során a következő aszimmetrikus jelenségekkel, illetve logikai ellentmondásokkal találkozunk: 1) A nyelvészek egyetértenek abban, hogy a személyes névmásokkal kifejezett tárgy természeténél fogva határozott jelentésű (vö. B. Comrie (1977: 10) „Since the definiteness as a marker of definiteness, is also redundant, and this may account for the use of the indefinite conjugation with first and second person direct objects in Hungarian, Vogul, and some dialects of Ostyak”), és ezért felesleges volt a határozott tárgyas ragozás kiterjesztése ezekre a névmásokra. Ennek ellenére a 3. személyre utaló személyes névmásokkal tárgyas ragozást kell használnunk. 2) Ha a *téged* alak alanyi ragozással is mindig határozott tárgyat jelöl, akkor miért alakult ki a határozott tárgyas ragozáshoz sorolt -lak/-lekes ragozás? 3) Ha a -lak/-lekes ragozást határozott tárgyas ragozásnak tekintjük, akkor az ikes ragozás kialakulása után megmaradt 1. és 2. személyű határozott tárggyal álló *megesz, megálmod* iktelen alakokat is a határozott tárgyas ragozáshoz kellene sorolnunk, annál is inkább, mert ezek az alakok első személyű névmásokkal is használatosak: *megesz engem (téged, minket, titeket) – megeszti őt/őket – mindent megeszik*.

Ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására a következő lehetőségek kínálkoznak. Az egyik megoldás az lehetne, hogy a *kér, kérsz, kérünk, kérték, kérnek* alakokat többfunkciónak tekintjük, amelyeket használhatunk tárgy nélkül, határozatlan névelős 3. személyű főnévi tárggyal és 1. 2. személyű személyes névmással kifejezett határozott tárggyal. A *kérem, kéred, kéri, kérlek, megesz* alakokat pedig a határozott tárgyas ragozáshoz soroljuk, amelynek ily módon 3 típusa lenne. A másik megoldás szerint az 1. és 2. személyű névmásokkal használt alakokat a fenti érvek alapján mind alanyi ragozásúnak tekintjük. A 3. személyű személyes névmásokat a határozott névelős főnevekhez hasonlóan azért használjuk határozott tárgyas ragozású szerkezetekben, mert különböző személyeket és tárgyakat jelölhetnek, az *ő, űk, ez, az* névmások nemcsak a tárgyesetüket képzik a főnevekhez hasonló módon, hanem azonosításuk is a nyelvi jelrendszer szituációs használatától függ. (Vö. Bánhidi Zoltán /1972: 439/: „Meglepőnek – sőt először logikátlannak – tetszik, hogy a 3. személyű személynévmasi tárgyat: *őt, őket* a magyarban határozott tárgyként kell felfogni, holott értelem szerint éppen a 3. személy (akiről a beszéd folyik... az egész világ valamennyi embere /és dolga/ lehet. A magyarázat mégis itt van”... A határozott tárgy a 3. személyű tárgyból kerül ki, amely „mindig a

rámutatás valamilyen jelével /esetleg pusztán értelmi eszközével, a szófajával/ vált határozottá. És lényegében rámutatás lappang az *őt, őket* névmásban is: a beszédhez elengedhetetlen 1. és 2. személy ugyanis rámutatással jelöli meg a 3. személyt, akiről a beszéd folyik... Az 1. és 2. személy nélkül nincs beszéd: ezek kölcsönösen mindig feltételezik egymást, a beszéd 'állandó szereplői', tehát belőlük természetesen hiányzik a rámutató jelleg, más szavakkal: grammatikai nézőpontból határozatlanok maradnak".) Vagyis Wacha Balázssal (i. m. 163) ellentétben ezen látszólagos aszimmetriában én nem az „elosztások” esetlegességét”, hanem Bánhidihez hasonlóan bizonyos logikáját vélelem felfedezni. Vö. még: *Mind(et)/valamennyit elhozom, ami ott van. – Mindent elhozok/valamennyit elhozok abból, ami ott van.* Partitívusi tárgy esetén alanyi ragozást használunk, még akkor is, ha a tárgy, amelynek a részmennyiségét jelöljük határozott, mivel a részmennyiség határozatlan. Vö.: *Veszek barna kenyeret. Veszek a barna kenyérből is.* E két példa szembeállításával jól mutatja, hogy a határozott tárgyas ragozást akkor használjuk a magyarban, amikor feltételezzük beszélőtársunk olyan előzetes ismereteit, amely alapján képes határozottan azonosítani a szóban forgó élőlényt, dolgot stb. Az alanyi ragozás használatakor ilyen igény nem merül fel, mert a kommunikáció szempontjából nincs rá szükség, vagy pedig az 1. 2. személyű személyes és más névmás jellegű szók használatakor a beszéd folyamatában azonnal, minden előzetes preszuppozíciós ismeret nélkül azonosítható a referenciális jelentésük. Az 1.–2. személyű és a 3. személyű névmások bizonyos fokú „különállására” (elsősorban az egyes számban) más vonatkozásban is találhatunk eltéréseket. Itt pl. utalhatok arra, hogy az oroszban, a németben, az angolban az 1. és 2. személyű személyes névmások nemek szerint nem változnak, E/3. személyben viszont már három (*oh, oha, oho, er, sie, es, he she, it*) nemük van. (Az óoroszban többes nőnemű alakjuk is volt.) Az oroszban a harmadik személyű személyes névmások eredetileg mutató névmások voltak. Kocsány Piroska (1995: 286) tanulmányából az is kiderül, hogy az *ő* névmásnak más jellegű speciális tulajdonságai vannak. Pl. az egymást követő neutrális mondatokban a második mondatbeli anaforikus alanyt nem az *ő* névmással, hanem a távolra mutató *az* névmással fejezzük ki: *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette, miről van szó.* Az 1–2. és a 3. személyű névmások személyekre és tárgyakra vonatkozó jelentéseinek eltérő funkcionális státusát jól szemlélteti Jurčenko (1972: 102) általam kissé módosított sémája:

Miért az 1. és 2. személy viszonylatában alakult ki csak a *-lak/-lekes* ragozási típus? Azért, mert a nyelvek beszélőközpontúak. S mint a fenti ábra is mutatja, a kommunikáció folyamatában a beszélőhöz a 2. személy áll a legközelebb. Feltevésem szerint e ragozási típus kialakulásának fő motivációja nem a tárgyias ragozás kiterjesztése, mivel az már Wacha Balázs szavait idézve azelőtt is „összebb húzódot”, és az elmondottakból talán kiderül, hogy nem is volt rá szükség, hanem a mindkét ragozási típusban meglévő határozott alanyi inkorporáció kisugárzása a szintén határozott és az imádságokban gyakran használt E/2. személyű tárgyra, amelyet a *kérek* alak, mivel az már le volt kötve 3. személyű határozatlan tárgy implikálására, nem tett lehetővé. Ezt a feltevésemet megerősíti E. Abbaffy Erzsébetnek A kései ómagyar kor morfolitikája (1992:231), amelyben a *-lak/-lek* igeragos alak explicit tárgyias példában nem fordul elő: *kýrlek ne rēsteled* (az „összebb húzódás” előtt még a ‘téged kérek’ is előfordult). A 2. személy „bizonyos fokú” különállását és kiemelt szerepét jól mutatják a felszólító mód alakjai is. A kijelentő módú alakkal szemben itt az E/2 sz. a ragtalan (*írj*), s több nyelvben (pl. az oroszban) a magyartól eltérően csak a 2. személynek van egyszerű imperatívusi alakja.

3.4. Kettős ragozás. Ez a ragozási típus a *hová?* kérdésre felelő ragozott *bele-*, *mellé-* igekötős igékkel történő összeolvadása következtében jött létre: *beleszeret, belekarol, beleakad, belefojt, belehabarodik, belebotlik, belecsap, belecsimpaszkodik, beleiktál, beleerőltet, belegöt, beledőf, belemárt, beleolt, melléáll, melléad* stb. Ezeket a szavakat, ha nem személyes névmásokra vonatkoznak, egybeírjuk, és csak az utótagjukat ragozzuk: *Belefojtotta Évába a szót*. Ha személyes névmásokra vonatkoznak, akkor különírjuk, és mindkét tagjukat ragozzuk. Az előtag birtokos személyragokat kap, az utótag pedig alanyi vagy határozott tárgyias ragozású. Vö.: *beléd szeretek, belé szeretek, belétek szeretek, beléjük szeretek, belém szeret, beléd szeret, belé szeret, belénk szeret, belétek szeret, beléjük szeret, belém szeretsz, belé szeretsz, belénk szeretsz, beléjük szeretsz; mindig belém fojtod a szót, beléd fojtja a szót* stb. Ezeknek az összetett szavaknak a ragozása az orosz összetett számnevek ragozására emlékeztet. Az olvasók részéről felmerülhet az az ellenvetés, hogy a *beleszeret* szótári lexéma egysége a rago-

zás folyamán felbomlik. A nyelvekben számos példát találhatunk, amikor egy szótári lexémát bizonyos szóalakjaik képzése során külön írunk. Vö. pl. az orosz tagadó névmások előljárószókkal történő használatának a helyesírását (*никто, никому, ни с кем*), az összetett igealakok helyesírását az angolban és a németben, német és a magyar elváló igekötőket stb. De a *mennydörög* típusú összetett igéket sem írjuk mindig egybe: *Már nem dörög a menny*.

3.5. A szenvedő ragozás. Közismert a nyelvművelők tréfás tanácsa: *Közhírré tétetik, hogy a -tatik, -tetik a magyarban nem használítatik*. Szabadi Béla (1956:203) ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Úgy látszik, igaza volt Márkos Albertnek. Szerinte szenvedő ige nélkül nem tud meglenni egy nyelv sem, tehát a magyar sem., ezért terjed Pesten az *írva lesz...*”. Talán pontosabb lenne ez a kijelentés ilyen formában: Szenvedő ige nélkül meg tud lenni egy nyelv, de szenvedő igealak nélkül nehezen. Ennek bizonyítéka a magyarban többek között a bibliából vett idézet: *Megmérettetett és könnyűnek találtatott*. A Heti Világgazdaság c. folyóirat 1997. jún. 14. száma 99. oldalán található mondat szintén megerősíti Márkos Albert feltételezését: *Horn Gyula mindenféle szempontból megerősített az MSZP múlt hét végi kongresszusán*. A szakirodalomban sokszor írtak arról, hogy mivel pótolhatjuk az indoeurópai nyelvek szenvedő szerkezeit. (Erről Szabadi Béla is ír.). Szenvedő ragozásról az állítmányi funkcióban használt melléknévi és határozói igenéves analitikus ragozású igealakok esetében beszélhetünk. Vö. *Az udvart elhanyagolták.* → *Az udvar elhanyagolt.* – *Az udvar el van hanyagolva.* *Életkörülményei az író kiszigáltatják.* → *Az író kiszigáltatott.* – *Az író ki van szigáltatva.* A melléknévi igenév állandóbb tulajdonságot fejez ki, a határozói igenév inkább pillanatnyi körülményt, ideiglenesebb állapotot érzékeltet: *Két héten át nagyon sértődöt voltam.* – *Ha te meg vagy sértve, én még jobban* (vö. Lőrincze Lajos 1984: 284). Ezek az alakok sokszor valami előzetes megállapításhoz kapcsolódnak. Vö.: *Hiszen nem volt még akkor színinövelde. Ó, a közönség el volt ragadtatva általa* (Jókai: És mégis mozog a föld). *A lakoma eltartott este hét óráig; akkora minden élvezet ki volt már merítve* (uo.) Állapotot jelölő szenvedő alakokat általában befejezett igékből képzünk: *A kert be van kerítve (fel van ásva, meg van kapálva, be van per-metezve, meg van metszve, A hús meg volt sültve)*. A magyar hagyományos grammatikai szemlélet ezeket az analitikus szenvedő alakokat állapothatározós létigei szerkezeteknek tekinti. Ezek a szerkezetek azonban nem létigések, hanem az *éhes volt, tanár volt* alakokhoz hasonlóan kopulás, állítmányt kifejező segédigés szerkezetek, amelyekhez különböző határozók járulhatnak: *nagyon éhes volt, több mint 40 évig tanár volt*. Az állapothatározó logikailag a szubjektumot jelölő alanyhoz tartozó, grammatikailag pedig az igétől függő mondatrészt. Vö.: *A gyerekek igen éhesen és teljesen kimerülten jöttek haza.* – *A gyerekek kiéhezve és kimerülve jöttek haza.* A szenvedő szerkezetek állapotot jelölő állítmánya viszont logikailag és grammatikailag is páciens (tárgy) jelentésű alanyra vonatkozik. A magyarban a szenvedő alakok elkülönítése a nem szenvedőektől azért nehéz, mert a múlt idő, a múlt idejű cselekvő és szenvedő jelentésű melléknévi igenévek alakjai egybeesnek. Vö.: *A barátom helyet foglalt mellettem*.

– Ez a hely már régen **foglalt**. – A már helyet **foglalt** barátom nyugodtan sétálgatott a folyosón. – A barátom nem ült vissza az általa **lefoglalt** helyre. Igen érdekesek az olyan példák, amelyekben egy határozói igeneves állapothatározó egy határozói igeneves állítmánytól függ: *A zenekar emelvényén túl sűrű fenyőlombok takarták el a tért, egész sudár fenyők frissen levágva **voltak** sorba **rakva** egymás mellé...* (Jókai: És mégis mozog a föld). A passzív határozói igeneves állítmányok többnyire célirányos, de mindenképpen állapotváltozást előidéző cselekvéseket jelölnek: *Az utak be vannak havazva*. Ezért a szenvedő igealakok képzése a legtöbb nyelvben csak tárgy-as igékből lehetséges (de nem mindegyikből, pl.: az állapotváltozással nem járó érzékelést kifejező igékből nem lehetséges: **meg van látva, *szeretve van, *meg volt hallva, *meg van nézve*. A magyar nyelvre, de az orosz beszélt nyelvre is, az ágenst nélkülöző két tagú szenvedő szerkezet a jellemző. Továbbá a szenvedő szerkezetek alanyaként általában élettelen tárgyak szerepelnek, és a szenvedő cselekvések hiányzó ágensei általában személyek: *A pap előre tudta, hogy az ő faluja is **fel van dúlva*** (Gárdonyi: Egri csillagok). *A legény a cigánnyal, a pap a paraszttal össze is **van láncolva*** (U. o.). Az ágenst is megnevező szenvedő igealakokat a múlt idejű melléknévi v. határozói igenév és az által névutó segítségével képezzük. A melléknévi igeneves alakok többnyire jelzői, a határozói igenevesek pedig állítmányi funkcióban használatosak. Vö.: *Az általam (az általad, a lektor által) törölt szó a szerző szerint fontos volt.* (Az ÉKsz. szerint inkább *a lektortól törölt szerkezetet kellene használnunk, *a tőlem törölt szó* viszont számomra elfogadatlan.) – *Ó, a közönség el volt ragadtatva általa* (Jókai).

A tárgyatlan igékből képzett **Péter el van utazva, *A virág a vázában már el van hervadva* típusú szerkezetek sokunk számára nem elfogadhatóak. Alberti Gábor (1996: 7–46) terjedelmes tanulmányában nagy teret szentel a tárgyatlan igékből képezhető passzív szerkezeteknek is. Ilyen példákat találunk nála *Péter **ki van merülve** a túlórázástól, Péter **meg van hatódva** kedvességünkötől* (8. oldal), *Péter **be van rúgva*** (9.), *Péter el van keseredve* (35), valami *ki van lyukadva, be van horpadva, el van rozsdásodva, el van romolva, vki meg van hülve, meg van fázva* (33.). De ide sorolhatnánk *A cipőfűző **ki van oldódva**, A más **ki volt szóródva**, A gyerekek nagyon **ki voltak éhezve**, amikor hazajöttek. A dervis le akart szállni a lováról, azonban az ő lóva is **meg volt zavarodva*** (Gárdonyi). *El volt pusztulva az egész falu* (uo.). Ezeket a szerkezeteket mi **álszenvedő**eknek tekintjük. A határozói igeneveket tárgyatlan igékből képezzük, de mindegyik szerkezetnek lehetne egy tárgy-as igével képzett „előzménye” is. Vö. pl.: *A túlórázás **kimerítette** Pétert. Kedvességünk **meghatotta** Pétert.* Ezeknek az alanyoknak a tematikus szintaktikai jelentése nem aktív célirányos cselekvésre képes ágens, vagyis nem olyan szereplő, „amely szerepét saját energiáinak mozgósításával vagy fékentangtásával tölti be” (Alberti 1996: 12). A határozói igeneves állítmányok pedig olyan állapotváltozások eredményét jelölik, amelyek nem tudatos cselekvések következtében, hanem mintegy „maguktól”, a körülmények többnyire nem kívánatos alakulása következtében jöttek létre.

Alberti Gábor (1996: 26) alapötlete szerint a passzív szerkezetek funkciója a magyarban kettős: **elnyomjuk az ágenst** (megakadályozzuk, hogy a legrangosabb themati-

kus szerep (az ágens) hozzájusson a legrangosabb szintaktikai funkcióhoz (az alanyi-hoz) és *előtérbe helyezzük a pácinest* (a páciens jellegű szereplőnek juttatjuk a legrangosabb szintaktikai funkciót). Ezt én kissé másképp értékelem. 1. A legrangosabb szintaktikai funkció még a hagyományos nyelvtani felfogás szerint is az állítmányi (a két egyenlő rangú főmondrész közül az első). Az alany a mondat szemantikai központja. Tőle függ a mondat alapjelentése. Vö.: *A Times a kormányon lévők újságja*. – *A Daily Mail a kormányon lévők feleségének az újságja*. – *A Guardian azok újságja, akik kormányozni szeretnének*. – *A Financial Times az ország tulajdonosainak az újságja*. – *A Daily Mirror azok újságja, akik egyszer már kormányozták az országot* és így tovább, pl. *A Népszabadság az ország legkedveltebb napilapja*. 2. Az ágenst, a cselekvés igazi szubjektumát a magyarban nemcsak megakadályozzuk hogy hozzájusson „a legrangosabb szintaktikai funkcióhoz”, hanem általában töröljük, az „álágenst” pedig néha-néha okhatározóként szerepeltetjük: *Kedvességed meghatod*. → *Meg vagyok hatva a kedvességedtől*. *Azok persze el vannak vakulva a fénytől, a királyné jószágától meg a barát bőkezűségétől* (Gárdonyi: Egri csillagok). 3. A magyar szenvedő szerkezetek szerepét én a mondat aktuális tagolása szempontjából vizsgálnám elsősorban. Úgy tűnik, hogy „a legrangosabb szintaktikai funkcióba került páciens” az aktuális tagolás szempontjából a másodrangú topic/thema csoportba kerül (annak ellenére, hogy az ige előtt áll!), míg az új közlést az állítmányi rész tartalmazza. Az állítmány hangsúlyos voltát látszik igazolni nemcsak annak testesebb volta, hanem az ige-kötő és az igető közé ékelt kopula is. Vö.: *Bárzsi Benőt én meg nem öltem* (Arany). *Dobó közbeszólt, hogy a két ember megint össze ne horgoljon* (Gárdonyi: Egri csillagok). *Én ugyan el nem olvasom* (uo.). – *A ló fején hitvány madzag kötőfék*. *Össze volt az kötve a lábával* (uo.). *Ebben a pillanatban ő is fogva van* (uo.). *Ha két keze nem volna hátraláncolva, tán mind elfutna tőle a török* (uo.). *Mondj akármit, az meg van téve* (uo.). *A nemzet gondolkozása meg van zavarodva* (uo.). – *Kérem ezt jegyzőkönyvbe vétetni*. – *Már be van írva* (Jókai: És mégis mozog a föld).

3.6. A modális ragozás. Modális ragozás esetén a főnévi igenevet ragozzuk birtokos személyragokkal, ha az modális jelentésű szóval társul: *A rendőrnek segítenie kell*. A részeshatározói alak itt a megfelelő orosz ekvivalenshez hasonlóan a cselekvés ágensét (logikai szubjektumát) jelöli. Ha a főnévi igenevet nem ragozzuk s az igének részeshatározói jelentésű vonzata van, akkor a mondat jelentése kétértelművé válik. Vö.: *A rendőrnek segíteni kell* (nekünk a rendőrnek v. a rendőrnek nekünk). Tárgyatlan igék használatakor azonban mindkét szerkezet részeshatározója ágens jelentésű: *Mindnyájunknak el kell menni/el kell mennünk*.

A rendelkezésemre álló hely szűkös volta nem teszi lehetővé, hogy az itt felvázolt ragozási típusok bizonyos módosulásaival a felszólító és feltételes módban, az egyes típusokban lehetséges hangzóváltozásokkal, az igefajták és a ragozási típusok kapcsolatával is foglalkozzam. A szakirodalomban ez megtalálható. A legújabb irodalomból az olvasók szíves figyelmébe ajánlom Kugler Nóra cikkét.

IRODALOM

- Abaffy Erzsébet, E. 1991: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 122–159.
- Abaffy Erzsébet, E. 1992: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor: Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 184–237.
- Alberti Gábor 1996: Passzivizálási művelet a magyarban, *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 2, Szeged, 7–46.
- Bánhidhi Zoltán 1972: A magyar tárgyi mondatrész és az angol anyanyelvűek nézőpontja, *Magyar Nyelv* 68, 429–443.
- Comrie, Bernard 1977: Subject and direct objects in Uralic languages: a functional explanation of case-marking systems, *Études Finno-Ougriennes* 12, 5–17.
- Dávid András 1980: *Nyelv és varázs*, Budapest, Tankönyvkiadó,
- Deme László 1966: *A nyelvről – felnőtteknek*, Budapest, Gondolat.
- Jurčenko, V. S. 1972: *Простое предложение в совр. р. языке*, Saratov, Saratovskij universitet.
- Kenesei István 1996: Képző vagy nem képző? In: *Nyelv, nyelvész, társadalom: Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára...* 2, Pécs, JPTE 92–5.
- Keszler Borbála 1995: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái, *Magyar Nyelvőr* 119, 293–308,
- Keszler Borbála 1997: Képző-e a -hat, -het? *Magyar Nyelvőr* 121.
- Kis-Erős Ferenc 1915: *A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva*, Kalocsa.
- Kocsány Piroska 1995: Műhelytanulmány az ő névmásról, *Magyar Nyelvőr* 119.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–528.
- Korchmáros Valéria, M. 1973–74: A magyar tárgyas igeragozás kialakulásának relatív kronológiájához, *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18, 161–168.
- Korchmáros Valéria, M. 1977: A magyar igealakok funkcionális rendszere, *Néprajz és Nyelvtudomány* 21, 71–87.
- Kugler Nóra 1997: Az igeragozás, *Magyar Nyelvőr* 121, 436–458.
- Lőrincze Lajos 1956: Az ikes ragozás, in Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelő*, Budapest, Művelt Nép, 192–198.
- Lőrincze Lajos 1984: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? *Magyar Nyelvőr* 108.
- Lőrinczy Éva, B. 1956: A határozói igenevek használata, in Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelő*, Budapest, Művelt Nép, 231–236.
- Majtinskaja, K. É. 1955: *Венгерский язык I*, Moszkva, Akademiya nauk SSSR.
- Molnár Ferenc, A. 1991: A két- és többszófajúság; a szófajváltás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 553–583.

- Molnár Ferenc, A. 1992: A két- és többszófajúság; a szófajváltás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai, 911–928.
- Nyíri Antal 1973–74: A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története, *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18, 149–159.
- Nyomárkay István 1972: Tárgyas igék tárgy nélkül, *Magyar Nyelv* 68, 194–209.
- Pete István 1997: Az inkorporáció kérdéséről a magyarban, *Magyar Nyelvőr* 121, 62–71.
- Pete István 1997: A szóképzés kompozicionális jellegéről, *Magyar Nyelvőr* 121, 470–75.
- Rácz Endre 1985: A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. *Magyar Nyelv* 81, 258–66.
- Szabadi Béla 1956: Szenvedő igeragozás, szenvedő mondat szerkezet, in Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelő*, Budapest, Művelt Nép, 199–206.
- Szathmári István 1960: A szófajok, in Terestyéni Ferenc szerk.: *Nyelvtan – Stílus – Szónoklás*, Budapest, Kossuth.
- Temesi Mihály–Rónai Béla–Vargha Károly 1955: *Anyanyelvünk*, Budapest, Művelt Nép.
- Temesi Mihály 1961: A szófajok, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai.
- Tompa József, A ragozás, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai.
- Velcsov Mártonné 1968: Alaktan, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Velcsov Mártonné 1974: A magyar nyelv verbum finitumainak néhány kérdése, in Rácz Endre és Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 125–133.
- Wacha Balázs 1974: Az ige és a tárgy kapcsolata a magyarban, *Nyelvtudományi Közlemények* 76, 157–183.

A *-ja/-je/-a/-e/-i/∅* MORFÉMÁRÓL

REBRUS PÉTER

MTA Nyelvtudományi Intézet
ELTE–MTA Elméleti Nyelvészet Program

1. Empirikus problémák

1.1. Tővégi nyílt magánhangzó-nyúlás

A tőalternációk között az egyetlen valóban produktív a tővégi nyílt magánhangzó-nyúlás (NyMŇy). A váltakozás a következő: a tő végén a nyílt (középalsó) magánhangzók (*a, e*) bizonyos toldalékok előtt megnyúlnak (és így minőségük is megváltozik: az eredmény középső *é*, illetve alsó *á* lesz).¹ A folyamat a tövek szempontjából teljesen produktív, a kitalált és kölcsönzött szavakban is lezajlik (pl. *kólám*, *Gildét* ‘sörmárka’, *FIFÁ-nak*, *ELTÉ-vel*, stb.). Az alternáció kizárólag a toldaléktól függ; egyes toldalékok minden esetben kiváltják, más toldalékok sohasem, ennek alapján megkülönböztethetünk ún. **nyújtó** és **nem nyújtó** toldalékokat. Az alábbi táblázat a leggyakoribbakat mutatja, a nyújtó toldalékokat a toldalék hangalakja szerint csoportosítva.

(1) a) Nyújtó toldalékok

	<i>kefe</i>	<i>fa</i>
Toldaléktípus		
+C	<i>kefék, kefém, kefed, kefén, kefét</i> <i>kefél, kefés...</i>	<i>fák, fám, fád, fán, fát</i> <i>fás...</i> (még néhány képző)
+CC	<i>kefénk, henyébb</i>	<i>fánk, butább</i>
+CV...	<i>kefeje, kefétek</i> <i>kefebe...</i> <i>Kendéné</i>	<i>fája, fátok</i> <i>fába...</i> (még 14 esetrag) <i>Vargané</i>
+CCV...	<i>keféstül, kefénként, kefétlén</i>	<i>fástul, fánként, fátlan</i>
+V...	<i>keféi, keféé, keféig, keféért, keféül</i> <i>Kendéék</i>	<i>fái, fáé, fáig, fáért, fául</i> <i>Vargáék</i>

¹Ez alól kivétel az *a, e* betűknek a kiejtése, *7A-val*, *3.e-ben*, ezekben a tővégi magánhangzó hosszú, de minősége a röviddel azonos (félíg nyílt). Ilyenkor azonban a nem toldalékolt alakokban is ez a „szabálytalan” hosszú magánhangzó szerepel.

b) Nem nyújtó toldalékok (kimerítő lista):

henyesség

*faként, faképp(en),
butaság,
faszerű, faféle,
órakor, alfászor,
budai
-ikus, -izmus, -izál...*

A fenti adatokból nyilvánvaló, hogy egy toldalék nyújtó volta nem függ annak hangalakjától (azaz találunk köztük magánhangzó-, ill. mássalhangzó-kezdetűt, ez utóbbi csoporton belül magánhangzót tartalmazót és nem tartalmazót stb.). Ugyancsak nem egyértelmű a kapcsolat a toldalék morfológiai típusa és nyújtó volta között. Két általánosítás azonban megtehető:

(2) a) Nem nyújtó toldalék mindig képző.

b) Nem nyújtó toldalék nem vált ki semmilyen más tőalternációt sem.²

(2a) azt jelenti, hogy minden inflexió s toldalék nyújtó. Az állítás azonban nem fordítható meg; a nyújtó toldalékok között találunk szép számmal képzőket is. A (2b) állításban a fontos a tövekre vonatkozó feltétel, hiszen a nem nyújtó toldalékok közül kettő (-ság/ség és a -szor/szer/ször) részt vesz a magánhangzó-harmóniában. A (2)-beli állítások úgy konceptualizálhatók, hogy a nem nyújtó toldalékoknak feltételezünk egy a tőtől morfofonológiailag leginkább távol álló „szuperanalitikus” státuszt, mely a tövet érintő fonológiai folyamatok számára láthatatlan. Ez a státusz hasonló lehet ahhoz, mely bizonyos nyelvekben a klitikumok számára van fenntartva; ezt a feltételezést erősíti az is, hogy a nem nyújtó toldalékok többsége önállóan szóként vagy tőként is létezik (pl. *szer, féleség, szoroz, kor*). A nem nyújtó toldalékok státuszának kérdésével a továbbiakban nem foglalkozunk.

Az imént leírt NyMNy alternáció szempontjából egy toldalék státusza igazán problematikus; az *-i* többes birtok jelölő (TBJ, ld. I. rész) ebből a szempontból kétarcúan viselkedik. Tekintsük az alábbi E/3. többes számú birtokos főnévi alakokat.

(3) a) *lapja lapjai* (de: *lapját, lapján, lapjáig* stb.)
hala halai (de: *halát, halán, haláig* stb.)
nyara nyarai (de: *nyarát, nyarán, nyaráig* stb.)
lova lovai (de: *lovát, lován, lováig* stb.)

b) *fa fai* (vö.: (1a))
kefe keféi

²Kivétel az *-i* melléknévképző, mely nem nyújtó, viszont a *v*-tövekben kiválthat váltakozást (pl. *ta-
vi, havi, művi*). Ez a képző más szempontból is kivételes, mivel megsérti a II. részben említett hierarchiát, hiszen nem mindig vált ki a rövidülő tövekben rövidülést (pl. *nyári. *nyari*, de **heti, heti*). Ezek a szabálytalanságok egyedi lexikalizálódási mintákat mutatnak, mellyel a továbbiakban nem foglalkozunk.

(3a)-ból úgy tűnik, hogy a TBJ morféma nem nyújtó, hiszen a -(j)a morféma nyílt magánhangzója előtte nem nyúlik, szemben más nyújtó toldalékokkal. (3b)-ben a TBJ morféma közvetlenül a szótó után következik, aholis a többi nyújtó morfémához hasonlóan a nyílt magánhangzó megnyúlik.

A probléma egy megoldása lehetne, ha feltételeznénk a TBJ morféma nem nyújtó voltát, és az abszolút tövégi nyúlást (3b) a morfológiai szerkezetek azonosságával magyaráznánk. Azaz a (3b)-beli alakok morfológiai szerkezete azonos lenne a (3a)-beliekkel, azaz az -i morféma előtt minden esetben megjelenne a -(j)a morféma:

- (4) a) l a p + j a + i
h a l + a + i
- b) f a + a + i

Ezzel a megoldással azonban több probléma van. (i) Ha feltételezzük, hogy a TBJ morféma nem nyújtó, akkor (2a) szerint képzőnek kell lennie, ami furcsa, hiszen ez egy többesszám jelölő. Ezenkívül ha képző lenne előtte is csak képző jellegű toldalékok állhatnának, a -(j)a morféma viszont nem az (hiszen az E/3. birtokos alak morfémája).

(ii) A többes számú birtokos alakokban a TBJ előtti tö mindig az E/3. birtokos alak a -(j)a morfémának ugyanazzal a változatával³. Ez teljesül a (4a) szerkezetekre (lapja, lapjai, hala, halai), viszont (4b)-re nem (fája, *fá, ill. fái, *fájai).

(iii) Ha a (4b) szerkezetet fogadjuk el, akkor elveszítjük azt az általánosítást, mely szerint a magánhangzógű tövek többes számú birtokos alakjaiban nem szerepel a -(j)a morféma (kapui, esküi, hajói, tetői, kávéi stb.).⁴

Ha a TBJ morféma nem nyújtó voltát nem fogadjuk el, akkor magyarázatot kell találnunk a (3a)-beli jelenségre. A magyarázatot a tövégi és a -(j)a-végi alsó magánhangzók különbségében fogjuk keresni. Előbb azonban néhány további lényeges problémát említünk.

1.2. A T/3. személyjelölő és a lebegő elemek

Az alábbi táblázat az egyes és többes számú birtokos főnévi alakokat mutatja.

(5)	E/1.	lapom	lapjaim
	2.	lapod	lapjaid
	3.	lapja	lapjai
	T/1.	lapunk	lapjaink
	2.	lapotok	lapjaitok
	3.	lapjuk	lapjaik

³Egy kivétellel: barátja, de barátai.

⁴Az i-végű szavak kivételt képeznek: zoknijai, *zoknii. Ennek oka valószínűleg egy erős tiltás, mely az azonos egymásmelletti szegmentumokat érinti (Kötelező Kontúr Elv). Természetesen az analitikusan toldalékolat alakokra ez a tiltás nem vonatkozik, pl. keféé, keféért, zokniig, bantuuul.

Az alakok szegmentálásával kapcsolatban két probléma merül fel. Az első a morfológiai szegmentálás kérdése: milyen morfémákat tartalmaznak a fenti alakok? Ha kizárólag az egyes számú alakok végződését tekintjük ((5)-beli baloldali oszlop), kitűnik, hogy az E/3. alak *-ja* végződésének helyzete megfelel a személyjelölők helyzetének. A többes számú alakokban ((5)-ben a jobboldali oszlop) azonban mindig szerepel egy *-ja* morféma függetlenül a személytől; ezenkívül a személyjelölők (az előhangzótól eltekintve) ugyanazok mint az egyes számú alakokban. Az E/3. tsz. alakban azonban nem találunk személyjelölőt (zérusmorféma áll), ami azt a sejtést erősíti, hogy az egyes számú alakban is a zérusmorféma a személyjelölő, míg a *-ja* nem az. Az általunk elfogadott morfológiai szegmentálás szerint a *-ja* morféma egy általános birtoklásjelölő morféma (ÁBJ), melynek megjelenése morfológiai tényezőktől függ (egyes számban csak 3. személyben, többes számban mindig). Ezekkel a morfológiai tényezőkkel itt részletesen nem foglalkozunk, viszont megjegyezzük, hogy az elemzés átvihető a tárgyas ragozású igealakok *-(j)a* morfémájára is (ld. később). Így a birtokos alakok általános sémája a következő lesz:

		Tő + (Általános birtoklásjelölő) + (Többes birtokjelölő) + Személyjelölő	
		- (j)a	-i -m/d/Ø/...
Pl.:	<i>lap</i>	–	– m
	<i>lap ja</i>	–	Ø
	<i>lap ja</i>	i	m
	<i>lap ja</i>	i	Ø

A másik probléma, mely a birtokos alakokkal kapcsolatban felvetődik, morfofonológiai. Ha összehasonlítjuk a T/1. és T/3. alakok egyes és többes számát, hasonló jelenséget tapasztalunk: a személyjelölő kezdeti magánhangzója magánhangzós tövég után eltűnik (*lap-unk*, *lapjai-nk* ill. *lapj-uk*, *lapjai-k*).⁵ Ez a jelenség bizonyos toldalékok körében általánosnak mondható (vö.: *mozink*, *ajtónk*, *mozin*, *eskün*). Magyarázata az ún. lebegő szegmentumok használatával egyszerűvé válik. Abban az esetben, ha a toldalék lebegő eleme üres magánhangzós pozíciót „talál”, odakötődik, és így magánhangzóként realizálódik. Ha nem, akkor nem nyer megvalósulást. Az alábbi két ábra ezt a folyamatot mutatja.

(7)	C V C V + C C ⟨V⟩]	<i>l a p u n k</i>
	\	
	l a p Un k	
	C V C V + C C ⟨V⟩]	<i>m o z i n k</i>
	m o z i ⟨U⟩n k	

⁵Azt, hogy a többi V ~ Ø alternációt mutató személyjelölőt (*-m*, *-d*, *-tok*) miért nem soroltuk ide, megmagyarázza az a tény, hogy ezek előtt a magánhangzónak négy változata fordulhat elő (*a*, *o*, *e*, *ö*), ami nem tapasztalható toldalékok belsejében, így feltételezésünk szerint ez a magánhangzó nem a tö része (ld. erről részletesen a III. részt).

A T/1. és a T/3. egyes számú alakok között azonban lényeges különbség van, míg az elsőben nem szerepel a -ja ÁBJ, az utóbbiban igen⁶. Az ÁBJ morféma magánhangzójával azonban itt is baj van; az -a-nak ugyanúgy kellene viselkednie, ahogyan a tövek végén: megnyúlik (és az -uk toldalék kezdő magánhangzója törlődik). A párhuzamos példák: *fa, fá-nk, fá-n*, melyek a nem létező **lapjá-k* alakot jósolják. A fenti példa is azt a nézetet erősíti, mely szerint az ÁBJ nyílt magánhangzójának reprezentációja eltér a tövégi nyílt magánhangzók reprezentációjától.

1.3. Nyitótövek

A toldalékokban megfigyelhető négyes magánhangzó-váltakozás (a, e, o, ö) felhasználható arra, hogy elkülönítsük az ún. nyitótövek csoportját. Nyitótőnek nevezzük azt a tövet, mely után a toldalék előtti négyes váltakozást mutató magánhangzó a magánhangzó-harmónia által szabályozott o, e, ö helyett nyílt magánhangzót (a, e) vesz fel. A főnévi abszolút tövek közül a nyitótövek zárt, nem bővíthető osztályt alkotnak; az inflexiós toldalékokkal ellátott alakok viszont mindig nyitótőként viselkednek; a képzővel ellátott tövek egy képző kivételével sohasem nyitótövek. (8)-ban példákat adtunk meg.

(8) A főnévi nyitótövek csoportjai

	Nyitótő		Nem nyitótő	
	Alak	Példák	Alak	Példák
Abszolút (nyitó:222)	<i>had</i> <i>fül</i>	<i>hadak, hadam, hadatok</i> <i>hadas, hadanként...</i> <i>fülek, fülem, fületek,</i> <i>füle^z, füles, fülenként...</i>	<i>pad</i> <i>sün</i>	<i>padok, padom, padatok,</i> <i>pados, padonként...</i> <i>sünök, sünom, sünökök,</i> <i>sünöz, sünos, sünöként...</i>
Inflektált (mind nyitó)	<i>-k</i> <i>-d</i> <i>-unk</i> ...	<i>lapokat, rögöket</i> <i>lapodat, rögödöt</i> <i>lapunkat, rögünköt</i>	—	—
Képzett (nyitó: 2)	<i>-alom</i> <i>-adalom</i>	<i>hatalmak</i> <i>sokadalmak</i>	<i>-ás</i> <i>-ság</i> <i>-d</i> ...	<i>hatások</i> <i>sokaságok</i> <i>hatodok, ötödök</i>

Jelen vizsgálatunkban csak azok a tövek érdekesek, melyek után állhat a -(j)a általános birtoklásjelölő. Mivel a fenti inflektált alakokban a toldalék többesszám- vagy személyjelölő, ami után nem állhat ÁBJ morféma, ezért az inflektált alakokkal itt nem foglalkozunk.

⁶Annak bizonyítására, hogy itt valóban a -(j)a morfémáról van szó, elég annyi, hogy benne a j szegmentum ugyanazoknál a töveknél nem jelenik meg mint az E/3. alakban ill. a többes számú alakban, és ugyanazok a tőalternációkat folynak le (pl. *haluk, lovuk, nyaruk*, vö. (3a)).

A 3. személyű alakok elemzésénél szembetalálkozunk azzal a problémával, hogy mi határozza meg, hogy a *-(j)a* morféma melyik alternánsa jelenik meg. Az alábbi statisztikából kitűnik, hogy határozott korreláció tapasztalható a között a két tény között, hogy a tő nyitótő-e vagy nem, illetve, hogy az ÁBJ *-a* vagy *-ja* alakban jelenik-e meg.

Fontos megjegyezni, hogy a főnévi *v*-tövek (2. oszlop) és a rövidülő tövek (3. oszlop) mind nyitótövek.

(9)	Nyitótövek: <i>-a</i> (26 kivétel 222-ből) ⁷			Nem nyitótövek: <i>-ja</i> (1107 kiv. 2468-ból)
Tő	hal	ló	nyár	lap
E/1.	halam	lovam	nyaram	lapom
2.	halad	lovad	nyarad	lapod
3.	<u>hala</u>	<u>lova</u>	<u>nyara</u>	<u>lapja</u>
T/1.	halunk	lovunk	nyarunk	lapunk
2.	halatok	lovatok	nyaratok	lapotok
3.	<u>haluk</u>	<u>lovuk</u>	<u>nyaruk</u>	<u>lapjuk</u>

A nem nyitótöveknél tapasztalható nagy számú ellenpélda egyéb fonológiai és morfológiai hatások eredménye. Fonológiai hatás az, hogy a szibiláns és/vagy palatális mássalhangzóra (*s, zs, sz, z, ty, gy, ny, j*) végződő tövek az *-a* alternánst kapják, függetlenül attól, hogy nyitótövek-e. Egyéb összetett morfológiai hatásokról itt nem szólnunk. A következő elemzésekben egyelőre a fenti kivételektől eltekintünk.

Ha csak a nyitótövek birtokos alakjait nézzük, könnyen adódna az az általánosítás, mely a T/1 és T/3 kivételével az összes alakban a személyjelölő előtti *a* szegmentumot egységes módon elemezné, azaz pl. a *halam* és a *hala* megjelölt szegmentumainak hasonló morfofonológiai státuszt tulajdonítana. Ebben az esetben viszont ez az *a* szegmentum nem lehet az ÁBJ *-(j)a* allomorfa, hiszen akkor a nem 3. számú alakokban is szerepelnie kellene (ami még nem lenne olyan nagy probléma, hiszen a többes számú alakokban is így van, vö.: *lapjaim*); azonban a (9)-beli táblázatból kiderül, hogy a nem nyitótövekben a nem 3. személyű alakokban az ÁBJ-nek nyoma sincs (pl. *lapom*). Így az ÁBJ megjelenése nem 3. személyű alakokban attól függne, hogy a tő nyitótő-e (ekkor nem jelenik meg) vagy nem (ekkor megjelenik). Ez a megoldás nem tűnik kielégítőnek, és a helyzetet még tovább bonyolítják a T/1. és T/3. alakok, amelyekben az *a* helyett *u* áll (pl. *halunk, haluk*). Úgy tűnik egyetlen lehetőség marad, mely teljesen elveti a nyitótőbeli *a* és a nem nyitótőbeli *ja* kapcsolatát, ez a megoldás szintén nem szimpatikus. Ahogy az előbbi problémáknál láttuk, a megoldás a 3. személyű birtokos alakok magánhangzójának megfelelő reprezentációjában keresendő.

⁷Pl. *hidja, lúdja, kútja*.

2. A főnévi birtokos alakok elemzése

2.1. A Nyílt Magánhangzó Nyúlás magyarázata

Ahogy 1.1.-ben láttuk, a szóvégi nyílt magánhangzók (a, e) helyzete speciális. Néhány kivételes státuszú toldalékot nem számítva toldalékok előtt megnyúlnak, és minőségük megváltozik. A minőségváltozás a magánhangzókészlethez illeszkedik, közép-alsó magánhangzóból vagy alsó lesz (a→á), vagy középső (e→é), ennek a folyamatnak a részleteivel itt nem foglalkozunk. A jelenség ésszerű magyarázata lehetne, hogy a szóvégi nyílt magánhangzók reprezentációja eleve hosszú, és szóvégi pozícióban igazából „rövidülés” történik. (Ha ragaszkodnánk a nyúlással való magyarázathoz, akkor a folyamat során egy új magánhangzós pozíciónak kellene keletkeznie, mely nem tekinthető fonológiai megoldásnak. A másik lehetőség az lenne, ha minden nyújtó toldalék hozna magával egy kezdeti magánhangzó-pozíciót, és a tövégi és ez a pozíció együtt alkotná a „megnyúlt” magánhangzó pozícióját. Amellett, hogy ez a megoldás igen ad hocnak tűnik, és általános szótagszerkezeti tendenciáknak mond ellen – ti. ha van egy nyelvben magánhangzókezdetű lexikai elem, akkor van mássalhangzókezdetű is –, megmagyarázhatatlan maradna az a tény, hogy a tövégi felső magánhangzók toldalék előtt sohasem nyúlnak.)

Ha a „rövidüléssel” megoldást választjuk, akkor szembekerülünk az á,é-végű tövek problémájával, azzal, hogy miért nem rövidülnek szó végén. Az alábbiakban a ragozható (nem funkcionális) szavakban vizsgáljuk a szóvégi magánhangzókra vonatkozó fonotaktikai megszorításokat egyszótagú és többszótagú szavakban (– jelentése: nincs ilyen szó, × jelentése: nincs ilyen magánhangzó, a számok a kisszámú példák számát mutatják).

(10) Szóvégi magánhangzók nem funkcionális szavakban

	r ö v i d				h o s s z ú	
felső:	<i>mozi</i>	<i>revü</i>	<i>kapu</i>	–	<i>(betű)</i>	<i>(tanú)</i>
	–	–	–	<i>sí</i>	<i>tű</i>	<i>bú</i>
középső:	×	ő: –	o: –	<i>káv é</i>	<i>cipő</i>	<i>hajó</i>
				<i>lé</i>	<i>nő</i>	<i>só</i>
középalsó:	<i>teve</i>	×	<i>pata</i>	×	×	×
	–		<i>fa, ma</i> [2]			
alsó:	×	×	×	×	×	<i>burzsoá</i> [2]
						<i>bá</i> [1]

A táblázatból egyelőre minket csak a nem felső magánhangzók érdekelnek. Látható, hogy a hosszúak közül alsó magánhangzóra csak 2 szó végződik, viszont az é-re végződő szavak száma jóval nagyobb. Ahhoz, hogy reprezentációsán meg tudjuk különböztetni pl. a *fa*, *fák* típusú alakokat a *bá*, *bák* alakoktól, szükséges, hogy az *a* és *á* (és így az *e* és *é* között) ne csak mennyiségi, hanem minőségi különbséget tegyünk. Ezt a különbséget meg kell tenni az *e*, *é* esetén a fentiekől függetlenül is. A magánhangzó-harmónia jelenségei (ld. V. rész) azt mutatják, hogy az elülső nem nyílt kerekítetlen

magánhangzók (*i, í, é*) teljesen átlátszóan viselkednek a palatális harmóniára nézve (pl. *mozinak, *mozinek, kávénak, *kávének*); míg az *e* (mely nyílt) viselkedése kétarcú: vagy egyáltalán nem transzparens (*Józsefnek, *Józsefnek*), vagy ingadozó (*Ágnesnek, Ágnesnek*); vagyis az *e* sohasem teljesen átlátszó.⁸ A továbbiakban a hangok reprezentációjának kérdésével nem foglalkozunk, viszont feltételezzük, hogy a fenti minőségi különbség a szótári ábrázolásban már kódolva van, és a (10)-beli négyes magasságbeli különbséget követi.

A szóvégi középnyílt magánhangzók reprezentációjához három fogalmat használunk fel, melyek használatát más jelenségek is támogatják. Ezek: (a) a szegmentális tartalommal ki nem töltött magánhangzó-pozíciók, az ún. *üres magok*; (b) az üres magok megjelenését szabályozó ún. *tartományvégi engedélyezés*; (c) a hosszú magánhangzók ábrázolása egy *kormányzó* nem üres, és egy kormányzott üres maggal, melyek egy üres mássalhangzó-pozíciót fognak közre. Az (a) és (b) használatát mutatják az alábbi példák, melyben egy látszólagosan mássalhangzóra végződő tő reprezentációja egy végső üres mássalhangzó-pozíciót tartalmaz, ami a tartomány végén engedélyt kap arra, hogy ne realizálódjon. (A magokat V-vel jelöltük, az üres magokhoz nem kapcsolunk szegmentális tartalmat, a nem megjelenő üres magok jelölése <V>, a tartományvége]; a reprezentációk mellett egy tömör leírás is áll, melyben a megjelenő üres mag jele □, a nem megjelenőé •.)

(11) C V C <V>] l a p •
| | |
l a p

Abban az esetben, ha egy üres mag nem tartomány végén áll (pl. egy nyitótő toldalékolása vagy többszörös toldalékolás esetén) általában megjelenik.⁹ Ekkor egy a nyelvre jellemző szegmentális tartalommal töltődik ki (az ún. default magánhangzóval), mely a magyarban a nyílt magánhangzó (az *a* és harmonikus párja az *e*, ezt az ábrán félkövér **A** jelöli).

(12a) C V C V + C <V>] h a l □ t •
| | | |
h a l **A** t

(12b) C V C V + C V + C <V>] m o z i k □ t •
| | | | | |
m o z i k **A** t

A hosszú szegmentumok ábrázolása általában úgy történik, hogy a két pozíció közül az egyik dominánsabb másiknál, amit egy aszimmetrikus viszonytal, az ún. *kormányzási*

⁸Pontosabban a magánhangzó-harmóniára váltakozó toldalékok teljes körére nem az, hiszen pl. *haverok, balek, maszekok* nem ingadozó, azonban *?haverrel, ?balekkel, ?maszekkel*.

⁹A folyamat ennél jóval bonyolultabb, a részletekre itt nem térünk ki.

relációval fejezhetünk ki: a domináns pozíció kormányozza a másikat. A magánhangzó-kapcsolatokban általában az első, míg a gemináta mássalhangzóknál a második a kormányzó pozíció, melyet a nyelvekben tapasztalható univerzális fonotaktikai megfigyelések támasztanak alá: kormányzott pozícióban megjelenő szegmentumokra általában nagyobb fonotaktikai megszorítások vonatkoznak, és az itt megjelenő szegmentumok minősége gyakran függ a kormányzóban levőtől (a kormányzó szelektál). Visszatérve a hosszú magánhangzókra, ezek ábrázolása a fentieknek megfelelő, a kormányzó pozíció – mely az első pozíció – teljes szegmentális tartalommal bír, a kormányzott – második – pozíció viszont üres pozíció. Ezt az elemzést egyebek között az az univerzális megfigyelés támasztja alá, hogy a nyelvekben a hosszú magánhangzók kevésbé jelöltek a diftongusoknál, amit a kormányzási elemzés a kormányzó és a kormányzott közötti szegmentális különbség maximalizálásával fejez ki, vagyis az első teljes, a második pedig üres lesz. Egy másik érv, hogy a nyelvekben (nemcsak szóvégen) megfigyelhető nyíltszótagi magánhangzórövidülés magyarázatánál csak az üres pozíciók megjelenésére kell hivatkozni (pl. a magyarban az ún. rövidülő tövekben: *nyár*, *nyarat*, *tél*, *telet* stb.). Az alábbi ábra a hosszú szegmentumok egységes reprezentációját mutatja (a szegmentális tartalmat α -val jelöltük).

(13)

$$\begin{array}{ccccc} & V & C & V & \\ & | & & & \\ & \alpha & & & \end{array}$$

Ami a későbbi gondolatmenet számára fontos, az a tövégi nyílt magánhangzók reprezentációja, melyről fentebb említettük, hogy hosszúként (két V-pozícióval) történik. Az alábbiak a tövégi *a* ábrázolását mutatják a *fa* szóban (az *a*-val jelölt szegmentális tartalom itt egy középalsó hátulsó hangot jelöl, megkülönböztetendő az alsó hosszú *á*-tól (pl. a *bá* szóban)).

(13)

$$\begin{array}{ccccccc} C & V & C & \langle V \rangle &]_{\omega} & & fa \cdot \\ | & | & & & & & \\ f & a & & & & & \end{array}$$

Látható, hogy bár az *a* szegmentum ábrázolása két magánhangzó-pozíciót tartalmaz, a második – üres – pozíció a tartomány végére kerülve engedélyt kap, és így nem jelenik meg. Abban az esetben azonban, ha az előbbi üres pozíció egy toldalék miatt elkerül a tartomány végéről, akkor a tartományvégi engedélyezés rá nem vonatkozik, így megjelenik (jelen esetben az előző pozícióból szegmentális tartalmat kap, így hosszú magánhangzóként realizálódik). Az alábbi ezt mutatja a *fát* szóra.

(14)

$$\begin{array}{ccccccc} C & V & C & V & + & C & \langle V \rangle &]_{\omega} & & fa \square t \\ | & | & / & & & | & & & & \\ f & a & & & & t & & & & \end{array}$$

Fontos, hogy az itt szereplő fonológiai tartomány alatt a szót kell érteni, és nem az analitikus–szintetikus megkülönböztetésnél használt, ennél szűkebb tartományt. Hiszen

a tövégi nyílt magánhangzó analitikus toldalékok előtt is megnyúlik (pl. *fában, fáig*). A (13-14) ábrákban tartományhatárt egy a szóra utaló indexszel megjelöltük (ω).

Két további érvet kell még megemlítenünk, melyek – a korábban említett töbelseji (nyíltszótagi) rövidülés mellett – a szóvégi nyílt magánhangzók fenti elemzését támogatják. Mindkét érv a (10)-ben összefoglalt adatokból felállított fonotaktikai általánosításon nyugszik. Az egyik általánosítás a következő:

- (15) **Minimális tő:** A nem funkcionális szavakban a tő minimálisan két magánhangzó-pozíciót tartalmaz.

Ez azt jelenti, hogy a tő vagy mássalhangzóra végződik (és így üres mag áll a végén), vagy hosszú magánhangzóra.¹⁰ (10)-ben ez úgy jelenik meg, hogy a baloldali táblázatban nem találunk egyszótagú töveket, két kivétellel: *fa*, *ma*.¹¹ A kivételek azonban látszólagossá válnak, ha a fenti elemzést fogadjuk el, hiszen ezeknek a magánhangzóknek a reprezentációja is két magánhangzós pozíciót tartalmaz. A másik megfigyelés melyet (10)-ben ellenőrizhetünk, a középső rövid magánhangzók (*o*, *ö*) teljes szóvégi tilalma. Ezzel szemben a rövid nyílt magánhangzók szóvégi megjelenését nem tiltja semmi. Egy háromdimenziós (I, A, U-ra épülő) magánhangzó-rendszerben ezt a megszorítást nehéz kifejezni, hiszen a középső magánhangzók nem képviselik egyik „pólust” sem. Viszont, ha feltételezzük a tövégi rövid nyílt magánhangzók fenti ábrázolását, akkor a megszorítás általánosan kifejezhető a következőképpen:

- (16) **Szóvégi nem felső magánhangzók** két magánhangzó-pozíciót tartalmaznak.

Másképpen: a nem felső magánhangzókra végződő szavak szóvégen egy üres pozíciót tartalmaznak. Természetesen ennek az üres pozíciónak az interpretációja függ az előző pozíció szegmentális tartalmától; középső magánhangzó (*é*, *ö*, *o*) esetén mindig megjelenik, közép-alsó magánhangzó esetén (*a*, *e*) szóvégen nem, és alsó magánhangzó (*á*) esetén is mindig meg kell jelennie, bár ez utóbbi szóvégi előfordulása felettlébb ritka (az említett három adat: *bá*, *burzsoá*, *hajrá*). A kérdéskörre a felső magánhangzókka kapcsolatban még visszatérünk.

2.2. A nyitótövek birtokos alakja

A nyitótövek elemzéséhez tekintsük először az E/1., 2. és T/2. alakokat (ld. 9. táblázat). Ezek az alakok a (12a)-beli toldalékoláshoz hasonlóan reprezentálhatók. A mássalhangzókezdetű szintetikus toldalék (*-m*, *-d*, *-tok*) és a tő között tövégi üres pozícióban megjelenik egy epentetikus *a* szegmentum.

¹⁰Itt fontos a szóosztályra utaló feltétel, hiszen funkcionális szavak között találunk egyszótagú rövid magánhangzóra végződőket (pl. *ki*, *mi*, *ti*, *mi*, *hu*, *no*).

¹¹Annak, hogy az ellenpéldák között miért nincsenek *e*-re végződők, az lehet az oka, hogy a funkcionális szavak között jelentős számú ilyen van (pl. *le*, *be*, *te*, *he*, *se*, *ne*, *de*), és ezek statisztikailag sok lehetőséget „lefednek”.

- (17) C V C V + C ⟨V⟩] h a l □ m •
 | | | |
 h a l A m

A T/3. alak személyjelölője a T/1.-éhez hasonlóan egy kezdeti lebegő U szegmentumot tartalmaz, mely a tövégi üres pozícióhoz asszociálódik, azaz a *haluk* alak a (7)-beli *halunk*-hoz hasonlóan elemezhető.

- (18) C V C V + C ⟨V⟩] h a l • U k
 | | | \ |
 h a l Uk

Fontos, hogy a toldalékok mindegyik esetben szintetikusak, azaz a tő és toldalék egy fonológiai tartományt alkot. Ezt alátámasztják a fenti toldalékok előtt bizonyos tövekben megfigyelt töváltakozások, ilyen tőosztályok a v-tövek (*ló*, *lovam*, *lovak* stb.), a rövidülő tövek (*nyár*, *nyáram*, *nyáruk* stb.) és a hangkivető tövek (*bokor*, *bokrom*, *bokra*). Figyeljük meg, hogy ugyanezek a töváltakozások lezajlanak az E/3. és a többes számú birtokos alakoknál is (pl. *lova*, *nyara*, *bokra*, *lovaim*, *nyaraim*, *bokraim* stb.). Tehát, ez utóbbi alakok sem állhatnak több fonológiai tartományból, azaz szintetikus toldalékolásúak.

Vegyük először a többes számú alakokat. Ezek minden nehézség nélkül elemezhetőek a fentiek mintájára, ahogyan azt az alábbiak mutatják.

- (19) C V C V + C V + C ⟨V⟩] h a l □ i m •
 | | | | |
 h a l A i m

A tő után közvetlenül az *-i* többes birtokjelölő következik, majd ezt követi a személyjelölő (ha ez utóbbi *-unk* vagy *-uk*, akkor természetesen az *i* után a lebegő U törlődik, melynek eredménye *halaink* ill. *halaik*, ld. (7)). Az egyetlen igazán jelentős különbség abban áll, hogy a tő utáni első toldalék itt magánhangzóval kezdődik, de ez a magánhangzó nem lebegő, ennél fogva nem is terjed a tövégi üres pozícióba. Az *-i* morféma nyilvánvalóan szintetikus, hiszen ha tartományhatár lenne a tő és közte, akkor a tartomány végén az üres mag nem jelenne meg, és így a **hali* alakot kapnánk, ahogy pl. a *halig* szóban.

Az E/3. alakban (*hala*) azonban nyilvánvalóan nem találjuk meg az előbbi TBJ morfémát, így más megoldást kell keresnünk. Kulcs lehet ehhez, ha megvizsgáljuk az E/3. továbbragozott alakjait, melyekben a szóvégi nyílt magánhangzó megnyúlik (*halát*, *halára* stb.). Az előző részben mondtuk értelmében ez azt jelenti, hogy a *hala* tő két szóvégi magánhangzó-pozíciót tartalmaz, de vajon honnan jön ez a „ráadás” V? Emlékeztetünk arra, hogy az 1.3. részben megállapítottuk, hogy az E/3. alak személyjelölője zérus morféma, most mégis úgy tűnik, mintha hozzájárulna a végső alakokhoz. Ez a hozzájárulás abban áll, hogy az E/3. alakban mintegy „megvédi” a tövégi üres magot az eltűnéstől. Nem marad más lehetőség, mint hogy ezt az üres magot az E/3. személyű

személyjelölőnek tulajdonítsuk. Ebben az esetben a zérus morféma csak szegmentális értelemben zérus (hiszen nem hoz a szótárban meghatározott minőséget a reprezentációba), prozódiai értelemben nem (hiszen egy V-pozíciót hoz). Az alábbiak ezt mutatják.

(20) a) **Tő** **E/3. szj.**

C	V	C	V	+	C	<V>]	h	a	l	□	•
h	a	l	A									

b) **Tő** **E/3.szj. Rag**

C	V	C	V	+	C	V	+	C	<V>]	h	a	l	□	□	t	•
					/												
h	a	l	A					t									

A nyitótövek fenti elemzése úgy értelmezhető mint autoszegmentális megvalósítása az 1.3.-ban említett megfigyelésnek, nevezetesen, hogy az E/3. és más birtokos alakokban az *a* szegmentum pozíciója közös (ti. tövégi üres mag), és nem egy *-(j)a* toldalék. A *-ja* toldalék nélkülözhetőségét nyilvánvalóan mutatja a magánhangzóra végződő tövek többes számú birtokos alakja (pl. *fáim*, *fáid* stb.). Ezek elemzése a nyitótövek (19)-beli elemzését követi, a tartományvégi üres pozíció megjelenését a rákövetkező toldalék „kényszeríti ki”:

(21)

C	V	C	V	+	C	V	+	C	<V>]	f	a	□	i	m
		/													
f	a				i			m							

A magánhangzóvégű alakok azonban – a nem nyitótövek többségéhez hasonlóan – egyes számban felveszik a *tő* és személyjelölő között megjelenő általános birtoklásjelölőt (*fája*, *fájuk*), melynek magánhangzója a nyitótövégi magánhangzóhoz hasonlóan viselkedik. Erről lesz szó a következő részben.

Mielőtt azonban rátérnénk a *-ja* morféma vizsgálatára, egy a fenti elemzéssel kapcsolatban felmerülő problémával foglalkozunk. Az elemzés magyarázatot ad arra a problémára, melyet 1.1.-ben említettünk, ti. miért nem nyúlik meg a nyitótöveknek, és miért nyúlik meg a tövégen többes számú birtokos alakjában a nyílt magánhangzó. Az ok: míg az utóbbi alakokban a *tő* eleve tartalmazza a két V-pozíciót, addig az előbbieken a *tő* csak egy (üres) pozíciót hoz. A nyitótöveknél nyúlást csak az egyes számú ragozott alakokban tapasztalunk (pl. *halát*), ott, ahol a tövet közvetlenül követi a személyjelölő, a többes számú alakokban viszont a személyjelölő a TBJ morféma után áll (ld. erről a (6)-ban bemutatott elemzést), így az E/3. személyjelölő által hozott üres V-pozíció nem okoz nyúlást (pl. *halai*). Azaz az egyes és többes számú alakoknak a nyílt magánhangzók nyúlásában való különbségét **egyedül** a két alak közötti nyilvánvaló morfológiai különbség magyarázza. Ha viszont a személyjelölő üres morfémája a TBJ után áll (mint pl. a *halaim*) alakban, akkor E/3.-ban miért nem okoz nyúlást itt, legalább

a ragozott alakokban (azaz a létező *halajt* alak helyett miért nem kapunk **halajt* alakot). Az alábbi ezt mutatja.

(22)

Tő	TBJ	E/3. Szj. Rag
C V C V + C V + C V + C <V>] *h a l □ i □ t		
h a l A	i	t

Nem tűnik szerencsésnek az a megoldás, mely azt mondaná, hogy az E/3. személyjelölő „üres morfémája” csak az egyes számú alakokban hoz magával V-pozíciót, a TBJ után nem. Ez a megoldás az előbbi szegmentális tartalom nélküli mellett bevezetne egy valóban „üres” morfémaalternánst, így szembekerülne az elemzésünknek azzal kiinduló feltételezésével, mely szerint a személyjelölők a morfológiai pozíciótól függetlenül azonos alakban reprezentálódnak. Egy más megoldáshoz ismét a tövégi magánhangzókra vonatkozó megszorításokat használjuk fel (ld. (10) táblázat), ezúttal az *i* szegmentumra vonatkozót. A táblázat világosan mutatja, hogy a többszótagú tövek végén nem állhat hosszú *i*, csak egyszótagúakban (pl. *ri*, *si*, *%hi*, *%si*). Ennek okát egy megszorításnak tulajdonítjuk, mely tiltja a tövégi hosszú *i* szegmentumot.¹² Ez a megszorítás az egyszótagú tövekben azonban ellentmond a (15)-beli minimális tö megsemmisítésnek, mely dominánsabbanak bizonyul. A következmény: az egyszótagú tövek lehetnek *i*-végűek.

2.2. Az általános birtoklásjelölő (ÁBJ)

A nem nyitótövek birtokos alakjai – ahogyan az a (9) táblázatból kitűnik – a nyitótövekhez képest bonyolultabb sémát mutatnak. Egyrészt az egyes számú nem 3. személyű alakokban a tö és a személyjelölő között nem nyílt epentetikus magánhangzó jelenhet meg (pl. *lapom*, *lapod*, *lapotok*); ezzel itt részletesen nem foglalkozunk. Másrészt az egyes számú 3. személyű és az összes többes számú alakban a tö után a -j(a) általános birtokjelölő kötelezően megjelenik (*lapja*, *lapjuk*, *lapjaik* stb.). Az ÁBJ morféma magánhangzójának a viselkedése teljesen azonos a nyitótövégi üres V-pozíciójával, T/3.-ban egy lebegő elem tölti be (*lapjuk*); E/3.-ban és többesszámban egy epentetikus *a* tölti be (*lapja*, *lapjai*); E/3.-ban más toldalék előtt nyúlik (mely az E/3. személyjelölő V-pozíciójának köszönhető: *lapját*). Így az elemzés is az előzőeknek megfelelő lesz. Ezt az elemzést támogatja, hogy az ÁBJ **inflexiós** morféma, mely morfémák – ahogy azt a (9) összefoglalásban láttuk – a tövel együtt mindig nyitóként viselkednek. Az alábbiak összefoglalják a fenti alkok elemzését, a nyitótövek elemzéseivel párhuzamosan.

¹²Ez itt stipulativnak tűnik, de általánosítható, ha figyelembe vesszük a többi tövégi felső magánhangzót (*ú*, *ű*), mely helyesírásban jelölt, viszont a köznyelvben fonetikailag rövid; ezenkívül tövégen nem találunk felső hosszú-rövid szembenállást (azokban a nyelvjárásokban sem, melyekben a tövégi felső mgh. nem rövidül).

(23a) (vö.(18))	T ő	ÁBJ	Szemj. Rag	
	C V C <V>]	+C V + C <V>]		l a p •] I • U k •
		\		
	l a p	I Uk		
b) (vö.(21a))	C V C <V>]	+C V + C <V>]		l a p •] I □ •
	l a p	I A		
c) (vö. (21b))	C V C <V>]	+C V + C V + C <V>]		l a p •] I □ □ t •
		/		
	l a p	I A	t	
(25) (vö (19))	T ő	ÁBJ	Tsz.	Személyj.
	C V C <V>]	+C V + C V + C <V>]		l a p •] I □ i m •
	l a p	I A	i m	

A fenti elemzésekben az ÁBJ morféma analitikus toldalékként szerepel, azaz a tőtől analitikus határ választja el. Ennek következménye az, hogy a tövégi V-pozíció a tartományvégi engedélyezés folytán nem jelenik meg. Az ÁBJ analitikus morfémaként való felvétele mellett két érv szól: (i) a *-j(a)* morféma előtt sohasem találunk töváltakozást; (ii) a morféma *j* szegmentuma elkerüli a szomszédos pozíciókba való kötődést: a magánhangzósodást, mely az igei alakoknál produktív minta (pl. *lepi, küldi, de lopja, toldja*), és a tömássalhangzók palatalizálását. Ez utóbbi érv vezet arra, hogy megértsük, hogy az ÁBJ morféma reprezentációja miért egy lebegő I elemből áll, mely a saját C-pozíciójához kötődve *j* mássalhangzóban realizálódik (a (24-25) ábrákon vastag vonallal jelölve). Ha megfigyeljük a szibiláns és/vagy palatális végű főnévi (nem nyitó-) tövek birtokos alakjait, azt tapasztaljuk, hogy bennük nem szerepel az ÁBJ morféma *j* szegmentuma:

(26)	kas	kosz	gaz	rizs	kacs	dúc	lány	húgy	boly ¹³
E/3.	kasa								
T/3.	kasuk								
tsz.	kasaim								

Éppen ezek az esetek azok (és a koronális zárhangra (*t, d*) végződők, ezekről később), melyeknél hasonulásnak kellene lejátszódnia. Ehelyett azonban az I elem nem realizálódik, mely tény magyarázatához nem lebegő I esetén az asszociált elem lekapcsolódását kellene feltételezni, amit viszont a keret nem enged meg.¹⁴

¹³*dzs-re, és ty-re* csak geminátaként végződhet szó, amely alakok nem bizonyítják állításunkat, ezért a táblázatban nem szerepelnek (pl. *bridzs, pötty*).

¹⁴Ebben az esetben a fonológiai folyamat nem lenne monoton, hiszen törölni tudna egy szerkezetből.

Azt látjuk, hogy a (26)-beli alakok a nyitótövek alakjainak felelnek meg. Miért nem lehetséges azokat a nyitótövekhez hasonlóan – azaz az ÁBJ morféma nélkül – elemezni? A magyarázat a nem nyitótövek mássalhangzókezdetű szintetikus toldalékkal ellátottalakjaiból nyilvánvaló (pl. *kasok*, *kasom*, *kasod*, *kasotok*, *kasönként*, *kasostul*). Ezekben az alakokban a *tő* és a toldalék közötti magánhangzó nem nyílt, ahogy az egyébként megfigyelhetjük. Ez a középső magánhangzó a feltételezésünk szerint a levezetés egy korábbi pontján már specifikálva van, így ahhoz, hogy a felszínen a (26)-beli magánhangzók jelenjenek meg, ennek a középső magánhangzónak el kell tűnnie. Erről a folyamatról részletesen itt nem beszélünk, de annyi világos, hogy a tartományvégi magánhangzó eltűnése valamilyen módon párhuzamos a tartományvégi engedélyezéssel. Így az ÁBJ morfémának a töre gyakorolt hatása azonos lesz bármilyen más analitikus toldalékéval:

- (27) a) C V C ⟨V⟩ + C V + C ⟨V⟩ k a s •] ⟨I⟩ □ •
 | | |
 k a s ⟨I⟩A
- b) C V C ⟨V⟩ + C V C ⟨V⟩ k a s •] i g •
 | | | | |
 k a s i g

Fontos megjegyezni, hogy a fenti sémák produktívak, azaz az ÁBJ morféma megjelenik minden újonnan kölcsönzött vagy létrehozott szón, az viszont, hogy a morfémaváltozat *j*-vel áll vagy pedig anélkül, a fentieken kívül még egyéb morfológiai tényezők függvénye. Általában azonban elmondható, hogy az a szabály, mely szerint a 3. személyű alak szibiláns és/vagy palatális mássalhangzó után *j* nélkül áll, produktív. A *j*-s alak bizonyos esetekben „lehetetlen” mássalhangzókapcsolatokat is létrehoz (*fájlia*, *görlje*, *kontrapunktja*, *barackja*, *baszkja*, *filmje*, *reformja*, *szafija* stb.), mely tény szintén az analitikus toldalékolás mellett szól. Azonban a *j* akkor is eltűnhet, ha egyébként lehetséges kapcsolatot hozna létre (pl. *vonata*, *királysága*, *szenátora* stb.), ez a *j* ingatagságát mutatja és újabb érv az ÁBJ mássalhangzójának lebegő elemként való felvétele mellett. A *j* megjelenését szabályozó morfológiai feltételek tárgyalásától itt eltekintünk.

2.3. Morfológiai összegzés

Az alábbiakban összegezzük a főnevek birtokos toldalékolásának eseteit, majd felvázolunk egy általános sémát, mely a főnevek inflexiós toldalékolásának a szerkezetét mutatja, végül rátérünk néhány morfológiai problémára. Az alábbi táblázatok a nyitó és nem nyitó tövek egyes számú birtokos alakjainak tömör elemzését mutatják (jelmagyarázat: □ : nyílt vagy középső magánhangzóként megjelenő üres V-pozíció, • : nem megjelenő (tartomány végén engedélyezett) V-pozíció, nagybetű (I, U) lebegő szegmentum, ⟨U⟩ nem megjelenő lebegő szegmentum).

(28) Nem nyitótövek egyes számú birtokos alakjai

(a) mássalhangzóvégű tövek

	Tő	ÁBJ	Személyjelölő	Rag	Alak
Tő.	l a p •			(b a n / ...)	lap
E/1.	l a p □		m •		lapom
E/2.			d •		lapod
T/2.			t o k •		lapotok
T/1.	l a p •		U n k •		lapunk
T/3.	l a p •	l •	U k •		lapjuk
E/3.		l ž	□		lapjában
„-”		l □	•		lapja

(b) nyílt magánhangzóra végződő tövek

	Tô	ÁBJ	Személyjelölő	Rag	Alak
Tő.	f a •			(b a n / ...)	fű
E/1.	f a □		m •		fám
E/2.			d •		fád
T/2.			t o k •		fátok
T/1.			⟨U⟩ n k •		fánk
T/3.	f a □	I •	U k •		fájuk
E/3.		I ž	□		fájában
„-”		I □	•		fája

(29) Nyitótövek egyes számú birtokos alakjai

	Tô	ÁBJ	Személyjelölő	Rag	Alak
Tô	h a l •			(b a n / ...)	hal
E/1.	h a l □		m •		halam
E/2.			d •		halad
T/2.			t o k •		halatok
T/1.	h a l •		U n k •		halunk
T/3.	h a l •		U k •		haluk
E/3.	h a l □		□		halában
„-”			•		hala

A fenti elemzések vizsgálhatók morfofonológiai illetve morfológiai szempontból. **Morfofonológiai** kérdés annak vizsgálata, hogy az egyes morfémák végén milyen jelenségek játszódnak le. Ebből a szempontból az elemzés egységes. Feltételezve az 1. és 2.1. pontokban leírt fonológiai folyamatokat (melyekről fontos hangsúlyozni, hogy univerzálisak, azaz sok nyelvből származó általánosítás révén alakultak ki): a morféma-

alternánsok kiválasztásában két információ játszik szerepet: (i) a morféma **fonológiai** reprezentációja, mely állandó, azaz független attól a pozíciótól, melyben a morféma megjelenik, és (ii) a következő pozícióban álló morféma **morfofonológiai** tulajdonsága, nevezetesen az, hogy szintetikus vagy analitikus toldalékolású (a szuperanalitikus státuszt itt figyelmen kívül hagyjuk). Az (i) témakörrel foglalkoztunk az eddigiekben, itt a (ii)-ben említett analitikus-szintetikus felosztásról szólnunk. Említettük, hogy egy morféma végén álló üres elem megjelenése attól függ, hogy a morféma után mi áll; három eset lehetséges: (a) szintetikus toldalék, (b) analitikus toldalék, (c) szóvég (vagy ami ezzel egyenértékű, szuperanalitikus – azaz nem nyújtó – toldalék). Az alábbi a mássalhangzó után illetve különböző magánhangzó után álló üres elemek viselkedését összegzi az (a-c) esetekben:

(30) Megjelenik-e az üres mag az adott határok előtt, az adott szegmentumok után?

Toldaléktípus Tővég	(a) szintetikus megj.-e? repr. alak	(b) analitikus megj.-e? repr. alak	(c) szóvég megj.-e? repr. alak
i után ¹⁵	nem i • i	nem i •] i	nem i •] _ω i
C után	igen C □ a, e ¹⁶	nem C •] -	nem C •] _ω -
a/e után	igen a □ á, é	igen a □] á, é	nem a •] _ω a, e
o/ö után	igen o □ ó, ő	igen o □] ó, ő	igen o □] _ω ó, ő

A fenti táblázatból számunkra csak a 2. és a 3. sor érdekes, hiszen ezek azok az esetek, melyekben az üres mag megjelenése valóban érzékeny az (a-c) határookra; a két sor közötti különbség az analitikus morfémák előtt jelentkezik: az üres V-pozíció mássalhangzó után nem jelenik meg, viszont a hosszú nyílt magánhangzó megtartja a hosszúságát. Az 1. és a 4. sor az *i* ill. az *o, ö* magánhangzóknak a *tő* ill. *szó* végén való megjelenésére vonatkozó fonotaktikai megszorításoknak engedelmeskedik. Felmerül az a kérdés, hogy egy morféma analitikus-szintetikus volta és morfológiai státusza között van-e kapcsolat. A válasz: igen, viszont ennek vizsgálata előtt tekintsük át a többes számú birtokos alakokat. Az alábbi táblázatban a tővek típusa szerint csoportosítottuk az adatokat, E/3. alakban hiszen, az ÁBJ morféma megjelenése többes számban csak a tőtől függ, és nem függ a szám-személytől.

¹⁵Többszótagos tőben.
¹⁶Nem nyitótőveknél *o, e, ő*.

(31)

	Tő	ÁBJ	TBJ	Személyjelölő	Rag	Alak
C végű tő	l a p •	I □	i	m/d/tOk/⟨U⟩nk/ ⟨U⟩k/ •	(b a n / ...)	lapjai
nyitótő	h a l □					halai
rövidülő tő	ny a • r □					nyarai
v-tő	l o v □					lovai
a-tő	f a □	I □				fái
u-tő	k a p u					kapui
i-tő	m o z i					mozijai

A fenti táblázat jól mutatja, hogy – az ÁBJ megjelenésének feltételeitől eltekintve – a többes számú alakok is a szokásos sémát követik. Analiticitási szempontból az ÁBJ morféma mindig analitikus, a többes birtokjelölő és a személyjelölők mindig szintetikusak a ragok pedig két lehetséges kivételtől eltekintve (*-t* tárgyrag, *-on/en/ön* esetrag) mindig analitikusak. Az itt nem szereplő egyéb főnévi inflexiók toldalékok (pl. *-é* birtokjelölő és az *-ék* familiáris többes) szintén analitikusak (ld. pl. *nyáré, lóé, bokoré, *nyaré, *lové, *bokré*) és nyújtók (azaz nem szuperanalitikusak, pl. *fűé, Bartáék*). A kizárólag az *-é* birtokjelölő után járuló *-i* többesítőről empirikus módszerrel nem tudjuk eldönteni, hogy analitikus-e, feltételezhető, hogy a fenti *-i* TBJ-hez hasonlóan szintetikus. Az alábbi ábra a főnévi inflexiók toldalékolást sémáját mutatja, eltekintve az imént említett három toldaléktól (ezek egyéb szempontból is egyedi jellegzetességeket mutatnak: a familiáris többes szemantikailag szelektálhatja a tövet, a másik kettő pedig itérálható). A szögletes zárójelek a határookra, a zárójelek a morféma választhatóságára utalnak, ami azt is jelenti, hogy ha egy morféma nem szerepel, akkor az általa megszbott analiticitás sem érvényes (ld. pl. a nyitótövek ÁBJ alakjait).

(32) Tő (| ÁBJ (Többes bj.) (Személyj.) (| Esetrag) l_o
 Analitikus S z i n t e t i k u s Analitikus¹⁷

A fenti sémából két általánosítás tehető. Az egyik: nem állhat egymás után két analitikus morféma. A szintetikus morféma állhatnak egymásután, azonban ez csak a többes számú birtokos alakokra vonatkozik, ahol a TBJ és a személyjelölő egymás után áll. Mivel úgy tűnik, hogy a TBJ morféma – a V-tövek kivételével – megköveteli az ÁBJ-t, tartható az az állítás, mely tendenciaként a főnévi inflexiók folyamatokra az alábbi morfofonológiai templátumot feltételezi.

¹⁷A már említett tárgyrag és szuperesszívuszi rag általában szintetikusán viselkednek (pl. *nyárat, lovát, bokrot, lovon, bokron, de *nyágron*), de produktív használatukban analitikus tulajdonságokat mutatnak; a tárgyrag néha eltér bonyolult mássalhangzókapcsolatokat (*Köln-t, gör-lt, fájl-t, firnt, Mein-t, pénz-t, régenst* stb.); míg a szuperesszívuszi toldalék státusza is meginog, annak a megszorításnak a fényében, mely tiltja a V+ középső V magánhangzókapcsolatokat levezetett környezetben.

- (33) **Morfofonológiai templátum:** a tő utáni inflexió három morféma pozícióból áll, ezek sorrendben: analitikus + szintetikus + analitikus.

Nyilvánvaló, hogy a nem birtokos alakok *-k* többesszám morfémája szintetikus. Ennélfogva a szintetikus templátum-pozícióba kell kerülnie. Ha azonban a birtokos alak kerül többesszámba, ezt a pozíciót a személyjelölőnek kell elfoglalnia, így konfliktus támad, mivel a (33) szabály csak egy morfémát enged ebbe a pozícióba. A konfliktus a (33) megsértésén keresztül oldódik meg, mely kétféleképpen történhet, de mindkettő feloldásnak van analógiás párja más toldalékkapcsolatokkal. Az egyik lehetőség, hogy marad mindkét morféma, és a szintetikus pozícióba kerülnek a szintetikus tárgyrag mintájára (mely mint esetrag a leghátul kell, hogy álljon: *lapomat*). Ez a lehetőség produktívan csak nyelvjárási alakként él (*ökrömek, ökrödek, ökrünkek, ökrötökek*), azonban létezik egy személyes névmási alak, mely ezt a mintát követi: *enyémek* (= *enyéim*). A másik lehetőség, mely a valóban produktív minta, az *-é* morféma és többesítőjének használatát terjeszti ki. Tekinthejük úgy ezt az *-i* többesszám morfémát, mint a birtokos alakbeli TBJ morféma másik használatát; ekkor – mivel az előző csak az *é* analitikus morféma után állhat – kötelező egy analitikus morfémának szerepelnie, melyre „rátelepszik”, ez a morféma az analitikus ÁBJ morféma lesz (hiszen analitikus + szintetikus szekvencia (33) szerint csak így képzelhető el. Ezáltal magyarázatot nyer az a tény is, hogy – a V-tövek kivételével – miért kötelező a többes számú birtokos alakok *mindegyikében* az ÁBJ morféma.

IRODALOM

- Harris, J. 1990: Segmental complexity and phonological government, *Phonology* 7, 255–300.
- Kaye, J. 1995: Derivations and interfaces, in J. Durand–F. Katamba szerk.: *Frontiers of phonology*, London, Longman, 289–332.
- Kaye, J.–J. Lowenstam–J.-R. Vergnaud 1985: The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government, *Phonology Yearbook* 2, 305–28.
- Kaye, J.–J. Lowenstam–J.-R. Vergnaud 1990: Constituent structure and government in phonology, *Phonology* 7, 193–231.
- Kornai, A. 1991: Hungarian vowel harmony, in I. Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian 3: Structures and Arguments*, Szeged, JATE.
- Melcsuk I.: A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről, *Magyar Nyelv* 61/3, 264–275.
- Melcsuk I.: A magyar főnévragozás egy újabb modellje, *Magyar Nyelv* 64/2, 176–192.
- Nádasdy, Á.–P. Siptár 1994: A magánhangzók, in F. Kiefer szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 42–182.
- Ritter, N. 1995: The role of universal grammar in phonology: a government phonology approach to Hungarian, unpublished PhD dissertation, New York University.
- Vago, R. M. 1980: *The Sound Pattern of Hungarian*, Washington D. C., Georgetown University Press.

MIÉRT NEM ZÖNGÉSEDIK A [h]?

SZIGETVÁRI PÉTER

ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék/ELTE Elméleti Nyelvészet Program

There is a minute detail of the phonology of Hungarian which seems negligible at first glance, but persistently annoys phonologists concerned with voicing assimilation: the question of why the segment [h] (or rather its non-prevocalic allophone, [x]) fails to get voiced when followed by a voiced obstruent. It does not become voiced despite the fact that it does itself trigger regressive voicing assimilation, thus it participates in the game typical of obstruents only. I will show that although the target, [x] is an obstruent, it is not affected by voicing because it is not plainly voiceless like other obstruents, but aspirated.

Van a magyar nyelv fonológiájának egy olyan, elsőre jelentéktelennek tűnő részlete, amely azonban folyamatosan bosszantja a zöngességi hasonlással foglalkozó fonológusokat, hogy tudniillik miért nem válik a [h] (pontosabban annak nem magánhangzó előtti változata, a [x]) zöngéssé, amikor zöngés zörejhang követi. Annak ellenére nem zöngésedik ez a hang, hogy ő maga okoz visszafelé ható zöngétlenedést, tehát részt vesz ebben a csakis zörejhangokra jellemző folyamatban. Azt állítom, hogy bár a folyamat által megcélzott [x] zörejhang, mégsem zöngésedik, mert nemcsak zöngétlen, mint más zörejhangok, de aspirált is.

1. Adatok és elemzések

A címben feltett kérdésre többféle válasz adható. A fonetikus válasza például az lehetne, hogy eleve rossz a kérdés, mert a [h] zöngésedik intervokális helyzetben (*no-ha*), illetve zengőhang és magánhangzó között (*konyha*, *marha*, *málha*). A fonológus erre azt felelhetné, hogy az ilyen spontán zöngésedés őt nem érdekli, hiszen jelentésmegkülönböztető szerepe az ilyen [fi]-knak nem lesz. Az intervokális zöngésedés, beleértve a magánhangzó és zengőhang közöttit is, számtalan nyelvben felfedezhető, de sohasem hoz létre fonémikus alternációt. Példaként említhető az angol, ahol a szó szélein zöngétlenedő zörejhangok automatikusan zöngésülnek ebben a helyzetben: magánhangzók között. A másik helyzet, amikor a [h] zöngésedése szóba jöhet, a zörejhangkapcsolatokban tapasztalható regresszív zöngességi hasonulás, amikor is az első hang zöngességét a másodiké határozza meg. Közismert, hogy a magyarban két hang viselkedése okoz nehézséget ebben a folyamatban: egyfelől a [v], amely hasonul (*té[f]tan*), de nem hasonít (**ha[d]van*),¹ másfelől a [h], amely hasonít (*a[t]hat*), de nem hasonul

Megjegyzéseikért köszönettel tartozom Kálmán Lászlónak, Siptár Péternek, Törkenczy Miklósnak és Zsigri Gyulának.

¹Itt természetesen csak a standard nyelvjárásról van szó.

(**potro*[h]ba, **potro*[ʏ]ba). Ettől a két hangtól eltekintve a szabály egyértelműen elkülöníti a zörejhangokat a zengőhangoktól, csak az előbbiek vesznek részt benne bemenetként és környezetként. A bajt az okozza, hogy ha a [v]-t és [h]-t zörejhangnak tekintjük, akkor érthetetlen, hogy az előbbi miért nem hasonlít, az utóbbi miért nem hasonul, ha viszont zengőhangoknak tekintjük őket, akkor a [v] nem hasonulhatna, a [h] pedig nem hasonlíthatna. A [v] furcsaságát magyarázandó többféle elképzelés született: Kornai szerint a [v] zörejhang, de zöngéssége nem a szokásos laringális tengelyen, hanem a módtengelyen van jelölve (1994: 25k). Siptár egyfelől Vagót (1980) követve zengőhangnak tekinti, amelyet egy külön szabály zöngétlenít (1995: 45). Későbbi elemzése szerint a [v]-nek (a zengőhangokhoz hasonlóan) nincs laringális csomópontja, amelyhez a [zöngés] jegy kapcsolódhatna, így képtelen ennek a jegynek – azaz a zöngésségnek – a terjesztésére, kóda helyzetben viszont hozzárendelődik egy ilyen csomópont, és ezáltal válik a többi zörejhanghoz hasonlóvá (Siptár 1996). Zsigri (1996: 278) a Kornai-féle ábrázolásról egyfelől azt állítja, hogy önkényes, másfelől megmutatja, hogy helytelen jóslatokat is tesz: ha a [v] zörejhang, de nem zöngésíti az őt megelőző zörejhangot, mert [zöngés] jegye nem a laringális tengelyen van, akkor zöngétlennek számít, hisz Kornai egyértékű jegyeket használó modelljében a zöngétlen zörejhangoknak van egyszerre [zörej] jegyük egy üres laringális tengely kíséretében. Ennek eredményeképp a [v]-nek zöngétlenítenie kellene az őt megelőző zörejhangot, ami természetesen nem áll. Siptár (és Vago) zengő [v]-jével Zsigri azért elégedetlen, mert az alapvetően különbözően van ábrázolva, mint a többi zörejhang, holott ugyanúgy zöngétlenedik, mint azok. Azt is megjegyzi, hogy némely nyelvjárás ezt a hangot a többi zörejhanghoz hasonlóan kezeli, a [v] ezekben nem viselkedik egyénieskedő módon a zöngésségi hasonulásban, de a két nyelvjárástípus [v]-je között nincsen fonetikai különbség (1996: 274). Az ő javaslata egy új kétértékű jegy, a [\pm tűnékeny] bevezetése, amely az addigi [\pm nazális]-t helyettesíti és megkülönbözteti egyfelől a [+ tűnékeny] nem nazális zengőhangokat a [– tűnékeny] nazálisoktól, másfelől a [+ tűnékeny] [v]-t az összes többi zörejhangtól, melyek [– tűnékeny]-ek. Az így létrejövő természetes osztály tagjai ([v l r j h]) egymással és a semmivel váltakoznak – innen az elnevezés – jónéhány nyelvjárásban (1996: 278k). A [h] ellenállása a zöngésedéssel szemben összetettebb probléma, mivel tulajdonképpen nem a [h] nem zöngésedik, hanem a mássalhangzó előtti, erősödött változata, a [x].² Magát a [h]-t lehetne nem mássalhangzósnak minősíteni (pl. Siptár 1995: 44), és a zöngésedő hangok körét az igazi mássalhangzókra korlátozni, ezáltal kizárva belőle ezt a hangot. A szabály valódi bemenetként fellépő veláris [x] változatáról ezt már bajosabb elhítni. Siptár a [h] → [x] szabálynak a zöngésségi hasonulás utánra rendezését javasolja (1995: 71), azonban később elismeri, hogy posztlexikális szabályokról lévén szó ez igen önkényes megoldás (1996: 86). Zsigri

²Nem veszem figyelembe azt a sokak számára affektálnak tűnő nyelvjárást, amelyben a nem prevokális [h] kiejtését az őt megelőző magánhangzó befolyásolja, annak palatalitása vagy velaritása szerint [ç] vagy [x]. Tévesnek tartom továbbá Abondolónak azt az állítását, miszerint a bukkális változata ennek a hangnak zörejhanghoz méltóan zöngésedik a megfelelő környezetben (1988: 67).

javaslata az, hogy tekintsük az összes [x]-végű szót marginálisnak, így fonetikai idézetnek, amelyek megmenekülnek a zöngességi hasonlástól (1996: 282). Nézete szerint a kevésszámú érintett miatt ez a megoldás gazdaságosabb, mint ha a [h] különlegességét fonológiai felépítésével próbálnánk magyarázni. Még egy megoldás adódik: erőnek erejével kizárjuk a magyarban a [ɣ] hang létrejöttét (Siptár 1996: 86). Természetesen ez sem kielégítő megoldás: számos példa van arra, hogy mögöttesen nem létező hangok jöjjenek létre a zöngességi hasonlulás eredményeként. (Ilyenként említhető a magyar [d͡z], amelynek egyik forrása a zöngésülő [t͡s], vagy az orosz [d͡ʒ]-t, ami kizárólag a [t͡ʃ] zöngésedésének az eredménye lehet. Az oroszban megvan a [x] → [ɣ] folyamat is, éppen az, amit a magyarban ki akarunk zárni. Erre a kérdésre az alábbiakban még vizsgatérlek.) Amennyiben a mássalhangzó előtti [h] (pontosabban [x]) zöngésülésének a be nem következett belső tulajdonságaival és nem az öt tartalmazó szavak különösségével akarjuk magyarázni, először is valamiféle elméletünk kell hogy legyen a hangok felépítéséről. Erről az alábbiakban lesz szó.

2. A hangok ábrázolása

A hangok fonológiai modellezése terén két alapvetően különböző megközelítésmód verseng, az egyik két-, a másik egyértékű jegyekkel dolgozik. A kétértékű jegyes elméletek egy hang tulajdonságának meglétére és hiányára egyaránt tudnak utalni, egyértékű jegyek esetén viszont ez utóbbi lehetőség nem áll fenn. Az egyértékű jegyeket használó rendszer tehát jobban meg van szorítva, vele kevesebb jelenség kezelhető, ezért, ha minden más körülmény azonos, két elmélet közül értékesebb az ilyen. Amíg tehát az egyértékű jegyek elméletének tarthatatlansága be nem bizonyosodik, nincs okunk kétértékű jegyeket elfogadni. A zörejangok tipikus zöngés-zöngétlen szembenállását egy kétértékű jegyes elmélet úgy ábrázolja, hogy az előbbi felépítésében a [+ zöngés], az utóbbiában a [– zöngés] jegy szerepel. Ezzel szemben, ha rendszerünk egyértékű jegyekkel dolgozik, akkor először döntést kell hoznunk, hogy ez a jegy vajon a [zöngés] vagy a [zöngétlen] legyen. A szembenállást ezután úgy fejezhetjük ki, hogy vagy a zöngés hangba építjük bele a [zöngés] jegyet, vagy a zöngétlenbe a [zöngétlen]-t. Bármelyik megoldás mellett döntünk is, két, csak ebben a tulajdonságában különböző hang közül az egyiknek eggyel több jegye lesz a másiknál. Vagyis míg egy kétértékű keretben minden hangnak ugyanannyi jegye van, és az egyes hangok közötti különbségek csak ezeknek a jegyeknek az értékeiben van, addig az egyértékű keretben a hangok jegyeik számában is különbözhetnek. Igaz ugyan, hogy az aluljelöltségi elméletekben a mögöttes ábrázolások nem tartalmazzák az összes jegyértéket, hanem ezeknek egy része a levezetés folyamán töltődik ki, mégis a levezetés legvégén mindenképpen szerepel az ábrázolásban az összes (az adott nyelvben) létező jegy valamilyen értékkel.

3. [zöngés] vagy [zöngétlen]?

Egy egyértékű jegyrendszerben, mint láttuk, két hang szembenállását az jelzi, hogy az egyiknek van egy olyan tulajdonsága – vagyis jegye –, amilyen a másiknak nincs. A kétértékű fonológiai jegyek mindegyikére jellemző, hogy az egyik jegyérték

jelöltebb (rendkívülibb, ritkább), mint a másik. Egyértékű keretekben értelemszerűen a jelölt jegyértéknek fog megfelelni az egyértékű jegy, hiszen a szembenálló hangpár tagjai közül az lesz ennek a tulajdonságnak a szempontjából a jelöltebb, amely ezzel a jeggyel van jelölve. Annak eldöntésére, hogy a [zöngés] vagy a [zöngétlen] jegyet válasszuk ennek a különbségnek a jelölésére, több ismérv sorolható. Ha a zörejhangok nyelvekbeli előfordulását vizsgáljuk, azt találjuk, hogy zöngétlen zárhangok minden nyelvben vannak és vannak olyan nyelvek, amelyekben zöngések nincsenek is (Maddieson 1984: 26kk). A réshangok esetében nem ennyire egyértelmű az eloszlás (*op. cit.*: 47kk) – ennek esetleges okára egy lábjegyzet erejéig még visszatérek –, mégis számtalan nyelvben (pl. ógörög, latin, óangol) csak zöngétlen (és nem zöngés) réshangok vannak. Egy másik, talán még fontosabb érv a zöngétlenség jelöletlensége mellett az, hogy azokban a helyzetekben, ahol semlegesül a zöngésségi szembenállás (pl. németben, lengyelben a szó végén), mindig a zöngétlen tagját találjuk a párnak.³ Ezek szerint a [zöngés] (ezen túl [zng]) jegyet kell választanunk, kifejezve ezzel, hogy a zörejhangok között a zöngétlenek jelöletlenebbek a zöngéseknél. Kérdés ugyanakkor, hogy mi történjen a zengőhangokkal. Ezek tipikusan zöngések, viszont ha ábrázolásukba beépítjük a [zng] jegyet, akkor jelöltebbé tesszük őket a zöngétlen zengőhangoknál, amelyek jóval ritkábban fordulnak elő, és akkor is csak úgy, ha zöngés párjuk már megvan az adott rendszerben, vagyis amelyek jelöltebbek. Ha a zöngés zengőhangoknak nem része a [zng] jegy, akkor pedig vajon miért zöngések? Közismert tény, hogy a zengőhangok másféleképpen zöngések, mint a zörejhangok. Míg az előbbieknél a hangszalagok rezgése magától következik be – ez az úgynevezett spontán zöngésség –, addig egy zörejhang ejtésénél a beszédszerveknek külön erőfeszítést kell tenniük, hogy rezgésbe hozzák a hangszalagokat (vö. pl. Chomsky – Halle 1968: 300k). A [zng] jegy jelentése tehát nem az, hogy az a hang, amelyben ő részt vesz, fonetikailag zöngés, vagyis hogy rezgének a hangszalagok, hanem az, hogy a hang jelölten zöngés: tennünk kell valamit annak érdekében, hogy zöngét képezzünk. Így érthető, hogy bár zöngések a magánhangzók is, a zengőhangok is, a [zng] jegy mégis csak a zöngés zörejhangoknak a felépítésében vesz részt (vö. Hayes 1984).⁴ Nincs szükség semmilyen fonetikai megvalósítási szabályra ahhoz, hogy kiderüljön, hogy egy a zöngésség szempontjából jelöletlen zörejhang zöngétlen, míg egy ugyanilyen zengőhang vagy magánhangzó zöngés: a hangszalagok rezgése vagy ennek hiánya a hang egyéb tulajdonságaiból és az emberi

³Természetesen a magyar és hozzá hasonló zöngésségi hasonulásokban is semlegesül a szembenállás, és itt nem mindig a zöngétlen tag felé, de ennek jól kitapintható oka van: a következő zöngés zörejhang. Olyan esetről viszont nem tudok, ahol ilyen zöngés környezet nélkül is a zöngés zörejhangban semlegesülne a szembenállás.

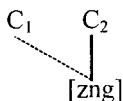
⁴Ezen a ponton a [zng] jegyet csak önkényesen lehet kizárni a nem-zörejhangok ábrázolásából. Járható út lehet az is, hogy ebben az esetben másképpen értelmezzük ezt a jegyet. Felmerül, hogy a [zng]-t tartalmazó zengőhangok nazálisak: a zörejhangok tipikusan nem nazálisak, azonkívül a nazalitás okozhatja zörejhangok zöngésedését. Találhatunk azonban érveket ez ellen az elképzelés ellen is: azt várnánk, hogy az orrhangok elvesztik nazalitásukat azokban a helyzetekben, ahol a zörejhangok zöngétlenednek, jóllehet ezt nem teszik.

beszédszervek felépítéséből magától következik, hasonlóan ahhoz, mint ahogy egy gégezárhang nem lehet nazális vagy nazalizált.

4. A zöngésségi hasonulás kifejezése

A [zng] jegy ilyesfajta meghatározása esetén nem kell a zöngésségi hasonulás környezetét a zörejhangokra korlátozni, hiszen terjedni képes [zng] jegye úgyis csak a zöngés zörejhangoknak van. A szabályt ezek szerint úgy fogalmazhatjuk meg, hogy két egymást követő⁵ mássalhangzónak közösen kell birtokolnia a [zng] jegyet; formalizálva:

(1) A [zng] feltétel

Ennek a szabálynak a jelenlegi formájában két hibája van: egyfelől az első mássalhangzóra ráterjed a [zng] jegy, akár zörejhang az, akár nem, másfelől ez a megoldás látszólag a kétértékű jegyek mellett kardoskodóknak szolgáltat érvet, mert nemcsak egy zöngés zörejhang zöngésíti az előtte levő zöngétlent (*la[b]dobó*), hanem egy zöngétlen is zöngétleníti az öt megelőző zöngést (*do[p]szóló*), és nincs [zöngétlen] jegyünk, ami terjedhetne.

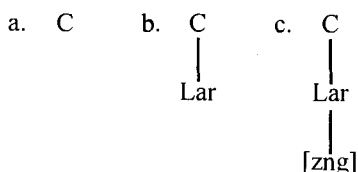
4.1. A [zng] terjedése

Az első probléma megoldására használhatjuk a fonológiai ábrázolásokban elterjedt jegygeometriát. Eszerint a jegyek nem rendezetlen halmazt alkotva kapcsolódnak az időzítési tengely hangokat képviselő csomópontjaihoz, hanem alcsomópontokba szerveződve. Ilyen alcsomópont például a hely és a laringális csomópont, az első össze-síti a képzés helyét meghatározó jegyeket, míg a másodikhoz tartoznak a zöngésségért, hehezettségért, glottalizáltságért stb. felelős jegyek. Ekkor annyit kell feltételeznünk, hogy csak a zörejhangoknak van laringális csomópontjuk – hiszen csak ezek mutatnak ilyen szembenállást. Ezért hiába terjedne rá a következő mássalhangzó [zng] jegye, nem lévén hova kapcsolódnia nem értelmeződik. Elterjedt megoldás, hogy a terjedő és kapcsolódnia akaró jegy kedvéért létrejön egy csomópont (itt például a Lar). Ennek kizárására jó megoldást kínál az alább javasolt modell. A jegygeometria kétségtelen előnye (kijelöli a jegyek természetes osztályait és az egymást kizáró jegyeket) mellett hátránya, hogy túlságosan megnöveli az ábrázolás lehetőségeit: a csomópontok gyakorlatilag

⁵Ennek a két hangnak a szótagszerkezetben elfoglalt helyének témánk szempontjából nincsen jelentősége. Hagyományos terminológia szerint az első kódában (szótagvégi mássalhangzó), a második nyitányban/kezdetben van (szótagkezdő mássalhangzó). Egy olyan keretben (mint pl. a kormányzás fonológia), amely a szóvégi mássalhangzókat nem tekinti kódában levőnek (vö. Kaye 1990), a két mássalhangzó vagy egy kóda-nyitány kapcsolatot alkot, vagy két egymást követő nyitányban vannak, amelyek között egy üres szótagmag, vagyis egy ki nem ejtett magánhangzó helye tapintható ki. A még újabb, kizárólag CV típusú szótagokat elfogadó elmélet (Lowenstamm 1996) ismét egységesen képes megfogalmazni a környezetet: egy üres V-t körbevevő két C.

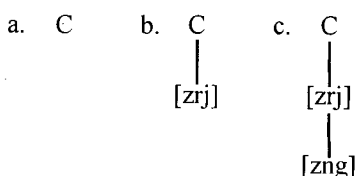
újabb jegyekként funkcionálnak, lehetővé teszik például a következő három típusú zörejhang megkülönböztetését:

(2) A zörejhangok háromféle zöngéssége

A (2a)-beli hangnak egyáltalán nincsen laringális csomópontja,⁶ a (2b)-nek van, de nem kapcsolódik hozzá semmi, a (2c)-nek viszont még [zng] jegye is van.⁷ A természetes nyelvek nem adnak okot arra, hogy ennyiféle zörejhangot megkülönböztessünk. Ha el is vetjük a jegygeometriát, a jegyeknek valamiféle rendezettségére szükség van ahhoz, hogy ki tudjuk zárni azt, hogy a [zng] jegy zengőhangokra is ráterjedjen. Elképzelhető egy olyan megoldás, amelyben a jegyek némelyike nem közvetlenül csatlakozik az időzítési tengelyhez, hanem egy másik jegyen keresztül. A még kidolgozásra váró részletek mellőzésével itt elég annyit feltételeznünk, hogy a [zng] jegy csak a [zörej] (ezentúl [zrj]) jegyhez kapcsolódva tud részt venni hangok felépítésében.⁸ Ez azt jelenti, hogy csak zörejhangoknak tud alkotórésze lenni, ami egybeesik a tapasztalatainkkal. Ezzel megoldódik a zengőhang-zörejhang szembenállás felesleges kétszeres kódolása is, azt ugyanis eddig a [zengő], [zörej] vagy [± zengő] jegy is, és a laringális csomópont megléte vagy hiánya is jelölte. A (3)-ban látható ábrák a zengőhangok (3a), a zöngétlen (3b) és a zöngés zörejhangok (3c) ábrázolásának közös részét mutatják.

(3) Képzési módok ábrázolása

Ugyan megtarthatnánk a (2)-beli ábrázolásokat és értelmezhetnénk úgy, mint a (3)-beli-eket, ez utóbbiaknak mégis vannak előnyei az előbbiekkal szemben: (i) nem tartalmaznak új elemeket a hagyományos jegyeken kívül, míg a (2)-beli modellben egyaránt

⁶Fentebb azt feltételeztük, hogy csak a zörejhangoknak van laringális csomópontjuk. Ennek itt nem mondunk ellent, hiszen egyrészt az állítás szigorúan véve nem következik semmiből, az csak egy sok – vagy talán minden – nyelvre álló megfigyelés, másrészt nem állítottuk, hogy minden zörejhangnak szükségszerűen van laringális csomópontja.

⁷A negyedik lehetőséget, a [zng] jegy csomópont nélkül, az zárja ki, hogy ez a jegy csak laringális csomóponton keresztül kapcsolódhat az időzítési tengelyhez.

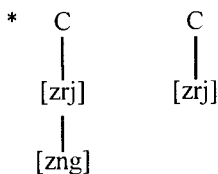
⁸Ez az egyértékű jegy csak zörejhangokban fordul elő, kétértékű megfelelője a [– zengő], a kor-mányzási fonológia h elemével azonos.

szükség van egy [\pm zengő] jegyre (vagy valamilyen megfelelőjére) és egy laringális csomópontra, (ii) nem önkényes magyarázatot ad arra, hogy miért csak a zörejhangok mutatnak zöngés-zöngétlen szembenállást, (iii) lehetetlenné teszi továbbá azt, hogy azért, hogy a terjedő [zng] jegy kapcsolódhasson a fához, létrehozzunk egy Lar csomópontot, hiszen a [zrj] jegyet ilyen okokból nem illeszthetjük bele az ábrázolásba.

4.2. A zöngétlenség terjedése

A zöngétlenedés látszólagos terjedését (*do*[p]szóló) azzal a viszonylag elterjedt módszerrel magyarázhatjuk, hogy az időzítési tengely bizonyos pozíciói vagy egyáltalán nem, vagy csak külső segítséggel köthetnek egyes jegyeket. A hagyományosan kódának nevezett pozíció tipikusan ilyen gyenge jogosítvánnyal rendelkező hely: jónéhány jegy csak úgy kötődhet hozzá, hogy ha a rákövetkező nyitányhoz is tartozik. A [zng] nyilvánvalóan ilyen jegy, ami azt jelenti, hogy a következő szerkezet nem grammatikus:

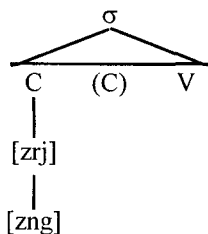
(4) Zöngés + zöngétlen zörejhang kapcsolat

A hiba – egyébként univerzálisan az – szerkezet kijavítására két út van: vagy kiterjesztjük a [zng] jegyet a következő mássalhangzóra is (ez a progresszív zöngésségi hasonulás), vagy lekapcsoljuk az elsőről (regresszív zöngésségi hasonulás). Ami tehát a zöngétlenség terjedésének tetszhet, az valójában a zöngésség jelenlétének korlátozásából fakad. Vegyük észre, hogy a nem grammatikus szerkezet mindkét mássalhangzója tartalmazza a [zrj] jegyet. Az elsőben ez elengedhetetlen, hiszen a [zng] jegy csak ezen keresztül kapcsolódhat az időzítési tengelyhez. Ezzel szemben ha a második magánhangzó nem tartalmazza a [zrj]-t, akkor semmi akadálya a szerkezetnek: vö. *ablak*, *abrak*. Meglehetősen problémát okoz, hogy független érvek szólnak amellett, hogy a magyarban a *bl*, *br* típusú mássalhangzó-kapcsolatok nem tekinthetők elágazó nyitánynak, hanem vagy két egymást követő nyitányról van itt szó, amelyek egy üres magánhangzót vesznek körül, vagy – ha elméletünk megenged ilyesmit – egy kóda-nyitány kapcsolatot alkotnak. Bármelyik változatot fogadjuk el, a lényeg az, hogy a *bl* szerkezetét tekintve nem különbözik a *bsz* típusú kapcsolatoktól, amelyekben viszont az első zörejhang zöngétlenedik. A két szerkezetet csak akkor tudjuk megkülönböztetni, ha a [zrj] jegyet bele vesszük a (4)-beli ábrázolásba, ami viszont így gyanúsán a második mássalhangzóról hiányzó [zng] jegy hiányára látszik utalni. Természetesen nem segítene az sem, ha a zengőhangok ábrázolásába felvennénk a [zng] jegyet (magyarázandó, hogy miért marad zöngés a *b* a *bl*-ben), hiszen a zöngétlen zörejhangok nem zöngésednek zengőhangok előtt: *paplan*, *apró*. A zöngésség lehetséges előfordulásának egy

másik megfogalmazása a Lombardi-féle pozitív megszorítás, amely szerint nem azokat a helyeket adjuk meg, ahol egy hang nem lehet zöngés, hanem azokat, ahol lehet (1995a: 43; Lombardi ábrájának lényegét adom a jelen keretben, nem pontos mását):

(5) A zöngéesség pozitív megszorítása

Az ábra szerint zöngés zörejh hang önállóan⁹ csak szótag elején, magánhangzó előtt állhat. A magánhangzó és a zörejh hang között lehet esetleg egy zengőhang is. Ha a [zng] jegy előfordulását a szótagszerkezettel magyarázzuk, akkor világos képünk kell legyen a szótagszerkezetről. A szóvégi mássalhangzó pozíciójáról három nézet is lehetséges (és mindegyik jelen van a mai fonológia-elméletben): (i) kódának tekintjük, (ii) szótagon kívüli (extraszillabikus), függetlenségben vagy valami hasonlóban van, (iii) nyitányt alkot, amelyet egy üres magánhangzó követ. A második megoldás túlbonyolítja szabályainkat, mert szükségessé teszi, hogy a függetlékről is nyilatkozzunk, a kóda és a nyitány mellett. Ha az első nézetet fogadjuk el, amint azt Lombardi is teszi, a megszorítás szóvégi zörejh hang zöngétlenedést jósol, ami nem történik meg. Lombardi ezért még egy helyzetet említ, ahol a laringális szembenállás fenntartható: Lar]_w (1995a: 66), azaz szó végén. De ez sem fed le minden lehetőséget, a magyarban nem szóvégi, nem szótag eleji zörejh hangok is megtarthatják zöngésségi szembenállásukat, pl. *hagyma* ~ *fityma*, *ködmön* ~ *eretnek*. A harmadik út sem járható, mert aszerint zöngés zörejh hang állhat szó végén, még akkor is, ha zöngétlen zörejh hang követi. Az adatok ennek is ellentmondanak (pl. *had*, de **ha[d]sereg*), ezért az (5)-beli pozitív megszorítást el kell vetnünk.¹⁰ Vagyis annak ellenére, hogy a zöngétlenedés (4) szerinti megfogalmazása nem kifogástalan – emlékezzünk, burkoltan utal a [zng] jegy hiányára – egyelőre nem ismeretes jobb megoldás, ezért a továbbiakban ezt fogadom el.

5. A [h] ábrázolása

Az egyértékű jegyek használatának egyik következménye a fonológiai ábrázolásokra az, hogy egy hang jelöltsége elvileg közvetlenül leolvasható az összetételéből: ha ugyanis egy jegy az adott tulajdonság jelölt voltát mutatja, akkor minél több jegy épít föl egy hangot, az annál jelöltebb. Ugyanez fordítva is igaz, minél jelöletlenebb egy hang, annál kevesebb jegy vesz részt felépítésében. A gondolatot tovább vívé oda lyu-

⁹Természetesen szótag végén is lehet zöngés zörejh hang, de csak úgy, ha zöngésségét a következő szótag nyitányában levő, szintén zöngés zörejh hang jogosítja.

¹⁰Ettől különböző és részletesebb kritika található Siptárnál (1997).

kadunk ki, hogy az igen jelöletlen hangok egyetlen jegyből is állhatnak, ami azt jelenti, hogy ez a jegy maga egy hang. Vagyis megszűnik a fonológiai jegy elvont részecske lenni, ehelyett azt mondhatjuk, hogy léteznek egyszerűbb hangok (amiket hagyományosan jegyeknek hívtunk), és ezek összetételeként kapunk bonyolultabb (jelöltebb) hangokat.¹¹ Ez a kormányzási fonológia egyik alapvető elve (vö. Harris–Lindsey 1995), amit azonban sok esetben nem vesznek teljesen komolyan (például az **L** és a **H**, vagyis a [laza hangszalagok] és [fesztes hangszalagok]¹² vagy ebben a cikkben [zng] és [heh] jegyeknek az önálló hangértékére vonatkozóan nem találni szinte semmit az irodalomban). A [h] hang fonológiai ábrázolásához először is fonetikai tulajdonságait érdemes számbavennünk. A [h] nyitánybeli változata nem zörejh hang. Ez azt jelenti, hogy nincsen [zrj] jegye, tehát zengőhangnak kell tekintenünk. Viszont korábban azt láttuk, hogy a zengőhangok jelöletlen esetben zöngések fonetikailag, a [h] azonban nem az. Ezzel kapcsolatban az is felmerül, hogy ha nincsen [zrj] jegyük, akkor hogyan ábrázoljuk a fonémikusan zöngétlen zengőhangokat. Eddig ugyanis a zöngétlen hangok tulajdonsága az volt, hogy volt [zrj] jegyük, de ahhoz nem kapcsolódott [zng] jegy. Mindkét jegy hiányát (zengőhangok és magánhangzók esetén) fonetikailag automatikusan zöngésként értelmeztük. Számtalan érv szól amellett, hogy a zöngétlen zengőhangok valójában hehezettek (ezek közül jónéhányat összefoglal Lombardi 1995b: 50kk).¹³ Tehát ezek ábrázolása a megszokott zöngés zengőhang párjukéhoz képest még egy [hehezett] (ezentúl [heh]) jegyet is tartalmaz. Így azt is kifejezzük, hogy egy zöngétlen zengőhang jelöltebb, mint egy zöngés, míg a zörejh hangoknál általában (de ld. Harrist) éppen fordított a helyzet. Ebből adódik, hogy a [h] zöngétlenségéért is a [heh] jegyet tegyük felelőssé. A [h]-nak valószínűleg nincs is egyéb jegye, hiszen képzési helye szempontjából teljesen jelöletlen (ún. debukkalizált hang, vö. Lass 1984: 113kk).¹⁴ Jóllehet elterjedt szokás a [zng] és [heh] jegyeket (vagy megfelelőiket) egyaránt a laringális csomópont-hoz kapcsolni artikulációs megfontolások alapján, az a tény, hogy a [zng] csak zörejh hangokat jellemezhet, míg a [heh] zengőhangokat is, ez ellen szól. Az itt használt keretre fordítva ez azt jelenti, hogy míg a [zng] jegy a [zrj] jegyen keresztül kapcsolódik az időzítési tengelyhez, addig a [heh] nem. Abban a kérdésben, hogy vajon közvetlenül kapcsolódik, vagy valamely más jegyen keresztül, nem tudok állást foglalni, de ez a továbbiak szempontjából nem is lényeges.

¹¹ Elméletileg elképzelhető olyan hang is, amelynek semmilyen jelölt tulajdonsága nincs, és így felépítésében egy jegy sem vesz részt. Ez azt jelenti, hogy egy olyan pozíciót is értelmezhetünk fonetikailag, amely semmilyen explicit fonológiai információt nem tartalmaz.

¹² Valójában ezt a jegyet [tág hangrés]-nek kellene nevezni, vö. Szigetvári 1996: 104.

¹³ A hagyományosan zöngés-zöngétlen szembenállást zörejh hangok esetén is lehet hehezett-hehezetlen szembenállásként értelmezni, ld. pl. Harris 1994: 133kk, Iverson–Salmons 1995.

¹⁴ A [h]-t hehezett zörejh hangként ábrázolja Kornai (1994: 25), míg Szigetvári (1996)-ban érvelek amellett, hogy a [h] a [heh] jegy önálló megtestesülése.

6. A [v] esete

Visszatérve a [v] furcsa viselkedésére (hogy hasonul, de nem hasonít) azt tapasztaljuk, hogy a magánhangzó előtti, formálisabban szótagnyitányban levő [v]-t zengőhangnak ([v]-nek), a mássalhangzó előtti, kódában vagy ki nem ejtett magánhangzó előtti viszont zörejhangnak kezelve a megfelelő eredményeket kapjuk. Ez Siptár (1996) megoldásának a lényege. Ugyanakkor nem teljesen szerencsés a formalizmus, amely a kóda pozícióban levő [v] ábrázolásába – mintegy a semmiből – bevezeti a laringális csomópontot, ezáltal zörejhanggá téve a [v]-t, amely azután már képes fogadni az öt követő mássalhangzó laringális csomópontját annak tartalmával együtt. Bármi is a megoldás a problémára,¹⁵ hogy ti. éppen a kódában, ami gyenge pozíció, történik erősödés, feltűnő, hogy a kódat mennyire elkerülik a közelítőhangok: a magyarban a [u] és a [h], az angolban a [j], [w], [h] és sok nyelvjárásában az [r],¹⁶ míg az [l] mindkét nyelvben szívesen vokalizálódik ebben a helyzetben.

7. A javaslat

A [v] különleges viselkedését magyarázó ötletet alkalmazhatjuk a [h] és [x] eloszlására is: a szótag nyitányában közelítőhang, míg, ha nem követi kiejtett magánhangzó, zörejhang allofónja jelenik meg. Az eddigi elemzések éppen ezen a ponton mondtak csütörtököt: éppen a zöngésségi hasonulásban érdektelennek hitt közelítőhang változat, a [h], zöngétlenít, míg a [x], aminek zörejhangként részt kellene venni a folyamatban, érintetlen marad. Az itt vázolt modell szerint viszont a [x] egyedülálló a zörejhangok között, amennyiben zöngétlenségét nem (csak) a [zrj] jegy meglétének és a [zng] hiányának együttese okozza, hanem a [h]-tól örökölt [heh] jegy jelenléte.¹⁷ Hogy zörejhangként mégsem zöngésedik, annak oka éppen a [heh] jegy: a magyarban a [heh] és a [zng] összeférhetetlen. Ez ugyan önkényes megállapításnak tűnhet, de a nyelvtannak ettől függetlenül is tartalmaznia kell ezt aényt, hiszen nincsenek zöngés hehezett mássalhangzók. Ezen a ponton kapóra jön az a korábbi megállapítás, miszerint a [heh] jegy, a [zng]-tól eltérően, nem a [zrj] (vagy laringális csomópont) közvetítésével kapcsolódik az időzési tengelyhez, hiszen ez utóbbi esetben a visszafelé terjedő [zng]-nek

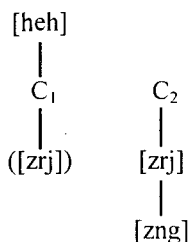
¹⁵Többen, pl. Jensen (1994) és Rennison (1996) azzal kísérleteznek, hogy a képzés módját a szótagban elfoglalt pozícióból, illetve a szótagszerkezetből vezessék le. Eszerint azt mondhatnánk, hogy ami a nyitányban zengőhang, az a kódában zörejhangként értelmeződik. Viszont ha ez a szerkezetből és nem explicit jegyek jelenlétéből következik, akkor nem tudjuk a kódabeli hangokat elkülöníteni aszerint, hogy részt vesznek-e a zöngésségi hasonulásban.

¹⁶Harris szerint a magánhangzót követő [r] nem a kódában, hanem a szótagmagban van (1994: 257kk), így ez minden nyelvjárásra igaz.

¹⁷Számtalan jel utal arra, hogy a réshangok esetén a zöngés-zöngétlen szembenállást valójában nem a [zng], hanem a [heh] jegy képviseli. Ezek között említhetjük azt az általános gyengülési folyamatot, amelyben zárhangokból ritkán, réshangokból viszont tipikusan [h] lesz (Lass 1984: 334). Fonetikai tények is alátámasztják ezt az állítást: a zöngétlen réshangok ejtésekora a hangszalagok közötti nyílás jóval szélesebb, mint a zöngétlen zárhangok esetében (Iverson – Salmons 1995: 372). Ha ez így van, az az itt vázolt elképzelést aláássa, de ennek bizonyítása a jövő feladata.

esélye lenne, hogy lekapcsolja a megelőző mássalhangzó [heh]-jét. A helyzetet a következő ábra mutatja:

(6) [x] + zöngés zörejhang kapcsolat

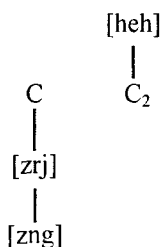

A fenti ábrában az első mássalhangzó [zrj] jegye azért van zárójelek között, mert nem foglaltunk egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy vajon ez a jegy explicite része-e a [x]-nak, vagy csak a pozíciójából fakad a benne levő zörej. Ez utóbbi esetben a [zng] terjedésének lehetetlensége egyértelmű, hiszen [zrj] jegy hiányában, amint már a zengőhangoknál láttuk, erre nincs mód. Így azonban érthetatlenné válna a kódában levő [v] zöngétlenedése, hisz annak sem lenne [zrj] jegye. Ha viszont része az ábrázolásnak a [zrj], akkor a [heh] és a [zng] összeférhetlenségére hivatkozhatunk. Az itt vázolt elemzést támasztja alá egy további jelenség az oroszból. Ebben a nyelvben a zöngésségi hasonulás a magyarhoz sokban hasonlóan működik (a szóvégi zöngétlenedéssel megfejezve), a zörejhangokat érinti, a [v] kivételesen nem zöngésít, de zöngétlenedik, a [x] esetén azonban eltérően viselkedik a két nyelv: az oroszban ez is zöngésedik. A helyzet kulcsa az, hogy az [x] az oroszban mögöttesen is jelen van és semmilyen környezetben nem alternál a [h]-val. Ezért feltehetjük, hogy nem örökli a [heh] jegyet, így – jóllehet a [heh] és a [zng] az oroszban sem fordulhat együtt elő – a [zng] rá tud terjedni a [x]-re, [ɣ]-t eredményezve.

8. További problémák

A címben feltett kérdésre talán adtam valamilyen választ, ez azonban csak félsiker addig, amíg a [h]-nak a zöngésségi hasonulásban mutatott furcsaságának a másik felére nem sikerül magyarázatot találni. Az eddigiek fényében ugyanis nem érthető, vajon miért zöngétlenedik egy zöngés zörejhang [h] előtt. A helyzetet a következő ábra mutatja:

(7) zöngés zörejhang + [h] kapcsolat

A [h]-nak úgy kellene viselkednie, mint más [zrj] nélküli zengőhangoknak: nem kellene zöngétlenítenie az őt megelőző zöngés zörejhangot. Ebben az esetben is a [heh] és [zng] jegyek összeférhetetlenségét sejthetjük okként. Az olyan nyelvekben ugyanis, amelyek nem tiltják a [zng] és a [heh] jegyek egy hangbeli együttes előfordulását, valóban nem zöngétleníti a [h] a megelőző zöngés zárhangot, hanem zöngés hehezett geminátává olvad vele össze (pl. szanszkrit /tad/ + /ha/ → [tad^h:a]). Zsigri említi, hogy a Nyitra környéki nyelvjárásban a [h] nem zöngétleníti az őt megelőző zörejhangot (1996: 279). Ehhez azt a magyarázatot fűzi, hogy szlovák hatásra ebben a nyelvjárásban mögöttesen zöngés [fi] van. Bár ez hihetően hangzik, gondot jelent az itt vázolt elképzelés számára: zöngés [fi], mint például a cseh és a szlováké, kifejezhetetlen ebben a modellben. Némileg ugyan megnyugtató, hogy a [h] és a [fi] rendkívül ritkán áll szemben nyelvekben (Ladefoged–Maddieson 1996: 326), mégis, ha a fonetikai értelmezés egyetemességének elegend akarunk tenni, ennek a két hangnak az ábrázolását nem moshatjuk egybe.

9. Összefoglaló

Azt kíséreltem meg egy egyértékű jegyeket használó fonológiai modell keretei között megmagyarázni, hogy miért nem zöngésítik a zöngés zörejhangok az őket megelőző [h], pontosabban [x] hangot. Eközben be kellett látnunk, hogy a bevett szokástól eltérően nem csoportosíthatjuk a [zng] és [heh] jegyeket egy helyre a hangot meghatározó jegyfán, mert ennek fonológiai tények ellenemondanak. El kellett vetnünk a zöngésséget pozitív szótagszerkezeti megszorítással szabályozó elképzelést, valamint a jegygeometria osztálycsomópontokat tartalmazó fáját, amely helyett alkalmasabbnak látszik egy a fonológiai jegyeket közvetlenül egymáshoz kapcsoló jegyfa. Nem sikerült ugyanakkor megnyugtatóan tisztázni, hogy miért zöngétleníti a [h] az őt megelőző zöngés zörejhangokat, valamint nehézségekbe ütközött a zöngés [fi] ábrázolása.

IRODALOM

- Abondolo, Daniel Mario 1988: *Hungarian inflectional morphology*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper & Row.
- Harris, John 1994: *English sound structure*, Oxford, Blackwell.
- Harris, John–Geoff Lindsey 1995: The elements of phonological representation, in Jacques Durand–Francis Katamba szerk.: *Frontiers of phonology: atoms, structures, derivations*, London: Longman, 34–79.
- Hayes, Bruce 1984: The phonetics and phonology of Russian voicing assimilation, in Mark Aronoff–Richard T. Oerhle szerk.: *Language sound structure: studies in*

- phonology presented to Morris Halle by his teacher and students*, Cambridge, Mass, MIT Press, 318–328.
- Iverson, Gregory K. – Joseph C. Salmons 1995: Aspiration and laryngeal representation in Germanic, *Phonology* **12/3**, 369–396.
- Jensen, Sean 1994: Is ? an element: towards a non-segmental phonology, *SOAS Working Papers in Linguistics & Phonetics* **4**, 71–78.
- Kaye, Jonathan 1990: ‘Coda’ licensing, *Phonology* **7**, 301–330.
- Kornai András 1994: *On Hungarian morphology* (Linguistica Series A, Studia et dissertationes, 14), Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Lass, Roger 1984: *Phonology: an introduction to basic concepts*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lombardi, Linda 1995a: Laryngeal neutralization and syllable wellformedness, *Natural Language & Linguistic Theory* **13/1**, 39–74.
- Lombardi, Linda 1995b: Laryngeal features and privativity, *The Linguistic Review* **12/1**, 35–59.
- Lowenstamm, Jean 1996: CV as the only syllable type, in Jacques Durand – Bernard Laks szerk.: *Current trends in phonology: Models and methods*, European Studies Research Institute, University of Salford Publications, 419–442.
- Maddieson, Ian 1984: *Patterns of sounds*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Rennison, John R 1996: Can there be empty elements? On empty heads and empty operators. A bécsi 8th International Phonology Meetingen elhangzott előadás 1996. november 3.
- Siptár Péter 1995: *A magyar mássalhangzók fonológiája* (Linguistica Series A, Studia et dissertationes, 18), Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Siptár Péter 1996: A Janus-faced Hungarian consonant, *The Even Yearbook* **2**, Budapest, ELTE, 83–96.
- Siptár Péter 1997: Voicing assimilation and devoicing processes. Fejezetvázlat, in Siptár Péter – Törkenczy Miklós (előkészületben): *The phonology of Hungarian*.
- Szigetvári Péter 1996: Laryngeal contrasts and problematic representations, *The Even Yearbook* **2**, Budapest, ELTE, 97–110.
- Vago, Robert M. 1980: *The sound pattern of Hungarian*, Washington, Georgetown University Press.
- Zsigri Gyula 1996: A zöngességi hasonulás és a tűnékeny mássalhangzók, *Néprajz és Nyelvtudomány* **37**, Szeged, JATE, 271–284.

STRUKTÚRÁK A VONZATSZERKEZETBEN

ALBERTI GÁBOR

1. Bevezető megjegyzések a thematikus elmélet(ek)ről¹

Fillmore (1968), Gruber (1965), Jackendoff (1972) és mások hatásának köszönhetően évtizedek óta lényegében konszenzus van abban a tekintetben, hogy egyes morfoszintaktikai jelenségek háttérében lexikai-szemantikai mozgatórugók rejlenek (rögtön megjegyzendő persze, hogy a szemantikai elemeket – különösen éppen kezdetben – megpróbálták szinte közvetlenül valamilyen szintaktikai elemek vagy jegyek alakjába önteni).

Illusztrációként álljon itt néhány Fillmore (1968) eredeti gondolatmenetét felidéző példa (részben Komlósy (1992: 361–362) nyomán). Cikkem céljait ezek vázlatos elemzését követően tudom majd ismertetni, mivel azok részben olyan alapkérdéseket érintenek, melyeket szükséges legalább elemi szinten előkészíteni.

- (1) a. Az öcsém betörte az ablakot.
- b. Mari betörte az ablakot.
- c. A kalapács betörte az ablakot.
- d. Az öcsém és Mari betörte az ablakot.
- e. *Az öcsém és a kalapács betörte az ablakot.
- f. Az öcsém betörte az ablakot egy kalapáccsal.
- g. Betört az ablak.
- h. A főnök betörette az ablakot az öcsémmel.
- i. A főnök betörette az ablakot egy kalapáccsal.
- j. *A főnök betörette az ablakot az öcsémmel és egy kalapáccsal.

¹E cikk alapjául a *III. konferencia a mai magyar nyelv leírásának újabb módszereiről* című szegedi rendezvényen 1997. április 16-án *Vonzatszerkezetek morfoszintaktikai megvalósulása (I. Ágens, Instrumentum és Patiens interakciójában, II. műveltető szerkezetekben)* címmel tartott előadásom szolgált. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani azoknak a résztvevőknek, akik kérdéseikkel és javaslaikkal további serkentést adtak elképzeléseim írásos kidolgozásához, külön kiemelve Laczkó Tibort és Pelyvás Pétert. A konferencián való részvételmet és a cikk megírását a Kenesei István programvezetésével működő T 17263 számú OTKA pályázat támogatta. Szeretnék továbbá utalni a körülményes eredeti cím megváltoztatására; az új cím thematikus elméletem egyik döntő vonására utal: a saussure-i **strukturáliszmusnak** az adott témakörben szokásosnál következetesebb és átfogóbb alkalmazására. Arra a megközelítésre, amit Jackendoff (1987: 380) – némileg más elméleti keretet és másfajta formális eszköztárat feltételezve – így fogalmaz meg: „... thematic relations are **not** like case-markers, that is, a system of diacritics. Rather, they are a system of **structural relations** [kiemelés tőlem]” (a thematikus szerepek nem olyanok, mint az esetjelölők, tehát nem mellékjelek egy rendszeréről van szó; a thematikus szerepek strukturális viszonyoknak egy rendszerében határozódnak meg).

Kézenfekvőnek látszik például (Chomsky 1957: 5. fejezet) az (1d) mondatot az (1a) és az (1b) mondatokból egy tisztán szintaktikai szabály segítségével levezetni, mely lényegében azonos morfoszintaktikai környezetben lévő összetevők konjugálhatóságát mondaná ki. Egy ilyen szabály speciális eseteként lehetne felírni az (1d) mondat levezetéséhez szükséges mellérendelő műveletet:

$$(2) \quad [s \text{ } [NP(Nom) \text{ } X] \text{ } [VP \text{ } Y]], [s \text{ } [NP(Nom) \text{ } X'] \text{ } [VP \text{ } Y]] \rightarrow \\ \rightarrow [s \text{ } [NP(Nom) \text{ } X \text{ és } X'] \text{ } [VP \text{ } Y]]$$

A baj ott kezdődik, hogy az iménti szabállyal az (1a,c) mondatpárból kiindulva levezethető az agrammatikus (1e) szósor is. Vajon teljesen el kell vetnünk vagy át kell fogalmaznunk a (2) szabályt? A fent megadott formula kétségtelenül vázlatos és korszerűtlen, morfoszintaktikai tartalma azonban érdemben nem látszik túlléphetőnek: nyilván (1b) és (1c) valamilyen különbsége a döntő, de ez a különbség lexikai-szemantikai természetű.

A betörési szituáció – legalábbis az (1a)-ban felidézett verzióban – három szereplő sajátos kölcsönhatásából, vagy inkább együttműködéséből áll össze. Egyikük a törést elszenvedő objektum (nevezzük **Patiensnek**²), másikuk a cselekvés végrehajtója (az **Ágens**), harmadikuk pedig az az objektum, amely feltétlenül közvetlen érintkezésbe kerül a Patienssel, és – a fizika nyelvén megfogalmazva (Komlósy 1992: 359–360) – átadja annak az Ágenstől kapott impulzusokat (ez az **Instrumentum**: az elnevezés a cselekvés intencionális vonulatára utal, a tárgyalt szereplő eszközként szolgál az Ágens számára a Patiens állapotváltozásának előidézésében).

A bevezetett elnevezések láthatólag nemcsak a tárgyalt szituáció szereplőire alkalmazhatóak, hanem egyből egy gazdag szituációosztályra. Ágens, Patiens és Instrumentum interakciójaként jellemezhetőek a következő néhány mondatban felidézett helyzetek is: *Péter megütötte a kutyát egy bottal, megszúrta Marit egy tűvel, lelőtte a nyulat egy nyílvezzővel*. A szemantikai ihletésű szereptípusok morfoszintaktikai relevanciájára utal az iménti mondatok hasonló felépítése (szintaktikai funkciók, azaz esetjelölők tekintetében). Az (1) példasor azonban rögtön szertefoszlat egy olyan hipotézist, amelynek értelmében a szemantikai eredetű szereptípusok kölcsönös megfeleltetésben állnának a (felszíni) szintaktikai funkciókkal, hiszen például nemcsak az Ágens (1a,b,d), hanem az Instrumentum (1c), de még a Patiens is (1g) kifejeződhet alanyként.

Visszatérve a mellérendelési problémához leszögezhetjük, hogy egy morfoszintaktikai szempontokból releváns osztályozása az igék által leírt szituációkban betöltendő szerepeknek (Rappaport és Levin 1988: 12) rávilágít (1a) és (1c) keresett különbségére: az alany (1a)-ban (és (1b)-ben is) Ágens, míg (1c)-ben Instrumentum. (1d)-ben egy (kéttagú) csoport játssza el az ablakbetörési szituációban az ágensi szerepet – ez még önmagában nem bizonyul a grammatikalitást sértő tényezőnek, (1e)-ben viszont az alanyi csoport szereptípusa nem egyértelmű, és ez már agrammatikalitáshoz

²A tematikus szerepek helyesírásában a *Strukturális magyar nyelvtan* mondattani kötetét (Kiefer 1992: 902) követtem.

vezet. Ágens és Instrumentum együttműködését úgy fejezhetjük ki, hogy különböző mondatrészebe helyezzük őket (1f). Adódik a sejtés, hogy minden vonzatot megjelenítő XP (általában, de nem mindig NP) frázishoz egyértelműen kell társuljon egy szereptípus, mai szóhasználatlaltal **thematikus szerep**.

Túl e konkrét jelenségen általánosabb problémák leírásában is felhasználható a thematikus szerep fogalma, amint azt két bekezdéssel ezelőtt az (1) példaszor kapcsán már érintettem. A megegyező szerep kapcsolja össze például az (1a)-beli tárgyat az (1f)-beli alannyal („az ablak, ami betörik”), vagy az (1a)-beli alanyt az (1g)-beli *-val/vel* ragos vonzattal („az öcsém, aki betöri az ablakot”). Így válik egyáltalán jogosulttá a hagyományos gyakorlata olyan grammatikai műveletek tárgyalásának, amelyek során egy-egy szereplő kifejeződésében szintaktikaifunkció-változás áll be (pl. passzvizálás, műveltetés). Nyomon követhetjük például az Ágens kifejeződésének megváltozását a műveltetés során: alanyi funkciója (1a) *-val/vel* raggal kifejezett funkcióra cserélődik, de (1j) tanúsága szerint ettől szemantikailag nem válik azonossá az (1c)-ben alanyként, (1f)-ben pedig *-val/vel* ragos vonzatként felbukkanó Instrumentummal.

Az (1) példaszor szemlélteti azt a még általánosabb jelenséget is, hogy (nagyjából) ugyanaz a szituáció sokféle morfoszintaktikai megjelenítést kaphat egyazon igető különböző vonzatkeret-változatainak képében, de a szabadság korántsem korlátlan. Alanyesetben álló *Patiens* mellett például sohasem jelenik meg tárgyi alakban az Ágens. Felvetődik tehát az az alapkérdés, hogy adott igei jelentés milyen morfoszintaktikai megjelenést nyerhet, ami végül is tartalom és forma kapcsolatának végső kérdésébe torkollik. A thematikus szerepek elmélete úgy is felfogható, mint egy erősen korlátozott szemantikai reprezentáció, amelyet társítani kell valamilyen morfoszintaktikai reprezentációval.

Az ígéretes kezdetekhez képest a modern szakirodalomban (pl. Dowty 1991, Grimshaw 1990, Jackendoff 1990, Komlósy 1992, Rappaport és Levin 1988, Parsons 1995, Williams 1994) erősen megkérdőjeleződik e szereposztályozáson alapuló korlátozott lexikai-szemantikai reprezentáció **meghatározhatósága és morfoszintaktikai relevanciája**. Miután a 2. pontban kifejtem ezen alapproblémákat, a 3. pontban felvázolok Alberti (1997) alapján egy olyan thematikus elméletet, amely reményeim szerint **meghatározható és releváns** lexikai-szemantikai reprezentációt nyújt az igei jelentések számára.

A döntő vonása a javasolt új elméletnek az, hogy az egy-egy igéhez kapcsolódó vonzathalmaz tagjai ne (látszólag) tartalmas szerepcímkeket kapjanak, hanem egy sokrétű struktúrában (de csakis az abban betöltött pozíciójuk alapján) nyerjenek „szemantikai töltést”³, a legtisztább saussure-i strukturalizmus szellemében.

A 4–5. pontban konkrét jelenségek tárgyalása révén kívánom igazolni, hogy az új elmélet absztraktsága ellenére pontosabb leírást tesz lehetővé a hagyományos szereposztályozásnál. Az egyik vizsgált terület: Ágens, Instrumentum és *Patiens* interakciójának morfoszintaktikai realizációja; a másik terület pedig a műveltetés, amelynek egy

³A találó kifejezést Laczkó Tibortól kölcsönöztem (p.c.).

nyelvfüggetlennek tartott korlátjáról (Comrie 1989) próbálok számot adni, mely megakadályozza például azt, hogy az (1h) jelentésével létezzen ilyesféle mondat: **A főnök betörette az öcsémet (az ablak tekintetében).*⁴

2. A tematikus szereposztályok meghatározhatósága és relevanciája

Az előző pont végén említett modern szakirodalom alapján egyértelműen leszögezhetjük, hogy a tematikus szereposztályozáson alapuló korlátozott lexikai-szemantikai reprezentációba vetett kezdeti remények (Fillmore 1968) hiúnak bizonyultak; miközben ugyanakkor a tematikus szerepek egyre nagyobb teret nyertek a legkülönbözőbb grammatikai kérdések tárgyalásában. A mind a mai napig gazdagon burjánzó idevágó szakirodalom⁵ és az a tény, hogy ahány szerző ír a kérdésről, annyiféle tematikus elmélet születik, két dolgot bizonyít: egyfelől a lexikai szemantika és a morfoszintaxis közötti kapcsolat leírása a nyelvtudomány egyik alapproblémája, melyről a tematikus elmélet számos érdekes összefüggést tudott feltárni, másfelől viszont a tematikus elméletkörben még a fundamentális kérdések sem dőltek el.

Kétségesnek látszik például, hogy felállítható-e az igék által leírt szituációk résztvevői számára egy olyan szereplista, amely kisszámú osztályból áll (pl. Ágens, Patiens, Instrumentum, Experiens, Kezdőpont, Végpont, Lokális stb. (Komlósy 1992: 359–361)), és minden vonzat esetében tényleg **meghatározható**, hogy melyik osztályba sorolandó. Az alábbi példák többfajta problémát is szemléltetnek:

- (3) a. The train passed the station.
a vonat elhaladt az állomás
'A vonat elhaladt az állomás mellett.'
- b. Jóska megmászta a hegyet.
- c. Ötezer forintot / Egy ötezressel fizettem.
- d. Péter emlékeztet az öcsémre.
- e. P. eladta a zongorát Marinak húszezer forintért.

⁴Jelen cikk elsősorban azoknak szól, akik rendelkeznek némi előismerettel a tematikus elmélet-családdal kapcsolatban. Folytatása a témakörben 1988-ban megkezdett kutatásaimnak (ld. Alberti 1988, 1992–1993, 1996b (magyarul), 1994, 1996a, 1996c, 1997 (angolul)). A felsorolt „személyes” háttér esetleges ismerete nyilván segít néhány e cikkben csak vázlatosan ismertetett ötlet mélyebb megértésében, mindamellett próbáltam önállóan is értelmezhető munkát nyújtani. Az *Argument Selection* című könyvben (Alberti 1997) részletesen ismertetett formális eszközrendszerrel azonban sajnos csak nagyon vázlatos képet tudok itt nyújtani, noha a megközelítemnek egyik döntő vonása az, hogy a szemantikának egy eddig kevésbé formalizált területén törekszem olyan szintű formalizmus és olyan algoritmikusan kalkulálható elemek kidolgozására, amelyek a szemantika más területein megszokottak és elvártak (Partee és mtsai 1990). Nyilván amellet sem tudok e cikkben hatékonyan érvelni, hogy az általam javasolt tematikus elmélet valóban koherens rendszerré áll össze. Arról szeretném csupán az olvasót meggyőzni, hogy új eszközökre, struktúrára, szabályokra vonatkozó javaslataim olyan elemekként jelenhetnek meg az évtizedek óta vajdó tematikus elméletkörben, amelyekben megvan az elvi lehetőség tartalom és forma kapcsolatának örök kérdéskörében előrelépést hozni.

⁵Néhány további példa: Bresnan (1994), Kamp és Rossdeutscher (1994), Pesetsky (1990), Hale és Keyser (1993), Wilkins (1988).

- f. Péter szénát rakott a szekérre.
- g. Péter megrakta a szekeret szénával.
- h. Péter lemetszett egy beteg gallyat a fáról.
- i. Péter megmetszette a fát.
- j. A számítógép/számológép/*ceruza pillanatok alatt kiszámította a szorzatot.
- k. A számítógép/*számológép/*ceruza pillanatok alatt kiszámította a ház területét.

Az állomás szerepének meghatározása (3a)-ban (Jackendoff 1987: 390) azt mutatja, hogy még a fizikai világban lejátszódó mozgások tematikus felépítése is kilóghat abból a kliséből, amely szerint egy *Patiens* mozog (*gurul A LABDA*) (esetleg egy *Ágens* akaratából (*PÉTER elgurítja a labdát*)) egy Kezdőpontból (*kiesett A KEZEMBŐL*) egy Végpontba (*beesett A KÚTBA*) egy Úton (*átment A HÍDON*) vagy egy Akadályon át (*átvág A NÁDASON*). Jackendoff a maga gazdagabb szemantikájában lokális függvények kompozíciójával tudja jellemezni az állomás tárgyalt szerepét, ily módon: VIA NEAR X. Ez nagyjából azt jelenti, hogy maga az említett állomás nem Út vagy Akadály, hanem annak egy környezete az. A tanulság az, hogy csak a helyviszonyokat kifejező tematikus osztályok száma is beláthatatlanul nagyra növelendő, ha kimerészkedünk az alapesetek köréből. Ezt példázza a hegy esete is (3b)-ben (Jackendoff (1987: 388–389) nyomán). Maga a hegy nem tekinthető Végpontnak Jóska mozgása szempontjából, hiszen nem arról van szó, hogy Jóska odamászott a hegyhez. Ehelyett az említett hegynek egy konkrét pontja, a csúcsa, jelenti a mozgás Végpontját. Nincs az az osztályozás, amelyben az ilyen eseteket is egyértelműen be lehetne sorolni.

A (3c-e) példasort Dowty (1991: 3.1–2) *Hagyományos problémák a tematikus szerepek azonosítása és vonzatok megkülönböztetésére való használata terén* című cikkrészlete nyomán írtam fel. A pénz (3c) kétféle változatában más-más szerepet tölt be, és kérdéses, hogy milyeneket. Be lehet persze vezetni újabb és újabb szereptípusokat, de igen súlyos elméleti problémaként vetődik fel ilyenkor, hogy vajon hol van a határ, s van-e határ egyáltalán. (3d)-ben az alany és a másik vonzat szerepének megkülönböztetése jelent gondot. Komlósy (1992: 360) listáján mindkét szereplő a Jellemzett (korábban **Thema**) kategóriába kerülne („nem változó tehetetlen résztvevő”), akkor viszont nincsen indok eltérő morfoszintaktikai realizációjukra. (3e)-ben is tulajdonképpen azonos Péternek és Marinak a szerepe. Hamis az a szokásos besorolás, amit a szintaxis „kedvéért” alkalmaznak, hogy Péter *Ágens*, Mari pedig Végpont (vagy más rendszerekben *Beneficiens*), ugyanis a pénz mozgását tekintve Péter a Végpont; lehet továbbá érvelni amellett, hogy mindkét tárgyalt szereplő egyben Kezdőpont is (az áru, illetve a pénz mozgása szempontjából), meg *Ágens* is. Egy ige tehát le tud írni olyan szövevényes szituációt is, amelynek különféle részfolyamataiban különféle szerepet kellene ráosztanunk ugyanarra a szereplőre.

A (3f-g) és a (3h-i) példapárok⁶ is azt illusztrálják, hogy egy-egy szereplő thematikus besorolásakor súlyos elvi problémákkal kell szembenéznünk. (3f)-ben például kézenfekvő a szénát *Patiens*nek, a szekeret pedig *Végpont*nak elemezni (Pétert pedig az ágensi szerep betöltőjének). (3g)-ben viszont úgy tűnik, hogy az Ágens (továbbra is Péter) a szekérre gyakorol hatást, így hát a szekér tölti be a *Patiens* szerepet. Ekkor viszont milyen szerepet rendelhetünk a szénához? A döntő kérdés azonban nem ez, hanem hogy megengedhető-e ugyanahhoz a szereplőhöz (például a szekérhez) kétféle szerepet rendelni. Az iménti mondatban persze ott rejlik az az előfeltételezés, hogy (3f)-ben és (3g)-ben ugyanazt a szituációt ábrázoltuk kétféleképpen a morfoszintaxisban. Lehet persze érvelni amellett, hogy két különböző szituációról van szó (például a szekér **totális behatottságát** csak (3g)-ben állítjuk), ha viszont a két szituáció egymásnak megfeleltethető (?) szereplőinek két-kétféle szerepet tulajdonítunk, akkor a szituációk vitathatatlan hasonlóságáról és rokonságáról nem adtunk számot (míg a két szituáció azonosnak tekintésével vitathatatlan különbségük mosódik el). Az iménti gondolatmenet lényege tulajdonképpen annyi, hogy szinte megoldhatatlannak látszik a megmagyarázandó nyelvi formáról tisztán leválasztani a lexikai-szemantikai tartalmat (melynek egy mozzanata a szereptípus), ami pedig a magyarázat alapjául kellene, hogy szolgáljon.

(3h)-ban az Ágens (Péter) és a *Patiens* (a gally) mellett *Végpont* helyett *Kezdőpont* (a fa) szerepel az ige által leírt szituációban. (3i)-ben ez az iménti *Kezdőpont* válik totálisan behatottá, aminek alapján amellett (is) szoktak érvelni, hogy ekkor már *Patiens*nek kell tekintenünk. A dilemma pontosan ugyanaz, mint az előbb (ami jelzi, hogy nem perifériális problémáról van szó, hanem a thematikus elmélet egyik tisztázatlan alapkérdéséről): azonosnak **tekintendő**-e a felidézett két szituáció, vagy különbözőnek; és vajon nem a morfoszintaktikai realizációból indulunk-e ki titokban (különböző szerepeket tulajdonítván ugyanahhoz a szereplőhöz), amikor éppen arról kívánunk számot adni.

(3f-i) kapcsán az is említésre érdemes, hogy (3g), illetve (3i) teljesülése esetén a másik mondatváltozat is igaz, bár azok használata bizonyos információ (esetleg tudatos) elhallgatását jelenti. Az (amúgy igazmondó) beszélőnek tehát van némi szabadsága egy helyzet nyelvi kifejezésében még az ige megválasztása után is, a megfelelő vonzatszerkezet alkalmazásával. Kérdés, hogy ez a pragmatikai szempont kifejezhető-e, kifejezendő-e a thematikus reprezentáció szintjén.

Végül a (3j-k) mondatpár (Schlesinger (1988) nyomán) azt szemlélteti, hogy az Ágens és az *Instrumentum* kategória között mintha folyamatos lenne az átmenet: egy bonyolult eszköz (ahol a bonyolultság az elvégzendő feladathoz képest ítélendő meg) már majdnem Ágensnek tekintendő (vagy legalábbis releváns a grammatikalitás szem-

⁶A példapárok a Rappaport és Levin (1988) által **lokatív alternációnak** nevezett jelenséget mutatják. A szövegben említett problémát az ő elemzésük nyomán vázoltam fel. Maga a jelenség azonban a hazai szakirodalomban is többek számára jelent kutatási kiindulópontot (Zsilka 1966, Horváth 1983, Alberti 1988).

pontjából az említett eszköz potenciális agentivitása). Megkérdőjeleződik tehát az igazi (ekvivalencia) osztályozás lehetősége, ahol egy vonzathely egyértelműen besorolandó egy osztályba.

Dowty (1991: 3.1) is megemlíti az Ágens kategóriájával kapcsolatban, hogy a szokásos ismérvek (*volitive* ‘akaratlagosságot tartalmazó’, *effective* ‘hatást kifejtő’, *initiative* ‘kezdeményező’, *agentive* ‘végrehajtó’ stb.) ritkán érvényesek egy szerepre egyszerre mind; általában tehát az agentivitas egy bizonyos mértékéről beszélhetünk egy vonzat esetében, mely együtt járhat bizonyos mértékű experiensi („pszichikai állapot hordozója” (Komlósy 1992)), instrumentális vagy egyéb jelleggel.

A szereposztályozással kapcsolatos imént vázolt **meghatározási** problémák aláásták a tematikus elmélet klasszikus felépítésének **morfoszintaktikai relevanciájába** vetett hitet. A továbblépés útját oly széles spektrumon keresik, amelynek szélső pontjai – legalábbis a szemantikához való viszonyulás tekintetében – tökéletesen ellentétesek.

A **bare theta theory** (Williams 1994, 1995) képviseli az egyik szélsőséget: e megközelítés értelmében a tematikus szerepeket pusztán címkéknek szabad tekintenünk együttjáró morfoszintaktikai jelenségszoptokon (‘pattern’), lexikai-szemantikai tartalmukra való utalás nélkül. A nyelvész feladata a ‘pattern’-eket alkotó jelenségek lehetséges kombinációinak feltárásában rejlik.

Az ellentétes póluson Jackendoff (1987, 1990, 1993) amellezt érvel, hogy számtalan magyarázatra váró jelenség sürgeti egy saját primitívumokkal és bonyolult belső struktúrával bíró konceptuális szemantika kidolgozását, amely bizonyos értelemben a „gondolat nyelvét” írná le; a tematikus szerepek e lexikai-szemantikai függvényekkel operáló gazdag rendszerben függvényyszerkezetbeli argumentumhelyekként definiálnának, tehát levezetett fogalmak lennének (ha egyáltalán szükséges nevesíteni őket). A (3a-b, e-i) példák kapcsán említett jelenségek arra utalnak, hogy a kisszámú hagyományos szereposztály helyett tényleg érdemesnek látszik egy gazdagabb kombinációs lehetőségeket kínáló rendszerben gondolkodni.

Az említett két szélsőség között elhelyezhető javaslatokat (idesorolva esetleg a tematikus elmélet klasszikus fillmore-i felépítését is) olyan **korlátozott szemantika** kidolgozására való törekvésként értelmezhetjük, amely **pontosan** annyira finom lexikai-szemantikai ábrázolást nyújt, amilyen szükséges azoknak a morfoszintaktikai jelenségeknek a magyarázatához, amelyeknek a kezelését a tematikus elméletektől elvárják.⁷

Wilkins (1988) például a jackendoffi teljes konceptuális reprezentációból a többdimenziós szereposztás lehetőségére szorítkozik. Megengedett mondjuk az, hogy a szekérhez (3f)-ben {Végpont}, míg a rokon (3g)-ben {Végpont, Patiens} szerephalmazt rendeljünk. A közös Végpont szerep kifejezi a leírt két szituáció hasonlóságát, míg a csak (3g)-ben a szekérhez társuló Patiens mozzanat utal a különbségre, tehát a totális behatottság motívumának megjelenésére.

⁷Dowty (1991: 4. pont) nyújt áttekintést arról, hogy mik a tradicionális elvárások, és hogy hogyan lehetne a célok meghatározását egzakt alapokra helyezni.

Mások abból indulnak ki, hogy a morfoszintaxis számára maguk a tartalmas szereposztályok nem érdekesek, csupán a vonzatszerkezeten belüli viszonyrendszere a vonzatoknak, ami lényegében valamilyen hierarchia, amit meg kell feleltetni egy morfoszintaktikai hierarchiának (ez utóbbi nagyjából így fest: alany, tárgy, egyéb grammatikai funkció). A megfeleltetés módjára és a vonzathierarchia származtatására sokféle javaslat van. Grimshaw (1990) és Bresnan – Kanerva (1989) számára Jackendoff (1972) korai tematikus hierarchiája a kiindulópont (amelynek stabil részlete a következő erőssorrend: Ágens, Experiens, Kezdő-/Végpont, Patiens). Dowty (1991) pedig az adott vonzatszerkezeten belüli vonzathierarchiát az alapján próbálja kiszámítani, hogy melyik szereplő milyen mértékben rendelkezik a **prototipikus** Ágens, illetve a prototipikus Patiens tulajdonságaival.

Az utóbb említett irányzatok tehát a fillmore-i szereposztályokkal kapcsolatban felmerült meghatározási bizonytalanságokra egy absztraktabb és még megszorítottabb lexikai-szemantikai reprezentáció keresésével reagáltak, meghirdetve azt a hipotézist, hogy a morfoszintaxis számára nem a hagyományos tematikus szerepek (teljes) tartalma a releváns, csupán az együttműködő vonzatoknak egy absztraktabb viszonyrendszerre.

A végletesen szétszóródó elképzelések mögött az elmélet alapkonstrukciójának tisztázatlansága rejlik. Ez a konstrukció a kutatás gyakorlatában erősen emlékeztet a naiv modellelméleti szemantika világképével (ld. Partee és mtsai 1990); alapelemei a következők: (i) adott egy nyelvtől független valóságos (vagy legalábbis képzeletünkben realizálódó, leírható) világ, (ii) az anyanyelvi beszélőnek van egy nyelvre vonatkozó (morfoszintaktikai) kompetenciája, és intuíciója az imént említett „valós világ” dolgainak nyelvfüggetlen megítélésére, (iii) az előző pontban említett intuíciókra támaszkodva elképzelhető egyfelől valamilyen (pszichikai realitással bírónak remélt) morfoszintaktikai, másfelől pedig egy lexikai-szemantikai (konceptuális) reprezentáció kidolgozása, tehát lényegében forma és tartalom elkülönített ábrázolása, (iv) a két reprezentáció között szisztematikus megfelelést remélünk.

A „valós világ” és az azt leíró nyelv elkülönítése olyan munkahipotézis, amely nem biztos, hogy sokáig tartható még. A nyelv alapvető tulajdonságának tartom azt (Alberti 1996c), hogy miközben reflektálunk a segítségével a világ dolgaira, a létrehozott nyelvi képződmények maguk is belépnek e világ dolgai közé, hiszen például lehet rájuk is reflektálni. Ezzel összefüggésben megkérdőjelezhető a világra vonatkozó nyelvfüggetlen intuíció léte és ábrázolhatósága. Az az elképzelés mindenképpen hiú ábrándnak bizonyult, hogy a szósorok grammatikalitásának eldöntésére hivatott intuícióhoz hasonló megbízhatóságú intuíciót találunk a nyelvfüggetlen világleírás megvalósítására. A morfoszintaktikai rendszerrel tehát nem tudunk ugyanolyan egzaktaságú „világleírás” társítani; ezért maradnak viszonylag szűk körben a teljes konceptuális-szemantikai leírásra vonatkozó törekvések (Jackendoff (1987, 1990, 1993) mellett a magyar szakirodalomban pl. Zsilka (1975, 1978, 1982)). Azt sem lehet azonban állítani, hogy semmiféle (nyelvfüggetlennek tartható) intuíciónk ne lenne a világról. A testek

mozgása és a köztük fellépő erőhatások például anélkül is léteznek, hogy beszéljünk róluk.

Összefoglalva: a világról való (nyelvfüggetlennek tekinthető) intuíció ahhoz túl homályos, hogy legyen egy teljes ábrázolata, ami egyenrangú partnere lehet egy egzakt formális szintaxisnak⁸, annál viszont azért határozottabb ez az intuíció, semhogy a leírásról és a tartalom-forma kapcsolat megragadásáról eleve lemondhatnánk. Az említett **korlátozott szemantikára** való törekvés, ami a tematikus elméletet a kezdetektől fogva jellemzi, e konfliktus megoldására tett egyfajta kísérletnek tekinthető. Elvileg nem kizárt ugyanis, hogy a morfoszintaxis számára egy ideális teljes szemantikának éppen egy olyan részleges ábrázolása a releváns, amiről való intuíciónk alapján még éppen megbízható lexikai-szemantikai reprezentáció készíthető. Ugyanakkor nem is eleve garantált, hogy a részleges ábrázolás tényleg megbízhatóbb lesz. Ezt különösen azok a kényes esetek mutatják, amikor egyazon ígető körüli vonzatszerkezet-változatokról kellene eldönteni, hogy azok más szituációkat írnak-e le, vagy ugyanazon szituációt a beszélő különböző nézőpontjai szerint.

Az általam javasolt elmélet (Alberti 1997) a valós világ filozófiai és az erről való nyelvfüggetlen intuíció pszichológiai kérdéseinek (legalábbis időleges) kirekesztésén alapul. Egy adott vonzatszerkezet lexikai-szemantikai reprezentációját ezek után maga a nyelv, de az adott nyelv egésze, szolgáltathatja; pontosabban a rokon vonzatszerkezet-változatoknak egy jól meghatározható családja. Az így előállítható reprezentáció a „valós világnak”, vagy arról való intuíciónknak, a **nyelvbe belekódolt** tükröződéseként fogható fel.

Mint az (általam javasolt tematikus elmélet kifejtésére szánt) 3. szekcióban látható lesz, e program révén olyan lexikai-szemantikai reprezentációt nyerhetünk, ami lényegében megegyezik az említett modern elméletek által feltételezett „világstruktúrákkal”, és az arra vonatkozó intuíció stabil elemeivel összevethető, s nem kerül konfliktusba. Jelentés és morfoszintaktikai realizáció társulásainak korábban nehezen magyarázható eseteit pedig új megvilágításba helyezi az a tény, hogy a „nyelvbe belekódolt” szemantikai információ olyan strukturális korlátok között jelenik meg, amelyek bizonyos torzításokkal tudják a „valóságot” tükrözni: egyes részleteket túl-, más részleteket viszont alulspecifikálva (4. pont).

A szereposztályok **meghatározási** problémájára adott válaszem tehát azon a hipotézisen alapul, hogy magába a nyelvbe bele van kódolva nagyjából az a lexikai-szemantikai struktúra, amit egyébként csak a „valóságról” alkotott bizonytalan intuíciók eredményeként szoktak felírni. Adott vonzatszerkezet struktúrája a hozzátartozó ígetőhöz társul egyéb vonzatszerkezeteknek a **családja** alapján kalkulálható ki. Például az (1) sorozat grammatikus példái hozzávetőleg a *tör* ige egy családját mutatják; egy-egy család meghatározása azonban elméletileg kidolgozott, precíz eljárásokat igényel: elméletemnek ez az egyik sarokköve.

⁸A teljes konceptuális-szemantikai ábrázolást mindig fenyegeti az a veszély, hogy csupán a nyelvi formát „fordítottuk vissza”.

Ami a lexikai-szemantikai struktúra **relevanciáját** illeti, az egyes vonzatok „sze-repe” nem más, mint az ige körüli vonzathalmazban értelmezett összetett struktúrában elfoglalt pozíciójuk, hasonlóan a vonzathierarchián alapuló thematikus elméletekhez. E struktúra kettősségét emelném még ki: van egy **relatív** részstruktúrája, ami a beszélő sajátos megítélését fejezi ki a leírt szituációval kapcsolatban, és van egy **abszolút** részstruktúrája, ami a szituáció beszélőtől független vonásait rögzíti. A két elkülönített részstruktúra oly módon függ össze, hogy a relatív részstruktúra az abszolútnak egy lehetséges oldalát mutatja meg, míg az abszolút részstruktúra nem más, mint a relatív részstruktúrákban rejlő információ összesítése. Ezzel a megközelítéssel a vonzatszerkezet-választás (3f-i) kapcsán említett pragmatikai tényezőjéről szeretnék számot adni, egyben viszont szigorúan el is különítve az igei jelentés Dowty (1991) által eseményfüggőnek (**event-dependent**) nevezett mozzanatait ettől a beszélő-függő (**speaker-dependent**) mozzanattól.

3. Új válaszok a thematikus elméletkör tisztázatlan alapkérdéseire

Ebben a pontban ismertetni szeretném a thematikus elmélet eddigiekben vázolt tisztázatlan vagy megoldatlan alapkérdéseire adott válaszaimat, amelyek a problémakör **fundamentális** jellegéből adódóan a thematikus elmélet egy új verziójának alakjában öltöttek testet, amit τ **modellnek** neveztem el (Alberti 1988, 1992–1993, 1994, 1996a-c, 1997).

Teljesnek szánt leírásra az utolsó említett munkám keretében kaptam lehetőséget. E helyütt nem lehet cél sem annak igazolása, hogy a τ modell olyan egzakt és formalizált eszköztárat kínál, amely a szemantika szóban forgó területén szokatlan, más területein viszont elvárt, sem annak bemutatása, hogy a τ modell szerves egységgé, koherens rendszerré áll össze. Cél lehet viszont az új vagy újjászervezett elemek és eszközök ismertetése, kibontva a háttérben meghúzódó sejtésekből és dilemmákból, a korábbiaknál reményeim szerint érettebb összképet nyújtva.

3.1 A rokon vonzatszerkezet-változatok családja

Ha egy jelenség válságba sodor egy elméletet, akkor ezt a jelenséget kell megtenni az új elmélet (illetve a régi elmélet új verziójának) kiindulópontjául...

Ilyen jelenség az, hogy számos ígető nagyjából (?) ugyanazt a szituációt sokféle vonzatszerkezet-változatával (továbbiakban rövid. vszv) meg tudja jeleníteni (ld. (1), (3f-g), (3h-i); Rappaport és Levin 1988). A lexikai-szemantikai és a morfoszintaktikai reprezentációs szint között nincsen tehát izomorfia – valamiféle hű leképezés, a két szint közötti kapcsolat pusztán alulspecifikáltságra való hivatkozással viszont az egyes vszv-ok által felidézett szituációk finom különbségeiről nem adunk számot. Az első feladat tehát: feltérképezni az egy ígetőhöz tartozó vszv-ok rendszerét. Megjegyzendő, hogy még a modern szakirodalom (említett) legjelesebb darabjaiban sem nagyon lépnek túl a vszv-párok vizsgálatán; párok elszigetelt vizsgálatából pedig még az sem de-

rül(het) ki, hogy milyen elvek alapján gondolják összevetendőnek éppen a szóban forgó vszv-okat.⁹

Idézzük most fel újra a *(be)tör* ige néhány vszv-át az (1) példamondatok némi átszervezésével. A példamondatok mellett feltüntettem a megjelenő vonzatok (szokásos) tematikus szerepét, a zárójelezés pedig a grammatikai funkciójukra utal <Alany, Tárgy>, egyéb sorrendben¹⁰:

(4)	a.	Betört az ablak.	<Patiens>
	b.	A kalapács / labda / letört faág betörte az ablakot.	<Ins/TE, Pat>
	c.	Péter betörte az ablakot (egy kalapáccsal).	<Ág, Pat>, Ins
	d.	Betörték az ablakot.	< –, Patiens>
		[?] Az ablak be lett törve. / [?] Az ablak betörtetett.	<Patiens>
	e.	A főnök betörette az ablakot (Péterrel / egy kalapáccsal).	<Okozó, Pat>, Ágens/Ins
	f.	Betörtették az ablakot.	< –, Patiens>

A felidézett vszv-ok rokonoknak tekinthetők abban az etimológiai értelemben, hogy ugyanannak az igetőnek (*tör*) különféle toldalékolt változatai adják a régensüket; rendszert teremteni viszont egy sajátos lexikai-szemantikai szempont alapján kívánok köztük: a bennük rejlő **információ** tetszőleges párokban való összehasonlítása alapján.

Információ-tartalmak összevetésére a logikai **implikáció** fogalma szolgál: egy q állítást implikál egy p állítás ($p \rightarrow q$), amennyiben p-nek gazdagabb az információ-tartalma; azaz ha p igaz, akkor ebben már bennfoglaltatik q igazsága is. Vszv-ok illetően összehasonlítására azonban nincsen közvetlenül mód, hiszen azok nem állítások, még ha grammatikai vázként is szerepelnek a mondatok számára. Állítást csak akkor nyerünk, ha e vázat kiegészítjük a vonzathelyeket betöltő frázisokkal, melyek a (tematikus) szerepek eljátszóira utalnak, valamint a nyelvtani idő és az aspektus jelölőivel. Magának a vszv-nak az információ-tartalma tehát nem más, mint az őt tartalmazó mondat tartalmának az imént említett tényezők tartalmával csökkentett maradványa.

Hogyan lehet azonban ezt megragadni? Valamiféle szemantikai nyelv nélkül nyilván sehogyan. Két vszv egymással való összevetésére mégis kínálkozik mód: hasonlítsuk őket össze implikáció szempontjából olyan mondatpárba belefoglalva, amelyek egyik illetve másik mondatában a fenti tényezők megfeleltethető tagjai megegyeznek, míg a meg nem feleltethető tényezőket információ-tartalom nélküli elemekkel

⁹Elvek híján például nem nyilvánvaló, hogy az angol *melt* 'olvad' a *The ice melted* 'A jég megolvadt' mondatban, míg 'olvaszt' a következőben: *Peter melted the ice* 'Péter megolvasztotta a jeget') vagy *load* 'rarak' a *Peter loaded the hay onto the wagon* 'Péter rárakta a szénát a szekérre' mondatban, míg 'megrak' a *Peter loaded the wagon with hay* 'Péter megrakta a szekeret szénával' esetében) zárójelben felidézett gyakran összevetett vszv-ainak a szintén említett magyar megfelelőit szabad-e összevetnünk. Nemleges választ sugall a pre- és szuffixumokban felbukkanó különbség, viszont a vonzatszerkezet-változás mikéntje erős hasonlóságot mutat; és ennek fényében már úgy tűnik, hogy a képzési különbségek is csupán a két nyelvnek a toldalékoláshoz való alapvetően eltérő viszonyából fakadnak.

¹⁰A jelölés később mélyebb értelmet fog nyerni.

realizáljuk. A lényeg: olyan mondatokat kell összevetni, amelyekben minden különbséget semlegesítettünk kivéve a vszv-ok keresett különbségét; a mondatok implikációs viszonyát pedig ezek után tekintsük a vszv-ok viszonyának.

Lássuk, hogyan alkalmazható a fenti „program” a (4) példasorban említett vszv-ok összevetésére, és ezen keresztül halmazuk struktúrájának feltárására! Az alkalmazás módja persze korántsem egyértelmű, és elvi, illetve gyakorlati problémáktól sem mentes. Ezek egy részére is rávilágít az alábbi elemzés.

A (4a)-ben felidézett intranszítív vszv egy törékeny (üveg-)lap által elszenvedett törésről szól. (4b) tranzitív vszv-a **ezen kívül** azt is közli, hogy a törést a lappal hevesen érintkező dolog okozza, és nem fagy vagy mondjuk anyaghiba. Az ablak betörhet valamilyen sajátos anyaghiba következtében, de ezt az esetet nem írhatjuk le a (4b)-ben bemutatott vszv segítségével: **Az anyaghiba betörte az ablakot.* (4c) újabb információval szolgál: az ablakkal érintkező objektumot egy másik szereplő mozgatta, vagy legalábbis indította útnak (itt nincsen kizárva az az eset sem, hogy a mozgató szereplőnek része az ablakkal érintkező szereplő: *Péter betörte az ablakot a bal kezével*).¹¹

Függetlenül az iménti informális szemantikai megjegyzésektől, a (4a-c) vszv-sorozatról azt lehet mondani, hogy egyre bővülő információ-tartalommal szolgálnak a tagjai. Ennek tesztelésére vszv-párokat kell mondatba foglalni, majd implikációs szempontból összevetni. A (4a,b) összevetésre például az (5a,b) mondatpár ajánlható (alant). A (4c) vszv-ot pedig a másik kettő valamelyikével az (5c) tesztmondat segítségével hasonlíthatjuk össze. Intuicióm szerint fennállnak – immár állítások között – a várt implikációs viszonyok: (5c) → (5b) → (5a); később érdekes lesz majd az is, hogy a lehetséges fordított implikációs viszonyok (pl. (5b) → (5c)) nem állnak viszont fenn.

- (5) a. Tört be már ablak a környéken.
b. Tört be már ablakot valami (vele érintkező objektum) a környéken.
c. Tört be már ablakot valaki a környéken.

Az ajánlott közös idő-aspektus szerkezet tehát: befejezett igealakra épülő múlt idejű egzisztenciális forma (Kiefer 1992: 867–9). Ennek előnye, hogy megenged pusztá főneveket a vonzathelyeken, így a szám és a determináltság – két potenciális zavaró tényező a vizsgált vszv tiszta jelentésének megítélésében – kiküszöbölhető. Az egzisztenciális forma hátránya, hogy csak valamilyen szabad határozó környezetében értelmezhető viszonylag könnyen, és egyébként is ritka, ami szintén azzal a veszéllyel jár, hogy az anyanyelvi beszélő a grammatikus mondatokat is kétesnek ítéli. Az olyan vonzathelyen, ami az összehasonlítandó vszv-oknak csupán az egyikében szerepel, a szemantikai

¹¹ Megjegyzendő, hogy a (4b) vszv alanya a szokásos besorolás szerint Instrumentum vagy Természeti erő, függően egy Ágens lététől vagy hiányától; helyett azonban azt is mondhatjuk, hogy a szóban forgó vszv neutrális marad egy további mozgató feltételezésének tekintetében. (4c)-ben Péter besorolásánál adódhat gondja egy hagyományos tematikus elméletnek: lehet, hogy Péter egy Ágens attribútumai közül csak a kezdeményezést mutatja, akarat nélkül (*véletlenül odarúg egy labdát*), szemben azzal a helyzettel, amelyben Péter tudatosan lesújt az ablakra egy kalapáccsal. Amennyiben Pétert nekilökik az ablaknak, akkor a *Péter betörte az ablakot* mondat a (4b)-beli vszv-ot tartalmazza.

szelekciós megkötésekhez (pl. Komlósy 1992: 3.5) képest megpróbáltam semmiféle többlet-információt nem szerepeltetni (*valaki, valami vele érintkező objektum*), legegyszerűbbnek tehát az általános névmások használata látszik. Végül kézenfekvő, hogy a tesztmondat **semleges** kell, hogy legyen, amin azt értem, hogy egyik összetevő sincsen fókusz, (kontrasztív) topik vagy egyéb (logikai-retorikai többletjelentést nyújtó) operátorpozícióban.

Nincsen módom az imént ajánlott tesztelési eljárást a szükségszerűség fényében feltüntetni. Ehhez olyan nyelvfüggetlen elméletre volna szükség, ahol a mondat idő- és aspektusrendszere együttes kezelést nyer az ezekkel nyilvánvalóan (ám igen szövevényes módon) összefüggő frázis-referencialitási mértékekkel, a topik-fókusz operátormezővel (ld. pl. É. Kiss 1992) stb. A minimális információt hordozó általános névmások használata sem problémamentes, ugyanis nyelvről nyelvre más az az információ, amit kötelezően kifejeznek (pl. szám, nem, 'élő' jegy).

Nem könnyű tehát megoldani azt, hogy egy mondat a vizsgálandó vszv-on kívül lehetőleg semmilyen zavaró információt ne hordozzon. Mindazonáltal szeretnék kitarítani amellett, hogy a vszv-ok ismertetett implikációs jellegű összevetése új és szignifikánsan egyszerűbb lexikai-szemantikai eljárás, mint akár egy teljes konceptuális ábrázolás, akár ennek egy részleges megvalósítása például a hagyományos szerepbesorolás révén. Ez utóbbi módszerek ugyanis mindenképpen megkövetelik **szemantikai primitívumok** önkényes megnevezését, azaz valamiféle világleírást, amelynek nyelvfüggetlen voltát nem világos, hogy miként lehetne bizonyítani. Ezzel szemben az általam javasolt eljárás csak a vszv-ok **összevetését** kívánja meg, tartalmuk bármely mozzanatának említése nélkül, tehát anélkül, hogy akár a legrészlegesebb szemantikai ábrázolásukba is bele kellene fogni. Ennél kevesebbre (kétértékű összevetésükre) azonban nyelvi elemek lexikai-szemantikai vizsgálata már aligha szorítkozhat.

Visszatérve az elemzéshez, tegyük most vizsgálatunk tárgyává az angol passzív vszv-nak megfeleltethető magyar alakokat (4d)-ben. Nem kívánok most semmi nyelvspecifikusat mondani róluk (de ld. Alberti 1996b–c, 1997), összpontosítsunk tehát információ-tartalmukra. Az érdekesség az, hogy noha a (4d) passzív vszv-ban éppúgy egyetlen Patiens vonzat nyer (explicit) morfoszintaktikai realizációt, mint az intranszítív (4a) vszv-ban, a (4d,c) viszony egészen más, mint a tárgyalt (4a,c) viszony: (4c) → (4a), míg {(4c) → (4d), (4d) → (4c)}, amit így is jelölhetünk: (4c) ↔ (4d). A (4d) vszv tehát ugyanakkora információ-tartalommal bír, mint a (4c) vszv; ami egyszersmind (4a) és (4d) egyirányú viszonyára is utal: (4d) → (4a), de fordítva nem.

Mindez természetesen nem a (4)-beli példamondatok implikációs viszonyaira utal, hanem a felidézett vszv-ok tiszta információ-tartalmára. A (4d)-hez ilyen tesztmondatot társíthatunk az eddigiek szellemében:

(5) d. Törtek már be ablakot ezen a környéken.

Ez a mondat már tényleg kölcsönös implikációs viszonyban áll (5c)-vel, és egyoldalúan implikálja (5a)-t, hiszen jelentésébe beleértendő az ablak betörését közvetlenül előidéző objektum, és az azt mozgásba hozó személy. A (4c) és a (4d) vszv ugyanazon szerepek

összjátékáról szól, a különbség csak abban áll, hogy meg kell-e (meg lehet-e) nevezni az adott vszv használata esetén a szerepek betöltőit, vagy sem.

A τ modellben egy vszv-halmaz strukturális elemzése nem közvetlenül a fenti értelemben vett implikációs viszonyon alapul, hanem egy erre épülő, **lexikai elsődlegesség** nevű reláción: egy v vszv **elsődleges** egy w vszv-hoz képest ($v[w]$), amennyiben vagy az teljesül, hogy w egyoldalúan implikálja v -t (tehát w szigorúan több információt hordoz), vagy az, hogy kölcsönösen implikálják egymást, de w -ben kevesebb vonzat kerül (explicit) kifejezésre.

Az eddigi prioritási viszonyok tehát így alakulnak: (4a) [(4b) [(4c) [(4d). Az első két reláció azt az intuíción fejezi ki, hogy egyre nagyobb (több információt hordozó) szituációt írunk le új szereplők bevonásával, míg az utolsó reláció során ugyanazon szereplők helyzete módosul egy később kifejtendő általános értelemben. A konkrét esetben például a (4c)-ben még előtérben álló Ágens (4d)-ben háttérbe szorul azáltal, hogy meg sem nevezzük, noha létéről tudunk. Lényegében arról van szó, amit az LFG-ben (Bresnan–Kanerva 1989) úgy fejeznek ki, hogy a passzivizálás során elnyomjuk az Ágenst. Vegyük észre, hogy a bevezetett lexikai elsődlegességi reláció iránya megegyezik a morfológiai vagy szintaktikai érvek alapján meghatározott szokásos derivációs iránnyal, számot adva például a passzivizálás esetében arról, hogy a kétvonzatos tranzitív alakból származtatják az egyvonzatosat, és nem fordítva (mint mondjuk a műveltetésnél). A származtatási irányról tehát szemantikai alapokon nemtriviális állításokat lehet tenni; ahol triviálisnak lenne mondható például egy pusztá vonzatszám-növekedésen alapuló reláció.

A (4e)-ben bemutatott vszv-ot tipikusan (4c)-ből szokták levezetni, **műveltetés-sel**. A lexikai elsődlegességi reláció erről számot is ad: (4c) [(4e), hiszen a következő mondat egyoldalúan implikálja az (5c) állítást (és a többi is az (5a-d) sorozatban): *Törtetett be már valaki ablakot ezen a környéken*. Végül (4e) [(4f), tekintve, hogy a *Törtettek be már ablakot ezen a környéken* tesztmondat egyenértékű (4e) iménti tesztmondatával, viszont kevesebb vonzatot jelenít meg.

Megközelítésem lényegére világít rá a (4f) vszv információ-tartalmának áttekintése: noha a szóban forgó vszv használatakor csupán egyetlen szereplő megnevezésére van lehetőségünk (éppen úgy, mint a (4a) vszv esetében), négy szereplő összjátékára utalunk: az ablak (Patiens) betört egy nekiütköző Instrumentum hatására, amelyet egy Okozó által irányított Ágens indított útnak. A τ modell alaphipotézise az, hogy ugyanazt az ígétövet (nyelvfüggő morfológiai változtatások mellett) a nyelv története folyamán egyre nagyobb/gazdagabb szituációk leírására is alkalmazzák; és ez a jelentéskiterjesztési folyamat a szinkrón nyelvéllapotban is kimutatható és relevanciával bír.¹²

¹²Ez nem jelenti azt, hogy a szinkrón nyelvéllapot alapján megállapított elsődlegességi sorrendje bizonyos vszv-oknak **szükségképpen** a tényleges etimológiai fejlődést mutatja; csupán annak egy **elméletileg lehetséges** (és tipikus) változatát. Az elemek helyét egy nyelvi rendszerben nyilván befolyásolja a történetük/származásuk, de előfordulhat átrendeződés a szinkrón állapotban.

A jelenség szerepe a nyelv életében nyilván az, hogy a lexikai egységek gyűjteménye folyamatosan igazodik a változó világ leírásának igényéhez, mint ahogy például a sakk elsajátítása során az egyes figurák egyszeri lépése helyett lassan hosszabb lépéskombinációkat vagy tipikus állásokat kezdünk elemi egységnek tekinteni.

Tekintsük most át a *szúr* és a *lő* ige néhány vszv-ának elsődlegességi viszonyait!

- (6) a. Egy szög megszúrta az abroncsot.
 b. Péter beleszúrt egy szöget az abroncsba.
 c. Péter kiszúrta az abroncsot (egy szöggel).
 d. Mari beleszúratott egy szöget az abroncsba (Péterrel).
 e. Kiszúrátták az abroncsokat.
- (7) a. Péter kilőtt egy nyilvesszőt.
 b. Péter lelőtte a nyulat egy nyilvesszővel.
 c. Lelövétték a nyulakat.

Egy hegyes tárgy véletlenül is némileg befűrődhat egy puhább anyagba (6a), de az is megnevezhető a *szúr* ige megfelelő változatának a segítségével, hogy ezt a magszituációt egy Ágens állítja elő (6b): (6a) [(6b), hiszen az implikáció egyirányú. A (6c) vszv által leírt szituációt pedig úgy kaphatjuk meg (6b)-ből, hogy a szúrásnak az abroncsra gyakorolt végzetes (totális) hatását is hozzátesszük: (6b) [(6c). A (6b) vszv által leírt szituáció egy Okozó parancsára is történhet: (6b) [(6d). A lexikai elsődlegesség relációjának jellemzéséhez érdemes megfigyelni, hogy (6c) és (6d) vszv-ai között semelyik irányban nem áll fenn elsődlegességi viszony¹³, tehát a vizsgált reláció (általánosságban) nem teljes, csupán **részbenrendezés**, néhány **összehasonlíthatatlan** vszv-párral. A (6e)-ben megjelenített passzív vszv-hoz képest viszont (egyetlen explicit vonzathelye dacára) mind a négy előző vszv lexikailag elsődleges.

A nyilvessző kilövésébe (7a) nem (szükségképpen) értendő bele az, hogy e cselekedet egy nyúl halálához vezet (7b), sem az, hogy ez parancsra történt (7c): (7a) [(7b) [(7c).

Mint említettem, a τ modell egyik újdonsága, hogy egy vszv-ban a vonzatok nem valamilyen szerepbesorolásról meglévő humán intuíció alapján kapnak jellemzést, hanem a „rokon” vszv-ok alapján. A rokonság immár megragadható a lexikai elsődlegesség fogalmára támaszkodva: véve egy v vszv-ot, egy $\{w_1, w_2, \dots, w_n\}$ halmazát vszv-oknak a v -hez tartozó **családnak** nevezünk, amennyiben valamennyi említett w_i elsődleges v -hez képest (w_i [v).

Annai már ebből is látható, hogy például a (4f) vszv-ot, ami látszólag egyetlen vonzathelyet tartalmaz, a hozzátartozó (4a-e) család oly módon jellemez, hogy kiderül: az ablak betöretése négy szereplő összjátéka. Definálható általánosságban egy v vszv-nak egy W családja szerinti **kiterjesztett vonzatszerkezete**: $\text{Ext}(v, W) = \{x : x \in W$

¹³(6c)-ben egy Okozó jelenléte nincs feltételezve, míg (6d)-ben az abroncs totális behatottságának mozzanata. Így a (6c)-beli információ több is, kevesebb is, mint a (6d)-beli.

valamelyik $w \in W$ esetén}. Így hát bár a (4f) vszv csak a *Patienst*¹⁴ tartalmazza ($v_{(4f)} = \{\text{Patienst}\}$), a kiterjesztett vonzatszerkezetébe további három szerep is beletartozik: $\text{Ext}(v_{(4f)}, \{v_{(4a)}, v_{(4b)}, v_{(4c)}, v_{(4d)}, v_{(4e)}\}) = \{\text{Pat, Ins, Ág, Okozó}\}$. Kézenfekvően adódik általánosságban egy v vszv **implicit vonzatainak** másutt nehezen megragadható fogalma: $\text{Ext}(v, W)$ és v különbségeként¹⁵, ahol v -n most e vszv (nem elliptikus mondatban) morfoszintaktikailag realizálódó vonzatait értem. A (4f) vszv-nak az Instrumentum, az Ágens és az Okozó tehát implicit vonzatai. Hasonlóképpen implicit vonzat a (6e) vszv (6a-d) szerinti kiterjesztésében is az Instrumentum (szög), az Ágens (Péter) és az Okozó (Mari). A (7c) vszv implicit vonzatai viszont csak ketten vannak, amennyiben a figyelembe vett család a (7a-b) vszv-okból áll csak: Instrumentum (nyílvessző) és Ágens (Péter). Nagyobb család figyelembe vétele esetén természetesen az Okozóra is rátalálunk.

Az iménti alponthoz bevezettük tehát a vszv-ok családjának fogalmát a lexikai elsődlegesség relációjára támaszkodva, mely reláció egyben struktúrát is nyújt a család számára. Az egyes vszv-ok jellemzése majd a hozzátartozó strukturált család(ok)on fog alapulni. E jellemzés részeként egyelőre az implicit vonzatokat tudtuk megragadni.

3.2 A központi vonzatok a vonzatszerkezetben

A passzív alakok kapcsán (pl. 4d) felmerült olyan eset, ahol két rokon vszv ugyanolyan információ-tartalommal bír (vö. (4c,d)), és ebben az értelemben ugyanazt a szituációt fejezik tehát ki kétféle formában. Más vonzathelyek realizálódnak viszont explicit, illetve implicit módon ((4d)-ben az Ágens implicit), egyes vonzatok pedig más morfoszintaktikai megjelenést nyernek ((4d)-nek az angol passzív alakra emlékeztető változatában a *Patienst* alanyi kifejezést nyer). Ez a jelenség nem magyarázható a 3.1 alponthoz ismertetett módon: azzal, hogy a nyelv úgy igazodik a világ változásaihoz, hogy ugyanazon igetővel (morfológiai és/vagy vonzatszerkezet-változás mellett) egyre gazdagabb szituációkat ír le. Vajon akkor mi lehet a magyarázata ugyanazon szituáció többféle realizálási lehetőségének?

Különböző szituációt leíró rokon vszv-ok esetében is felmerül lényegében ugyanaz a kérdés a következő észrevétel kapcsán: ha egy adott vszv-tal alkotott állító mondat igaz, akkor a hozzá képest elsődleges vszv-tal alkotott állító mondatok is igazak, köszönhetően az implikációs viszonyoknak. Nem hazudik az, aki tudatában van annak, hogy *a főnök betörtette az ablakot Péterrel* (4e), mégis **csak** annyit közöl, hogy *Péter betörtte az ablakot* (4c), vagy hogy *betört az ablak* (4a); csupán elhallgatja vagy háttérben hagyja egyes szereplők szerepét (például az Okozóét (4c)-ben, és még az Ágensét is (4a)-ban), míg másokét előtérbe helyezi ((4a)-ban a *Patienst* állapotváltozására össz-

¹⁴ A hagyományos tematikus szerepcímkeket az egyes vonzathelyek (szerepek/szereplők) megnevezésére továbbra is használom, tartalmuk jellegének megváltoztatása ellenére. A kényelmi szempontokon kívül indokolja ezt a korábbi megközelítésekkel való összevethetőség is.

¹⁵ A W családra való hivatkozás a τ modell legfrissebb változatában (Alberti 1997) megjelenő „technikai elem”, amelynek elvi jelentőségéről 3.4-ben lesz szó.

pontosul a figyelem). Teheti ezt a beszélő azért, mert egyes szereplőket lényegtelennek tart a mondanivalója szempontjából, de éppen azért is, mert el akarja terelni a figyelmet valamiről. *A labda betörte az ablakot* (4b) mondatot használja például az a fiú, aki a szóban forgó labdával focizás közben betört egy ablakot, de szeretné a felelősséget elhárítani magáról.

A tárgyalt pragmatikai-szemantikai jelenségben Dowty (1991: 5. pont) nyomán olyan beszélő-függő (**speaker-dependent**) mozzanatot láthatunk, amit nem szabad összekeverni az elemzett vszv jelentésének esemény-függő (**event-dependent**), azaz igazság-feltételesen értelmezhető mozzanatával. A szerepazonosító funkció vész el, ha például (Schlesinger (1988) szellemében) a (4b) vszv alanyát, ami megfelel a (4c) változat *-val/vel* ragos vonzatának, nem Instrumentumnak, hanem Ágensnek tartjuk, mondván: a következő mondatban az ablak betörésének képessége az adott kalapács sajátossága, függetlenül az Ágenstől: *ez a kalapács még a legvastagabb ablakot is betöri*.

A τ modell által kínált megoldás az említett pragmatikai és logikai jellegű információ-tartalom olyan explicit elkülönítésén alapul, amelyben egyszersmind a kétféle információ szoros kapcsolata is egzakt formális kezelést kap. Minden egyes vszv-hoz egy olyan kettős struktúra rendelődik, amelyben a **relatív** részstruktúra hivatott a beszélő sajátos szempontjainak a kifejezésére, míg az **abszolút** részstruktúra azt rögzíti, hogy milyen módon épültek be a nyelvbe az illető vszv által felidézett situáció „valóságos” mozzanatai; amihez gyorsan hozzá kell tenni, hogy a relatív részstruktúra sem a valóság ellenében fejez ki valamit, hanem inkább annak egy mozzanatát emeli ki (más mozzanatokat háttérben hagyva). Előrevetem, hogy az abszolút részstruktúra éppen az egyes vszv-ok által kiemelt mozzanatok összegzése egy meghatározott családon belül.

A relatív részstruktúra annak formális megfogalmazására hivatott, amit az eddigiekben így emlegettünk: előtérbe állít vagy a háttérben hagy a beszélő egyes szereplőket az ige által leírt situációban. Az első tényező nyilván az, hogy egy adott vszv-ban mely szereplők kapnak morfoszintaktikai megjelenítést (például a (4a,d,f) példamondatokban csak a *Patens*), a második tényező pedig az, hogy melyik szereplő milyen megjelenítést kap. Ez utóbbi kérdés részeként esetet, szórendet, pre- és posztpozíciókat, a finit ige és a vonzat közötti egyeztetést kell figyelembe venni.

A szereplők előtérbe helyezése azonban nem egy adott grammatikai eszközhöz kötődik (nyelvfüggetlen módon), hanem nyelvről nyelvre változik, és az adott nyelv struktúráján belül kell megtalálni a kitüntetett vonzat-megjelenítési formákat, ismét felidézve a strukturalizmus szellemét. Gazdag explicit esetrendszerrel bíró nyelvben (pl. magyar) nyilván a jelöletlen eset jelöli a preferált szereplőt, konfigurációs nyelvben (angol) a vezérlésen alapuló hierarchiában sejtethetjük a szereplők preferenciasorrendjének kifejezőjét, míg olyan nyelvben, amelyre a nyelvtani nemek kifejezett rendszere a jellemző (pl. Bantu nyelvek), az igével nemben egyeztetett vonzatok bírnak kitüntetett szereppel. Ilyen és más eszközök, illetve ezek kombinációi segítenek megmutatni a preferált szereplő(ke)t. Lényegében a szintaktikai funkciók (alany, tárgy stb.)

hagyományos fogalmának egyfajta univerzális értelmezési lehetőségéről van szó: Komlósy (1992: 368) szavával élve, mondatbeli „rangokat” fejeznek ki.

A relatív struktúra tehát egy absztrakt rendezés vonzatok között, amely az adott nyelv rendszerétől függően kap morfoszintaktikai megjelenítést. A szintaktikai funkciók iménti megközelítésében lényegében azt lehet mondani, hogy az alany és a tárgy olyan kitüntetett funkciók, amelyek a beszélő által előtérbe helyezendő szereplők kifejezésére szolgálnak, összhangban az évszázados tapasztalattal. A magyarban és az angolban ezzel a megközelítéssel megkapjuk a szokásos alanyokat és tárgyakat. **Központi vonzat hipotézis** néven fogalmaztam meg (Alberti 1997) azt az univerzális feltételezést, hogy az egyes emberi nyelvekben 2–3 olyan grammatikai funkció van, amely kitüntetett egyfelől az adott nyelv formális rendszerében értelmezhető módon, másfelől pedig abban a tekintetben, hogy a vszv-okhoz rendelhető relatív részstruktúrájának meghatározza a központi részét: egy teljes (avagy lineáris) rendezést az általuk megjelölt vonzathelyek (szereplők) között.

A (4) példaszor mellett az iménti relatív struktúrákat előlegeztem meg. Idézzünk most fel néhányat ezek közül, kiegészítve más tanulságos példákkal!

(8)	a.	Betört az ablak.	<<Patiens>, Ø>
	b.	A labda / kalapács betörte az ablakot.	<<Ins, Pat>, Ø>
	c.	Péter betörte az ablakot egy kalapáccsal.	<<Ág, Pat>, {Ins}>
	d.	?Az ablak betörtetett Péter által.	<<Patiens>, Ágens>
	e.	A főnök betörtette az ablakot Péterrel.	<<Okozó, Pat>, {Ág}>
(9)	a.	Péter beleszúrt egy szöget az abroncsba.	<<Ág, Pat>, {Végg}>
	b.	Péter kiszúrta az abroncsot (egy szöggel).	<<Ág, Végg>, {Pat}>
(10)	a.	Péter kilőtt egy nyílvevőzt a nyúlra.	<<Ág, Pat>, {Végg}>
	b.	Péter lelőtte a nyulat egy nyílvevőzével.	<<Ág, Végg>, {Pat}>
(11)	a.	Péter megajándékozta Marit egy könyvvel.	<<Ág, Ben>, {Aján}>
	b.	Péter ajándékozott Marinak egy könyvet.	<<Ág, Aján>, {Ben}>

Mint a fenti példák szemléltetik, egy adott vszv relatív részstruktúráját matematikai szempontból egy rendezett párként ábrázolom, amelynek első tagja a **központi vonzatok** lineárisan rendezett (a fentiek értelmében egy meghatározott nyelvben legfeljebb 2 vagy 3 elemű) halmaza, második tagja pedig a maradék (explicit) vonzatok (rendezetlen) halmaza. Motiválásra szorul még, hogy a központi vonzathalmazt miért tekintem **lineárisan rendezettnek**, milyen többletet jelent ez azon túl, hogy az érintett szerepeket a beszélő számára megkülönböztetett jelentőségűnek gondolom.

Aki a fenti (8e) proposíció tudatában az (amúgy igaz) (8a) állítást használja, az csak a Patiens (ablak) állapotában beálló változást kívánja közölni a hallgatóval; aki viszont a (8b) alakot használja, az az Instrumentumnak a Patiensre gyakorolt hatását állítja a középpontba (például azért, hogy elterelje a figyelmet az Ágensről, vagy azért, hogy felhívja a figyelmet az Instrumentum kiválóságára); végül aki a (8c) alakot alkalmazza, az azt hangsúlyozza, hogy a döntő mozzanat az akarattal (vagy legalábbis kez-

deményezési szereppel) bíró Ágensnek a Patiensre gyakorolt hatása, melyben az Instrumentum impulzusközvetítő szerepe mellékes. Azt állítom tehát, hogy a relatív struktúrában a központi vonzathalmaz nem pusztán egy-két szerep megkülönböztetett fontosságára utal, hanem a köztük fellépő **hatás** döntő jelentőségére (a hatás irányát jelzi a rendezés)¹⁶; ahol az egyelemű központi vonzathalmaz éppen e hatás irrelevanciáját fejezi ki, vagy – ezzel párhuzamosan – egy szereplő önmagára tett hatásának relevanciáját. Tehát (8a) használatával utalhat a beszélő arra, hogy irrelevánsnak tartja, ki törte be az ablakot és mivel, vagy esetleg arra utal, hogy magának az ablaknak a tulajdonságai predestinálták a csúnya véget: *Nem csoda, hogy betört ez a repedt ablak.*

A tárgyalt pragmatikai-szemantikai tényező is hozzájárul annak magyarázatához, hogy egy igető körül miért alakul ki sokféle vszv. Az ablak betörését például közvetlenül az Instrumentum végzi el, tehát a „fizikai valóságot” a ritkán használt (8b) fejezné ki hüen, a beszélő számára azonban a (8c) vszv által kifejezett közvetett hatás az érdekes, vagy éppen a (8e)-féle még közvetettebb hatás, hiszen az emberi világban az a döntő, hogy valaki állapotváltozást **akar** (vagy tud) előidézni, a közvetítők szinte lényegtelenek.

A (8c-d) pár, mely a magyarban régiesen hat, ám az angol passzivizálást pontosan illusztrálja, újabb tanulsággal szolgál a vonzatszerkezet beszélő-függőségének lehetőségeivel kapcsolatban. Az aktív (8c) vszv-ban a beszélő az Ágensnek a Patiensre gyakorolt hatását állítja a középpontba. A passzív (8d) változat természetesen nem egy fordított hatásirányt sugall, ami már ellentmondana a fizikai valóságnak¹⁷, mégis ellentétes olyan értelemben, hogy a Patiens vált a fontos szereplővé, és az Ágens lett a másodlagos. A passzivizálás tehát arról szól, hogy az Ágens kikerül a (beszélő számára) központi szereplők köréből.

A (9a-b) és a (10a-b) párok ugyanazt a relatív szerkezeti alternatívát szemléltetik. Az alapszituáció az, hogy egy Ágens eljuttat egy Páciens-t egy Végpontba. A beszélő középpontba állíthatja a fizikai világbeli közvetlen hatást: az Ágensnek a Patiensre gyakorolt hatását ((a) változatok). Vagy középpontba állíthatja az intencionális (Wilkins 1988) szempontból releváns hatást: az Ágens a Végponton **akar** állapotváltozást végrehajtani ((b) változatok).

¹⁶A hatásirány kiszámítása a kitüntetett szintaktikai funkciók alapján történik, nyelvtípustól függően. Az akkuzatív nyelvekben (angol, német, magyar stb.) például kételemű központi vonzathalmaz esetén az intranzitív vonzat jelöletlen esetében (nominativusban) álló vonzat referál a hatás kiindulópontjára, a jelölt esetben (akkuzativusban) álló pedig a hatás célpontjára. Egy másik kombinatorikus lehetőséget valósítanak meg a tisztán ergatív nyelvek (pl. Dyrbal; Comrie 1989): ezekben az intranzitív vonzat esetét (abszolutivuszt) kapja meg a hatás célpontját megjelenítő vonzat a tranzitív vonzatkeretben, miközben a hatás kiindulópontja ún. ergativusban áll. Vannak továbbá kevert esetrendszerű nyelvek is (Comrie 1989). Szeretnék rámutatni annak jelentőségére, hogy a τ modellben a nyelvfüggő esetrendszer világosan elválk az általa (nyelvenként másképp) realizált univerzális relatív részstruktúráról.

¹⁷Vegyük észre, hogy a (8c) értelemben nem létezik olyan vszv, amelynek a relatív struktúrájában a központi vonzathalmaz egy <Patiens, Ágens> lista volna (kb. **az ablak betörte Pétert* ‘az ablak betört, és ez hatással van Péterre’).

Mint említettem, az absztrakt relatív struktúrát a vszv-ok lexikonbeli pragmatikai-szemantikai jellemzésének ítélem, némileg hasonló szereppel, mint amilyenrel rendelkezik a **topikalizálás** nevű szintaktikai eszköz (pl. É. Kiss 1992)¹⁸. A fentiekben a struktúra elemeit interpretációval láttam el („releváns a beszélő számára egy-egy szereplő, illetve a köztük fennálló hatás”), ami a logika hagyományos eszközeivel megragadhatatlan pragmatikai tényezők esetében problémákat vethet fel. Általában is a 2. pontban **meghatározhatósági** probléma néven tárgyalt valóság-nyelv kapcsolat körültekintő kezelésre szorul a valóságra vonatkozó intuíció homályos jellege miatt. A háttérben a következő folyamat húzódik meg: a nyelvbe eredetileg valamilyen határozott jelentéssel bekerülő elemek (pl. esetjelölők, prepozíciók és névutók) sajátos szerepet kapnak a grammatika rendszerében, amit aztán olyan helyeken is elkezdene betölteni, ahol a szóban forgó elemek már nem rendelkeznek az eredeti interpretációval). E megközelítés jegyében a relatív részstruktúrát, és majd a vszv-okhoz társuló teljes lexikai-szemantikai struktúrát **kanonikus interpretációval** fogom ellátni, amin a következő értendő: a megadott interpretáció **igaz** ott, ahol az adott interpretáció értelmezhető (ahol az érintett elem még őrzi eredeti jelentését), és másutt **nincsen értelmezve**. Ami ki van zárva, az az, hogy az adott interpretáció értelmezhető valahol, de **hamis**.

Például a (8b) és (8c) mondatokkal kapcsolatban említett beszélői szándékok (az eszköz, illetve az Ágens szerepének beállítását illetően) talán nem minden konkrét helyzetben nyilvánulnak meg egyértelműen, de ahol markánsan felvetődik a beszélői nézőpont kérdése, ott az nem ellentétes az általam állítottal, és reményeim szerint az olvasó intuíciójával sem.

Az alpont végén említést érdemel még, hogy a relatív részstruktúráról univerzális tendenciákról szóló hipotéziseket lehet felállítani, melyeket az eddigi tapasztalat mellett az a kettős feladat is alátámaszt, amit a központi vonzathalmaz betölt egyfelől a beszélő nézőpontjának kifejezésében, másfelől az abszolút részstruktúra „rögzítésében” (ld. 3.3). A központi vonzathalmaz csupán egészen kivételesen üres (egy a ritka ellenpéldák közül: *hajnalodik*); ha pedig egy igének csak egyetlen vonzata van, akkor az illető vonzat központi (pl. *Péter alszik, ül, dolgozik*, ellenpélda: *Péternek befellegzett*). A legalább két vonzattal rendelkező igék központi vonzathalmazára többnyire kételemű (pl. *Péter szereti/megveri Marit, Péter bemutatja Marit Ödönnek*, ellenpl.: *Péter nyári utazásairól mesél Marinak*).

¹⁸Ennek igazolására egy érvet szeretnék bemutatni a passzivizálással kapcsolatban, amelyről megállapítottuk, hogy a Patienst emeli a figyelem középpontjába. A rugalmas szórendű magyar nyelvben, ahol explicit szintaktikai kifejezést kap a topik, ebbe a pozícióba kerül a beszélő által preferált Patiens, míg az ilyen mondatok angol megfelelőjében passzivizáláshoz kell folyamodni, amely olyan vszv-ot állít elő, amiben a Patiens kiemelt helyzetben van az Ágenshez képest (Alberti 1997): *This article has been read by three referees – Ezt a cikket három bíráló olvasta el*.

3.3 A vonzatszerkezet abszolút részstruktúrája

Mint említettem, a τ modell a hagyományos thematikus elemzésben gyakran összekeveredő pragmatikai és logikai jellegű információ-tartalom olyan explicit elkülönítésén alapul, amelyben egyszersmind a kétféle információ szoros kapcsolata is egzakt formális kezelést kap. Minden egyes vszv-hoz egy olyan kettős struktúra rendelődik, amelyben az imént ismertetett **relatív** részstruktúra hivatott a beszélő sajátos szempontjainak a kifejezésére, míg az **abszolút** részstruktúra a „valóságbeli” szituáció teljességét mutatja meg; hozzátettük, hogy a relatív részstruktúra sem a valóság ellenében fejez ki valamit, hanem inkább annak egy mozzanatát emeli ki (más mozzanatokat háttérben hagyva). Ennek szellemében az abszolút részstruktúra éppen az egyes vszv-ok által kiemelt mozzanatok összegzése egy meghatározott családon belül.

Az említett kiemelt mozzanat pedig nem más, mint a tranzitív (tehát két központi vonzatot tartalmazó) vszv-ok által jelzett szereplők közötti **hatás**. Első közelítésben egy v vszv abszolút részstruktúráját (egy hozzátartozó W család szerint, amibe most beleértem a közös igetöt is) kézenfekvő egy olyan rendezett hármasként definiálni, amelynek tagjai a következő (unáris, illetve bináris) relációk a vszv-beli vonzatok halmaza fölött: $\text{Age}(v, W)$ **negatív**, avagy **ágentív pólus** ($\text{Age}(v, W) \subset \text{Ext}(v, W)$); $\text{Pat}(v, W)$ **pozitív**, avagy **patiensi pólus** ($\text{Pat}(v, W) \subset \text{Ext}(v, W)$); $\text{Aord}(v, W)$ **abszolút sorrend** ($\text{Aord}(v, W) \subset \text{Ext}(v, W)^2$). Definíció szerint az ágentív pólusba a v vszv $\text{Ext}(v, W)$ kiterjesztésének azok az x tagjai kerülnek, amelyekre igaz, hogy a W családhoz tartozó valamelyik tranzitív vszv-ban x a relatív részstruktúra központi vonzatlistájának az első eleme (kb. a tranzitív alanyról van szó). Hasonlóképpen, a patiensi pólusba a v vszv $\text{Ext}(v, W)$ kiterjesztésének azok az y tagjai kerülnek, amelyekre igaz, hogy a W családhoz tartozó valamelyik tranzitív vszv-ban y a relatív részstruktúra központi vonzatlistájának az utolsó eleme (kb. a tranzitív tárgyról van szó). Végül az abszolút sorrend nevű bináris relációba olyan $\langle x, y \rangle$ párok kerülnek, amelyekre igaz az, hogy a W családhoz tartozó valamelyik tranzitív vszv relatív részstruktúrájában a központi vonzatlista így fest: $\langle x, \dots, y \rangle$ (x tehát az alany ott, ahol y a tárgy).

Nagyjából a következő intuíciót ragadja meg az imént vázolt definíció: egy v vszv (kiterjesztésének) x és y vonzatairól az a tény, hogy egy hozzátartozó családban van egy tranzitív vszv x -szel mint alannal és y -nal mint tárggyal, azt fejezi ki, hogy az x szerep(lő) ágentív szemantikai töltéssel bír, az y szerep(lő) patiensi töltésű; az $\langle x, y \rangle$ sorrend pedig a kettejük közötti ilyen irányú (közvetlen vagy közvetett) hatást jelzi. Az ágentív töltés attribútumait Dowtyhoz (1991) hasonlóan az okozásban, az akaratgyakorlásban, a kezdeményezésben jelölhetjük meg, míg a patiensi jelleg lényege az állapotváltozás elszenvedése, a létrejövés vagy megszűnés, illetve az, hogy egy feladat végrehajtását rajta lehet lemérni (**Incremental Theme**). Mindez a 3.2-ben vázolt kanonikus interpretációval értendő.

A (4f) passzív vszv (*betörették az ablakot*) abszolút részstruktúrájáról például a következőt tudhatjuk meg a hozzátartozó (4a-e) család alapján:

- (12) $\text{Age}(v_{(4f)}, v_{(4a-e)}) = \{\text{Okozó}, \text{Ágens}, \text{Ins}\}$
 $\text{Pat}(v_{(4f)}, v_{(4a-e)}) = \{\text{Patiens}\}$
 $\text{Aord}(v_{(4f)}, v_{(4a-e)}) = \{<\text{Okozó}, \text{Pat}>, <\text{Ág}, \text{Pat}>, <\text{Ins}, \text{Pat}>\}$

Az Okozó, az Ágens, illetve az Instrumentum agentivitását a (4e), (4c), illetve (4b) tranzitív vszv-ok jelzik rendre, és mindhárom alapján következtethetünk a Patiensre hatást gyakorol mindhárom másik szereplő.

A szűr ige (6e) vszv-nak (*kiszúrátták az abroncsokat*) abszolút részstruktúrájáról a következő derül ki a (6a-d) család alapján:

- (13) a. $\text{Age}(v_{(6e)}, v_{(6a-d)}) = \{\text{Okozó}, \text{Ágens}, \text{Ins}\}$
 b. $\text{Pat}(v_{(6a)}, v_{(6a-d)}) = \{\text{Ins}, \text{Patiens}\}$
 c. $\text{Aord}(v_{(6a)}, v_{(6a-d)}) = \{<\text{Ins}, \text{Pat}>, <\text{Ág}, \text{Ins}>, <\text{Ág}, \text{Pat}>, <\text{Okozó}, \text{Ins}>\}$
 d. $\text{Ágens} \rightarrow \text{Instrumentum} \rightarrow \text{Patiens}$

Érdekességet jelent az Instrumentum kettős jellege, ami jól tükrözi impulzusközvetítő (Komlósy 1992) szerepét. Ugyanerre a vonásra utal az abszolút sorrend relációjának a (13d)-ben bemutatott néhány láncszeme, ahol a szemléletesség kedvéért nyíllal jelöltem a relációt.

Visszatérve az általános tárgyaláshoz, most egy univerzális tételt kívánok kimondani az **abszolút sorrend** relációról, illetve közvetve a vszv-családokban felbukkanó relatív részstruktúrák változatosságát korlátozó tényezőkről: tetszőleges *v* vszv tetszőleges hozzátartozó *W* család alapján megállapított $\text{Aord}(v, W)$ abszolút sorrend relációjára fennáll az, hogy $\text{Aord}(v, W)$ részhalmaza egy szigorú lineáris rendezési relációnak¹⁹. Az emögött rejlő hipotézis az, hogy az abszolút struktúra egy szereplők közötti hatásláncolatot fejez ki – némileg részlegesen, függően a tekintetbe vett családtól. A tétel egyik nyilvánvaló következménye az, hogy ugyanahhoz a családhoz tartozó *v* és *w* tranzitív vszv-oknak nem lehet $<x, y>$, illetve $<y, x>$ központi vonzatlistája, azaz nem jelezhetnek ellentétes hatásirányt a vonzatok között. További következmény, hogy ha *u*, *v* és *w* egy családhoz tartozó tranzitív vszv-ok, akkor nem lehet a központi vonzatlistájuk rendre $<x, y>$, $<y, z>$, illetve $<z, x>$: a szereplők közötti hatás tehát továbbgyűrűzik, és nem fordul vissza.

A tematikus hierarchián alapuló elméletek (ld. 2. pont) – általában helyesen megragadva a fizikai világban tapasztalható hatásláncolatot – az eddigi elemzéseknél gazdagabb, nemcsak részleges, lineáris rendezést feltételeznek az érintett szereplők között:

¹⁹Az állítás egy különleges vszv-csoportra csak némi előkészítés után alkalmazható. Olyan vszv-ok érintettek, ahol vannak szimmetrikus szerepek; a teendő pedig ezek egybeolvasztása ekvivalencia-osztályozás segítségével. Meghatározásokkal és egyéb részletekkel Alberti (1997) szolgál.

(14) Okozó → Ágens → Instrumentum → Patiens → Végpont

Az Aord reláció megközelítésére mutatott eddigi eljárás e hatásláncolat néhány láncszeméről semmiképpen nem tud számot adni, hiszen a *betör* igének (4, 8) például nincsen se <Okozó, Ágens>, se <Ágens, Ins> központi vonzatlistájú vszv-a (**A főnök betörte Pétert (ablakilag), *Péter betörte a kalapácsot az ablakba²⁰*), a *lő* igének (7) pedig nincsen vszv-a <Patiens, Végpont> vonzatlistával (**A nyílvesző lelőtte a nyulat*). Az elkövetkezőkben szeretném bemutatni, hogy a hatáslánc státusza meghatározható úgy, hogy egyszersmind számot adunk bizonyos központi vonzatlistájú vszv-ok hiányáról is.

Az előző bekezdésben említett agrammatikus alakok világossá teszik, hogy a teljes hatáslánc elérése nem (csak) egyre nagyobb vszv-családok figyelembe vételén múlik. A megoldás kulcsa abban rejlik, hogy az adott vszv abszolút részstruktúrájának meghatározásakor a családbeli vszv-okat nem elkülönülten kell figyelembe venni, hanem a családbeli (lexikai elsődlegességen alapuló) struktúra részeként. Ismertetem most a **Lánc teszt** elnevezéssel javasolt (Alberti 1997) algoritmikus eljárás lényegét (sajnos néhány ponton nem elhanyagolható egyszerűsítésekkel).

A név arra utal, hogy az elemzendő *v* vszv abszolút részstruktúráját egy olyan *W* család alapján kell meghatározni, amelynek tagjai láncba rendezhetőek a lexikai elsődlegesség relációja szerint: $w_1 [w_2 [\dots [w_{n-1} [w_n$. Külön szerepet kap majd a lánc első tagja ($\text{Pri}(w) = w_1$), amit **primitív** vszv-ként fogok a továbbiakban említeni. Kiköthetjük az egyszerűség kedvéért, hogy a $\text{Pri}(w)$ vszv-on kívül mindegyik tranzitív kell, hogy legyen (míg maga $\text{Pri}(w)$ tetszőleges). Jelölje továbbá $\text{min}(w)$, illetve $\text{max}(w)$ egy legalább kételemű központi vonzatlistával bíró tetszőleges *w* vszv említett vonzatlistájának első, illetve utolsó tagját. Tehát ennek a *w* vszv-nak így fest a központi vonzatlistája: $\langle \text{min}(w), \dots, \text{max}(w) \rangle$. A *v* abszolút részstruktúráját ezek után a következő rendezett ötösként határozhatjuk meg: $\langle \text{Aord}(v, W), \text{Age}(v, W), \text{Pat}(v, W), \text{AG}(v, W), \text{PT}(v, W) \rangle$, rendre az alábbi elnevezésekkel: **abszolút sorrend**, **ágens pólus**, **patiensi pólus**, **szigorúan ágens pólus**, **szigorúan patiensi pólus**.

Az abszolút sorrend reláció egy olyan algoritmus segítségével kalkulálható ki, ami a *W* lánc tagjait egymás után veszi figyelembe, a primitív tagnál kezdve, és egy vonzatláncot épít (tehát lineáris rendezést telepít a vonzathelyek közé). Az építkezés kiindulópontja $\text{Pri}(w)$ relatív részstruktúrája, amit a későbbiek miatt jelölhetünk így: $\langle \text{min}(w_1), \dots, \text{max}(w_1) \rangle$, ahol *x* egybeeshet *y*-nal. A továbbiakban mindig az addig felépített vonzatláncot kell továbbfejleszteni a *W* vszv-lánc éppen tekintett w_i tagja alapján úgy, hogy a vonzatlánc elé odacsatoljuk $\text{min}(w_i)$ -t, mögé pedig odacsatoljuk $\text{max}(w_i)$ -t, illetve közülük azt, amelyik még nem csatoltatott oda a vonzatlánchoz ko-

²⁰Megemlítendő a félreértések elkerülése végett, hogy a *Péter beletörte a kalapácsot az ablakba* mondattal szemléltetett vszv irreleváns, mert nem hasonlítható össze lexikai elsődlegesség szempontjából a *betör* ige (4)-ben ismertetett vszv-aival, hiszen a szóban forgó változat az Ágens által mozgatott tárgy összetörését implikálja, ellentétben a (4) vszv-okkal, nem implikálja viszont a mozdulatlan objektum összetörését, szintén ellentétben a (4) változatokkal.

rábban. Ha a W láncban semelyik két vszv-nak nem lenne közös tagja (tehát ugyanaz a szerep), akkor ilyen vonzatlánc épülne fel:

$$(15) \quad \min(w_n) \rightarrow \min(w_{n-1}) \rightarrow \dots \rightarrow \min(w_2) \rightarrow \min(w_1) \rightarrow \dots \rightarrow \max(w_1) \rightarrow \max(w_2) \\ \rightarrow \dots \rightarrow \max(w_{n-1}) \rightarrow \max(w_n)$$

Az eljárás azon a hipotézisen alapul, hogy ha a lánc egy $\langle w_1, \dots, w_{j-1} \rangle$ kezdőszakasza egy p szituációt ír le, amelyhez az algoritmus rögtön hozzá is rendelt egy vonzatszerepek közötti hatásláncolatot, akkor a soron következő gazdagabb információ-tartalmú w_j vszv x alanyának, illetve y tárgyának a státuszát (ha új szereplők) úgy foghatjuk fel, hogy x okozza a p szituáció előállását, illetve a p szituáció fennállása/zajlása kihat y -ra.

Az ágéntív és a patiensis pólus kiszámításában nincsen új elem, illetve precízen úgy kell fogalmazni, hogy egy v vszv-nak egy W vszv-lánc szerinti pólusai megegyeznek a v -nek azon család szerinti pólusaival, amely család éppen a W lánc tagjaiból áll. A szigorú pólusokat pedig úgy kapjuk meg, hogy a pólusokból (mint halmazokból) töröljük a primitív vszv központi vonzatlistáján szereplő tagokat. A szigorúan ágéntív pólus tehát mindenképpen részhalmaza lesz az ágéntív pólusnak, és hasonlóképpen a szigorúan patiensis pólus részhalmaza lesz a patiensis pólusnak. Előrevetítem, hogy a szigorú pólusok bevezetésének jelentősége abban áll, hogy ezekről majd megfogalmazhatunk egy olyan univerzális hipotézist, miszerint ők diszjunkt (közös elem nélküli) halmazok, vagyis a szerepek többsége egyértelműen vagy az ágénsi, vagy a patiensis oldalra áll. A sima pólusoknak még lehet (egyetlen) közös tagja, mint (13a-b) mutatja.

Szemléltetésképpen számítsuk most ki a már többször is szóba került *(be)tör, szúr és lő* ige-család egy-egy gazdagabb struktúrával bíró tagjának az abszolút részstruktúráját! Az első családból a *betörtet* (16d)-ben bemutatott vszv-ának az abszolút struktúráját fogjuk meghatározni az alábbi sorrendet követő lánc alapján (amelybe magát a (16d) alakot is beleszámíthatjuk):

(16)	a.	Betört az ablak.	$\langle\langle \text{Patiens} \rangle, \emptyset \rangle$
	b.	A kalapács betörte az ablakot.	$\langle\langle \text{Ins}, \text{Pat} \rangle, \emptyset \rangle$
	c.	Péter betörte az ablakot egy kalapáccsal.	$\langle\langle \text{Ág}, \text{Pat} \rangle, \{\text{Ins}\} \rangle$
	d.	A főnök betörtette az ablakot Péterrel.	$\langle\langle \text{Okozó}, \text{Pat} \rangle, \{\text{Ág}\} \rangle$

Az intranszítív primitív vszv-hoz (16a) képest (16b)-ben új szereplőként jelenik meg az ágéntív oldalon (azaz alanyként) az Instrumentum címkével ellátott szerep(lő), tehát a vonzatlánc az eddigiek figyelembe vételét követően így fest: $\text{Ins} \rightarrow \text{Pat}$. Majd ugyancsak az ágéntív oldalon jelenik meg az Ágens, és később az Okozó; kialakul tehát a teljes hatáslánc, mely hűen tükrözi a fizikai és a szociális világképünket: $\text{Okozó} \rightarrow \text{Ágens} \rightarrow \text{Ins} \rightarrow \text{Pat}$. Az ágéntív – és egyben szigorúan ágéntív pólus – az Okozót, az Ágenst és az Instrumentumot tartalmazza (a tranzitív alanyok gyűjteményéről van szó, amely nem is tartalmaz közös elemet a primitív vszv-tal). A patiensis póluson egyedül a Patiens áll, a szigorúan patiensis pólus pedig üres, hiszen a primitív vszv egyetlen tagja éppen a

(17) Okozó << Ágens << Instr << Patients

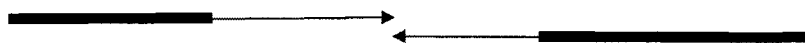
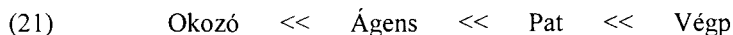

Határozzuk most meg a *szúr* ige (18d) *kiszúr*at vszv-ának az abszolút részstruktúráját a (18a-b-c-d) vszv-lánc alapján, majd a *lelövet* (20c) vszv-ét a (20a-b-c) lánc alapján!

- (18) a. Egy szög megszúrta az abroncsot. <<Pat, Végp>, \emptyset >²²
 b. Péter beleszúrt egy szöget az abroncsba. <<Ág, Pat>, {Végp}>
 c. Péter kiszúrta az abroncsot egy szöggel. <<Ág, Végp>, {Pat}>
 d. Mari kiszúratta az abroncsot Péterrel. <<Okozó, Végp>, {Ág}>

- (20) a. Péter kilőtt egy nyílvevesszőt a nyúlra. <<Ág, Pat>, {Végp}>
 b. Péter lelőtte a nyulat egy nyílvevesszővel. <<Ág, Végp>, {Pat}>
 c. A fővadász lelővett a nyulat egy nyílvevesszővel. <<Okozó, Végp>, {Pat}>

A két családban ugyanaz az abszolút sorrend alakul ki, de másképpen: a *szúr* esetében a <Patiens, Végpont> központi vonzatlistájú primitív vszv-hoz (18a) képest jelenik meg az Ágens (18b), majd az Okozó (18d) az épülő hatáslánc ágéntív pólusán, míg a *lő* esetében az <Ágens, Patiens> láncdarabhoz (20a) csatlakozik először a Végpont a patiensi póluson (20b), majd az Okozó az ágéntív póluson (20c). Megjegyzendő, hogy a (18c) vszv nem gyarapítja új taggal az épülő vonzatláncot. Ami a pólusokat illeti, az Okozó és az Ágens mindkét családban az ágéntív pólushoz tartozik, a Végpont és a

²¹A Patiens alatt már nincsen vastag nyílrész, mert nem eleme a szigorúan patiensí pólusnak (ami üres).

²²A szög szerepéhez Patiens, az abroncséhoz pedig Végpont tematikus címkét rendeltem; ugyanilyen joggal lehetne azonban rendre Instrumentum/Természeti erő, illetve Patiens címkéket javasolni. A választást a *lő* ige családjával való némi analógia indokolta, ami az összevetésüket majd megkönnyíti. Amúgy számomra a tematikus szerepek tényleg csak címkéként szolgálnak, a szerepek jellemzését az abszolút részstruktúra hordozza.

Patiens pedig a patienséhez; továbbá a *szúr* családjában a Patiens címkéjű elem az agentív pólushoz is hozzátartozik. Ugyanebben a családban az Okozó és a Patiens a szigorúan agentív pólusban vannak, míg a szigorúan patiens pólus üres; a *lő* családjában viszont csak az Okozó szigorúan agentív, míg a Végpont szigorúan patiens.

A pólusok finom különbségének elemzésével a 4. pont fog szolgálni; most néhány univerzális korlátozó szabályra szeretnék javaslatot tenni az abszolút részstruktúrával kapcsolatban.

Az **abszolút sorrend** relációról továbbra is azt állítom, hogy részhalmaza egy lineáris rendezésnek, sőt egészen ritka kivételektől eltekintve tetszőleges vszv-hoz létezik elég nagy család, amelynek alapján számolva a szóban forgó reláció már önmagában lineáris rendezés lesz, köszönhetően a Lánc tesztnek²³. Belátható a módszerek végiggondolása alapján, hogy a Lánc teszt egy W láncból kiindulva mindig teljesebb képet nyújt a vonzatok feltételezett lineáris rendezéséről, mint az alpont elején bemutatott egyszerűbb eljárás (értelemszerűen ugyanazon W lánc tagjaiból alkotott családból kiindulva). Szintén a definíciókon múlik, hogy a szigorúan agentív pólus részhalmaza (\subseteq) az agentívnek, a szigorúan patiens pólus pedig a patiensnek.

Az már a nyelvről szóló univerzális tétel²⁴, hogy a szigorúan agentív pólus és a teljes patiens pólus (tehát nemcsak a szigorúan patiens pólus) diszjunkt halmazok, és ugyanígy diszjunkt halmazokat alkot a szigorúan patiens pólus és a teljes agentív pólus. Az agentív és a patiens pólusnak legfeljebb egyetlen közös eleme lehet. Végül az abszolút sorrend rendezése szerint a szigorúan agentív pólus tetszőleges eleme megelőzi a szigorúan patiens pólus tetszőleges elemét.

A leírt struktúra tehát egy olyan hatásláncolatot ír le a szerepek között, amely hasonlatos a tematikus hierarchiákhoz (pl. Grimshaw 1990), de közvetlenül a vonzatokat rendezi; másrészt a szerepek „polarizálódnak”, agentív vagy patiens jellegük dominál (Dowty 1991). A polarizálódásból egy primitív vszv-beli szerep látszik esetlegesen kimaradni abban az értelemben, hogy agentív és patiens szerepet is be tud tölteni (azaz tranzitív alanyként és tárgyként is realizálódik egy családon belül; ld. pl. (19)), vagyis hatás célpontjának és kiindulópontjának egyaránt alkalmas. A hatásláncolathoz később csatlakozó szerepek szemantikai töltése viszont egyszer s mindenkorra eldőlt a csatlakozáskor. Itt jegyzem meg, hogy az iménti mondat pusztán a kalkulációs eljárásokra utal, nem szükségképpen egy diakrón megközelítésre; a τ modell előnyének tartom azonban, hogy készen kínál hipotézist egyrészt egy univerzális nyelvevolúciós elmélet számára, másrészt egy anyanyelv-elsajátítási elmélet számára is.

²³Egy a nagyon ritka kivételek közül: a *nyüzsög* családja (*nyüzsögnek a méhek a kertben, nyüzsög a kert a méhektől*). Tranzitív vszv-ok híján a Patiens és a Lokális közötti (analógiák alapján) feltételezhető hatásirányt (Patiens→Lokális) nem lehet adatokkal igazolni.

²⁴A tételek magyar és angol igecsaládok vizsgálatának tapasztalatain nyugszanak; azért lehet bizni univerzális érvényükben, mert az utóbbi évtizedekben felgyűlt adatokon alapuló tematikus elméletekhez hasonló a leíró erejük.

Ez utóbbi témakörbe tartozik a **thematikus heterogenitás paradoxona** (Schlesinger 1988): hogyan képes az anyanyelvét elsajátító gyermek a vonzatszerkezetek formális sajátosságainak ismeretében eljutni a kifejezett szemantikai tartalmakig, amikor éppen a leggyakoribb vonzat kifejező szintaktikai funkciók (alany és tárgy) „mögött” – láthattuk – szinte bármilyen thematikus szerep rejtőzhet. A thematikus osztályozás szemantikai relevanciájának nézőpontjából az volna a kézenfekvő, hogy például a (18c) vszv-ban megjelenő szerepek (*Péter kiszúrta az abroncsot egy szöggel*) egy ilyesféle vszv-ban öltsenek inkább testet: **Péter által kiszúrt(?) az abroncsba egy szöggel*, hiszen így a gyermek az egyes thematikus szerepek kanonikus kifejezésére szolgáló esetekből/névutókból könnyen összerakhatná a leírt szituációk szemantikai vázát (jelen esetben: Ágens egy Eszközzel behatol egy Végpontba; aminek ismeretében már csak a szűrés sajátos vonásait kellene felismerni és elsajátítani).

A τ modell azt igazolja, hogy az alanyi és tárgyi funkciókról feltételezhető pragmatikai-retorikai szerep (amit nálam a relatív részstruktúra fejez ki) nem szükségképpen tekintendő ellentétesnek a jelentést kereső anyanyelv-elsajátító gyermek érdekeivel. A szemantikai vázat jelentő kétpólusú hatáslánc ugyanis éppen a tranzitív vszv-okból kiolvasható láncszemekből épül fel.

A hatáslánc és a pólusok (kanonikus) interpretációjáról az eddigieknél részletesebben majd a 4. pontban lesz szó, ahol példákon lehet majd megvilágítani, hogy ez a struktúra milyen torzításokkal képes kifejezni a „valóságot”.

3.4 Az abszolút részstruktúra és közelítése

A 3. pontban az abszolút részstruktúra kiszámításában alkalmazott **közelítési technika** taglalására kívánok még visszatérni. A (12,13,17,19,21) pontokban mindig hivatkoztam azokra az adatokra ((strukturált) vszv-családokra) és eljárásokra, amelyek éppen alapult a megadott struktúra meghatározása. Ez az első lépés annak az általában elhanyagolt kérdésnek a tisztázásában, hogy egy vszv jellemzésekor milyen tényezőket vegyünk figyelembe, különös tekintettel arra, hogy milyen csoportosításban vizsgáljuk a rokonítható vszv-okat. Végso tisztázást az alábbi hipotézis univerzális igazoló-dása jelenthet.

Tetszőleges nyelvben tetszőleges v vszv-hoz tartozik egy olyan $\text{Abs}(v) = \langle \text{Aord}(v), \text{Age}(v), \text{Pat}(v), \text{AG}(v), \text{PT}(v) \rangle$ abszolút részstruktúra, amely teljes (lineáris) rendezést nyújt (explicit és implicit) vonzatai között (ez egy bináris reláció), továbbá ágéntív és ezen belül szigorúan ágéntív, valamint patiensi és ezen belül szigorúan patiensi pólusokba (unáris relációkba) sorolja azokat. Ez egy olyan (a szinkroniában) rögzített lexikai-szemantikai struktúra, amelyről bármely megfelelő W család alapján meghatározott, tehát ilyen értelemben adatfüggő $\text{Abs}(v, W) = \langle \text{Aord}(v, W), \text{Age}(v, W), \text{Pat}(v, W), \text{AG}(v, W), \text{PT}(v, W) \rangle$ abszolút részstruktúra **részleges információt** nyújt, abban a pontos (részhalmazokra épülő) értelmezésben, amely szerint például $\text{Aord}(v, W) \subseteq \text{Aord}(v)$, $\text{Age}(v, W) \subseteq \text{Age}(v)$ stb. Ha egy v vszv abszolút részstruktúrájának a meghatározása során újabb és újabb adatokat (családokat) veszünk figyelembe, azzal

egyre jobban közelítjük az $\text{Abs}(v)$ struktúrát, **monoton** információ-felhalmozódás mellett.

A formális hipotézis mögött az a meggyőződés rejlik, hogy a vonzatszerkezeteknek valóban van egy olyan lexikai-szemantikai váza, mint amilyent az általam javasolt struktúra kifejez, és ezt a struktúrát a rokon vszv-ok családjai hordozzák a nyelvben. Elég sok és nagy W_i családot ($i \in I$) figyelembe véve az $\cup \{\text{Abs}(v, W_i) : i \in I\}$ közelítés eléri az $\text{Abs}(v)$ struktúrát (nyelvenként talán egy-két szemantikailag átmeneti állapotban lévő esettől eltekintve), azaz a nyelv tényleg kódolja a szemantikai vázat. Ezzel az anyanyelv elsajátítójának a jelentésvázakhoz való eljutására is kész modellt nyertünk.

4. A vonzatszelekció

Egy thematikus elmélet deskriptív adekvátságának leggyakrabban használt mérceje a **vonzatszelekciós** (avagy -realizációs) **probléma** kezelése, amit például Dowty (1991) elsődlegesen döntő értékelési szempontnak javasol.

A feladat az, hogy egy szereplők közötti viszonyt leíró szemantikai (thematikus) struktúra alapján meg kell jósolni az azt realizáló vonzatszerkezetben az egyes szereplők morfoszintaktikai megjelenését (lehetséges megjelenési formáit), különös tekintettel a kitüntetett szintaktikai funkciókra (gyakorlatilag az alanyról és a tárgyról van szó²⁵). Az alábbiakban ismertetem a τ modellben megfogalmazható javaslatokat, majd összevetem ezek leíró erejét a hagyományos thematikus osztályozásban rejlő lehetőségekkel a *tör*, *szűr* és *lő* vszv-családok elemzésén keresztül.

Feltéve, hogy $\text{Abs}(v, U)$ egy tetszőleges v vszv adatfüggő abszolút részstruktúrája, egy hozzá képest lexikailag elsődleges $\langle x, y \rangle$ relatív részstruktúrával bíró w vszv grammatikalitásáról a következőket állítom (tehát w [v , w tranzitív, és gyakorlatilag x az alany, y pedig a tárgy benne). Ilyen relatív struktúrájú w vszv biztosan létezik, amennyiben a következő három feltétel egyaránt teljesül: $x \in \text{Age}(v, U)$, $y \in \text{Pat}(v, U)$, $x \ll y$ az $\text{Aord}(v, U)$ rendezés szerint. Nem létezik viszont a leírt w vszv, amennyiben a következő három feltétel bármelyike teljesül: $x \in \text{PT}(v, U)$, $y \in \text{AG}(v, U)$, $y \ll x$ az $\text{Aord}(v, U)$ rendezés szerint.

Jegyezzük meg a fentiek magyarázataképpen, hogy egy felvetett relatív struktúrával bíró w potenciális vszv létezését (grammatikalitását) nyilván egy családon belül lehet csak vizsgálni, hogy valamilyen szemantikai tartalomról lehessen beszélni, család pedig csak valamilyen vszv-hoz odarendelve jelent meg a τ modellben (a fenti u vszv-nak tehát csak ennyi a szerepe). Amúgy az eddigiekkel teljes összhangban áll az a fenti hipotézis, hogy egy ágatívszerepből és egy patienszi szerepből, amelyek közötti $x \rightarrow y$ hatásirányról is tudunk, össze lehet rakni egy $\langle x, y \rangle$ relatív struktúrájú vszv-ot.

²⁵A többi eset/appozíció olyan jelentésemorfémának tekinthető, amelynek vizsgálata már egy részletesebb (szójelenelemeket elemző) szemantika feladatkörébe sorolandó (Grimshaw 1990). Felvethető még néhány kitüntetett jelölő léte (pl. *-val/vel*, *-nak/nek*; ld. Alberti (1996a)).

Tekintsük például a (18d) vszv-nak (példamondat: *Mari kiszúrta az abroncsot Péterrel*) a (18b,d) vszv-okból álló családját (a (18b) példamondat: *Péter beleszúrt egy szöget az abroncsba*). Puszta a (18b) [(18d) lánc alapján a (18d) vszv abszolút részstruktúrájáról a következő információk már rendelkezésünkre állnak: Okozó << Ágens << Patiens << Végpont, {Okozó, Ágens} ⊆ Age, Okozó ∈ AG, {Patiens, Végpont} ⊆ Pat, Végpont ∈ PT. Megjósolhatjuk tehát a fenti tétel alapján egy <Ágens, Végpont> és egy <Okozó, Patiens> relatív részstruktúrájú vszv létét a (18d) vszv valamilyen családjában. Ilyen vszv-ok pedig tényleg léteznek: *Péter kiszúrta az abroncsot (egy szöggel)* (18c), illetve *Mari beleszúratott egy szöget az abroncsba*.

A (18d) vszv imént felhasznált részleges abszolút struktúrájának ismeretében zárható viszont hozzá képest elsődleges vszv-ok léte <Végpont, Ágens>, <Patiens, Okozó>, illetve <Patiens, Ágens> relatív részstruktúrával (a probléma rendre: Végpont ∈ PT, Okozó ∈ AG, Ágens << Patiens)²⁶. Megjegyzendő a teljesség kedvéért, hogy az utóbbi két bekezdésben használt információ alapján a tárgyalt tételek semmit nem mondanak a (18a) vszv létéről vagy nemlétéről (*egy szög megszúrta az abroncsot*).

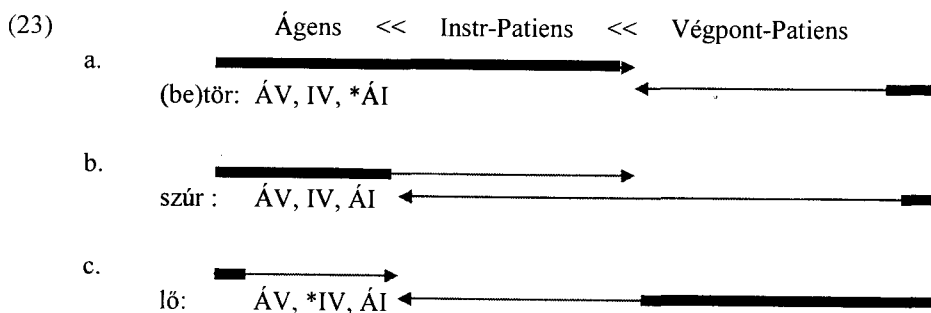
A lényegét azonban nem a fentiekhez hasonló, bizonyos relatív struktúrák létrehozatához jóslatokban látom, hanem abban, hogy „thematikusan” megkülönböztethetetlen vszv-családok finom különbségeit is képes kimutatni a τ modellbeli abszolút struktúra. Tekintsük újra a következő vszv-okat (16c, 18c, 20b):

- (22) a. Péter betörte az ablakot egy kalapáccsal.
 b. Péter kiszúrta az abroncsot egy szöggel.
 c. Péter lelőtte a nyulat egy nyílvevesszővel.
 d. <<Ágens, Végpont-Patiens_{alakuló}>, {Instrumentum-Patiens_{mozgó}}>

A három vszv thematikus címkézésében eddigiekben előforduló különbségek csupán abból fakadtak, hogy eleve bizonytalan a thematikus osztályozás. Jobban belegondolva a hagyományos thematikus elméletek számára releváns szemantikai váz felépítésébe, mindhárom esetben arról van szó, hogy egy Ágens **mozgat** egy szereplőt, ami változó térbeli helyzete miatt Patiensnek nevezhető, ez a Patiens pedig eljut egy Végpontba; a Végpont ugyanakkor állapotváltozáson megy keresztül, ilyen értelemben nevezhető ő Patiensnek, ebben a felállásban viszont a Mozgó-Patiens az Ágensnek az Alakuló-Patiensre gyakorolt hatását közvetítő Instrumentumként értelmezhető (Rappaport és Levin 1988).

Azt állítom tehát, hogy a (22a-c) vszv-ok thematikus felcímkézése bizonytalan, de thematikus szempontból releváns különbséget nem lehet találni közöttük. A τ modellbeli abszolút struktúrájuk viszont háromféle, amit (17,19,21) ábráihoz hasonlóan kaphatunk meg, az Okozót is tartalmazó vszv-ok figyelmen kívül hagyásával (tehát rendre a (16a-c), (18a-c), illetve (20a-b) családok alapján):

²⁶Ilyesféle szerzetekről van (pontosabban nincs) szó: **az abroncs beleszúródott Pétert egy szöggel*, **egy szög beleszúratott Marit Péterrel*, **egy szög beleszúratott Pétert Mari által*.

A háromféle abszolút struktúra hűen tükrözi a családokon belüli vonzatszelekciós lehetőségeket, ami a tranzitív alakok létét illeti. A *(be)tör* családjában az Ágens is, meg az Instrumentum-Patiens is képes a Végpont-Patienssel tranzitív vszv-ot alkotni (16c,b), nem tud viszont az Ágens és az Instrumentum-Patiens (*ÁI: *Péter betörte a kalapácsot az ablakba). A *szúr* családjában mindhárom tranzitív alak létezik (18a–c), míg a *lő* családjában az Instrumentum-Patiensnek a Végpont-Patienssel alkotott párosa nem grammatikus ((20a–b), illetve *IV: **A nyílvesző lelőtte a nyulat*). Az eltérő vonzatszelekciós lehetőségekről lényegében az Instrumentum-Patiens eltérő polaritása ad számot: a *betör* szigorúan ágensív Instrumentuma nem lehet tranzitív tárgy, míg a *lő* nem ágensív (csak patiensi) Instrumentuma nem játszhatja el egy tranzitív alakban az alany szerepét. Mindkét tranzitív szintaktikai funkcióra csak a *szúr* Instrumentuma alkalmas, lévén egyidejűleg ágensív és patiensi.

A döntő az, hogy míg a τ modellbeli abszolút struktúra pontosan képes ábrázolni a vonzatszelekciós lehetőségeket, addig a hagyományos thematikus osztályozás egyrészt bizonytalan, másrészt pedig nem képes formálisan megragadni a különbségeket. Ez utóbbi (thematikus osztályozáson alapuló) struktúra tehát nem is releváns. Ebből a valóságnak a vonzatszerkezetekben való leképeződésére nézve az alábbi megközelítés adódik:

A valóság egy olyan absztrakt nyelvi struktúrában tükröződik, amely megpróbálja a lehető legpontosabban ábrázolni azt, viszont megvannak a maga belső szabályai és korlátai; a valóság számos elemét nyilván nem képes tehát ábrázolni, belső törvényei miatt specifikálnia kell viszont olyan viszonyokat is, amelyeknek a valóságban nincsen interpretációja.

Ha elfogadjuk az általam javasolt abszolút struktúrát mint a nyelvi kompetenciánk részét képező lexikai-szemantikai reprezentációt, s ezen belül az Aord abszolút vonzatrendezést, akkor magyarázatot nyer az a jelenség, hogy szinte azonos jelentés mellett eltérő hatásirányt tükröz a nyelv például a pszichológiai igék körében. Legtanulmányosabb az angol *please/like* ‘kedvére van, kedvel’ példapár, ahol a *please* <Stimulus, Experiens>, míg a *like* <Experiens, Stimulus> relatív részstruktúrájú tranzitív vszv-tal bír: *The soup pleases Peter* ‘A leves kedvére van Péternek’ vs. *Peter likes the soup* ‘Péter kedveli a levest’. Ugyanaz a jelentés etimológiailag különböző igetövek mellett (!) ellentétes hatásirányokat rögzítve kétféleképpen is beépülhet tehát a nyelvbe, hiszen

a valóság nem közöl egy egyértelmű (pl. fizikai tényeken alapuló) hatásirányt *Experiens* és *Stimulus* viszonylatában (Dowty 1991), a nyelvbéli abszolút struktúra viszont megköveteli e hatásirány valamilyen specifikálását. Ahol viszont a fizikai valóság egyértelmű, ott a hatásirány nyelvi kódolásában sincsen alternatíva, mint azt a (23)-ban elemzett családok is mutatják. Vegyük észre, hogy itt pontosan a **kanonikus interpretáción** alapuló 3.2-ben tárgyalt megközelítésről van szó.

A négyféle pólust szintén a kanonikus interpretáció jegyében kell tekintenünk. Az **ágentív**, illetve a **patiensi** jelleg nevében hordoz egyfajta természetes értelmezést. Nem véletlen, hogy a (23) elemzések szerint az *Ágens* minden esetben agentívnek, míg a *Végpont-Patiens* patienseinek bizonyul. Az impulzusközvetítő *Instrumentum* esetében viszont a valóság nem kínál egyértelmű értelmezést. Célszerűbbnek látom nyelvtörténeti véletlennek tekinteni azt, hogy adott családokban az *Instrumentum* agentív, *patiensi* vagy vegyes jellege kódolódik-e bele a nyelvbe, mint mesterkélt szemantikai különbségeket produkálni a különböző morfoszintaktikai realizációs lehetőségekkel bíró legalább három *Instrumentum*-fajta között. Márpedig egy tematikus osztályozáson alapuló elmélet (beleértve a tematikus hierarchiakon alapuló elméleteket is (pl. Bresnan és Kanerva 1989, Grimshaw 1990)) csak ezen az áron tudna pontosan számot adni a vonzatszelekciós különbségekről.²⁷

Összefoglalva a 4. pont tartalmát: rámutattam, hogy a τ modellben kínált absztrakt abszolút részstruktúra mennyiben releváns a vonzatszelekciós viszonyok kifejezésében, szemben a hagyományos tematikus osztályozások korlátozott relevanciájával, szemléltettem továbbá a kanonikus interpretációs megközelítésnek az abszolút részstruktúra és a valóság kapcsolatára vonatkozó konzekvenciáit. A kínált megközelítésben a valóság által nem indokolt nyelvi különbségek, amelyek a tematikus elméletkörben makacs problémát jelentenek, olyan új megvilágításba kerülnek, amelyben egyenértékű variációs lehetőségek realizálóiként nyernek szerepet.

5. A műveltetés egy univerzális korlátja

A τ modell tárgyalását a **vonzatszerkezet-változtató grammatikai műveletek** általános elméletével kívánom bevégezni. Illusztrációként a műveltetés elemzése fog szolgálni, amelynek részeként számot fogok adni egy univerzális megfigyelésről.

A vonzatszerkezet-változtató grammatikai művelet durván egy olyan $\langle u, v \rangle$ párként definiálható, amelyben u és v ugyanazon ígetőhöz tartozó vszv-ok, u [v (lexikailag elsődleges v egy családjában), és nem létezik olyan w vszv, amelyre igaz lenne, hogy u [w [v (itt nem részletezhető finomabb kikötéseket elhanyagoltam). Tehát a vszv-család (fiktív) fejlődési rendszerének szomszédos láncszemeiről van szó, a produktivitás különböző fokain álló műveletekről (szűk igecsoportokat érintő lexikai alternációktól produktív szintaktikai transzformációkig). Az elkövetkezendőkben ismertetésre kerül

²⁷Itt szeretném megjegyezni, hogy az intranszitiv igék egyetlen vonzatának szemantikai töltéséről is (azaz hogy **unaccusative** vagy **unergative** az illető igealak (Perlmutter 1978)) megfelelő családjaik elemzése révén információt nyerhetünk (Alberti 1997).

tipizálásuk egy olyan nyelvek felett álló rendszer alapjait veti meg, amely támpontot nyújt az egyes nyelvekben leírt grammatikai műveletek összevetéséhez.

Egy $\langle u, v \rangle$ vszv-változás **típusán** egy olyan $\text{Type}(u, v) = \langle \text{Inp}(u, v), \text{Dir}(u, v), \text{Nat}(u, v) \rangle$ számhármast értek, amelyben $\text{Inp}(u, v)$ az u bemeneti vszv központi vonzatainak a számát méri (1: intranszítív, 2: tranzítív, 3: bitranzítív); $\text{Dir}(u, v)$ a változás iránya ($\text{Dir}(u, v) = -1$, amennyiben u -nak a relatív rendezés szerinti $\min(u)$ minimális eleme (gyakorlatilag az alánya) nem egyezik meg a $\min(v)$ vonzattal, és ilyenkor negatív irányú változásról beszélünk; míg $\text{Dir}(u, v) = +1$, amennyiben u -nak a relatív rendezés szerinti $\max(u)$ maximális eleme (több vonzat esetén a tárgya, egyébként az alánya) nem egyezik meg a $\max(v)$ vonzattal, és ilyenkor pozitív irányú változásról beszélünk); végül $\text{Nat}(u, v)$ a változás természete a következő meghatározással: $\text{Nat}(u, v) = \#(\text{Cen}(v) \setminus \text{Cen}(u)) - \#(\text{Cen}(u) \setminus \text{Cen}(v))$, ahol $\text{Cen}(x)$ egy x vszv központi vonzathalmazát jelöli, a $\#$, illetve a \setminus jel pedig halmazok elemszámát, illetve halmazok különbségét). $\text{Nat}(u, v) = 1$ esetén bővülésről beszélhetünk (a v vszv-nak eggyel több központi vonzata van), $\text{Nat}(u, v) = 0$ esetén helyettesítésről, míg $\text{Nat}(u, v) = -1$ esetén törlésről. Az $\text{Out}(u, v) = \text{Inp}(u, v) + \text{Nat}(u, v)$ összeg éppen a v kimeneti vszv központi vonzathalmazának az elemszámát mutatja meg.

Például a klasszikus angol passzivizálás egy **tranzítív (bemenetű) negatív törlés**, mivel a bemeneti vszv tranzítív (*Peter has eaten the soup* 'Péter megette a levest'), a változás a központi vonzatlista negatív (ágentív) oldalát érinti, tehát új alany veszi át a régi helyét (*The soup has been eaten* 'A leves megétegetett'), és törlés történt, hiszen a központi vonzathalmaz egyeleműre zsugorodott, ami akkor is igaz, ha az Ágenst egy *által* frázis segítségével kifejezzük). Kanonikus interpretációt a vszv-változásokra is alkalmazhatunk. A passzivizálás az Ágens elnyomásaként és egyszersmind a Patiens preferálásaként értelmezhető (ld. Bresnan és Kanerva 1989, Bresnan 1990, Alberti 1994, 1996b, 1996c).

A lokatív alternáció (pl. (18b-c): *beleszúrt egy szöveget az abroncsba – kiszúrta az abroncsot*, (20a-b): *kilőtt egy nyilvesszőt a nyúlra – lelőtte a nyulat*) **tranzítív pozitív helyettesítés**, hiszen egy tranzítív tárgyat vált fel egy másik tranzítív tárgy. Kutatásaim kiindulópontja (Alberti 1992–1993) egy ehhez hasonló, de **intranszítív pozitív²⁸ helyettesítés** volt, amire példa a következő vszv-pár: *hámlik a bőr a hátamról – lehámlik a hátam*. Egy példa **intranszítív pozitív bővítésre**: *a kutya ugat – a kutya megugatja a holdat*.

Térjünk most már rá a **műveltetésre**, amit a tranzítív bemenetű negatív törlésként értelmezett passzivizáláshoz képest **tranzítív kimenetű negatív nem-törlésként** definiálhatunk, amin intranszítív bemenet esetén bővítés, tranzítív bemenet esetén pedig helyettesítés értendő. Nem minden nyelvben van produktív megvalósulása, míg egyes nyelvekben, így például a magyarban, produktív és kevésbé produktív morfológiai folyamatok realizálják. Produktívnak a *-(t)at/(t)et* képzővel történő műveltetést tekintethetjük (Komlósy 1992), ami Komlósy megfigyelése szerint éppen ott nem működött

²⁸A változás egyértelmű besorolása a pozitívak közé az eddigiekből nem következik közvetlenül.

hető, ahol nem vagy kevésbé produktív képző valósítja meg a leírt tranzitív kimenetű negatív változást (pl. *fagy*, *fagyaszt*, de **fagytat*; *gyógyul*, *gyógyít*, de **gyógyultat*). Ezt a megfigyelést erős érvnek tartom a vszv-változások univerzális rendszerének létjogosultsága mellett, azaz amellett, hogy e rendszer része az univerzális grammatikának, hiszen azt mutatja, hogy egy adott nyelv akár heterogén eszközökkel is, de próbál realizálni egy univerzális változás-típust (elkülönül tehát az univerzális típus a nyelvenkénti realizációktól).

(24) a.	Péter dolgozik.	<Ágens>
b.	Mari dolgoztatja Pétert.	<Okozó, Ágens>
c.	Péter betörte az ablakot (egy kalapáccsal).	<Ágens, Végp-Pat>
d.	A főnök betörette az ablakot (P-rel/kalapáccsal).	<Okozó, Végp-Pat>
e.	Péter beleszúrt egy szöget az abroncsba.	<Ágens, Inst-Pat>
f.	Mari beleszúrattott egy szöget az abroncsba.	<Okozó, Inst-Pat>
g.	Péter kiszúrta az abroncsot egy szöggel.	<Ágens, Végp-Pat>
h.	Mari kiszúratta az abroncsot (P-rel/szöggel).	<Okozó, Végp-Pat>
i.	Péter kilőtt egy nyílveesszót a nyúlra.	<Ágens, Inst-Pat>
j.	A fővadász kilövetett egy nyílveesszót a nyúlra.	<Okozó, Inst-Pat>
k.	Péter lelőtte a nyulat egy nyílveesszővel.	<Ágens, Végp-Pat>
l.	A fővadász lelövette a nyulat (P-rel/ny-vel).	<Okozó, Végp-Pat>

Amikor a műveltetés intranszitiv bemeneti vszv-on valósul meg bővítésként (24a,b), akkor a „társadalmi valóságot” hűen tükröző hatásirány alapján nyilván az új szereplő (az Okozó) lép a tranzitív vszv alanyi szerepébe, a bemeneti alany tehát tárgyként maradhat központi vonzat²⁹. Tranzitív bemenet esetén pedig (24c-l) a bemeneti alany lekerül a központi vonzatlistáról, átadja helyét az Okozónak, míg a bemeneti tárgy őrzi eme funkcióját.

Comrie (1989: 8. fejezet) az iméntieket univerzális érvénnyel közli, beleértve egy amúgy kézenfekvőnek látszó vszv-változás hiányát is, ami úgy operálna a bemeneti vszv-on, hogy az Ágens megmaradna a központi vonzatlistán tárgyi funkcióba kerülve (éppen úgy, mint az intranszitiv bemenet esetén), a Patiens kikerülne a központi szerepből, az Okozó pedig alanyi funkciót kapna (pl. **A főnök betörette Pétert az ablakba*, **Mari beleszúratta Pétert az abroncsba*, **A fővadász rálövette Pétert a nyúlra*). Arról a tényről, hogy ilyen típusú változás nem fordul elő produktívan a világ nyelveiben, a τ modellben az általános elvek alapján számot lehet adni. A magyarázat alapja az a 3.3-ban említett tétel, miszerint egy tetszőleges v vszv tetszőleges W adatbázis szerinti abszolút részstruktúrájában AG(v,W) és Pat(v,W) nem rendelkezhet közös elemmel.

²⁹A műveltetés szórványosan intranszitiv negatív helyettesítésként is realizálódhat Comrie (1989: 182) szerint, aki éppen magyar példát hoz (Hetzron 1976: 394): *Én köhögtem a gyerekkel*. Talán szerencsésebb példa volna a következő: *Évek óta Mariska nénivel mosatok*. Az, hogy az Ágens a tárgyalt esetekben nincsen ott az Okozó mellett a központi vonzatlistán, az Okozó→Ágens ráhatás elvont és irreleváns jellegére utalhat.

Egy produktív műveltetési operáció olyan v tranzitív bemeneti vszv-okon is kellene, hogy működjön, amelyekben az x alany eleme az $AG(v, W)$ szigorúan ágéntív pólusnak (egy W család szerint). A műveltetés kimeneteként adódó w vszv $W \cup \{w\}$ család szerinti abszolút részstruktúrájában viszont a fenti x vonzat bekerülne a $Pat(w, W \cup \{w\})$ patiens pólusba (hiszen tárgyként jelenne meg a w vszv-ban), miközben ugyanez az x vonzat maradna az $AG(w, W \cup \{w\})$ szigorúan ágéntív pólusban is. Ezt a felidézett tétel kizárja³⁰.

Comrie (1989: 178) említ még egy szórványosan (pl. a szanszkritban) felbukkanó műveltetéstípust, ami nem áll ellentétben a τ modell elveivel. Eszerint a bemeneti tranzitív alany (mondjuk Ágens) megmarad a központi vonzatlistán, de a bemeneti tárggyal együtt (ami mondjuk Patiens), és így a kimeneti alak az Okozóval együtt már bitranzitív, <Okozó, Ágens, Patiens> relatív részstruktúrával. Mivel az Ágens ettől még nem kerül be a patiens pólusba, hiszen nem maximális eleme a mutatott központi vonzatlistának, az előző bizonyítás nem vonatkozik erre az esetre.

Összegezve az 5. pont tartalmát: vázoltam a vonzatszerkezet-változtató grammatikai műveleteknek a τ modell eszköztárának segítségével felépíthető univerzális rendszerét, érveltem egy ilyen nyelvfüggetlen rendszer létjogosultsága mellett, ami alapján az egyes nyelvek grammatikai műveleteit univerzális lehetőségek realizációjaként lehet felfogni, végül részletesebb elemzésnek vettem alá a műveltetést, igazolva ezen belül egy univerzális megfigyelést, ami egy bizonyos potenciális műveltetéstípus hiányára vonatkozik.

6. Összefoglalás

A cikk kiindulópontja a morfoszintaktikai szempontokból releváns lexikai-szemantikai reprezentáció kidolgozására törekvő **thematikus elméletkör** ellentmondásos helyzete a kilencvenes évek elején: miközben a tematikus osztályozás egyre több nyelvi jelenség leírásában kapott szerepet, kivitelezhetőségét (például a szerepek meghatározását konkrét esetekben) és relevanciáját is egyre többen kétségbe vonták.

A problémák fundamentális jellegéből adódóan a komolyabb megoldási kísérletek mindig az elmélet újjászervezését hozták magukkal, és (vonzathierarchiakon vagy szerep-prototípusokon alapuló) egyre absztraktabb struktúrákat. Az általam javasolt τ modell is ebbe a fejlődési sorba illeszkedik. A döntő vonása az új elméletnek az, hogy az egy-egy ígéhez kapcsolódó vonzathalmaz tagjai ne (látszólag) tartalmas szerepcímkeket kapjanak, hanem egy sokrétű struktúrában (de csakis az abban betöltött pozíciójuk alapján) nyerjenek „szemantikai töltést”, a legtisztább saussure-i strukturalizmus szellemében.

³⁰Elvileg nem kizárt, bár a τ modell alapelvei szerint sem preferált eset, hogy nem szigorúan ágéntív alanyú tranzitív vszv két műveleti lépésben olyan vszv-tá alakul, amelyben a bemeneti alany tárgyként bukkan fel. Egyen szórványosan ez a magyarban elő is fordul: *a malacok kukoricát esznek* \rightarrow *a malacok esznek* \rightarrow *Péter kukoricával eteti a malacokat*. Megjegyzendő, hogy a produktív műveltetéstípus ilyenkor is működik: *Péter megeteti a kukoricát a malacokkal*, miközben ez fordítva egyáltalán nem áll fenn.

A 2. pontban vázoltam a hagyományos tematikus szereposztályok meghatározhatóságát és relevanciáját illető főbb kételyeket, utalva a modern javaslatok előnyeire és hátrányaira. A 3. pontot a τ modell meghatározó eszméinek és alapelemeinek ismertetésére szántam, a fő hangsúlyt az újdonságot jelentő elemekre helyezve (rokon vonzatszerkezet-változatok strukturált családja, a lexikai elsődlegesség fogalma, az implicit vonzat formális definíciója, a vonzatszerkezet által kifejezett beszélő-függő pragmatikai-retorikai tartalom szigorú elkülönítése az esemény-függő, azaz igazság-feltételes megragadható mozzanatoktól, egy lineárisan rendezett központi vonzatlista meghatározása, egy szerepek közötti hatásláncolatot és ágéntív vagy patiensi jelleget kifejező pólusok rendszerét tartalmazó abszolút struktúra felállítása, melyet algoritmikus tesztekkel lehet kikalkulálni, egy sajátos közelítési technikát alkalmazva, a kanonikus interpretáció fogalmának bevezetése a valóság és a nyelvi struktúra kapcsolatának megragadására).

A 4. pontban a vonzatszelekciós problémára javasoltam megoldást, szemléltetve a τ modell előnyeit a hagyományos szereposztályozással szemben a leíró adekvátság tekintetében. Végül az 5. pontban vázoltam a vonzatszerkezet-változtató grammatikai műveleteknek egy általános elméletét, illusztrálva a műveltetés univerzális tulajdonságainak a tárgyalásával, amelynek keretében magyarázatot adtam egy bizonyos vszv-ok hiányára vonatkozó univerzális megfigyelésre.

HIVATKOZÁSOK

- Alberti Gábor 1988b: Tau modell (a természetes nyelv egy függvényszerkezetes modellje), *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 4, 3–39.
- Alberti Gábor 1992–1993: Hatáslánc, *Nyelvtudományi Közlemények* 93, 137–159.
- Alberti Gábor 1994: Model Tau: a formal theory of thematic roles, in Bánréti Zoltán szerk.: *Papers in the theory of grammar*, Budapest, 184–235.
- Alberti Gábor 1996a: Argument hierarchy and reflexivization, kézirat, megj. in *Acta Linguistica Hungarica*.
- Alberti Gábor 1996b: Passzivizálási művelet a magyarban, *Néprajz és Nyelvtudomány* 37, Szeged, JATE, 7–46.
- Alberti Gábor 1996c: Passivization in Hungarian, kézirat, megj. in Kenesei István–Casper de Groot szerk.: *Approaches to Hungarian* 6.
- Alberti Gábor 1997: *Argument selection*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Bresnan, Joan 1990: Monotonicity and the theory of relation changes in LFG, *Language* 70, 72–131.
- Bresnan, Joan 1994: Locative inversion and the architecture of universal grammar, *Language Research* 26 (4), 637–652.

- Bresnan, Joan–Johnny Kanerva 1989: Locative inversion in Chichewa: a case study of factorization in grammar, *Linguistic Inquiry* **20**, 1–50.
- Chomsky, Noam 1957: *Syntactic structures*, The Hague, Mouton.
- Comrie, Bernard 1989: *Language universals and linguistic typology*, 2nd edition, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA.
- Dowty, David 1991: Thematic proto-roles and argument selection, *Language* **67** (3), 547–619.
- Fillmore, Charles J. 1968: The case for case, in E. Bach–R. T. Harms szerk.: *Universals in linguistic theory*, New York, 1–88.
- Grimshaw, Jane 1990: *Argument structures* = *Linguistic Inquiry Monograph* **18**, MIT Press, Cambridge.
- Gruber, Jeffrey S. 1965: Studies in lexical relations, doctoral dissertation, MIT, Cambridge, in *Lexical structures in syntax and semantics*, North Holland, Amsterdam, 1976.
- Hale, Ken–Samuel Jay Keyser 1993: On argument structure and the lexical expression of syntactic relations, in Ken Hale–Samuel Jay Keyser szerk.: *The view from Building 20: essays in linguistics in honor of Sylvain Bromberger*, 111–176, Cambridge, MA, MIT Press.
- Hetzron, Robert 1976: On the Hungarian causative verb and its syntax, in Masayoshi Shibatani szerk.: *The grammar of causative constructions* = *Syntax and Semantics* **6**, New York, Academic Press, 371–398.
- Horváth Katalin 1983: Transzformációs csoportok a magyarban, *Nyelvtudományi Értekezések* **115**, Budapest, Akadémiai.
- Jackendoff, Ray 1972: *Semantic interpretation in generative grammar*, MIT Press, Cambridge.
- Jackendoff, Ray 1987: The status of thematic relations in linguistic theory, *Linguistic Inquiry* **18**, 369–411.
- Jackendoff, Ray 1990: *Semantic structures*, MIT Press, Cambridge.
- Jackendoff, Ray 1993: *Lexical insertion in a post-minimalist theory of grammar*, kézirat.
- Kamp, Hans–Antje Rossdeutscher 1994: Remarks on lexical structure and DRS construction, *Theoretical Linguistics* **20**, 2/3, 97–165.
- Kiefer Ferenc 1992: Az aspektus és a mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Parsons, Terence 1995: Thematic relations and arguments, *Linguistic Inquiry* **26**, 635–662.

- Partee, Barbara H.–Alice G. B. ter Meulen–Robert P. Wall 1990: *Mathematical methods in linguistics*, Kluwer Academic Publ.
- Perlmutter, David 1978: The unaccusative hypothesis and multiattachment: Italian evidence, paper presented to the Harvard Linguistics Circle, May 9.
- Pesetsky, David 1990: *Experiencer predicates and universal alignment principles*, kézirat.
- Rappaport, Malka–Beth Levin 1988: What to do with theta-roles? *Syntax and Semantics* 21, *Thematic Relations*, Academic Press.
- Schlesinger, I. M. 1988: *Instruments as agents: on the nature of semantic relations*, kézirat.
- Wilkins, Wendy 1988: Thematic structure and reflexivization, in Wendy Wilkins szerk.: *Thematic Relations*, Academic Press.
- Williams, Edwin 1994: *Thematic structure in syntax*, MIT Press.
- Williams, Edwin 1995: Theta theory, in Gert Webelhuth szerk.: *Government and binding theory and the minimalist program: principles and parameters in syntactic theory*, Basil Blackwell, Cambridge, Mass, 99–124.
- Zsilka János 1966: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer, *Nyelvtudományi Értekezések* 53, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1975: *A jelentés szerkezete*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1978: *Jelentés-integráció*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1982: *De constructione (Történet és állapot egysége a nyelvben)*, Budapest, Akadémiai.

ARGUMENTUMSZERKEZET ÉS VP-FÓKUSZ*

KENESEI ISTVÁN

1. Bevezetés

Ez a dolgozat új adatokat és elemzéseket mutat be a magyar fókuszjelenségekről. A jelenleg elfogadott nézet azt tartja, hogy a magyarban létezik egy fókuszpozíció közvetlenül a ragozott vagy véges alakú ige előtt, s az idehelyezett összetevő kontrasztív, vagy az e tanulmányban alkalmazott terminológia szerint, kizárólagos fókusz értelmezést kap. Amellett fogok érvelni, hogy a nem-kizárólagos fókusz is releváns jelenség a magyarban, sőt, hogy váratlan összefüggésekre találhatunk az adjunktumok (szabad határozók) és az argumentumok (nagyjából: vonzatok) viselkedése között, illetve az igitípusok és a nem-kizárólagos fókusz között. Hasonló megkülönböztetések működnek egyébként akkor is ha a VP-ken kontrasztív fókusz van. Ha azonban módhatározók kerülnek a fókuszba, ez a fajta szembenállás eltűnik. Be fogom mutatni továbbá, hogy nem csak a módhatározók, hanem az idiómák (állandó szókapcsolatok) is fókuszálhatóak, bár az eljárás esetükben különbözik a főnévi csoportok (NP-k), illetve az egyéb határozók esetében tapasztaltaktól.

Először a fókusz és a nyelvtani szerkezetek közötti kapcsolatról szóló irodalmat tekintem át a 2. részben. A szerkezetek főtagja/feje és a vonzatok, illetve az argumentumok közötti különbséget vázolom fel a 3. részben, különös tekintettel ezek fókuszálhatóságára. A 4. részben azokat a kifejezéseket írom le, amelyek nem-kizárólagos fókuszt fejeznek ki, majd az itt kifejtetteket alkalmazom a kontrasztív VP-fókuszra az 5. részben. A 6. pont alatt a módhatározói fókuszt, a 7.-ben az idióma-fókuszt mutatom be.

2. Fókuszípusok, nyelvtípusok

Höhle (1982), de különösen Selkirk (1984) óta ismeretes, hogy a fókusz prozódiaja, azaz hangsúly- és hanglejtésbeli tulajdonságai érzékenyek az adjunktumok és a fejek vagy argumentumok közötti különbségekre. Selkirk megfogalmazásában, l. (1), ha valamely szó fókuszhangsúlyt kap, az egész szintagmát fókuszként lehet értelmezni, amennyiben az illető szó a szintagma feje vagy a fej argumentuma. Ha azonban a szó az adott szintagmában adjunktum (vagy annak része), akkor csakis az adjunktumot lehet fókuszként értelmezni, az egész szintagmát nem.

*Ezt a tanulmányt az OTKA T017263 és az FKFP 680/1997 pályázat támogatta.

Köszönettel tartozom Kiefer Ferencnek, Komlós Andrásnak és Maleczki Mártának, akik tanácsaikkal segítségemre voltak.

(1) *Szintagma szintű fókusz szabály* (Selkirk 1984: 207)

Egy összetevő akkor lehet fókusz, ha (i) vagy (ii), esetleg mindkettő igaz:

(i) Az összetevő feje fókusz.

(ii) Egy olyan összetevője fókusz, amely a fej argumentuma (vonzata).

Selkirk fonológiai alapú szabálya egy a (2) példával illusztrált egyszerű esetben a következőképpen működik. (Vastag betűvel a fókuszhangsúlyt jelöljük a megfelelő szón vagy szótagon, nagybetűvel pedig a fókuszos jelentésű összetevőt.)

- (2) a. Bill bought a used car.
 Bill vett egy használt autót
- b. Bill bought a **USED** car.

A (2a) példában a fókuszhangsúly a *car* szóra esik, tehát az első lehetőség az, hogy ezt a szót értelmezzük (szűk) kontrasztív fókuszként: *Bill bought a used CAR*, azaz ‘Bill egy használt AUTÓT (és nem egy használt BICIKLIT) vett.’ De lehet (szélesebb körű) kontrasztív fókusznak venni az egész NP-t is, amelyben a *car* szót találjuk: *Bill bought A USED CAR*, azaz ‘Bill EGY HASZNÁLT AUTÓT vett (nem pedig A SZOMSZÉDBAN KÍNÁLT TEREPIÁRÓT).’ Újabb alternatíva, hogy az egész VP-t fókusznak tekintjük: *Bill BOUGHT A USED CAR*, azaz ‘Bill EGY HASZNÁLT AUTÓT VETT (nem pedig vonatra szállt).’ Végül lehet az egész mondat fókuszos, például válaszként arra a kérdésre, hogy ‘Mi történt?’: *BILL BOUGHT A USED CAR*, azaz ‘BILL EGY HASZNÁLT AUTÓT VETT.’

A (2b) más eset: a *used* ‘használt’ adjunktumot csakis szűk fókuszként lehet értelmezni, amelyet egy másik melléknévvvel vagy jelzővel állítunk szembe, mint például a *new* ‘új’, *expensive* ‘értékes’ stb. A (2b) mondatot semmiképpen sem lehet úgy tekinteni, mint amely pl. a *Bill bought a boat* ‘Bill egy hajót vett’ mondattal áll szemben, vagyis mint amelyben a fókuszos melléknevet tartalmazó főnévi csoport van szembeállítva.

Az (1)-ben rögzített megfigyelések azonban némi magyarázatra szorulnak. Először is, Selkirk nem a megszokott grammatikai keretekben gondolkodott, amely szerint a szintaxisból (az „S-szerkezetből”) vezetjük le mind a fonológiai, mind pedig a logikai-szemantikai szerkezeteket, hanem a fonológiát tartotta alapvető komponensnek, s abból eredeztette a logikai formákat. Más szóval, ha valamely szó fókuszhangsúlyt kapott, az leolvasható volt a szemantikai szabályok számára. Ez azonban nem jelent túlzott bonyodalmat, hiszen lehetséges a szintaxisban egy tetszőleges összetevőhöz fókuszjegyet rendelni (amelyet a logikai-szemantikai komponens szemantikai fókuszértelmezéssel lát el), és ugyanazt a jegyet egy egyszerű algoritmus segítségével lehetséges a fonológiai fókusznak is megfeleltetni, amint azt Jackendoff (1972), Rochemont (1986), vagy Jacobs (1991) munkái mutatják. Az alábbi szabály Kenesei (1993)-ból származik.

(3) a. *Fókusz-hozzárendelés*

Rendeld hozzá a [+fókusz] jegyet egy X^0 lexikális fejkategóriához vagy egy XP maximális kiterjesztéshez.

b. *Fókusz-továbbítás*

A [+fókusz] jegy annak az XP -nek a lexikális fejére és/vagy lexikális argumentumára továbbítódik, amelyhez hozzá van rendelve.

A (3) szabály arról gondoskodik, hogy az adjunktumokat ne lehessen hangsúlyozni, ha az egész XP kap fókuszjegyet, illetve hogy funkcionális (azaz nem-lexikális) fejek ne kaphassanak fókuszhangsúlyt ha az ő maximális kiterjesztésük van fókuszálva.¹

Másodszor, sem Selkirk (1984), sem pedig az övét követő elemzések nem vettek tudomást az olyan nyelvekről, amelyekben a fókuszt nem egyszerű hangsúly-hozzárendeléssel hozzák létre, hanem az egyik összetevőnek valamely meghatározott pozícióba való mozgatásával. Az ilyen „mozgó fókusszal” rendelkező nyelvek között találjuk a mondat eleji fókuszú baszkot és orosz (Ortiz 1986, 1989, King 1993), az ige előtti fókuszú magyart és mayát (Horvath 1986, É. Kiss 1987, Aissen 1992), az ige mögötti fókusszal rendelkező aghem nyelvet a bantu nyelvcsoporthoz, illetve a csádi nyelvek közé tartozó podokót (Watters 1979, Tuller 1992), valamint a mondatvégi fókuszt tartalmazó csádi tangale és ngizim nyelveket (Tuller 1992). A (3) szerint „megfordított” Selkirk-szabály ezeket a nyelveket is kezelni tudja, amennyiben kiegészítjük a jegy felmozgatására (pied-piping) és az összetevők mozgatására vonatkozó szabályokkal.

Harmadszor és végül: Selkirk elemzése nem húz semmiféle választóvonalat a különböző típusú fókuszok között. Eltekintve a különféle metanyelvi, helyesbítő stb. használatoktól, legalább a kontrasztív és a nem-kontrasztív fókuszokat meg kell tudnunk különböztetni.²

Chomsky (1971) nyomán kontrasztív fókuszon azt értjük, hogy valamely U tárgyalgási univerzumon belül azonosítás segítségével kizárjuk elemek egy csoportját, és például a (4) esetében (5a), illetve (5b) formájában ábrázolható.³

(4) a. **Péter** vett egy használt autót.(5) a. $\lambda x, x \in U$, (x vett egy használt autót), Péter

b. Aki vett egy használt autót, az Péter (nem pedig Ernő, Ervin, ..., vagy bármely más diák, katona, férfi, személy stb.).

¹Ennek egy frissebb változatát l. Selkirk (1995)-ben. A lexikális fejekre azért szükséges utalni, mert különben az olyan szavakat mint a *the* vagy *az* névelők kellene hangsúlyozni, amikor az egész főnévi csoportot kívánjuk fókuszra értelmezni, vö.:

(i) *John bought **THE** USED CAR.

(II) *János **A** HASZNÁLT AUTÓT vette meg.

²Az előbbieik közé pl. a *De nagyon útalom!*, az utóbbiak közé pl. *Nem Péterrel, hanem Péterre* várokok mondat tartozik, vö. Bolinger (1961), Rochemont – Culicover (1990).

³A restriktor $x \in U$, vö. Kenesei (1986), Szabolcsi (1994).

A kontrasztív vagy kizárólagos fókusz egy adott univerzumban működik, amelyben különálló, diszkrét entitások vagy tulajdonságok találhatóak, amelyek legalább a beszélő előtt ismertek. A kontrasztív fókusznak egyébként „univerzumteremtő ereje” van, mint például a (4)-ben is, ha a hallgató nincsen tudatában annak, milyen univerzumban van a Péter kifejezés referense kontrasztba állítva.

A nem-kizárólagos fókusz is azonosítást hajt végre, de a kizárólagos fókuszról abban különbözik, hogy ezt nem interpretálhatjuk egy meghatározott társalgási univerzumban, vagy ha mégis, akkor az illető univerzum többi tagja nincsen negatívan jellemezve, vagyis nincsen kontrasztba állítva. Következésképpen a nem-kizárólagos fókusz jellemző eseteiben, pl. az állítmányi, azaz VP-kérdés alkalmával, különböző válaszlehetőségeink vannak, amint azt a (6)–(7) példákban illusztráltuk. A (8)-ban a körülbelüli logikai fordítást adjuk meg.

- (6) What did Jill do in the office?
‘Mit csinált Jill az irodában?’
- (7) a. Jill GAVE THE **BOOK** TO MARY.
b. Jill GAVE THE BOOK TO **MARY**.
c. Jill GAVE THE **BOOK** TO MARY.
d. Jill **GAVE** THE **BOOK** TO MARY.
‘Jill odaadta a könyvet Marynak.’
- (8) a. ‘Amit Jill tett, az az volt, hogy odaadta a könyvet Marynak.’
b. λx , (Jill x -et tette), [odaad könyvet Marynak]

A kérdőszavas kérdések általában sem kívánják meg, hogy a válaszaink kontrasztív fókuszt tartalmazzanak és különösen igaz ez a megállapítás a VP-fókuszra vonatkozó kérdésekre. A (6) kérdésre tehát lehet a *Nothing*. ‘Semmit.’ szóval válaszolni anélkül, hogy ezzel bármely olyan igazságfeltételt megsértenénk, amely a kérdésre és a válaszra együttesen áll.⁴ Ráadásul a (7a–d) válaszok egyike sem kötelezi el a beszélőt arra, hogy azt higgye: Jill semmi egyebet nem tett, minthogy odaadta a könyvet Marynek, jóllehet persze elvben ez a lehetőség is meg van engedve. Más szóval, a válasz nem a **cselekvések valamely véges tartományában** helyezi el Jill tevékenységét, következésképpen nem hordoz kontrasztív fókuszt.

Nyilvánvaló, hogy egyrészt nem minden válasz mentes a preszuppozícióktól, vannak tehát kontrasztív fókuszt tartalmazók is közöttük. Ismereteseek az olyan „trük-

⁴Másképpen azt is lehet mondani, hogy a kérdés nem egyértelmű: egyik értelmezésében egy olyan előfeltevés húzódik meg mögötte, amely szerint Jill valamit csinált az irodában. A másik olvasatban egy előfeltevéstől mentes, ‘nyitott’ kérdéssel van dolgunk, amellyel a beszélő arról tudakozódik, hogy ‘Mit csinált Jill az irodában, ha egyáltalán csinált valamit?’

Figyeljük meg, hogy a nem kizárólagos fókuszt a kontrasztív fókuszra támaszkodva határoztuk meg, és e helyen nem kívánok állást foglalni abban, különbözik-e az információs vagy a prezentációs fókuszról, avagy a rémától, stb. Felteszem, hogy a kontrasztív fókusz minden nyelvben lehetséges, de úgy vélem, a nem kizárólagos fókusz szemantikája nyelvenként különbözhet.

kös” kérdések, mint pl. *Mikor hagyta abba a felesége ütlegetését?*, avagy általában az adjunktum (szabad határozói) kérdőszavas kérdések, pl. *mikor, hogyan, miért*. (A fókuszszos adjunktumok némely problémájára egyébként a 6. részben térek vissza.) Másrészt pedig nem minden fókuszszos választ lehet nem-kizárólagos fókuszszként értelmezni: ha azt kérdezzük: *Éjjel van-e vagy nappal?*, a válaszként adott (9a) angol mondatot kontrasztívan értjük, noha az alanyon lévő fókuszhangsúlynak nem feltétlenül van meg ez a hatása, amint azt az irodalomból jól ismert „társalgáskezdő” mondatok a (9)-ben mutatják, vö. Berman – Szamosi (1972), Bresnan (1972), Ladd (1980), Selkirk (1984), Schmerling (1976).

- (9) a. THE SUN IS SHINING.
'Süt a nap.'
- b. MY UMBRELLA'S BEEN FOUND.
'Meglett az ernyőm.'
- c. MY MOTHER'S COMING.
'Jön az anyukám.'

Az angolban nincsen formális különbség a kizárólagos és a nem-kizárólagos fókusz között, a magyar azonban szintaktikai eszközökkel különbözteti meg őket egymástól. Először is, a kérdőszavas kérdésekre adott válaszok közül nem mindegyikben találunk kontrasztív fókuszsz. (A fókuszszpozícióba mozgatott összetevőt *F* indexszel ellátott szögletes zárójelekkel jelöljük.)

- (10) a. Péter mit csinált tegnap?
b. (Péter) **OLVASTA A HAMLETET A KERTBEN**.
c. (Péter) **FELOLVASTA A HAMLETET A KERTBEN**.
d. ??(Péter) [**A KERTBEN**]_F olvasta (fel) a Hamletet.

A (10d) természetesen lehetséges magyar mondat, de – szemben akár a (10b)-vel, akár a (10c)-vel – nem lehet válaszolni vele a (10a)-beli VP-kérdésre. Azok ugyanis lényegében azonosak a semleges, azaz fókusz nélküli mondatokkal mind szórendjüket, mind hangsúly- és intonációs szerkezetüket tekintve, míg (10d)-nek fókuszszos szórendje, hangsúlymintája és intonációja van, továbbá szembenállást fejez ki a kert, illetve azon helyek között, ahol Péter olvashatott. Következik ebből, hogy (10b) és (10c) nem-kizárólagos fókuszsz, azaz magát a VP-t tartalmazza, különbözvén ezáltal a (10d)-ben látható kontrasztív fókuszsztól, amely szerkezetileg is eltér tőle.⁵

A következő részben azt mutatom be, hogy a kontrasztív fókusz számára az adjunktumok és az argumentumok közötti különbség egy olyan nyelvben is számít, amelyben a fókuszsznak mozognia kell, majd a 4. részben ezeket a megállapításokat a nem-kizárólagos fókuszszokra is megpróbálom kiterjeszteni.

⁵A (10a)-t lehet cselekvésre, de lehet eredményre vonatkozó kérdésként is értelmezni, amint azt a lehetséges válaszok is mutatják. A kontrasztív VP-fókuszszra alább még visszatérek.

3. Aszimmetriák a kontrasztív fókusz esetében

A Selkirk (1984) által megfigyelt prozódiai és szemantikai különbségek a fej, argumentum és adjunktum vonatkozásában nemcsak a csupán hangsúly-hozzárendelés-sel élő, „kötött fókuszú” nyelvekben állnak fenn, hanem az olyan mozgó fókuszú nyelvekben is mint a magyar.

Jóllehet számos eltérő nézettel találkozhatunk a magyar fókuszos mondatok szerkezetét és prozódiját illetően (vö. Varga 1986, É. Kiss 1987/88, É. Kiss 1994, Kálmán – Kornai 1989, Kálmán és Nádasdy 1994), az alábbiakban a Vogel és Kenesei (1987), valamint Kenesei és Vogel (1989, 1996, 1998) által felvázolt irányt követem. É. Kiss kivételével mindenkiel egyetértünk abban, hogy a magyarnak nem automatikusan jobbra ágazó prozódiai szerkezete van, amelyben a hangsúlyfokozatok balról jobbra csökkennek, hanem különféle méretű prozódiai összetevőket veszünk fel. Ugyanakkor Kálmán és Kornai munkájától lényegesen, Kálmán és Nádasdyétól kisebb mértékben eltér a véleményünk a tekintetben, hogy a fókuszt követő elemek hangsúlyát csökkentett, azaz mellékhangsúly értékűnek tartjuk, szemben Kálmán és Kornai (1989) művével, amely teljesen hangsúlytalannak, illetve Kálmán és Nádasdy (1994) fejezetével, amely szabadon választhatóan csökkentett hangsúlyúnak, illetve hangsúlytalannak veszi.⁶

Ha valamely maximális kiterjesztésen belül egy adjunktumra esik a fókusz, az őt tartalmazó maximális kiterjesztésnek kell a fókuszpozícióba mozognia, mivel a balraágazó adjunktumokat nem lehet önállóan kimozgatni a szintaktikai szerkezetekből és a magyarban szinte kizárólag balaraágazó adjunktumok találhatók. Más szóval a fókuszos adjunktum „magával viszi” az őt uraló (domináló) kategória alatti összetevőket, ami az irodalomban *pied-piping*, azaz „hammelní patkányfogás” néven ismeretes. A fókuszos kifejezés a prozódiai komponensben azután megkapja a fő- vagy fókuszhangsúlyt, azaz saját hangsúlya redukálatlan marad, míg a vele egy fonológiai csoportban lévő elemek hangsúlya egy fokozattal csökken.

- (11) a. Péter [az UNALMAS jelentéseket]_F olvassa.
b. Péter [a KÖNYVTÁRBAN olvasó fiút]_F találta meg.

A (11a) mondatban a zárójeles kifejezés kerül a fókuszpozícióba, a melléknévre főhangsúly kerül (vagyis az utána következő szavak hangsúlya csökken) és kontrasztív

⁶A fókuszt megelőző mindegyik kifejezés (pl. topikok, kvantorok) saját ún. fonológiai csoportot alkotnak, amelyeknek fő-, azaz teljes hangsúlyuk van. A fókusztól a ragozott igeig elhelyezkedő összetevők hangsúlytalannak. A (11a) és (12a) mondatok hangsúlymintázatát alább (i) és (ii) alatt láthatjuk. Itt ["] jelöli a teljes hangsúlyt, ['] a csökkentett vagy mellékhangsúlyt, vö. (iii), a jelölés hiánya pedig a hangsúlytalan szavakat mutatja. A vastagon szedett szótagok tehát a (következő főhangsúlyos szótag előtti) utolsó főhangsúlyos szótagot mutatják az adott (tag)mondatban.

- (i) "Péter [az "UNALMAS jelentéseket] olvassa.
(ii) "Péter [AZ "UNALMAS "JELENTÉSEKET] olvassa.
(iii) "Péter [az "UNALMAS jelentéseket] olvassa a 'kertben.

fókuszként lesz értelmezve, vagyis a különböző tulajdonságú jelentések halmazából (pl. izgalmas, érdekes, unalmas, nehézkes, hosszú stb.) azok, amelyeket Péter olvas, mind unalmasak. A (11b)-ben a különböző helyeken (pl. a könyvtárban, a parkban, az iskolában stb.) olvasó fiúk halmazából Péter azt találta meg, aki a könyvtárban olvas. Egyik esetben sem lehetséges egy olyan olvasat, amely szerint a fókuszos kifejezést uraló kategória viselné a kontrasztív fókuszt, vagyis az alábbi szembeállítások nem elfogadhatóak: **Péter az UNALMAS jelentéseket olvasta, és nem a HETILAPOKAT*, vagy **Péter a KÖNYVTÁRBAN olvasó fiút találta meg, nem pedig a PARKBAN TENISZEZŐT*. Nem lehet tehát szemantikai fókuszt rendelni egy olyan fölöttes kategóriához, teljes szintaktikai szerkezetéhez, amelyen belül az adjunktum van fókuszra megjelölve.

Más helyzettel van dolgunk, ha a szerkezet feje vagy annak egyik argumentuma kap fókuszt. Szemben a (11) példákkal, ha a *jelentések* lexikális feje vagy az *olvas* ige argumentumára (illetve annak lexikális fejére), az a *könyvet* főnévi csoportra kerül a főhangsúly, az őket argumentumként, illetve fejként tartalmazó egész kifejezésnek lehet szemantikai fókuszt tulajdonítani.⁷

- (12) a. Péter [AZ UNALMAS JELENTÉSEKET]_F olvassa.
b. Péter [A KÖNYVET OLVASÓ fiút]_F találta meg.

A (12a)-t tehát úgy értelmezzük, hogy az unalmas jelentések például a könyvekkel, magazinokkal, képregényekkel, versekkel stb. állnak szemben, mint amelyeket Péter olvashatott (volna), a (12b)-t pedig úgy, hogy a könyveket olvasó fiúkat, akiket Péter megtalált, a csokoládét majszoló, a kertben futkározó, avagy a bűvárkodó fiúkkal állítjuk szembe.⁸

Figyeljük meg, hogy a hangsúlyok elhelyezésének és a szemantikai értelmezésnek itt vázolt összefüggései azt bizonyítják, hogy minden olyan szintaktikai eljárás működésképtelen, amely véletlenszerűen kiválasztott összetevőket mozgat a fókuszpozícióba és ott jelöli meg őket egy fókuszjeggyel, amint azt Horvath (1986, 1995), É. Kiss (1987, 1994) és Brody (1990) javasolják. Ha a (11b)-beli vagy a (12b)-beli *az unalmas jelentéseket* főnévi csoportot előbb elmozdítanánk az ige előtti fókuszpozícióba, majd ott jelölnénk meg a fókuszjeggyel, akkor azt kellene megengednünk, hogy a fókuszjegy vagy a lexikális feje vagy pedig az adjunktumra „csorogjon le” – anélkül azonban, hogy biztosítani tudnánk, hogy a fonológiai értelmezésben elfoglalt helye

⁷Túl messzire vezetne, ha itt próbálnánk tisztázni, mit értünk „főhangsúlyon”. Azt az állítást, hogy a topikok hangsúlytalanok, már Varga (1986) is kétségbe vonta, míg Kornai és Kálmán (1989) cikkével egyetértésben Vogel és Kenesei (1987) és Kenesei és Vogel (1989, 1996, 1998) amellett érvel, hogy a fókusz az utolsó teljes hangsúlyú kifejezés a mondatban, és ezért van jellegzetes intonációs dallama is. A fókusz mögött a hangsúlyokat egy fokozattal csökkenteni kell, de (lényegében az ige kivételével) sohasincs hangsúlytámaszt. Ld. még a 6. jegyzetet is.

⁸Egy másik lehetséges értelmezés szerint pl. a (12a)-val azonos prozódiajú mondatot úgy is lehet érteni, mint amely az unalmas jelentéseket az érdekes naplórészletekkel helyezi szembe, ami ilyenkor többszörös kontraszttnak felel meg. Ez esetben azonban a jelölést olyképpen kell módosítani, hogy az *unalmas* melléknév első szótagját is vastagon szedjük.

(vagyis a főhangsúly helyzete) megfelelne a szemantikai értelmezés által kijelölt fókuszos összetevőnek. Más szóval előfordulhat, hogy az adjunktumra esik a főhangsúly, noha a szemantikai komponensben az egész szerkezet van fókuszosnak jelölve.

Többek között Rochemont (1986) javaslatával egyetértésben tehát ehelyett azt javasoljuk, hogy a fókuszjegyet vagy lexikális kategóriákhoz, vagy pedig maximális kiterjesztésekhez rendeljük hozzá (feltehetőleg a D-struktúrában, illetve azon a szinten, ahol ilyen szerkezetek léteznek), majd a fókuszjegynek a maximális kategóriára való esetleges „felszivárgását” (vagyis a *pied-piping*-ot) követően, az illető szerkezetnek azért kell mozognia, hogy a fókuszjegyet „leellenőrizze” a látható szintaxisban mindazokban a nyelvekben, amelyeknek mozgó fókuszuk van. A kötött fókuszú nyelvekben a fókuszjeggyel jelölt kifejezések a Logikai Forma szintjén mozognak, ld. Chomsky (1993, 1995).

4. Argumentumok a VP-fókuszban

Az adjunktumok, illetve a fejek és argumentumok közötti aszimmetriát, amiről a kötött fókuszú nyelvekből számos elemzést közöltek, igen kevésbé tanulmányozták ezidáig a mozgó fókuszú nyelvekben. Még kevesebb figyelmet fordítottak a széles hatókörű fókusz vonatkozásában az adjunktum-argumentum aszimmetria kérdésére, bár É. Kiss (1987/88) megpróbálta a magyarba átültetni Selkirk (1984) megfigyeléseit és azt bizonyítani, hogy a fókuszpozícióba mozgatott argumentum nem-kontrasztív fókuszt eredményezhet. Egyrészt azonban nem különböztette meg következetesen egymástól a kontrasztív és a nem-kizárólagos fókuszt, hanem csupán Selkirk meghatározását idézi, amely viszont nem húz semmiféle választóvonalat a kétféle fókusz között. Másrészt pedig legfontosabb példáit rosszul választotta meg, mivel azok adjunktumot tartalmaznak a feltételezett argumentum pozíciójában.⁹ Ebben a részben a nem-kizárólagos fókusszal kívánok foglalkozni, a következőben a kontrasztív VP-fókuszt veszem sorra.

A fókuszpozícióba helyezett belső argumentumok valóban VP-fókuszt is hordozhatnak a magyar nyelvben. A (10) példákra visszautalva a (10a)-ben szereplő VP-kérdést, amelyet itt (13a) alatt ismétlünk meg, meg lehet válaszolni egy olyan mondatral, amelyben a tárgy foglalja el a fókuszpozíciót, akár ígékötős, akár anélküli az ige.

- (13) a. Péter mit csinált tegnap?
 b. (Péter) [A **HAMLETET**]_F OLVASTA.
 c. (Péter) [A **HAMLETET**]_F OLVASTA FEL.

⁹Standard példáját, a (17)-t idézem itt, de az általam használt jelöléssel.

(i) János **PIROSKÁVAL** ebédelt a menzán.

Az (i) mondatban a *Piroskával* adjunktum, és csakis kontrasztív fókuszként lehet értelmezni, még akkor is, ha egy olyan kérdésre adott válaszként hangzik el, mint az É. Kisstől hivatkozott *Tudsz valami tanszéki pletykát?*. Nyilvánvaló, hogy a *tanszék* kifejezés által megjelölt embercsoport elegendő alapot ad egy olyan tárlagási univerzum létrehozására, ami a kontrasztív fókusz számára szükséges. L. még a 14. jegyzetet, továbbá Varga (1987/88) cikkét.

Érdekes tulajdonsága a (13b,c) mondatoknak, hogy a számunkra fontos nem-kizárólagos fókuszú olvasatban csakis folyamatos cselekvésnek érthetjük a bennük állított tevékenységet, jöllehet az igék teljes mértékben összeegyeztethetők az eredményt kifejező jelentéssel is. A nem-kizárólagos fókusz akkor lehetséges, ha nincsen kölcsönösen vagy közösen értett társalgási univerzum, vagyis ha a Hamlet Péter általi (fel)olvasása nem a beszélő (és a hallgató) által ismert vagy feltett tevékenységek csoportjából (pl. a fű nyírása, az almafák szüretelése, a virágok öntözése, sétálás, futkosás stb.) az egyik.

Az eredmény- vagy teljesítményigék tárgyi argumentuma azonban nem kerülhet a fókuszpozícióba, ha VP-kérdésre kell választ adni.¹⁰

- (14) a. Mit csinált Edison 1877-ben?
 b. **FELTALÁLTA A FONOGRAFOT.**
 c. ??[A **FONOGRAFOT**]_F találta fel.

A (14c)-beli válasz csak akkor elfogadható, ha a kérdés egy olyan sorozat részeként hangzik el, amelyben arra vagyunk kíváncsiak, Edison minden egyes évben mit talált fel, pl. 1876-ban a telefont, 1877-ben a fonográfot, 1878-ban az izzólámpát és 1879-ben a szénszálat. Mivel egy ilyen lista a tevékenységek zárt sorát határozza meg, nyilvánvalóan a kontrasztív, nem pedig a nem-kizárólagos fókusz kontextusát hozza létre.

Összhangban a 2. részben elmondottakkal, a nem-kizárólagos fókusz azonosít egy dolgot, egy entitást, tulajdonságot stb., de semmilyen más dolgot, entitást, tulajdonságot nem zár ki a társalgási univerzumból. Más szóval, a (10b,c), a (13b,c) vagy a (14b) szerinti válasz – a megfelelő olvasatokban – nem azzal egyenértékű, hogy az alannal kifejezett cselekvő *semmi mást* nem csinált, mint amit az állítmány mond. Péter éppenséggel kávézhatott, sétálhatott stb. a kertben a (10b,c) mondatok igaz volta mellett, vagy Edison beutazhatta a világot a (14b)-ben vázolt helyzetnek megfelelően. Figyeljük meg, hogy (15a) nem lehetséges, de (15b) igen.

- (15) a. *Miközben utazgatott, [A **FONOGRAFOT**]_F találta fel.
 b. Miközben utazgatott, **FELTALÁLTA A FONOGRAFOT.**

A (15a)-val ellentétben a (13b,c)-ben illusztrált mondatípusok teljes mértékben elfogadhatóak egy hasonló szövegösszefüggésben.

- (16) Miközben a kertben üldögélt, A **HAMLETET OLVASTA (FEL).**

Azt, hogy a különbség nem az irány-, illetve az eredménytárgy közötti különbség eredménye, az alábbi példák mutatják, ahol az iránytárgy pontosan úgy viselkedik mint a korábbi példákban az eredménytárgy.

¹⁰ Az igeípusokat I. Kiefer (1992)-ben és az ott idézett irodalomban. Itt háromféle igit veszek csak figyelembe: cselekvéseket, illetve eredményeket és teljesítményeket. A többi fajta (állapotok, momentán cselekmények) a fókusszal kapcsolatos tulajdonságainak tárgyalása túlnyúlik a jelen cikk keretein.

- (17) a. (Péter) **KITAKARÍTOTTA A SZOBÁT.**
 b. ??(Péter) [A **SZOBÁT**]_F TAKARÍTOTTA KI.
 c. (Péter) [A **SZOBÁT**]_F TAKARÍTOTTA.
 d. (Péter) **TAKARÍTOTTA A SZOBÁT.**

Egy olyan kérdés összefüggésében mint pl. a (13a), vagyis „Mit csinált Péter tegnap?“, a (17a) lehetséges válasz, de a (17b) már nem, hacsak a kérdést nem értjük kizárólagosan (pl. „Mi az az egyetlen dolog, amit Péter csinált tegnap?“). A (17b,c)-ben illusztrált mondatoknak folyamatos olvasatuk van és természetesen tökéletesen elfogadhatóak mint VP-fókuszos válaszok, ugyanúgy mint a (10b) vagy a (13b,c).

Úgy látszik, hogy az alapvető különbség az eredménnyel járó cselekedetek és az eredménnyel nem járó tevékenységek között áll fenn. Más szóval, az olyan állítmányok, amelyek teljesítményigéket (pl. *megtalál, feltalál, elér*) vagy eredményigéket (pl. *megeszik, kitakarít, megtanul*) tartalmaznak, nem engedik meg, hogy tárgyi vagy általában az ún. belső argumentumuk fókuszálva legyen úgy, hogy ezáltal az egész predikátumot, vagyis a VP-t értsük fókuszként. Ugyanakkor a tevékenységigék (pl. *tanul, olvas, takarít*) belső argumentumai belekerülhetnek a fókuszpozícióba úgy, hogy az egész VP-t tekintsük fókusznak. Az eredménnyel járó vagy teljesítményeket kifejező predikátumok telikusak, vagyis a cselekvést a maga totalitálásában szemlélik. A tevékenységek viszont atelikusak és partitív, részleges jellegűek: A (13b)-t úgy értjük, hogy a Hamlet részleges olvasása történt; a (14b) esetében azonban nem beszélhetünk a fonográf részleges feltalálásáról. A partitív jellegű tevékenységek tehát megoszthatják az általuk meghatározott időintervallumokat más tevékenységekkel, a telikus cselekvések azonban csakis egymás után következhetnek.

Figyeljünk fel arra is, hogy minden esetben, amikor a fókuszált argumentum széles hatókörű fókuszolvasatot enged meg, ez az értelmezés szabadon váltakozik a kontrasztív és a nem-kontrasztív olvasatok között attól függően, hogy a predikátumban kifejezett cselekvést egy adott társalgási univerzumban értjük-e vagy sem.

Láttuk tehát, hogy a magyarban valóban lehetséges a VP-fókusz olymódon előállítani, hogy a kitüntetett fókuszpozícióban az ige egy belső argumentuma jelenik meg, amint azt É. Kiss (1987/88) is feltette, de csak ha bizonyos követelményeket betartunk, mint például az eredmény- és teljesítményigékre vonatkozó tiltás. A predikátumfókuszról adott kép azonban még korántsem teljes: hogy tisztábban lássunk, össze kell vetnünk egymással a kontrasztív és a nem-kontrasztív VP-fókuszokat.¹¹

¹¹Az itt közölt észrevételeknek az is következményük, hogy elkülönítik egymástól a külső és a belső argumentumokat, amely megkülönböztetést elsősorban É. Kiss (1987, 1994) utasítja el. Az (i)-ben feltett kérdést csakis (ii) vagy (iii) válaszolhatja meg, (iv) vagy (v) nem.

- (i) Mi ez a zaj?
 (ii) PÉTER [A **FÜVET**]_F NYÍRJA A **KERTBEN**
 (iii) PÉTER NYÍRJA A **FÜVET** A **KERTBEN**
 (iv) ?? [**PÉTER**]_F NYÍRJA A FÜVET A KERTBEN]
 (v) ?? [**PÉTER**]_F NYÍRJA A **FÜVET** A **KERTBEN**

5. A kontrasztív VP-fókusz

Szabolcsi (1981a, 1981b) véleményével vitázva két írásomban (Kenesei 1986, 1989) azt állítottam, hogy ha teljes mondatokat, azaz proposíciókat állítunk szembe egymással, akkor az ige kivételével minden lexikai jelentéssel bíró szóra fókuszhangsúly kerül.

- (18) Nem **PÉTER** ALUDT A **PADLÓN**, hanem A **HÁZIGAZDA** KÖLTÖZÖTT SZÁLLODÁBA.

Ami a hangsúlyok elhelyezkedését illeti, a szerkezet megfelel a Kálmán és mtsai (1989: 68) által „többszörösen ellentétező mondatnak” nevezett példának, jóllehet a mi esetünkben az összetevőket nem páronként helyeztük szembe egymással.

Nem különbözik a helyzet, amikor VP-k állnak szemben egymással. Ha van legalább egy belső argumentumuk, akkor az fog a fókuszpozícióba kerülni, az esetleges többi argumentum pedig gyakorlatilag tetszőleges rendben az ige mögött helyezkedik el.

- (19) Péter [A **HAMLETET**]_F OLVASTA FEL **MARINAK**, míg János [AZ **AUTÓT**]_F SZEDTE **APRÓ DARABOKRA**.

Az olyan VP-kontrasztok is lehetségesek, amelyekben az ige van elől, de érdekes, hogy az argumentumot első helyen tartalmazó kontrasztív szerkezetek inkább elfogadhatóak.

- (20) a. ?Péter nem **OLVASTA** A **HAMLETET** **MARINAK**,
hanem **SZALADGÁLT**.
b. Péter nem A **HAMLETET** OLVASTA **MARINAK**,
hanem **SZALADGÁLT**.

Az a kérdés, hogy az igével kezdődő VP-k miért kevésbé alkalmasak a VP-fókusz kifejezésére, rejtélyesnek tűnik, különösen a Selkirk-féle (1) szabály általános alkalmazhatóságának fényében, tovább azért is, mert a magyar nyelvben a lexikális fejek rendszerint hordozhatják a fonológiai fókuszt, azaz a fókuszhangsúlyt. Ez még azokra az igékre is áll, amelyek (a) lexikális vagy „ellentétező” fókuszra vannak jelölve, más szóval egy másik igével vannak szembeállítva, vagy (b) „nyomatékos” fókuszt fejeznek ki, vagyis a kontraszt az adott cselekvés elvégzése és el nem végzése között áll fenn.

- (21) a. Péter nem [**OLVASTA/FELOLVASTA**]_F a Hamletet,
hanem **TANULTA**.
b. Péter (igenis) [**OLVASTA/FELOLVASTA**]_F a Hamletet.

Arra, hogy az ellentétező fókusz különbözik a nyomatékosító változattól, Kálmán és mtsai (1989) a *fog* segédigével alkotott példákat hoztak fel bizonyítékkul: a *fog* ugyanis csak akkor előzi meg a főnévi igenevet, ha nyomatékosító fókusz van jelen.

- (22) a. Péter [**FOGJA**]_F olvasni a Hamletet.
b. Péter [**OLVASNI**]_F fogja a Hamletet.

A (22a)-ban nyomatékösítő fókuszot találunk, és ezért feltehetjük, hogy az igeidőt jelölő *Igeidő* (= *Tense*, *T*) grammatikai morféma, amely az „Inflexiós Csoport”, az IP feje, nem pedig a lexikális ige hordozza a fókuszjegyet és mozog a fókuszpozícióba. A (22b)-ben a főnévi igenéven van a fókuszjegy, s ezért az jelenik meg a szintaktikai fókuszpozícióban. A (21b)-ben az igeének azért kell a *Tense*-be mozognia, hogy a grammatikai, vagy ún. ϕ -jegyeit leellenőriztethesse. Ami valójában tovább mozog a fókuszba, vagyis a Fókuszos Csoport (FP) fejébe, az az Igeidős Csoport (*Tense Phrase*, *TP*) feje, mintegy magával cipelve a már hozzacsatolt igét. Amíg az ellentétező és a nyomatékösítő fókusz két különböző szerkezetben valósul meg a (22) esetében, a (21) példákban véletlenül egybeesnek, amint azt az alábbi sematikus szerkezetben ábrázoljuk, ahol az ellentétező fókuszjegye az igeire kerülne, a nyomatékösítés ezzel teljesen megegyező fókuszjegye pedig az igeidő által megjelenített *T* kategóriára.

(23) $[_{TopP} \text{ Péter}_i [_{FP} [_F [_{V+T} \text{ olvas } [_{T-t}]-a_j]] \dots e_i e_j \text{ a Hamletet}]]]$

Ha a VP-t fókuszáljuk, akkor a fókuszjegye a VP fejére és annak argumentumai-ra „csurog le”. Amennyiben a fókuszmozgatást a fókuszjegyek váltják ki, akkor nemcsak egy argumentum, hanem a VP feje, az ige is elmozoghat a fókuszpozícióba és viselheti a fókuszhangsúlyt, mint azt a (23)-ban látjuk. (Valószínűleg egy „alacsony szintű” fonológiai szabály gondoskodik arról, hogy az ige hangsúlyát zérusra redukálja, ha az nem a fókusz legelső tagja, vö. Kenesei és Vogel (1989).

- (24) a. Péter ANNÁNAK OLVASTA A HAMLETET (nem pedig szaladgált).
b. Péter OLVASTA ANNÁNAK A HAMLETET (nem pedig szaladgált).

Ha viszont a fókuszpozícióba egy adjunktum kerül, a VP-t nem lehet fókuszként értelmezni, vö. (25a). Másrészt azonban ha az igét helyezzük a fókuszba és az adjunktum az ige mögött marad, a VP-fókusz létrejöhet.

- (25) a. *Péter [A KERTBEN]_F OLVASOTT FEL (nem pedig úszott).
b. Péter FELOLVASOTT A KERTBEN (nem pedig úszott).
(26) a. *Péter [HANGOSAN]_F OLVASOTT FEL A KERTBEN.
b. Péter HANGOSAN FELOLVASOTT A KERTBEN.

Mivel lexikai tulajdonságaik alapján a fejek projektálják, „kivetítik” az argumentumokat (de az adjunktumokat nem), az argumentumok a struktúrában „felküldhetik” ezeket a tulajdonságaikat ama domináló kategóriára, amelyben az argumentum szerepét töltik be. Lényegében így értelemzhetjük a Selkirk (1984) adjunktumokra és argumentumokra vonatkozó általánosítása mögött meghúzódó legfontosabb tanulságot. A magyart továbbá az is jellemzi, hogy nem elegendő csupán egyetlen argumentumnak vinnie a fókuszjegyet. Ha a VP fókuszban van, akkor a fejet és az összes argumentumot is meg kell jelölni a fókuszjeggyel. Más szóval, a fókuszjegynek le kell csurognia mindegyikükre, és ezután vagy az ige, vagy valamelyik argumentum mozog a fókuszpozí-

cióba. A többiek (az ige kivételével) a helyükön maradnak, bár a fókuszhangsúlyt megkapják.

A helyzet mégsem ennyire egyszerű. Az olyan kiszámítható viselkedésű szerkezetek mellett, amelyekben a fej vagy valamelyik argumentum kerül a szintaktikai fókuszba és a többi argumentum helyben kapja meg a fókuszhangsúlyt, mint pl. (18a,b), találunk olyan mondatot is, amelyben egy adjunktum áll a fókusz pozícióban és az egész VP-t lehet fókuszként értelmezni – de csak ha van az ige mögött legalább egy argumentum (természetesen fókuszhangsúllyal).

- (27) a. Péter (**FEL**)**OLVASTA A HAMLETET A KERTBEN**
(nem pedig úszott).
b. Péter **A HAMLETET OLVASTA (FEL) A KERTBEN**
(nem pedig úszott).
c. Péter **A KERTBEN OLVASTA (FEL) A HAMLETET**
(nem pedig úszott).

A fókuszpozícióban lévő adjunktumnak referenciálisnak kell lennie, különben a VP egészére értett szemantikai fókusz nem jön létre. Ha nemreferenciális adjunktum (pl. mód- vagy okhatározó) kerül a szintaktikai fókuszba, akkor attól függetlenül, hogy vannak-e az ige mögött argumentumok, csakis az adjunktumra értett kontrasztív fókuszos értelmezés valósul meg, amint az alábbi példák is mutatják.

- (28) a. *Péter (nem úszott, hanem) **HANGOSAN OLVASTA FEL A HAMLETET**.
b. *Péter (nem úszott, hanem) **HANGOSAN OLVASOTT**.¹²

Végül, amint ez várható is, a minimális VP egységét mindenképpen meg kell őrizni. Vagyis amíg az adjunktumokat szabadon ki lehet mozgatni a VP-ből, addig egyetlen argumentum sem lehet a fókuszálás hatókörén kívül, ha a fej vagy valamelyik másik argumentum a fókuszba mozgott és ezáltal VP-fókuszt hozott létre.

- (29) a. Péter a kertben [**A FÜVET**]_F NYÍRTA (és nem szaladgált).
b. *Péter a fűvet [**A KERTBEN**]_F NYÍRTA (és nem szaladgált)

¹²A (28a,b) lehetséges olvasatai -- amennyiben az ige mögötti összetevőknek nincsen fókuszhangsúlyuk, a következők: 'Péter HANGOSAN olvasta fel a Hamletet', illetve: 'Péter HANGOSAN olvasott'. A (28a)-nak azzal a változatával nem foglalkozom, amelyben minden (lexikai jelentéssel bíró) szónak fókuszhangsúlyja van. Ez a cselekvés folyamatos értelmezését teszi lehetővé, vö. Kiefer (1994). A (28b) egy másik változatában az igének van fókuszhangsúlyja, ekkor azonban a *hangosan* adjunktum nincsen fókuszban, amit az igekötő ige előtti felbukkanása is bizonyít, l. (ii).

- (i) Péter (nem úszott, hanem) **HANGOSAN OLVASOTT**.
(ii) Péter (nem úszott, hanem) **HANGOSAN FEL-OLVASOTT**.
(iii) *Péter (nem úszott, hanem) **HANGOSAN OLVASOTT FEL**.

- (30) a. Péter hangosan [A KÖNYVET]_F OLVASTA FEL (és nem énekelt).
 b. *Péter a könyvet [HANGOSAN]_F OLVASTA FEL (és nem énekelt).
- (31) a. *Péter Annának [A KÖNYVEKET]_F ADTA EL (és nem integetett).
 b. *Péter a könyveket [ANNÁNAK]_F ADTA EL (és nem olvasta).

A (29)-ben a referenciális helyhatározó kikerülhet a fókuszként értett VP-ből, a tárgy azonban nem. A (30) azt mutatja, hogy a módhatározói, vagyis általánosítva a nem-referenciális adjunktumok is ugyanígy viselkednek. A (31) példákkal azt illusztráltuk, hogy akkor sem lehet valamelyik argumentumot kivinni a fókuszált VP-ből, ha a többi belül marad.

Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a VP-t akkor lehet fókuszálni, ha (a) mind a VP feje, mind pedig az összes argumentum meg van jelölve egy-egy fókuszjeggyel, amit a (3) alatti fókuszszabály ama változatával érhetünk el, mely szerint a (3b) alternatívái közül a mellérendelést (az és-t) választjuk, továbbá (b) ha a VP-ben lévő referenciális adjunktumok is mind meg vannak jelölve fókuszra. Ezek után vagy (a) az ige, vagy (b) az egyik belső argumentum, vagy (c) amennyiben az igének van legalább egy belső argumentuma, az egyik referenciális adjunktum mozog a kategóriájának megfelelő fókuszpozícióba. Argumentumot csak a fókuszpozícióba lehet kiemelni a VP-ből, máshova nem mozoghat. A fókuszjegyet a VP csomópontjáról nehézség nélkül le lehet csurgatni a fejre és az argumentumokra. A referenciális adjunktumokat a D-kapcsolás (a diskurzusra való utalás) segítségével lehet bevonni e folyamatba, bár az ezzel kapcsolatos problémákat további kutatásnak kell tisztázni. E ponton mindazonáltal felvethetjük, hogy például a helyhatározói és a módhatározói adjunktumok közötti különbség eredhet abból is, hogy az utóbbiak predikátumokra vonatkozó predikátumokként értelmezhetőek, az előbbiek viszont nem.¹³

6. Módhatározók a fókuszban

Mint az előző részben is láthattuk, a fókuszban megjelenő egyik sajátos adjunktum a módhatározó, amelynek a viselkedése azért is érdekes, mert a 2. részben kifejtett fókuszértelmezéshez képest kissé eltérő tulajdonságai vannak. Szabolcsi (1981a, 1981b) kimutatta, hogy a fókuszált főnévi csoportok szemantikai, igazságfeltételes következményei mások mint a semleges NP-ké.

- (32) a. Mária és Éva látta Pétert.
 b. [MÁRIA ÉS ÉVA]_F látta Pétert.
 c. Mária látta Pétert.
 d. [MÁRIA]_F látta Pétert.

Szabolcsi szerint a fókuszálás megváltoztatja a mondat igazságfeltételeit, hiszen (32a)-ból következik (32c), de (32b)-ből nem következik (32d), vagyis a (32c) fókuszos változata. Nyilvánvaló ezek után, hogy a mellérendelt fókuszált NP-ket nem lehet egyfajta

¹³Egy újabb alternatívához vö. Cinque (1997).

„mellérendelés-egyszerűsítés” művelettel előállítani két egyszerű mondatból, ami egyébként elvben lehetséges megoldás a nem fókuszált mondatok esetében.

Szabolcsira hivatkozva É. Kiss (1994: 28skk) azt állítja, hogy ha módhatározók kerülnek a fókuszba, olvasatuk különbözik a standard fókuszértelmezésétől, vagyis az azonosításon keresztüli kizárástól. Érvelésében arra támaszkodik, hogy az NP-kkel és a PP-kkel szemben a módhatározók nem zárják ki egymást a fókuszból.

- (33) a. Mari SZÉPEN vasalta ki az inget.
 b. Mari SZÉPEN ÉS GYORSAN vasalta ki az inget.
 c. Mari AZ INGET vasalta ki.

A (33a) nem zárja ki a (33b) igazságát, de a (33c) mondat nem egyeztethető össze egy olyan tényállapottal, amelyben Mari bármi mást vagy többet mint az inget kivasalt volna. É. Kissnek az a végkövetkeztetése, hogy az azonosításon keresztüli azonosítás „a nemreferenciális határozók esetében értelmetlen, mert amikor egy határozó egy cselekvésre vagy egy tulajdonságra van vonatkoztatva, akkor számtalan más határozó lehet még érvényes az adott esetben.” (29)

Ez a megállapítás a túláltalánosítás vétkébe esik: jóllehet valóban igen sok határozó jelenhet meg a fókuszban azon az egyen kívül, amelyik a fókuszba került anélkül, hogy a mondat igazságát veszélyeztetné, az már nem áll, hogy *bármely és bármennyi* határozó megjelenhet az adott mondatban.

- (34) a. *Mari GYORSAN ÉS SEBESEN vasalta ki az inget.
 b. *Mari SZÉPEN ÉS CSÚNYÁN vasalta ki az inget.

A (34) mondatokat az teszi agrammatikussá, hogy a bennük előforduló határozók ugyanabból a jelentéstartományból származnak: a sebesség, illetőleg az ízlés, esztétikum kategóriahalmazából. A módhatározók abban különböznek a referenciális kifejezésektől, vagy általában az olyan kifejezésektől, amelyek entitásokat (illetve azok halmazát) jelölik, hogy a módhatározók által kijelölt jelentéstartományok diszparátok, egymástól elkülönültek lehetnek: a *gyorsan* csak a sebesség tartományába tartozó adverbiumokat zárja ki, a *szépen* pedig csak az esztétikai megítélés körébe eső határozókat, akár szinonímák, akár antonímák, akár bármi e két véglet között. A fizikailag létező tárgyak vagy entitások egyetlen világával szemben a módozatok, módhatározók jelentéstartományai többfélék, többszörösek lehetnek.¹⁴

Éppen a tartományok többszörözhetősége különbözteti meg a cselekvéseket is a fókuszban előforduló más entitásoktól. Láttuk már, hogy hacsak nincsen expliciten kontrasztba állítva, a VP-fókusz nem zárja ki a más VP-k által jelölt cselekvések egyidejű fennállását, vö. (10b,c), (13b,c), (14b). Más szóval, egy VP-ben kifejezett cselekvés csak az ugyanabba jelentéstartományba tartozó más cselekvéseket zárja ki, a más jelentésmezőbe eső cselekvéseket nem.

¹⁴A fókuszos módhatározók elemzésében sokat köszönhetek Vieri Samek-Lodovicinek.

- (35) a. Péter mit csinált tegnap?
 b. A HAMLETET OLVASTA.
 c. A HAMLETET OLVASTA és A HANGVERSENYT HALLGATTA.

Mint fentebb is kifejtettem, ha (35b) igaz, attól (35c) még nem lesz hamis – szemben a (32b,d) esetével. Vagyis (35b) és (35c) egymással összeegyeztethetőek, ahogy ez a cselekvések természetéből következik. Amennyiben a két cselekvés ugyanabba tartományba tartozik, tehát kizárja egymást, akkor mindig lehetséges különböző időintervallumokhoz rendelni őket (illetve az általuk kifejezett cselekvéseket) annak érdekében, hogy megmentsük a VP-fókuszos értelmezést.

- (36) a. Péter mit csinált a múlt héten?
 b. (Péter) LONDONBA REPÜLT és PÁRIZSBA GYALOGOLT.

Az igazán összeegyeztethetetlen cselekvésekben egymással „komplemeter disztribúcióban” lévő tevékenységeket nevezünk meg, mint pl. *távozik* és *marad* vagy *emlékszik* és *elfelejt*. A valódi NP- vagy PP-fókusz azonban kontrasztív értelmezést követel meg, s ilyenkor az ige mögötti hangsúlyok redukálva vannak.

- (37) a. Péter TEGNAP repült Londonba.
 b. Péter A HAMLETET olvasta tegnap.

A VP-fókusz valószínűleg azért működhet nem-kontrasztív fókuszként, mert a kizárás alkotóeleme hiányzik a standard értelmezéséből – szemben az NP- vagy a PP-fókusszal. Amikor pedig módhatározó kerül a fókuszba, akkor azt is kontrasztívan kell értelmezni – egy adott tartományhoz viszonyítva ugyanúgy, mint minden más fókuszált kifejezést.

7. Állandó szókapcsolatok

Az argumentumok szerepének tanulmányozását az állandó szókapcsolatok, vagyis az idiómák kontextusával fejezzük be. Ismeretes, hogy az idiómák közül jónéhány elveszíti idiomatikus jelentését, ha valamelyik alkotóelemüket fókuszáljuk.

- (38) a. Feldobta a talpát. (= ‘meghalt’)
 b. A TALPÁT dobta fel. (≠ ‘meghalt’)

Vannak azonban másfajta idiómák is, amelyekben egy-egy módosítóelemhez lehet fókuszértelemezést rendelni, jóllehet az idióma alkotóelemeit nem lehet fókuszálni. A (39a-c) sorban (39b) azért rossz, mert az idióma alkotórésze van a fókuszban, (39c) viszont jó, mert a módosítóelemet értjük fókuszként, nagyjából abban az értelemben hogy ‘Marit ezen a bizonyos módon csapták be.’

- (39) a. Marit behúzták a csőbe.
 b. *Marit [A CSŐBE]_F húzták be.
 c. Marit [EBBE a csőbe]_F húzták be.

Mivel az idiómák alkotóelemeit nem lehet fókuszálni, a (39c)-ben csakis az esetjelölt NP-ben lévő mutatószót lehet fókuszértelmezéssel ellátni, a teljes NP-t nem. A szemantikai interpretáció a Chomsky (1993) által bemutatott rekonstrukció alapján áll, amelynek során a nem kvantált vagy fókuszált összetevőket az értelmezés során visszahelyezzük a mondat propozíciós komponensébe.

Világosan bebizonyosodott, hogy a fókuszmozgatást alkalmazó nyelvek sem fonológiai, sem szemantikai értelemben nem csak azokat az összetevőket, és azok közül sem mindegyiket fókuszálják, amelyeket a fókuszpozícióba mozgattak. A fókusz olyan szintaktikai pozíció, amelybe a [+fókusz] jegyet hordozó (elemeket tartalmazó) összetevők azért mozognak, hogy ezt a fókuszjegyüket leellenőriztessék vagy engedélyeztessék – éppúgy, ahogy a kérdőszót tartalmazó kifejezések az ún. *wh*-jegyüket ellenőriztetik a Mondatbevezető Csoportban (CP, Complementizer Phrase).

Utaltam már rá, hogy az idióma alkotóelemét nem lehet fókuszálni, s erre több más példát is fel lehet hozni.

- (40) a. Anna kivágta a rezet.
b. *Anna [A REZET]_F vágta ki (nem a magas C-t).

Mégis arra következtetni, hogy az idiómákban általában lehetetlen az argumentumokat fókuszálni, elhamarkodott volna. Emlékezzünk vissza, hogy az egyik különbség a VP-fókusz tekintetében az argumentumok fókuszálását lehetővé tévő, illetve az azt megtiltó VP-k között az volt, vajon van-e tevékenysége bennük, azaz lehetséges-e a folyamatos olvasat, vö. (13), (14) és a rájuk vonatkozó diszkussziót.

Ha ki tudjuk mutatni, hogy a folyamatos olvasatú idiómák megengedik, hogy argumentumok fókuszba kerüljön úgy, hogy az egész idiómát értjük fókusznak, teljes analógiát kapunk az egyéb VP-kkel.

- (41) a. ?*Nem [A VIZES LEPEDŐT]_F HÚZTÁK RÁ,
hanem csak egyszerűen cserben hagyták.
b. *Nem [A FOGÁT]_F HAGYTA OTT, csak megsebesült.
(42) a. Nem [A ZAVAROSBAN]_F HALÁSZOTT,
hanem csak összekeverte a dolgokat.
b. Nem [A LÓBŐRT]_F HÚZZA, hanem keményen dolgozik.

A (41)-ben illusztrált idiómák – a (40)-hez hasonlatosan – teljesítmény- vagy eredménypredikátumoknak felelnek meg, amelyeknek nincsen folyamatos olvasatuk, és (41a) is csak annyiban elfogadható, amennyiben értelemezése folyamatos cselekvést tesz lehetővé. A (42)-ben lévő idiómák viszont tevékenységeket jelölnek, következésképpen argumentumukat fókuszálni lehet úgy, hogy az egész idiómát értjük fókusznak – hiszen magát a fókuszált alkotórészt nem is lehetne.

A tevékenységet kifejező igei idiómákban lévő argumentumok tehát ugyanúgy viselkednek, mint általában a tevékenységigék argumentumai: belekerülhetnek a szín-

taktikai fókuszpozícióba és révükön az egész VP, vagyis az egész idióma fókuszosan értelmezhető.

8. Konklúzió

Az itt bemutatott szerkezetek és elemzések azt támasztották alá, hogy a VP valódi összetevője a magyar mondatnak, valamint hogy ezt az összetevőt is lehet fókuszálni. A fókuszos VP azonban nem egészen úgy működik, mint a mondat más alkotóelemei. Először is, a VP-fókusznak nem szükséges kontrasztívnak lennie: lehet nem-kizárólagos olvasata is, mivel a cselekvések általában nem zárják ki egymást. Másodszor, a VP-fókusz az igének, az ige egyik argumentumának, vagy az egyik referenciális adjunktumnak a fókuszba helyezésével állítjuk elő. Harmadszor, a VP fókuszálása az argumentum fókuszba mozgatásával csakis a tevékenységigék esetében lehetséges; eredmény- és teljesítményigékkel alkotott VP-ket csak az ige mozgatásával lehet fókuszálni.

Az argumentumok segítségével való fókuszálás megfelel a fókuszálás általános tulajdonságainak, amint azt a VP-től különböző kategóriák és a magyartól eltérő, nem mozgó nyelvtípus esetében is láthattuk. Mivel az argumentumokat a fej vetíti ki, azok mintegy képviselik a fejet és a domináló maximális kategóriát: az argumentum éppúgy elő tudja hívni a főkategóriáját mint a fej. Ezt még az idiómák esetében is érvényesülni láttuk, jóllehet az idiómák alkotóelemeit általában nem lehet fókuszálni. Az adjunktumoknak, és különösen a nemreferenciális adjunktumoknak semmilyen szerepük nincs a kategória kivetítésében, s ezért fókuszba kerülésük esetén nem is képesek „átadni” a fókusztulajdonságaikat annak a kategóriának, amelyhez a szintaktikai struktúra szerint hozzá vannak csatolva. A nemreferenciális adjunktumok, pl. a módhatározók korlátozott fókuszálhatósággal rendelkeznek, noha a kontrasztív vagy kizárólagos fókusz nem elképzelhetetlen abban a jelentéstartományban, amelyet meghatároznak.

HIVATKOZÁSOK

- Abraham, Werner–Sjaak de Meij szerk. 1986: *Topic, focus and configurationality*, Benjamins, Amsterdam.
- Aissen, Judith L. 1992: Topic and focus in Mayan, *Language* 68, 43–80.
- Berman, A. – M. Szamosi 1972: Observations on sentential stress, *Language* 48, 304–325.
- Bolinger, Dwight 1961: Contrastive accent and contrastive stress, *Language* 37, 83–96.
- Bresnan, Joan 1972: Stress and syntax: A reply, *Language* 48, 326–342.
- Brody, Michael 1990: Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* 3, JATE, Szeged, 95–121.

- Chomsky, Noam 1971: Deep structure, surface structure and semantic interpretation, in Danny D. Steinberg–Leon A. Jacobovits szerk.: *Semantics: An interdisciplinary reader*, Cambridge, Cambridge U. P., 183–216.
- Chomsky, Noam 1993: A minimalist program for linguistic theory, in K. Hale–S. J. Keyser szerk.: *The view from Building 20*, Cambridge, The MIT Press, 1–52.
- Chomsky, Noam 1995: *The minimalist program*, Cambridge, The MIT Press.
- Cinque, Guglielmo 1997: *Adverbs and functional heads: A cross-linguistic perspective*, Oxford University Press (megj. alatt).
- É. Kiss Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Dordrecht, Reidel.
- É. Kiss Katalin. 1987/88: Még egyszer a magyar mondat intonációjáról és hangsúlyozásáról, *Nyelvtudományi Közlemények* 89, 1–52.
- É. Kiss Katalin 1994: Sentence structure and word order, in Ferenc Kiefer–Katalin É. Kiss szerk.: *Hungarian syntax*, San Diego, Academic Press.
- Höhle, Tilman 1982: Explikationen für ‘normale Betonung’ und ‘normale Wortstellung’, in W. Abraham szerk.: *Satzglieder in Deutschen*, Tübingen, Gunther Narr, 75–154.
- Horvath, Julia 1986: *Focus in the theory of grammar and the structure of Hungarian*, Dordrecht, Foris.
- Horvath, Julia 1995: Structural focus, structural case and the notion of feature-assignment, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse configurational languages*, London, Oxford University Press.
- Jacobs, Joachim 1991: Focus ambiguities, *Journal of Semantics* 8, 1–36.
- Jackendoff, Ray 1972: *Semantic interpretation in generative grammar*, Cambridge, MIT Press.
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor 1989: A magyar segédigék rendszere, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 49–103.
- Kálmán László–Kornai András 1989: Hungarian sentence intonation, in Harry van der Hulst–Norval Smith szerk.: *Autosegmental studies on pitch accent*, Dordrecht, Foris, 183–195.
- Kálmán László–Nádasdy Ádám 1994: A hangsúly, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 393–467.
- Kenesei István 1986: On the logic of word order in Hungarian, in Abraham–de Meij.
- Kenesei István 1989: Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 105–152.
- Kenesei István 1993: *A minimalist program for the syntax of focus*, unpublished manuscript, University of Szeged–University of Delaware.
- Kenesei István–Irene Vogel 1989: Prosodic phonology in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 39, 149–193.
- Kenesei István–Irene Vogel 1998: *A fókusz fonológiai szerkezete*, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 19, 79–119.

- Kiefer, Ferenc 1994: Aspect and syntactic structure, in Ferenc Kiefer–Katalin É. Kiss szerk.: *Hungarian syntax*, San Diego, Academic Press, 415–464.
- King, Tracy H. 1993: *Configuring topic and focus in Russian*, PhD diss., Stanford, Stanford University.
- Ladd, D. Robert 1980: *The structure of intonational meaning*, Bloomington, Indiana University Press.
- Ortiz de Urbina, Jon 1986: *Some parameters in the grammar of Basque*, unpublished PhD dissertation, Urbana-Champaign, University of Illinois.
- Ortiz de Urbina, Jon 1989: *Parameters in the grammar of Basque*, Dordrecht, Foris.
- Rochemont, Micheal S. 1986: *Focus in generative grammar*, Amsterdam, Benjamins.
- Selkirk, Elizabeth O. 1984: *Phonology and syntax*, Cambridge, MIT Press.
- Selkirk, Elizabeth O. 1995: Sentence prosody: Intonation, stress and phrasing, in John A. Goldsmith szerk.: *The handbook of phonological theory*, London, Blackwell.
- Schmerling, Susan 1976: *Aspects of English sentence stress*, Austin, University of Texas Press.
- Szabolcsi, Anna 1981a: The semantics of topic/focus articulation, in J. A. G. Groenendijk et al. szerk.: *Formal methods in the study of language, MC Tract 136*, Amsterdam, 513–540.
- Szabolcsi Anna 1981b: Compositionality in focus, *Folia Linguistica* **15**, 141–161.
- Szabolcsi Anna 1994: All quantifiers are not equal: The case of focus, *Acta Linguistica Hungarica* **42**, 171–187.
- Tuller, Laurie 1992: The syntax of postverbal constructions in Chadic, *Natural Language and Linguistic Theory* **10**, 303–334.
- Varga László 1986: Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról, avagy Brassai és a többiek, *Nyelvtudományi Közlemények* **88**, 181–188.
- Varga László 1987/88: Hozzászólás egy hangsúlytanulmányhoz, *Nyelvtudományi Közlemények* **89**, 53–66.
- Vogel, Irene–István Kenesei 1987: The interface between phonology and other components of grammar, *Phonology* **4**, 243–263.
- Watters, John 1979: Focus in Aghem: A study of its formal correlates and typology, in Larry Hyman szerk.: *Aghem grammatical structure, Southern California Occasional Papers in Linguistics* **7**, Los Angeles, University of Southern California, 137–197.

KÉT ANGOL PREDIKÁTUMTÍPUS ELEMZÉSÉRŐL – MAGYAR MEGFELELŐIK VISELKEDÉSE ALAPJÁN

LACZKÓ TIBOR

1. Bevezetés¹

Ebben a tanulmányban egy rendszerszerűnek tekinthető szembenállással foglalkozom bizonyos angol igék és magyar megfelelőik argumentumszerkezetei² között, különös tekintettel e különbözőség elméleti következményeire.

A vizsgálandó predikátumokra vonatkozó alapvető empirikus általánosítások a következők. Az angol nyelvben számos olyan ige van, amely két eltérő aktív vonzatszerkezettel rendelkezik. Ezen igék egy tekintélyes csoportjának az elemzése nem elhanyagolható problémát jelent a generatív indíttatású szintaktikai elméletek számára. Az alternatív vonzatszerkezetű angol igék magyar megfelelői két markánsan különböző kategóriába sorolhatók. Az egyikbe azok tartoznak, amelyeknek – az angol megfelelőktől eltérően – csak egy argumentumszerkezetük van, a másikba azok, amelyeknek – az angol megfelelőkhöz hasonlóan – kettő van. Érdekes módon azok az angol igék jelentenek elméleti problémát, amelyek magyar megfelelői ez utóbbi csoportba tartoznak. Lássunk a két típusra egy-egy példát!

A *give* 'ad' igének két cselekvő vonzatszerkezete van az angolban, ezzel szemben a magyar megfelelőjének csak egy, vö.:

- (1) a. John gave the money to the girl.
János adta a pénzt -nak a lány
'János odaadta a pénzt a lánynak.'
- b. John gave the girl the money.
János adta a lányt a pénzt
'János odaadta a pénzt a lánynak.'

¹Ezúton fejezem ki köszönetemet Kenesei István lektori véleményéért.

²A dolgozatban szinonimaként használom az *argumentum* és *vonzat*, illetve az *argumentumszerkezet* és *vonzatszerkezet* szakszavakat.

- (2) a. János odaadta a pénzt a lánynak.
 b. *János megadta/odaadta a lányt a pénzt.
 c. *János megadta a lányt a pénzzel.

A magyar szerkezetek esetében nem az az igazán meglepő, hogy (2b) helytelen, hiszen nyelvünkben alapvetően hiányoznak az angolhoz hasonló kettős tárgyat tartalmazó konstrukciók. Az a figyelemre méltó eltérés, hogy a magyar nyelvben nincs olyan megfelelője az angol (1b)-nek, amelyben (alternatív módon) az egyik argumentum tárgyi, a másik határozói funkciót kap (vö. (2c)).³

A *load* 'meg-/rá-/felrak' igének két vonzatszerkezete van az angolban és ezeknek két vonzatszerkezet felel meg a magyarban.

- (3) a. The man loaded the hay onto the waggon.
 a férfi rakta a szénát -re a szekér
 'A férfi (fel-)/(rá-)rakta a szénát a szekérre.'
 b. The man loaded the waggon with (the) hay.
 a férfi rakta a szekeret -val (a) széna
 'A férfi megrakta a szekeret (a) szénával.'
 (4) a. A férfi (rá)rakta a szénát a szekérre.
 b. A férfi megrakta a szekeret a szénával.

A fentebb szemléltetett, az érintett igék szemantikája által meghatározott rendszerszerű szembenállás, valamint magyar és angol nominalizációs jelenségek alapján ebben a tanulmányban megvizsgálók néhány olyan problémát, amely a generatív nyelvelírásban az igék argumentumainak kifejezésére, a hozzájuk rendelendő grammatikai funkciók megválasztására és az igei predikátumokból képzett alakok viselkedésére vonatkozó általánosítások megragadásával kapcsolatban merült fel. Korábban ezeket az általánosításokat atomi szemantikai szerepek segítségével fogalmazták meg (vö. Anderson (1979), Wasow (1980), Bresnan (1982), Rappaport (1983) és Rozwadowska (1988)). Újabban azonban különböző irányokból erőteljesen kétségbe vonták a primitív

³Az előadást követő vitában Pete István felvetette, hogy az agrammatikus (2c) helyett miért nem a következő szerkezetet vesszük figyelembe: *János megadta Máriának az 5 dollárt*. Erre akkor az volt a válaszom, hogy ez szemantikailag teljes mértékben eltér a másik helyes magyar megfelelőtől (2a) és mindkét angol változattól (1a,b), mivel alapvetően azt jelenti, hogy az alany rendezte pénzügyi tartozását. Ehhez most azt kívánom hozzátenni, hogy ez a vonzatszerkezet és a másik magyar megfelelő nem tekinthetők (morfo)szintaktikai értelemben sem egyazon predikátum alternatív vonzatszerkezeteinek az angol megfelelőkhöz hasonlóan, mert ez utóbbi esetben két eltérő argumentum kapja a tárgyi funkciót és a másik a határozóit, míg a két magyar konstrukció esetében ugyanaz az argumentum a tárgy.

szemantikai szerepek ilyen célú alkalmazhatóságát (pl. Levin–Rappaport (1986), Rappaport–Levin (1988), Grimshaw (1990), Dowty (1991) és Alberti (1992)).

Dolgozatomban amellet fogok érvelni, hogy bizonyos, a szemantikai szerepek alkalmazhatatlanságára vonatkozó megállapítások (pl. Levin–Rappaport (1986)) nem helytállóak, ugyanis kizárólag angol jelenségekre támaszkodnak. Ha azonban például a kérdéses szerkezetek magyar megfelelőit is figyelembe vesszük, kiderül, hogy az az ad hoc jellegűnek és erőltetettnek tűnő elemzés, amelyre az angol példák alapján a szemantikai szerepeket alkalmazó megközelítés látszólag rákényszerül, az angolnál morfológiailag gazdagabb nyelvek releváns szerkezetei fényében teljes mértékben megalapozottnak tekinthető. Ez egyaránt vonatkozik a fentebb szemléltetett predikátumtípusokból képzett igenevek melléknévi használatára és a belőlük képzett főnevek argumentumainak kifejezési lehetőségeire a két nyelvben. Sőt, arra is rámutatok, hogy a Levin–Rappaport (1986) által kínált alternatív alkategorizációs-szintaktikai megoldás sokkal kevésbé magyarázó erejű, mint az általuk bírált, szemantikai szerepeket használó megközelítés.

A dolgozat felépítése a következő. Először röviden áttekintek néhány elvi kérdést a szemantikai szerepek természetével és reprezentációs szintjével kapcsolatban (2). Ezután három egymástól független jelenségnek az elemzése révén, angol és magyar példák összehasonlítása alapján rámutatok, hogy mégiscsak szükség van az újabban egyre gyakrabban bíralt szemantikai alapú megközelítésre. A három jelenség tárgyalása a következő sorrendben történik: az igenevek melléknévi használata főnévi csoportokban (3.1), az igéből képzett főnévi predikátumok argumentumaihoz rendelendő grammatikai funkciók jellegzetességei (3.2) és bizonyos igék argumentumainak elhagyhatóságát befolyásoló tényezők (3.3). Mindezt néhány általános záró megjegyzés követi (4).

2. Néhány elvi kérdés a szemantikai szerepek rendszeréről

2.1. Reprezentációs szintek

Ebben a részben röviden bemutatok két markáns generatív elméleti megközelítést a szemantikai szerepek reprezentációs szintjének a grammatika egészében elfoglalt helyét, illetve ezeknek a szemantikai szerepeknek a természetét illetően.

Ha egy elmélet a szemantikai szerepek létét elismeri, alapvetően két helyen illesztheti be őket a rendszerébe: a fogalmi (szemantikai) szerkezet szintjén vagy a predikátumok argumentumszerkezetének a szintjén. A két felfogás között az a legfontosabb különbség, hogy míg az argumentumszerkezet közvetlen kapcsolatban áll a szintaktikai reprezentációs szinttel, a fogalmi szerkezet és a szintaxis közötti viszony áttételes.

2.1.1. Rappaport – Levin (1988)

A kormányzás és kötés elmélet egyik változatának keretében (az elméletre meg lehetőségen általánosan jellemző módon) Rappaport – Levin (1988) tagadják a szemantikai szerepek létét az argumentumszerkezet szintjén. Az ő megközelítésükben e szerepek reprezentációs szintje a fogalmi szerkezet. Az atomi szemantikai szerepeket tovább bontják, és segítségükkel a fogalmi szerkezet keretein belül ragadnak meg bizonyos általánosításokat, például a *load*-típusú ige kétféle használata közötti jelentésbeli különbséget.

Amint az jól ismert, (3a) és (3b) nem jelentik ugyanazt. Az előbbi által leírt helyzetben a széna megy keresztül hely- és (ebből következően) állapotváltozáson, míg az utóbbiban a cselekvés mintegy a szekér állapotváltozásának előidézésére irányul, arra, hogy az (teljes mértékben) megrakott állapotba kerüljön. Minderről Rappaport – Levin (1988) reprezentációja a következőképpen ad számot:⁴

(5) a. $LOAD_1$: [x okozza, hogy [y z-be kerüljön]] (3a)

b. $LOAD_2$: [[x okozza, hogy [z bizonyos ÁLLAPOT-ba kerüljön]] (3b)

AZÁLTAL, HOGY [x okozza, hogy [y z-be kerüljön]]

2.1.2. A lexikai-funkcionális grammatika

Ennek az elméleti keretnek a legtöbb változata atomi szemantikai szerepeket alkalmaz, amelyek a predikátumok argumentumszerkezetében jelennek meg (és nem a fogalmi szerkezetben), és ott kiemelt jelentőségük van, mert az argumentumszerkezet az argumentumok szemantikai szerepének hierarchiája alapján áll össze. A legáltalánosabban elfogadott sorrend a következő.

(6) ágens < kedvezményezett < ételő/cél < eszköz < páciens/téma < lokatívusz

A szemantikai szerepüknek megfelelően az argumentumok aluldeterminált szintaktikai jegyeket kapnak, és ezek a jegyek, valamint az általános leképezési szabályok határozzák meg, hogy egy argumentum milyen grammatikai funkciót kap majd a szintaxisban.

2.2. A szemantikai szerepek alkalmazhatóságáról

Dowty (1991), Rappaport – Levin (1988)-hoz hasonlóan, szintén tagadja a széles körben elfogadott atomi szemantikai szerepek használatának létjogosultságát a predikátumok argumentumainak viselkedésére vonatkozó általánosítások megragadásának céljából. Ehelyett a mondatok jelentéséből és implikációiból kiszűrhető szemantikai jegyhalmazokat alkalmaz annak meghatározására, hogy milyen típusú argumentumok milyen grammatikai funkciókat kaphatnak. Ezek a jegyhalmazok proto-ágens és proto-

⁴Jackendoff (1990) a maga rendszerében alapvetően hasonló megoldást alkalmaz.

páciens jegyek kombinációiból állnak össze. Dowty az alábbi jegyeket különbözteti meg:

(7) *proto-ágens jegyek*

- a. akaratlagosság
- b. érzékelés
- c. esemény vagy állapotváltozás előidézője
- d. mozgás
- e. az ige által jelölt eseménytől független létezés

(8) *proto-páciens jegyek*

- a. állapotváltozás elszenvedése
- b. növekvő téma⁵
- c. más résztvevő által előidézett hatás elszenvedője
- d. statikus állapot
- e. nem létezik az eseménytől függetlenül

A különböző jellegű jegyhalmazok alapján Dowty a következő általánosításokat teszi az argumentumok számára elérhető grammatikai funkciókról és a proto-szerepek természetéről.

Aa) A legtöbb proto-ágens jeggyel rendelkező argumentum kapja az alanyi funkciót.

Ab) A legtöbb proto-páciens jeggyel rendelkező argumentum kapja a tárgyi funkciót.

B) Ha két argumentumnak azonos számú proto-jegyei vannak, bármelyik vagy mindkettő lehet alany (de természetesen nem egyszerre, hanem alternatív vonzatszerkezetekben).

Ca) Háromargumentumú predikátumok esetében a nem alanyi argumentumok közül az lesz a (közvetlen) tárgy, amelynek több a proto-páciens jegye (a másik oblikvuszi funkciót kap, vö. (3)).

Cb) Ha két nem alanyi argumentumnak azonos számú proto-páciens jegye van, közülük bármelyik vagy mindkettő lehet közvetlen tárgy (de nem egyszerre, hanem alternatív vonzatszerkezetekben).

⁵Dowty annak az argumentumnak tulajdonítja ezt a jegyet, amely állapotváltozásának mértéke és az ige által jelölt esemény teljesülésének mértéke arányban van egymással, illetve az előzőből következtethetünk az utóbbira. Például a *megrakja a szekeret szénával* szerkezet által kifejezett szituáció megvalósulásának foka a cselekvés időtartamának minden pontján a szekér megrakottságának mértékével arányos.

D) A proto-szerepek nem osztályozzák az argumentumokat

- a) kimerítően: vannak argumentumok, amelyek egyikkel sem rendelkeznek;
- b) egyedien: bizonyos argumentumok ugyanazzal a jegyhalmazzal rendelkezhetnek ugyanabban az argumentumszerkezetben;
- c) kizárólagosan: egy argumentumnak azonos számú proto-ágens és proto-páciens jegye is lehet.

Dowty egyebek között a *load* típusú igék példáján igyekszik bemutatni a hagyományos atomi szemantikai szerepek alkalmazhatatlanságát a grammatikai funkciók kiosztásának szabatos leírására. Azt fejtegeti, hogy egy ilyen megközelítés legfeljebb olyan általánosítást tehet, hogy háromargumentumú predikátumok esetében a páciens argumentum kapja a tárgyi funkciót, és ebből következően (3a)-ban a szénát, míg (3b)-ben a szekeret kell páciensnek tekinteni, holott alapvetően mindkét szerkezet ugyanazt a szituációt írja le, ezért eltérő argumentumok páciensnek nevezése önkényes megoldásnak minősül, amelynek elsődleges célja a szemantikai szerepek és grammatikai funkciók összefüggésére vonatkozó általánosítás megragadásának biztosítása. Ezzel szemben Dowty szerint az ő rendszerében nincs szükség ilyen erőltetett eljárasmódra, hiszen ő jegyhalmazokkal dolgozik. (3b) esetében például a szekér is állapotváltozáson megy át, ezen túlmenően ún. "növekvő témának" is minősül, ebből következően több páciens jeggyel fog rendelkezni, mint a széna. Ez pedig Dowtynál egyértelműen előírja, hogy a szóban forgó argumentum a tárgyi funkciót kapja. Erre a kérdéskörre a 3.1.1 alpontban még részletesen visszatérek.

3. Szemantikai alapú általánosítások

3.1. Igenévképzés, melléknévi használat

3.1.1. A téma-általánosítás

A lexikai-funkcionális grammatika keretén belül Bresnan (1982) – egyebek között Anderson (1979)-re és Wasow (1980)-ra is hivatkozva – az angol *-en* melléknévi igenevek melléknévi használatának a szabályszerűségeit a következőképpen ragadja meg. Ilyenkor morfológiailag jelöletlen szófajváltás (igenév => melléknév konverzió) történik. Ennek az a feltétele, hogy az új predikátum állapotot fejezzon ki (vö. melléknévi használat) és alanyi funkciót kapó argumentuma téma szemantikai szerepű legyen. Bresnan definíciója szerint az az argumentum téma szerepű, amely egy szituációnak azt a résztvevőjét jelöli, amely helyet változtat, vagy állapotváltozáson megy keresztül. Figyeljük meg, hogyan működik Bresnan szabályrendszere az (1)-ben szemléltetett predikátumfajta esetében!

Amint az közismert, a *give* 'ad' típusú predikátumokból képzett szenvedő jelentésű melléknévi igenevek két különböző passzív szerkezetben is előfordulhatnak. Sza-

batosabban fogalmazva, (1a)-nak és (1b)-nek is megfelel egy-egy szenvedő mondat, vö.:⁶

- (9) a. The money was given to the girl by John.
a pénz volt adott -nak a lány által János
'A pénz odaadatott a lánynak János által.'
- b. The girl was given the money by John.
a lány volt adott a pénzt által János
'A pénz odaadatott a lánynak János által.'

A lexikai-funkcionális grammatika elveiből következően az alternatív cselekvő szerkezetekben szereplő predikátumok két különböző szótári egységet alkotnak (és egyiket a másiktól ún. lexikai redundancia-szabályokkal hozzuk létre). Az elmélet elveiből az is következik, hogy a két cselekvő szótári egységből képzünk a nyelvten lexikai komponensében egy-egy szenvedő melléknévi igenévi predikátumot, és ezeket illesztjük be a megfelelő passzív szerkezetekbe. Ugyanakkor ezek az igenevek szolgáltatnak bemenetül további lexikai folyamatok, például a melléknévi igenév => melléknév konverzió számára. És ezen a ponton érvényesül Bresnan általánosítása. A melléknévi igenév => melléknév szófajváltás akkor és csak akkor lehetséges, ha az így képzett melléknévi predikátum a fentebb leírt feltételeket kielégíti. Ilyen módon Bresnan elegáns magyarázatát tudja adni annak, hogy miért lehet az egyik *given* melléknévi predikátumot a pénz argumentum módosítójává tenni a megfelelő főnévi csoportban, és miért nem tehető meg ugyanez a másik *given* predikátummal a lány argumentum módosítójaként, vö. (9a)-t (10a)-val és (9b)-t (10b)-vel.

- (10) a. the un-given money
a nem-adott pénz
'az oda nem adott pénz'
- b. *the un-given girl
a nem-adott lány
'*az oda nem adott lány'

Természetesen (10b) abban az értelemben helytelen, hogy a lánynak adtak oda valamit, és nem abban, hogy a lányt adták oda valakinek.

Bresnan elemzésének lényege a következő. A két igenévi predikátumnak ugyanaz az argumentumszerkezete, és ebben az argumentumok mindkét esetben ugyanazokkal a szemantikai szerepekkel rendelkeznek: tehát példánknaál maradv *John* 'János' az ágens, *the money* 'a pénz' a téma és *the girl* 'a lány' a kedvezményezett szemantikai

⁶A könnyebb követhetőség kedvéért a magyar fordításban régies szenvedő alakot használók.

szerepet kapja. A szótári komponensben az igenevekből mellékneveket lehet képezni, ha az adott igenevek kielégítik a szófajváltás fentebb bemutatott feltételeit, vagyis a képzés eredményeként kapott melléknév alanyi argumentumának a téma szemantikai szereppel kell rendelkeznie. Általánosan elfogadott az a nézet, hogy a (10)-ben szemléltetett főnévi csoportokban a jelzői használatú melléknév alanyának a főnévi csoport alaptagja (generatív szóhasználat: feje) tekintendő. Az alanyi grammatikai funkciójú argumentum tehát mindkét esetben megfelelőképpen jelen van, azonban ennek az argumentumnak csak (10a)-ban van téma szemantikai szerepe, vagyis a (10b)-ben található melléknévi predikátumot (a megcélzott jelentésben) a szótári komponensben nem tudjuk előállítani, és ez magyarázza ennek a szerkezetnek az elfogadhatatlanságát.⁷

Bresnan (1982) számára ugyanakkor legalábbis látszólagos bonyodalmat jelentenek a (3)-ban szemléltetett *load* típusú predikátumokból képzett melléknévi igenevek és az azokból képzett melléknevek. A probléma lényege az, hogy a *give* típustól eltérően itt mindkét melléknévi igenévből lehet melléknevet képezni, vö. (3a)-t (11a)-val és (3b)-t (11b)-vel.

- (11) a. the un-loaded hay
a nem-rakott széna
'a fel nem rakott széna'
- b. the un-loaded cart
a nem-rakott szekér
'a meg nem rakott szekér'

(11a) elfogadhatósága (10a)-éhoz hasonlóan minden további nélkül következik, (11b)-é azonban első pillantásra meglepő. Bresnan az utóbbi esetben az általánosítás érvényességének biztosítása érdekében annak feltételezésére kényszerül, hogy a szekér a téma szerepű argumentum. Bár egy ilyen jellegű magyarázatnak, amint azt a megfelelő magyar példák esetében egészen világosan látni fogjuk, mindenképpen van létjogosultsága, Bresnan a problémát egyáltalán nem járja körül, és a megközelítés bírálói emiatt talán joggal tekintik a megoldást ad hoc jellegűnek, vö. Levin–Rappaport (1986) és Dowty (1991). Az elsőként említett szerzőpáros mindkét melléknévi szerkezet helyességével kapcsolatban azt fejtegeti, hogy (3a) és (3b) alapvetően ugyanazt a szituációt írják le, ezért a bennük szereplő predikátumok és azok argumentumai azonosaknak (azonos szemantikai szerepűeknek) tekintendők, tehát Bresnan önkényesen rendeli a téma szerepet különböző argumentumokhoz a két szerkezetben. Ők, amint ezt a 3.1.3 alpontban látni fogjuk, egészen más általánosítás segítségével igyekeznek ezeket a

⁷A releváns angol példákban azért használják gyakran a melléknevekhez kapcsolódó *un-* (fosztóképző) prefixumot, hogy a mellékneveket és az igeneveket egyértelműen el tudják különíteni. Van ugyanis egy ígékhez járó *un-* prefixum is, de annak lényegesen eltérő a jelentése.

nyelvi tényeket megmagyarázni. Dowty (1991) pedig azt hangsúlyozza, hogy ilyen esetekben a tárgyi funkciónak a kérdéses argumentumokhoz való hozzárendelésére vonatkozó szabályszerűség megragadásához Bresnannak azt kell mondania, hogy min- dig a téma argumentum kapja ezt a funkciót, és a szituáció alapvetően azonos volta miatt erőltett eltérő argumentumokhoz kapcsolni a téma szerepet azért, hogy az általá- nosítás működjön.

3.1.2. A téma általánosítás védelmében

A *load* típusú angol predikátumok esetében, tehát pontosan akkor, amikor Bresnannak a szófajváltásra vonatkozó téma általánosítás védelme érdekében azt kell feltételeznie, hogy "egyazon" igének a két szerkezetben más-más argumentuma a téma, a magyarban is két szerkezet van, és a két predikátum legtöbbször morfológiailag is különbözik. Ha pedig ekkora különbség van két ige között, egyáltalán nem meglepő, hogy argumentumaik részben eltérő szemantikai szerepeket kapnak. Ezzel szemben a *give* típusú predikátumok magyar megfelelőinek csak egy argumentumszerkezetük van. Hangsúlyozni kívánom, hogy itt nem egy-két ige által képviselt elszigetelt jelenségről van szó, hanem mindkét típusba számos ige tartozik,⁸ és a rájuk vonatkozó megállapítá- sok mindkét nyelvben maradéktalanul érvényesülnek, tehát a magyar predikátumokból képzett igenevek jelzői használatára is alkalmazható Bresnan (1982) megközelítése, vö. a (10)-ben és (11)-ben található magyar fordításokat.

A lexikai-funkcionális grammatika klasszikus keretében Laczkó (1991), az újabb változatban Ackerman (1990) feltételezi, hogy a magyar és az angol *load* típusú predi- kátumok alternatív argumentumszerkezeteiben az argumentumok részben eltérő sze- mantikai szerepekkel, illetőleg részben eltérő jegyspecifikációkkal rendelkeznek. Ackerman a lexikai folyamatok alábbi két alapvető típusát különbözteti meg:

(12) a. morfolexikai folyamatok:

megváltoztat(hat)ják bizonyos argumentumok szemantikai jegyeit és a hoz- zájuk rendelt grammatikai funkciókat, pl. lokatívuszi igepárok (*load* 'rak'), műveltetés, datívuszi igepárok (*give* 'ad') stb.

b. morfoszintaktikai folyamatok:

csak a grammatikai funkciók megváltozását és az argumentumok elhagy- hatóságát befolyásolják, pl. szenvedő szerkezetek, intranszitivizáció stb.

⁸Néhány további példa a két típusra: *LOAD*: *feed* 'megetet valamit valakivel ~ megetet valakit valamivel', *smear* 'beken valamit valamivel ~ ráken valamit valamire', *spray* 'bepermetez valamit valamivel ~ rápermetez valamit valamire', *stuff* 'beletöm valamit valamibe ~ megtöm valamit valamivel', *teach* 'meg- tanít valakit valamire ~ megtanít valamit valakinek' stb.; *GIVE*: *hand* 'átnyújt valamit valakinek', *offer* '(fel)ajánl valamit valakinek', *sell* 'elad valamit valakinek', *show* '(meg)mutat valamit valakinek', *send* '(el)küld valamit valakinek', *tell* '(el)mond valamit valakinek' stb.

A felosztással lényegét tekintve egyetértek. Csupán egyetlen ponton gondolom úgy, hogy az eddig elmondottak alapján az egyik altípus inkább a másik kategóriába lenne sorolandó. Ez az angol datívuszi igepárok csoportja. A fentiek fényében ebben az esetben semmi nem utal arra, hogy megváltozna a három argumentum közül bármelyiknek is a szemantikai szerepe: egyrészt Bresnan általánosításának érvényesülése is ezt sugallja, másrészt a megfelelő alternatív magyar szerkezetek hiánya is ebbe az irányba mutat.

3.2. Nominalizált predikátumok argumentumai

Rappaport (1983) egyik nagy hatású általánosítása a nominalizáció generatív irodalmában a szemantikai állandóság (áttetszőség) elve a deverbális főnévi predikátumok argumentumaihoz rendelhető grammatikai funkciók természetére vonatkozóan (ezt az általánosítást mások is átvették, pl. Zubizarreta (1987), Laczkó (1991) és Szabolcsi (1992)). Az elv a következő: egy igéből képzett, argumentumszerkezettel rendelkező főnév csak olyan grammatikai funkciót rendelhet bármely argumentumához, amelynek szemantikai töltése összeegyeztethető az illető argumentum szemantikai szerepével (az igei predikátumokra vonatkozóan nincs ilyen megszorítás). Lássunk minderre néhány angol példát!

- (13) a. John gave a book to Mary.

János adott egy könyvet -nak Mária

‘János adott egy könyvet Máriának.’

- b. John’s gift/giving of a book to Mary

János.gen ajándék/adás -nek egy könyv -nak Mária

‘egy könyv János általi Máriának adása’

- c. John gave Mary a book.

János adott Máriát egy könyvet

‘János adott Máriának egy könyvet.’

- d. *John’s gift/giving of Mary of a book

János.gen ajándék/adás -nak Mária -nek egy könyv

‘egy könyv János általi Máriának adása’

Az angol főnévi csoportban kétfajta birtokos szerkezet is van: az ún. ‘s genitívusz és az *of* prepozíciós kifejezés (a glosszában az előbbit *gen*-ként, az utóbbit datívuszi *-nak*-ként jelölöm), és ezek ugyanabban a főnévi csoportban egyszerre is előfordulhatnak (ld. a (13b)-ben szereplő példát). Rappaport általánosítása szerint az előbbi fejezi ki a birtokos (POSS) grammatikai funkciót, az utóbbi egy olyan határozói funkciót, amelyet tipikusan téma szemantikai szerepű argumentumokhoz rendelünk (a lexikai-funkcionális

grammatika jelölése szerint: OBL_{th}). Rappaport (13d) helytelenségét azzal magyarázza, hogy *Mary* 'Mária' nem a téma szerepű argumentuma a főnévi predikátumnak, ezért nem kaphatja meg az OBL_{th} grammatikai funkciót.⁹

Rappaport (1983) nem foglalkozik a *load* típusú igei predikátumokból képzett főnevekkel. Számunkra viszont ezek az alakok különösen fontosak. Tekintsük az alábbi példákat, (3a) és (3b) nominalizált megfelelőit!

- (14) a. the man's loading of the hay onto the waggon
a férfi.gen rakás -nak a széna -re a szekér
'a szénának a férfi általi felrakása a szekérre'
- b. the man's loading of the waggon with (the) hay
a férfi.gen rakás -nek a szekér -val (a) széna
'a szekérnek a férfi általi megrakása (a) szénával'

(14a) elfogadhatósága egyáltalán nem meglepő, hiszen intuíciónk szerint egyenesen következik az általa kifejezett szituáció résztvevőinek szemantikai szerepéből és az őket megjelenítő argumentumokhoz rendelt grammatikai funkciók természetéből. A birtokos (POSS) funkciót jelöletlen esetben az ágens kapja, a téma jellegű határozóit (OBL_{th}) a téma, a cél jellegű határozóit (OBL_{goal}) a cél. Ebben az esetben tehát Rappaport általánosítása teljes mértékben és problémamentesen működik. (14b) helyessége azonban első pillantásra nehézséget jelenthet akkor, ha a hagyományos megközelítésekhez hasonlóan azt feltételezzük, hogy a szerkezetben található deverbális főnévi predikátum argumentumszerkezete megegyezik (14a) főnévnek argumentumszerkezetével. A bonyodalmat az okozza, hogy a szekér argumentum az OBL_{th} grammatikai funkciót kapja, holott hagyományosan a cél szemantikai szerepet szokás hozzárendelni. Ez pedig egyértelműen megsérti Rappaport (1983) szemantikai állandósági (áttetszőségi) elvét.

A legkézenfekvőbb megoldás erre a problémára annak feltételezése, hogy (14b)-ben a szekér argumentum nem a cél, hanem a téma szemantikai szerepet kapja. Ez Rappaport (1983) szellemében minden további nélkül megmagyarázza a szerkezet elfogadhatóságát: a szekér a téma, és az OBL_{th} funkciót kapja.

A 3.1.1 és a 3.1.2 alpontoknak két alapvető tanulságuk van. Egyrészt egymástól független angol jelenségekre vonatkozóan lényeges és általában helytálló általánosításokat mutattak be: Bresnan (1982) az igenév => melléknév szófajváltásról, Rappaport (1983) pedig a deverbális főnevek argumentumainak kifejezési lehetőségeiről. Mindkét általánosítás ugyanannak a predikátumtípusnak az esetében került látszólag nehéz hely-

⁹Egyébként (13d) elfogadhatatlanságára más magyarázat is van a lexikai-funkcionális grammatika keretén belül, de ez az itteni gondolatmenet szempontjából lényegtelen, és az is fontos, hogy vannak egyéb főnévi predikátumok (például *presentation* '(oda)ajándékozás'), amelyek viselkedéséről csak Rappaport általánosítása ad számot. Vessük össze (13d)-t (13b)-vel, amelyben az a *book* 'egy könyv' kielégíti a téma feltételt!

zetbe: a *load* típusú igék esetében. És mindkettőnek ugyanazt kellett feltételeznie annak érdekében, hogy továbbra is fenntarthatók legyenek: azt, hogy az alternatív szerkezetekben szereplő predikátumok arugumentumszerkezetei eltérnek argumentumaik szemantikai szerepeit illetően. Érdekes módon a két, egymástól független jelenségeket leíró általánosítás ugyanazt a módosított argumentumszerkezetet feltételezi. Másrészt a magyar megfelelők viselkedése is egyértelműen alátámasztja ezeket az elemzéseket, sőt az alternatív szerkezetek predikátumainak morfológiai különbözősége tovább növeli az új megközelítés létjogosultságát.

3.3. Argumentumok elhagyhatósága

Amint azt korábban már emítettem, Levin–Rappaport (1986) amellett érvelnek, hogy Bresnan (1982) téma általánosítása az angol igenevek melléknévi használatáról problematikus, ad hoc megoldás. Az ő alternatív megközelítésük lényege a következő.

Kiindulópontjuk az alábbi két általánosan elfogadott megállapítás: a) az igeneveket melléknévként használjuk; b) egy melléknév csak (prepozíciós határozói) bővítmény nélkül előzheti meg a főnévi fejet, és ha bővítménye van, akkor a teljes melléknévi kifejezésnek a fej után kell következnie, vö.:

- (15) a. the proud mother
a büszke anya
'a büszke anya'
- b. *the proud of her son mother
a büszke -ra övé fiú anya
'a fiára büszke anya'
- c. the mother proud of her son
az anya büszke -ra övé fiú
'a fiára büszke anya'

Ebbe az összefüggésbe ágyazva a szerzők a következő szabályszerűséget állítják fel.

- (16) *Egyetlen Belső Argumentum Általánosítás (Sole Complement Generalization)*: ha a képzés bemenetétül szolgáló igének több, mint egy belső argumentuma van,¹⁰ az igenév csak akkor használható a fej előtt melléknévi módosítóként, ha a fej fejezi ki az egyik belső argumentumot, a másik (többi) pedig elhagyható az ige mellett (és kötelezően elhagyandó a szóban forgó melléknévi szerkezetekben).

¹⁰ A kormányzás és kötés elméletben egy igei predikátumnak legfeljebb egy ún. külső argumentuma lehet, és az összes többi belsőnek számít. Sok olyan ige van, amelynek nincs külső argumentuma. Tipikus esetben az ágens szemantikai szerepű argumentum a külső.

Tekintsük az alábbi példákat!

- (17) a. to teach a subject (to a student)
 inf. tanít egy tárgyat (-nak egy diák)
 ‘(meg)tanítani egy tárgyat (egy diáknak)’
- b. to teach a student (a subject)
 inf. tanít egy diákot (egy tárgyat)
 ‘(meg)tanítani egy diákot (egy tárgyra)’
- c. the un-taught subject
 a nem-tanított tárgy
 ‘a (meg) nem tanított tárgy’
- d. the un-taught student
 a nem-tanított diák
 ‘a (meg) nem tanított diák’
- (18) a. to send a letter (to a girl)
 inf. küld egy levelet (-nak egy lány)
 ‘küldeni egy levelet (egy lánynak)’
- b. to send a girl *(a letter)
 inf. küld egy lányt (egy levelet)
 ‘küldeni egy lánynak *(egy levelet)’
- c. the un-sent letter
 a nem-küldött levél
 ‘az el nem küldött levél’
- d. *the un-sent girl
 a nem-küldött lány
 ‘*az el nem küldött lány’

Az angol kifejezés (18d)-ben és magyar megfelelője abban az értelemben helytelen, hogy a lány (lett volna) a küldemény címzettje, és nem abban az értelemben, hogy a lányt nem küldték el valahova.

Levin–Rappaport (1986) általánosítása a következőképpen magyarázza meg a (17d) és a (18d) közötti különbséget. A *teach* ‘(meg)tanít’ ige mindkét használatában elhagyható a nem tárgyi funkciójú belső argumentum, vö. (17a) és (17b). Az ige mellett tárgyi funkciójú argumentum pedig annak a főnévi csoportnak a feje lesz, amelyet az igéből képzett igenévből szófajváltással előállított melléknév jelzőként módosít. Mivel a másik belső argumentum mindkét esetben elhagyható az ige mellől, az általánosítás

értelmében (17c) és (17d) is helyes. Ezzel szemben a *give* 'ad' igének csak egyik használatában maradhat el a nem tárgyi belső argumentum (18a), míg a másikban kötelező kifejezni (18b). Ebből következően az általánosítás szerint csak az előbbi predikátumból képzett melléknévet tartalmazó főnévi csoport lesz elfogadható (18c), a másik (18d) megsérti az általánosításban rögzített elvet.

Levin–Rappaport (1986) megközelítésével kapcsolatban a következőket jegyzem meg. A téma általánosításnak a problematikus esetekben való érvényesítésére vonatkozó bírálatuk az angol jelenségek fényében megalapozottnak tűnhet, viszont – amint azt a 3.1.2 alpontban láttuk – a magyar megfelelők viselkedése egyértelműen alátámasztja egy ilyen szemantikai alapú elemzés létjogosultságát. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az atomi szemantikai szerepek viszonylag széles körben elfogadott és alkalmazott rendszerén (pl. amelyet Bresnan (1982) is használ) módosítani kell. Például nem világos, hogy ha (3b)-ben a *the waggon* 'a szekér' argumentum a téma, akkor a *the hay* 'a széna' argumentumnak milyen szerepet tulajdonítsunk. Legalább három megoldás mérlegelhető ebből a szempontból. A) Felülvizsgáljuk az atomi szemantikai szerepek rendszerét, és a szükségletnek megfelelően újakat is bevezetünk, például a (3b)-ben található *the hay* 'a széna' argumentum számára. B) Jackendoff (1990)-hez és másokhoz hasonlóan megengedjük, hogy ugyanaz az argumentum ugyanabban a szerkezetben egyszerre több szemantikai szerepet is kapjon. C) Dowty (1991) szellemében elvetjük a szemantikai szerepek kategóriáját, és a 2.2 alpontban bemutatott proto-jegyeket használva fejezzük ki a megfelelő általánosításokat. Ebben a dolgozatban nem célom a három elvi lehetőség közötti választásnak és következményeinek a mérlegelése. Számomra itt annak a hangsúlyozása a lényeges, hogy a három alternatíva mindegyike szemantikai alapú megközelítésnek minősül. Ezzel szemben Levin–Rappaport (1986) megoldása egyértelműen szintaktikai-disztribúciós jellegű, és amint azt alább részletesebben kifejtem, sokkal kevésbé magyarázó erejű.

Levin–Rappaport (1986) a melléknévi igenevek melléknévi használatára vonatkozóan jól érzékelhetően abból a tipikusnak tekinthető általánosításból indul ki (vö. Bresnan (1982)), hogy az igenévi alak főnévi fej előtti jelzői használata a szófajváltás ismérve. Úgy vélem, nem kap kellő figyelmet az a tény, hogy a prepozíciós bővítményt tartalmazó melléknévi csoportok kötelezően követik a főnévi fejet (vö. (15b) és (15c)). Amint azt a 7. lábjegyzetben már említettem, a melléknemekhez kapcsolódó *un-* prefixum jelenléte egy szóalakban egyértelmű morfológiai bizonyítéka annak, hogy az adott szó melléknév. Mindezek alapján hasonlítsuk össze az alábbi példákat!

- (19) a. *the hay (un)loaded onto the waggon*
 a széna (nem)rakott -rá a szekér
 'a szekérre fel (nem) rakott széna'

- b. the waggon (un)loaded with hay
a szekér (nem)rakott -val széna
'a szénával meg (nem) rakott szekér'
- c. the letter (un)sent to the girl
a levél (nem)küldött -nak a lány
'a lánynak el (nem) küldött levél'
- d. *the girl (un)sent the letter
a lány (nem)küldött a levelet
cca. '*a levéllel meg (nem) küldött lány'

Az *un*- fosztóképzős alakok tehát egyértelműen mellékneveknek minősülnek, a képzés bemenetétől szolgáló igék mellett kötelező belső argumentumok is ki vannak fejezve mind a négy szerkezetben, és így (19d) elfogadhatatlanságának oka nem világos. Esetleg a kormányzás és kötés elmélet keretében lehetne úgy érvelni, hogy ha melléknévi kategóriájú a predikátum, akkor nem tud tárgy esetet adni a *the letter* 'a levél' argumentumnak, mivel az angolban erre csak prepozíciók és tranzitív igék képesek. Ha viszont a fosztóképző nélküli alakokat tekintjük, akkor nincs független bizonyítékunk arra, hogy azok melléknevek és nem igevek. Ha igevekként kezeljük őket, akkor az elmélet elvei szerint intranszítívoknak minősülnek. Ebből következően szerkezeti tárgy esetet nem tudnak adni a szóban forgó argumentumnak. Ha a ditranzitív igék passzíválásának a kormányzás és kötés elmélet keretén belül viszonylag széles körben elfogadott elemzését vesszük alapul, akkor azt kell feltételeznünk, hogy az ige szerkezeti tárgy esetet ad a közvetett tárgyi argumentumnak, és inherens esetet a közvetlen tárgyi argumentumnak, és a passzív morféma "elnyeli" az ige szerkezeti tárgyesetadó képességét, de nem változtatja meg az inherens esetadó képességét. Ennek feltételezésére mindenképpen szükség van az elméletben, mert azoknak a passzív mondatoknak az esetében, amelyekben a létigével kombinálva ilyen igevek szerepelnek, így lehet megmagyarázni azt, hogy a *the letter* 'a levél' típusú argumentum hogyan elégíti ki az esetelmélet feltételeit. Ilyen feltevések mellett azonban (19d) helytelenségére nincs a kormányzás és kötés elmélet általános elveiből következő, meggyőző magyarázat. Ezzel szemben a Bresnan (1982)-féle téma általánosítás egyszerű és motivált magyarázat lehetőségét kínálja, amelynek ebben az esetben is az a lényege, hogy a főnévi fej a predikátumnak nem a téma szemantikai szerepű argumentumát fejezi ki. Ez a megközelítés csupán annyi kiegészítést igényel, hogy a főnévi csoportban a fej mögött álló igenévi alak is melléknévnak tekintendő, ami kellően indokolt lépésnek tűnik annak alapján, hogy ezek a főnévi fej után álló alakok is tartalmazhatják az *un*- melléknévi fosztóképzőt (vö. (19a-c)).

Az előbbinél is komolyabb problémának ítélem Levin–Rappaport (1986) megoldásával kapcsolatban azt, hogy ha tartható is az általánosításuk az igenevek melléknévi használatának és az ige melletti argumentumok elhagyhatóságának összefüggéséről, semmit nem mond arról, hogy mi szabályozza ezt az elhagyhatóságot. Náluk ez csupán az igei predikátumok szótári jellemzésében található egyedi alkategorizációs információkban van rögzítve, és kísérletet sem tesznek arra, hogy az elhagyhatóságra magyarázatot keressenek. Ezzel szemben az összes általuk elemzett angol ige vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottam, hogy létezik egy részleges magyarázat, és ezt is szemantikai általánosítás formájában lehet megragadni. Lényege a következő: ha egy argumentumszerkezetben két belső argumentum van, akkor csak az lehet elhagyható, amelyik nem téma szerepű (vagy, Dowty (1991) szellemében, amelyik kevesebb proto-páciens jeggyel rendelkezik).¹¹ Például azért lehetséges a (17a)-ban, (17b)-ben és (18a)-ban a zárójelben szereplő argumentum elhagyása, mert a másik belső argumentum témának (Dowty megközelítésében pedig a proto-jegyek alapján erőteljesen témaszerű argumentumnak) tekintendő. (18b)-ben viszont éppen a téma argumentumot hagynánk el, és ezzel megsértenénk az általam javasolt elhagyhatósági feltételt. Ez az elhagyhatóságra vonatkozó feltétel szükséges, de nem elégséges. Az egyéb feltételt (esetleg: feltételeket) további vizsgálódásoknak kell majd feltárniuk, de az is elképzelhető, hogy nincs több rendszerszerű összefüggés, és az imént említett általánosításon kívül az egyes lexikai elemek sajátossága az, hogy a szóban forgó argumentumuk elhagyható-e vagy sem.

4. Záró megjegyzések

Bizonyos angol és magyar igei predikátumok argumentumszerkezetei közötti rendszerszerű eltérések alapján ebben a dolgozatban amellet érveltem, hogy a releváns jelenségek szabatos leírásához szükség van olyan szemantikai általánosításokra, amelyeknek közvetlen morfológiai és/vagy szintaktikai kihatásuk van. Három ilyen jelenségcsoportot vettünk közelebből szemügyre:

¹¹Kenesei István lektori véleményének 2. pontjában ezt írja. "A "téma-általánosítás" bizonyos esetekben ugyanolyan önkényes következtetésekre vezet, mint az "egyetlen belső argumentum": az előbbi ugyanis a *teach students* NP-jét kénytelen témának tekinteni a *students (un)taught* szerkezet miatt, illetve kénytelen a *spare Jim (the trouble)* szerkezetben is a *Jim*-et témának tekinteni" (az eredeti szövegben található két nyilvánvaló elírást kijavítottam – Laczkó Tibor). Erre az észrevételre a következő a válaszom. Továbbra is úgy gondolom, hogy az általam felvázolt megközelítés lényegesen kevésbé önkényes jellegű, mivel a *teach students* példa esetében érvelhetünk úgy, hogy a hallgatók valamiféle tágabb értelemben vett állapotváltozáson mennek keresztül, ha megtanítanak nekik valamit. A *spare Jim (the trouble)* 'megkíméli Jimet a bajtól (szó szerint: megtakarítja Jimnek a bajt)' kifejezés pedig szerintem nem meggyőző ellenpélda, mert a *the trouble* argumentum – például A. S. Hornby *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English* című szótára alapján (Oxford University Press, 1977: 842) – az ige releváns jelentésében nem hagyható el a szerkezetből, és ennek éppen az lehet a (részleges) magyarázata, hogy a *Jim* argumentumnak tulajdoníthatjuk a kedvezményezett szemantikai szerepet és a *the trouble* argumentumnak a téma szerepet, és ez utóbbi elhagyása éppenséggel megsértené a fentebb javasolt általánosításomat.

- az igenevek melléknévi használatát,
- a grammatikai funkcióknak a deverbális főnévi predikátumok argumentumaihoz való hozzárendelését,
- az igei predikátumok belső argumentumainak elhagyhatóságát.

Korábbi saját és mások által kifejlesztett elemzésekből kiindulva rámutattam, hogy a fenti három folyamatot vezérlő elveket szemantikai alapon a legcélszerűbb leírni, és részletesen érveltem Levin–Rappaport (1986) szintaktikai-disztribúciós elemzése ellen.¹² A három jelenség egymástól független, ezért komolyan mérlegelendő érveket szolgáltat a szemantikai alapú megközelítés mellett. A megfelelő általánosítások megfogalmazhatók a fogalmi szerkezet és az argumentumszerkezet szintjén is, és a kettő közötti választás elsősorban az alkalmazott elméleti keret által nyújtott lehetőségektől függ. Az általánosítások formája is eltérő lehet. A hagyományos szemantikai szerepek kellően módosított rendszere ugyanúgy használható, mint Dowty (1991) proto-jegyeket alkalmazó megközelítése.

HIVATKOZÁSOK

- Ackerman, Farrell 1990: Locative alternation vs. locative inversion, *The Proceedings of the Ninth West Coast Conference on Formal Linguistics*, Stanford, CSLI, 1-13.
- Alberti Gábor 1992: *Model Tau (A Theory of Thematic Roles without Thematic Roles)*, kandidátusi értekezés, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Anderson, Mona 1979: *Noun Phrase Structure*, PhD disszertáció, University of Connecticut.
- Bresnan, Joan 1982: The passive in lexical theory, in Bresnan, Joan szerk.: *The Mental Representation of Grammatical Relations*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 3-86.
- Dowty, David 1991: Thematic proto-roles and argument selection, *Language* 67, 547-619.
- Grimshaw, Jane 1990: *Argument Structure*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- Jackendoff, Ray 1990: *Semantic Structures*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- Laczkó Tibor 1991: On the relationship between semantic roles and grammatical functions, in Korponay Béla–Pelyvás Péter szerk.: *Studies in Linguistics* 1, Debrecen, KLTE, 42-51.

¹²Ebből a szempontból különösen érdekes az, hogy Joan Bresnan (személyes közlés) elfogadja Rappaport–Levin (1986)-nak a téma általánosításra vonatkozó kritikáját és az ő alternatív megoldásukat. Én pedig ebben a dolgozatban azt igyekeztem érzékeltetni, hogy túlságosan korai volt az eredeti általánosítás feladása.

- Levin, Beth–Malka Rappaport 1986: The formation of adjectival passives, *Linguistic Inquiry* 17, 623-661.
- Rappaport, Malka–Beth Levin 1988: What to do with theta-roles, in Wilkins, Wendy szerk.: *Thematic Relations = Syntax and Semantics* 21, New York, Academic Press, 7-36.
- Rappaport, Malka 1983: On the nature of derived nominals, in Levin, Lori–Malka Rappaport–Annie Zaenen szerk.: *Papers in LFG*, Bloomington, Indiana, Indiana University Linguistic Club, 113-142.
- Rozwadowska, Bożena 1988: Thematic restrictions on derived nominals, in Wilkins, Wendy szerk.: *Thematic Relations = Syntax and Semantics* 21, New York, Academic Press, 147-165.
- Szabolcsi Anna 1992: Subject suppression or lexical PRO? – The case of derived nominals in Hungarian, *Lingua* 86, 149-176.
- Wasow, Thomas 1980: Major and minor rules in Lexical Grammar, in Hoekstra, Teun–Henk van der Hulst–Martin Moortgat, szerk.: *Lexical Grammar*, Dordrecht, Foris, 285-312.
- Zubizarreta, Maria–Luisa 1987: *Levels of Representation in the Lexicon and in the Syntax*, Dordrecht, Foris.

A HATÁROZATLAN ALANYOK KÜLÖNFÉLE ÉRTELMEZÉSEI A MAGYAR SEMLEGES MONDATOKBAN*

MALECZKI MÁRTA

1. A probléma

A nyelvészeti kutatások, még ha különböző alapfeltevéseken és módszereken alapulnak is, megegyeznek abban, hogy valamilyen értelemben határozatlannak minősítik – egyebek között – a határozatlan névelő + köznév szókapcsolatokat. Bárhogyan is definiáljuk azonban e főnévi csoportok közös szemantikai tulajdonságát, a határozatlanság mértéke, vagyis az, hogy mennyire konkrétan utal a határozatlan névelős NP egy (bizonyos) egyedre, nem egyöntetű még az ugyanazon lexikális elemeket tartalmazó szókapcsolatok esetében sem; még akkor sem, ha ezek ugyanabban a szintaktikai helyzetben vannak. Figyeljük meg az (1)–(4) mondatokban az *egy gyerek* határozatlan NP értelmezései közötti különbségeket:

- (1) Egy gyerek virágot szed a kertedben.
- (2) Egy gyerek már megérkezett.
- (3) Egy gyerek mindig előre köszön a felnőtteknek.
- (4) Egy gyerek kiszaladt az útestre.

Az *egy gyerek* határozatlan any *különböző mértékben specifikus*¹ ezekben a mondatokban: az (1)-ben legkézenfekvőbben egy teljesen ismeretlen gyerekre utal; a (2)-ben ezzel szemben nyilvánvalóan egy várt gyereksereg egy tagjáról van szó; a (3)-ban egy gyerekekre vonatkozó elvárás fogalmazódik meg; míg a (4)-ben lehet az interpretáció annyira nem-specifikus is, mint az (1)-ben, de annyira specifikus is, mint a (2)-ben. Tehát a határozatlan főnévi csoport szemantikai viselkedése nem egyöntetű ezekben a mondatokban, holott mindegyik mondatban topik pozícióban lévő alanyról van szó. Mindebből az következik, hogy az interpretációban megnyilvánuló ilyen különbségek szintaktikai eszközökkel aligha ragadhatók meg. Ha pedig pusztán a főnévi csoportban

*Ez a cikk a T 17263 számú Igei vonzatstruktúrák a magyarban című OTKA projektum támogatásával készült.

Köszönettel tartozom Kálmán Lászlónak, aki lektori véleményében sok hasznos észrevételt tett a cikkel kapcsolatban. Ezeknek köszönhető a 4.1., 5., 6.2. pontok eredeti változatának újragondolása és kibővítése. Természetesen a felelősség néhány javaslat meg nem fogadásáért és az esetleg megmaradó hibákért engem terhel.

¹Arra vonatkozóan, hogy mit értünk pontosan specifikusság alatt, l. az 1.1. részt. Itt elegendő a szó köznapi értelmére gondolni.

szereplő szótári egységek jelentése alapján közelítünk a kérdéshez, csak az a válasz volna lehetséges, hogy a határozatlan névelő ennyiféleképpen többértelmű. Ez azonban már azért is kerülendő útnak látszik, mert nem ad magyarázatot arra a szembeszökő tényre, hogy valójában a predikatív frázis a felelős a határozatlan alanyok interpretációjában megfigyelhető különbségekért, hiszen ez az, ami változik (1)–(4)-ben. Ebben a tanulmányban arra keresek választ, hogy a predikátum mely tulajdonságai és hogyan befolyásolják a határozatlan alanyok interpretációs lehetőségeit, azaz pontosabban:

- (5) A mondatok predikatív részének mely tulajdonsága(i) teszi(k) lehetővé a határozatlan alanyok gyenge (nem-specifikus és nem-generikus) interpretációját?

E kérdés értelmezéséhez és megválaszolásához először nyilván azt kell tisztázni, hogy mit értünk pontosan egy NP határozatlanságán, és mit nevezünk egy határozatlan NP gyenge illetve erős interpretációjának.

2. A határozatlan főnévi csoportok tulajdonságai

2.1. Erős és gyenge főnévi csoportok

A főnévi csoportok hagyományosan határozottnak illetve határozatlannak nevezett tulajdonságainak tanulmányozását az erős/gyenge szemantikai oppozíció vizsgálata váltotta fel az utóbbi két évtizedben, Milsark terminológiáját követve. Az erős és gyenge tulajdonságokat többen és többféleképpen definiálták (l. pl. Barwise – Cooper 1981, Keenan 1987). De Hoop 1995 szerint valójában ezt a megkülönböztetést két elkülöníthető jelenségkör jellemzésére szokták használni, azaz:

- (6) Egy NP alapvetően kétféleképpen lehet erős vagy gyenge:
- a) **a determináns lexikálisan adott tulajdonsága** alapján
 - b) erős vagy gyenge **értelmezése** lehet (általában a determinánsuk alapján gyenge) NP-knek.

Az a) szerinti gyengeség az, amivel a határozatlan determinánsok egységesen jellemezhetők. Barwise – Cooper 1981 alapján azokat a determinánsokat tekintjük gyengének, amelyek kontingens (nem tautologikus és nem is kontradiktórikus) állításokat eredményeznek, ha a predikátum azonos az NP-ben szereplő köznévvel:

- (7) Egy/néhány/kevés/sok/legalább két flamingó flamingó.

Az, hogy nem kontradikciók (logikai ellentmondások) (7) állításai, nem szorul különösebb magyarázatra. Azonban nem is tautológiák (azonosan igaz állítások), hiszen (7) mondatai értelmezhetők olyan világokban (modellekben) is, ahol nincsenek flamingók, és az ilyen modellekben hamis értéket vesznek fel. Ezzel szemben a pozitívan erős determinánsok (*minden, a/az, mindkét*, stb.) minden olyan világban igaz állításokat eredményeznek a (7)-hez hasonló Det–CN₁–CN₁ alakú mondatokban, ahol egyáltalán értelmezhetők. Az e kritériumok alapján létrejövő két nagy determináncsoport (erős, gyenge) elkülönítését olyan nyelvi adatok megmagyarázása igényli, amelyek azt mutat-

ják, hogy az erős és gyenge determinánsok sok tekintetben egymástól eltérően, csoportjukon belül pedig egységesen viselkednek. Pl. ez a megkülönböztetés szolgálhat alapul annak a több nyelvben megfigyelt jelenségnek a magyarázatára, hogy bizonyos predikátumok (igék) bizonyos argumentumai nem lehetnek erősek (határozottak). Ezzel az ún. határozottsági korlátozással sokan foglalkoztak már; a magyarra vonatkozóan l. Szabolcsi 1986, É. Kiss 1995, Kálmán 1995, Maleczki 1995, Alberti 1998.

A (6b)-ben szereplő erős vagy gyenge **interpretáció** általában a (6a) értelmében gyenge determinánsok esetében figyelhető meg.² Az ezeket tartalmazó főnévi csoportok ugyanis – noha feltehetően a determináns szótári jelentése rögzíthető – eltérő mértékben lehetnek „határozatlanok”, mint azt az (1)–(4) példaszor is jól mutatja. Erős értelmezésűnek szokták tekinteni ezeket a determinánsokat akkor, ha specifikusak vagy generikusak ((2), (3)), ezek híján pedig gyenge interpretációról beszélhetünk ((1), (4)). Mivel ezek a fogalmak kulcsfontosságúak a dolgozat érvelésében, fontos tisztázni, hogy pontosan mit fednek.

2.2. Specifikus és generikus értelmezések

A specifikus tulajdonságot Enç 1991 alapján a következőképpen határozhatjuk meg. A határozatlan NP referense alapvetően bármelyik individuum lehet, amelyik kielégíti az NP-ben szereplő köznév által meghatározott tulajdonságot. Pl. az (1) állítást bármelyik gyerek igazzá teheti (aki az adott kertben virágot szed), nincs szűkítve a szóba jöhető gyerekek köre. Ezzel szemben (2) esetében jó okunk van feltételezni, hogy várunk egypár gyereket, és azok közül érkezett meg egy. Hiszen ha nem ez volna a helyzet, (8) volna a megfelelő állítás:

(8) Egy gyerek érkezett.

Enç ezt a törökben morfológiailag is jelölt, de más nyelvekben is valamiképpen kifejezhető különbséget úgy határozza meg, hogy ámbár a határozatlan specifikus NP éppúgy új diskurzus-referenst vezet be, mint a nem-specifikus határozatlan, a specifikus NP esetében ez a diskurzusreferens a köznév teljes denotációjának egy (kikövetkeztethetően) meghatározott részhalmazából való (szemben a nem-specifikussal). Amennyiben több egyedre utal a határozatlan főnévi csoport (pl. *néhány/kevés gyerek*), akkor Enç meghatározása alapján az ismert partitív értelmezések jönnek létre – azaz itt a köznév teljes denotációjából (kikövetkeztethetően) kiválasztható részhalmaznak egy valódi részhalmazára utal a határozatlan NP:

(9) Néhány/sok/három gyerek megérkezett.

Az, hogy itt a határozatlan NP partitív, jól látható (9) lehetséges folytatásaiból:

(10) ...de még sokan/néhányan/hatan nincsenek itt.

²Ez azonban nem azt jelenti, hogy a specifikusság semmilyen fogalma sem értelmezhető az erős determinánsok esetében; l. pl. Groenendijk – Stokhof 1980.

A generikus interpretáció esetében (l. (3)) valójában nem vezetődik be a diskurzusba új individuum, a határozatlan NP a köznév által kifejezett tulajdonság bármelyik, a beszélő által reprezentatívnak tekintett képviselőjére utalhat. Ahhoz, hogy eldönthessük, hogy erősnek vagy gyengének tartjuk az ilyen interpretációjú határozatlan NP-t, fontos ésszen tartani, hogy egy generikus állítás nem válik hamissá, ha találunk olyan individuumokat, amelyekre nem teljesül az állítás. Ebben az értelemben a határozatlan NP-vel kifejezett, ún. normatív generikus³ állítások is „partitívak”, hiszen (3) a gyerekek azon részhalmazából való egyedekre utal, akikre teljesül a predikátummal megfogalmazott elvárás:

(3) Egy gyerek mindig előre köszön a felnőtteknek.

Azaz, ha elfogadjuk a specifikusság Enç 1991 által ajánlott jellemzését és a specifikus interpretációt erősnek nevezzük, akkor a generikus értelmezéseket is erősnek kell tekintenünk.

Az (1)–(4) példasorban felmerülő különböző interpretációs lehetőségek tetszőleges számú példamondattal illusztrálhatók a magyarban, és a példák egyértelműen azt mutatják, hogy a 6b) értelmében vett erő vagy gyengeség kétségtelenül függ attól, hogy a főnévi csoport éppen milyen kontextusban szerepel. A legszűkebb környezete egy állító mondatban szereplő alanyi főnévi csoportnak nyilván az a predikátum, amit éppen állítunk róla. Ha tehát az erős vagy gyenge interpretáció megjelenése függ a kontextustól, elsőként ezt a legszűkebb környezetet, azaz a predikátumot érdemes megvizsgálni abból a szempontból, hogy hogyan befolyásolhatja az alanyként megjelenő főnévi csoport erős-gyenge interpretációs lehetőségeit. Feltehető, hogy működik valamiféle interpretációs kényszer, azaz bizonyos predikátumok bizonyos argumentumaik gyenge értelmezését kizárják (l. (2), (3)). A jelen tanulmány azzal a kérdéskörrel foglalkozik, hogy milyen predikátumtulajdonságok megléte engedi meg a gyenge interpretációk megjelenését (a predikátum előtt lévő alanyokra korlátozva a vizsgáldást).

3. A predikátumok tulajdonságai

Mivel az (1)–(4) példákban az alanyi NP ugyanaz, és ugyanabban a szintaktikai pozícióban van, az interpretációjában mutatkozó különbségekért a predikatív részt tettük felelőssé. A kérdés az, hogy a predikátumok mely szemantikai tulajdonsága(i) a meghatározó(k) e tekintetben.

Ehhez szemügyre kell vennünk a predikátumok relevánsnak tartható osztályozásait.

³Valójában ezek modális állítások, amelyeknek a pontos jelentése deontikus (vagyis a kötelezőség és megengedettség fogalmakat kifejező) modális operátorokkal ragadható meg. Ez azonban nem változtat azon a szempontunkból releváns tényen, hogy egy olyan világban, amely a beszélő normái szempontjából nem tökéletes, a normatív generikus állítások nem igazak a határozatlan NP által denotált bármely individuumra, és ez mégsem teszi hamissá az állítást magát.

3.1. Individuumszintű és helyzetkép-szintű predikátumok

Közismert, hogy vannak bizonyos predikátumok, amelyek mellett az alany csak fajtára utalhat:

(11) A sárkánygyíkok kihaltak.

(12) *Két sárkánygyík kihalt.

(11) teljesen elfogadható, mivel az alany egyértelműen fajtára utal, míg (12) – nem komikusnak szánt megnyilatkozásként – legfeljebb úgy értelmezhető, hogy két sárkánygyík **fajta** halt ki.

A fajtára utalás azonban a magyarban, ha nincs expliciten a köznévhöz csatolva a *fajta* szó, határozott névelővel történik. Természetesen a határozott névelős NP utalhat egyértelműen egy bizonyos egyedre is, és ilyenkor a fajta-típusú alanyt megkövetelő predikátummal (a továbbiakban generikus predikátum) nem alkothat szemantikailag jólformált állítást:

(13) *A sárkánygyíkom kihalt.

(13)-ban egyértelműen egy konkrét jószágról van szó, és a birtokos személyrag egyedítő szerepét a generikus predikátum nem tudja felülbírálni (éppen azért, mert általánosabb érvényű). A generikus predikátum tehát nem elégséges, de nem is szükséges feltétele annak, hogy egy állítás fajtára vonatkozzon; az ilyen állításokban gyakran olyan predikátumok szerepelnek, amik a szótári jelentésük alapján egyedekre is alkalmazhatók:

(14) A levelibéka brekeg.

(15) A levelibékám brekeg.

(16) ! Egy levelibéka brekeg.

(17) ! Egy levelibékám brekeg.

(15) azt példázza, hogy a *brekeg* ige vonatkozhat egyedekre is. Érdekes viszont megfigyelni, hogy nem akármilyenekre: (16), (17) gondosabb tanulmányozása azt mutatja, hogy nem lehet ezeket a mondatokat gyengén interpretált határozatlan alannal elfogadni (az előttük lévő felkiáltójel erre figyelmeztet). (17) esetében ez még könnyen megmagyarázható: a birtokos személyjel kijelöli a békáknak egy jól meghatározott halmazát (azokat, amelyek az enyéme), és nyilván ezek közül egyről lehet csak szó. Tehát a határozatlan alany csak partitív, azaz erős értelmezésű lehet,⁴ (17')-hoz hasonló kontextust kívánva:

(17') Egy levelibékám brekeg, a másik kettő hallgat.

⁴A cikkben végig azt feltételezem, hogy az alany nincs fókuszban. A fókuszban ugyanis megvannak a maga szemantikai tulajdonságai, s ezek nyilván interakcióba léphetnek egyéb szemantikai tényezőkkel. Ez zavaró lehet, amikor nem kifejezetten a fókusszal foglalkozunk.

(16)-ban azonban nincs birtokos személyjel, ami kijelölhetné békáknak egy halmazát, mégis a (17')-hoz hasonlóképpen erős interpretációra utaló folytatással értelmezhető csak:

(16) (a) Egy levelibéka brekeg, a többi hallgat.

(16) elfogadható még normatív generikus értelmezéssel is:

(16) (b) 'Egy (rendes) levelibéka (az olyan, hogy) brekeg'.

Mindeme példák alapján azt gondolhatnánk, hogy a *brekeg* predikátum az alanyok erősségét kívánja meg, bármelyik értelemben: a határozott névelős alanyokkal teljesen jók a mondatok, akár generikus interpretációval (l. (14)), akár egyedivel (l. (15)), a határozatlan névelős alanyok pedig partitívan, vagy esetleg normatív generikusan (azaz mindenképpen erősen) értelmezendők. Vegyük azonban észre, hogy (16) más kiegészítéssel is jó:

(16) (c) Egy levelibéka brekeg a kertemben.

(16c)-ben pedig az *egy levelibéka* nem partitív és nem is specifikus: lehetséges, hogy összesen csak az az *egy levelibéka* van a kertemben, amelyik brekeg, és nincs okunk föltételezni azt sem, hogy ez a jóság a levelibékák egy meghatározott részhalmazának az eleme. Vagyis itt a határozatlan alany gyenge interpretációjú. Ezt pedig csak a helyhatározó megjelenése tehetné lehetővé, hiszen ez az egyetlen különbség (16) és (16c) között. A szemantikai különbség e két mondat között az, hogy (16c)-ben az esemény el van helyezve a térben, a *kertemben* helyhatározó rögzíti, „lehorgonyozza” a predikátumot.

A kontextus rögzítése történhetne időben is. Azonban a (16c) és (16d) között határozottan meglévő szemantikai jólformáltsági különbség (gyenge interpretációjú alanyokat feltételezve) azt mutatja, hogy az a fontos, hogy **térben** legyen elhelyezhető a határozatlan alany, az időbeli lehorgonyzás nem elegendő:

(16) (d) ?Egy levelibéka brekeg éjszakánként.

(16d) csak akkor értelmezhető, ha a kontextus valamiképpen meghatározza a helyet: legalább egy deiktikus *itt* kellene ahhoz, hogy teljesen elfogadható legyen. E megfigyelések alapján a következő hipotézis fogalmazható meg (első, kiegészítendő változat):

(18) Ahhoz, hogy a határozatlan alanyt gyengén értelmehessük, szükség van a predikátum térbeli lehorgonyzására.

Ez a feltevés megmagyarázza (1) alanyának gyengén interpretálhatóságát:

(1) Egy gyerek virágot szed a kertedben.

(1)-ben is az *a kertedben* helyhatározó jelenléte teszi lehetővé a határozatlan alany gyenge interpretációját. Nézzük meg ugyanis, mi történik, ha elhagyjuk:

(1') Egy gyerek virágot szed.

(1')-ben az alany vagy partitív (azaz „..., a többi *legyeket fogdos*”-hoz hasonló kiegészítéssel értelmezhető), vagy esetleg normatív generikus interpretációjú: ‘Egy (rendes) gyerek virágot szed (nem pedig legyeket fogdos)’.

A predikátumok azonban nemcsak fajtára (l. (11), (14)), egy halmazt reprezentáló egyedekre (l. (3)), konkrét helyzetű (l. (1), (16c)), specifikus (l. (2)) vagy határozott (l. (15)) individuum(ok)ra vonatkozhatnak, hanem valamely egyed(ek)re általános érvénnyel is. Ez utóbbiak az ún. habituális vagy karakterizáló mondatok:

(19) Hugó horkol.

Ahhoz, hogy (19)-et egyértelműen jelen idejű állításnak értelmezzük, ne pedig Hugó egy általános tulajdonsága leírásának, szintén szükséges a kontextusbeli lehorgonyzás, ami a mondaton belül legegyszerűbben egy helyhatározóval történhet:

(20) Hugó a szobában horkol.

Ebben a példában azonban rögzíthető pl. időhatározóval és múlt idejű igealakokkal is az esemény:

(20') Hugó tegnap éjjel horkolt.

(20')-ban azonban határozott az alany, vagyis eleve egy konkrét individuumról van szó. Tehát az időbeli lehorgonyzás elegendő lehet ahhoz, hogy habituális mondatból egy konkrét eseményre utaló mondat legyen, de kevés ahhoz, hogy a határozatlan alany gyenge interpretációt kapjon, azaz képes legyen bevezetni individuumo(ka)t a társalgásba (l. (16d)).

Carlson 1977 az olyan predikátumokat, amelyek az egyedek szintjére általában vonatkoznak, nem pedig egy bizonyos kontextusban érvényesek csak rájuk, individuum-szintű predikátumoknak (individual-level), a konkrét szituációkban szereplő egyedekre vonatkozóakat pedig helyzetkép-szintűeknek (stage-level) nevezi. Carlson szerint a predikátumok argumentumai eltérő típusúak lehetnek (individuumok, fajták vagy ezeknek tér-időbeli realizációi), s ezzel magyarázható különbözőségük. Amikor a predikátum individuumszintű, az argumentuma nincsen térben/időben rögzítve, míg a helyzetkép szintű predikátumoké igen. Kratzer 1995 szerint ez a különbség jobban magyarázható a predikátumok eltérő argumentumszerkezetével: a helyzetkép-szintű predikátumoknak a „szokványos” argumentumhelyei mellett van egy tér-idő argumentumhelye is, ami az individuumszintű predikátumok argumentumszerkezetéből hiányzik. Ezért találunk gyakran (bár nem kizárólag) individuumszintű predikátumokat az állapot-igék,⁵ valamint a „névszói” predikátumok között:

⁵Zeno Vendler nevéhez (is) fűződik az igék négy különböző osztályba sorolása (pontosabban a predikátumoké, hiszen az osztálybasorolást befolyásolhatja pl. a tárgy is – azonban az egyszerűség kedvéért olykor továbbra is igeosztályokat említek). Eszerint a statikus állapot-igék (pl. *szeret, tud, hall*) elkülöníthe-

- (21) Hugó szeret lóbuszülésben ülni.
 (22) Amália tudja, hogy mit akar.
 (23) Bodri sokkal intelligensebb annál, hogysem fára mászással töltse az idejét.

Az individuumszintű predikátumok mellett persze előfordulhatnak határozatlan névelős alanyok is. Ilyenkor a mondat normatív-generikus értelmezést kap, azaz a határozatlan alany kötelezően erős interpretációjú:

- (24) Egy buddhista szerzetes szeret lóbuszülésben ülni.
 (25) Egy nő tudja, hogy mit akar.
 (26) Egy kutya sokkal intelligensebb annál, hogysem fára mászással töltse az idejét.

Tehát ha a predikátum individuumszintű, azaz a jelentése olyan, hogy feltehető, hogy argumentumszerkezete nem tartalmaz tér-idő komponens számára helyet, akkor a predikátumnak csak erős interpretációjú határozatlan alanya lehet (ha lehet egyáltalán határozatlan alanya). Ez nem meglepő az olyan példák elemzése után, ahol alapvetően helyzetkép-szintű (vagyis tér-idő argumentumhellyel rendelkező) predikátumok esetében is csak erős interpretációjú lehetett a határozatlan alany, ha nem volt térben lehoronyozva (l. (1'), (16)).

Feltehető tehát, hogy a Kratzer-féle argumentumszerkezetbeli különbség lényeges a gyenge interpretációjú argumentumok megengedhetősége szempontjából. Arra, hogy vannak olyan helyzetkép-szintű predikátumok is, amelyek az individuumszintűekhez hasonlóan erős alanyt követelnek, ha nincs expliciten kitöltve a tér-idő argumentumhelyük, Bosveld-de Smet 1993 mutatott rá a francia határozatlan alanyok vizsgálata során. Szerinte akkor lehet gyenge értelmezése a határozatlan alanyoknak a franciában, ha a predikátumok tér-idő argumentumhelye (már egyiknek van ilyen) ki is van töltve, vagyis van efféle információnk. Ha ez a Kratzer-féle argumentumhely nincs kitöltve, a határozatlan alany csak erős interpretációjú (generikus vagy specifikus) lehet. Ez a megfigyelés eddigi példáink alapján a magyarra is kiterjeszthető. Hozzátehetjük, hogy a gyenge interpretációhoz a térbeli paraméter rögzítése látszott eddig szükségesnek, az időbeli nem volt sem szükséges, sem elégséges.

Valójában azonban az explicit helyre utalás sem mindig szükséges feltétele annak, hogy az alany gyengén interpretálható legyen:

- (27) Egy nő elájult.
 (28) Egy rendőr kihívta a mentőket.

A (27), (28) mondatok határozatlan alanyai nem feltétlenül erős (partitív vagy specifikus) interpretációjúak. Ezek a mondatok mindenféle kontextus nélkül is értelmezhetőek, az alanyok referenseit korlátozás nélkül választhatjuk a köznévi denotációkból, azaz

tők egyrészt a cselekmény-igéktől (*fut, táncol, rajzol*), másrészt a teljesítmény-predikátumoktól (*épít egy házat, olvas egy könyvet*), harmadrészt pedig az eredmény-igéktől (*érkezik, győz*). Ez utóbbi három csoportba tartozó dinamikus predikátumok különféle tesztek alapján nemcsak az állapot-igéktől, hanem egymástól is jól megkülönböztethetőek; l. az angol nyelvre vonatkozó teszteket pl. Dowty 1985-ben.

nem specifikusak (kötelezően) Enç 1991 értelmében: nem kell egy korábban már bevezetett halmaz egy elemének tekintenünk őket. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy nem is lehet őket specifikusan interpretálni, hiszen a tágabb kontextus mindig tartalmazhat olyan információt, ami specifikussá teheti a határozatlan főnévi csoportot. Épp ezért fogalmazódott meg a jelen vizsgálódások tárgya úgy, ahogy (5)-ben:

- (5) A mondatok predikatív részének mely tulajdonsága(i) teszi(k) lehetővé a határozatlan alanyok gyenge (nem-specifikus és nem-generikus) interpretációját?

Azt már láttuk, hogy a térbeli „lehorgonyzás” olyan predikátumok esetében is lehetővé teszi az alany gyenge értelmezését, amelyek enélkül csak erősen interpretálható alanyokat engednek meg. (27)-ben és (28)-ban azonban nincs semmi, ami térben elhelyezné a mondatokat, mégis értelmezhetők a határozatlan alanyaik gyengén. Ez arra utal, hogy van más predikátum-tulajdonság is, ami releváns az (5)-ben megfogalmazott kérdés szempontjából.

3.2. Telikus és atelikus predikátumok

A predikátumok egyik igen elterjedt, ún. Vendler-féle⁶ osztályozása részben a telikus/atelikus megkülönböztetésen alapul. Depraetere 1995 szerint ez az oppozíció elkülönítendő a kötött/nem-kötött predikátumtulajdonságoktól, és egyszerűen úgy értelmezendő, hogy a telikus predikátumok jelentése inherensen magába foglalja valamilyen végpont elérését a predikátum által leírt esemény lezajlása folyamán (pl. *épít egy házat, győz, elesik, lehull, eloldoz, ír egy könyvet*, stb.). Amennyiben végpont elérése nem szükségszerűen történik meg az esemény bekövetkeztével, a predikátum atelikus (pl. *házat épít, versenyez, lebeg, repül, fut, könyvet ír*, stb.). Ezt a telikus/atelikus különbséget jól példázza az ún. imperfektív paradoxon: abból, hogy Hugó házat épített (egész délután), nem következik, hogy Hugó (fel is) épített egy házat. A négy Vendler-osztály közül az állapot- és cselekménypredikátumok atelikusak (*tud, hall, szeret, intelligens, ...fut, táncol, verset ír*), a teljesítmény- és eredménypredikátumok pedig telikusak (*épít egy házat, fut három kört, ...győz, megérkezik*). A kötöttség ezzel szemben a predikátum időbeli korlátozottságára utal, és keresztbeosztályozza a telikus/atelikus megkülönböztetéssel nyert csoportokat. Vagyis léteznek atelikus nem-kötött, atelikus kötött, telikus nem-kötött és telikus kötött mondatok. A telikus predikátumot tartalmazó mondatok bizonyosan kötötté (időben korlátozottá) válnak, ha a leírt esemény már bekövetkezett, hiszen ekkor a jelentésben inherensen meglévő végponton már túl kellett jutni, az esemény lezajlott. Tehát a kötöttség eléréséhez elegendő, ha a telikus predikátumot múlt időbe tesszük:

- (29) Sára elájult.

⁶Lásd az 5. lábjegyzetet.

A jelen idejű telikus predikátum nem kötött (30)-ban, de az időhatározót tartalmazó (30')-ben már igen:

- (30) Hugó ír Jolánnak egy verset.
 (30') Hugó ír Jolánnak egy verset holnap délre.

Tehát a telikus predikátum kötötté (időben korlátozottá) válhat csupán igeidő vagy csupán időhatározó révén is. Depraetere megemlíti, hogy a kötöttség létrejöhet pusztán balról vagy jobbról is: (30') pl. jobb-kötött (az eseményt lezáró időpont ismert), míg (29) mindkét oldalról kötöttnak tekinthető, hiszen a múltban hirtelen, rövid idő alatt lezajlott eseményről van szó.

Az atelikus predikátumoknál kötöttséget (a magyarban) csak határozókkal érhetünk el. Ennek az igeosztálynak a jelentése ugyanis nem foglalja magába inherens végpont elérését, ennél fogva a múlt idő önmagában nem jelent időbeli korlátozottságot; (31) nem kötött, míg (32) igen:

- (31) Sára kertészkedett, Amália pedig zongorázott.
 (32) Sára reggeltől estig kertészkedett, Amália pedig órák hosszat zongorázott.

4. A kötöttség és a telikusság hatása a határozatlan alanyok lehetséges értelmezéseire

4.1. Telikus predikátumok gyenge interpretációjú alannyal

Az eddigi példák alapján indokolt feltételezni, hogy más-más szabályok érvényesek az alanyok gyenge értelmezésének megengedésére a telikus és az atelikus predikátumok esetében. Vegyük ugyanis észre, hogy a 3.1. fejezetben elemzett példákban csupa atelikus predikátum szerepelt, míg a további vizsgálódásokra inspiráló (27), (28) példák telikus predikátumokat tartalmaznak:

- (27) Egy nő elájult.
 (28) Egy rendőr kihívta a mentőket.

Ha a telikus predikátumokat megvizsgáljuk a határozatlan alanyok megengedett interpretációi szempontjából, úgy találjuk, hogy ezek – akár kötöttek, akár nem-kötöttek – megengedik a határozatlan alany gyenge interpretációját.

Nem-kötött telikus predikátumok:

- (33) Néhány remete összerak egy tutajt.
 (34) Egy kislány észreveszi majd ezt a falfirkát.

Kötött telikus predikátumok:

- (33') Néhány remete összerakott egy tutajt.
 (34') Egy kislány észrevette ezt a falfirkát.

A (27)–(28), (33)–(34') példák egyikében sincs okunk specifikus, partitív vagy generikus értelmezést feltételezni, azaz a határozatlan alany gyenge interpretációjú, pontosab-

ban gyenge interpretációjú is lehet. E dolgozat kérdésfeltevése (l. (5)) szempontjából a releváns általánosítás az, hogy gyenge interpretációjú alanyok előfordulhatnak telikus igék mellett, függetlenül attól, hogy a predikátum kötött-e vagy sem:

- (35) A predikátum telikussága (a kötöttségtől függetlenül) már önmagában lehetővé teheti a gyenge értelmezés megjelenését.

További, elegánsabb általánosításokat keresve felmerülhet az a gondolat (amit Kálmán László lektori véleményében valóban fel is vetett), hogy a telikus predikátumok esetében is térbeli lehorgonyozottságról van szó, csak éppen ez a lehorgonyozottság implicit. Eszerint a telikus predikátumok nem különböznének az atelikusaktól a határozatlan alanyok gyenge interpretációjának megengedése szempontjából, hiszen mindkét predikátumosztály mellett csak akkor fordulhatna elő ez az interpretáció, ha térben valahogyan lehorgonyozzuk őket. Ha elfogadjuk ezt az álláspontot, akkor legalább két dolgot kellene tisztázni: egyrészt mit értünk „implicit” térbeli lehorgonyozottságon? Hogyan tudjuk bizonyítani, hogy egy predikátum impliciten sincs lehorgonyozva? Másrészt pedig azt kellene megmagyarázni valahogyan, hogy az implicit térbeli lehorgonyozottság lehetősége miért merül fel sokkal könnyebben a telikus, mint az atelikus predikátumok esetében. Ennek a kérdésnek a megválaszolása nélkül ugyanis nem tudunk elszámolni azzal a határozott különbséggel, ami az atelikus predikátumú (1’), (16) példák és a telikus predikátumokat tartalmazó (27), (28), (33), (34) mondatok alanyai gyenge interpretációjának a lehetőségei között fennáll. További példákkal illusztrálva, az „implicit” vagy „explicit” térbeli lehorgonyozottság követelménye nem magyarázza a különbséget (36) és (37) mondatai között:

- (36) Egy kéményseprő csúszkált/dolgozott/levelet írt.
 (37) Egy kéményseprő eltörte a lábát/kitisztított néhány kéményt/továbbított néhány üzenetet.

Míg (37) mondatai tökéletesen interpretálhatók mindenféle kiegészítés nélkül úgy, hogy bármely tetszőleges, eddig nem említett, nem ismert, senkivel kontrasztban nem álló kéményseprő igazzá teheti ezeket az állításokat, ahhoz, hogy (36) állításait is így értelmezhessük, nagyon nagy szükség van a hely EXPLICIT rögzítésére. Az „implicit” helykötöttség – ha ugyan tudjuk, hogy mi az – nem elegendő itt, s ez arra utalhat, hogy valójában a jelen idejű példák esetében sem nevezhető implicitnek a hely-kötöttség: attól, hogy esetleg a nem-nyelvi kontextus önmagában is meghatározhatja a helyet (rámutatás), vagy szerepet játszhat benne (deiktikus helyhatározók), még konkrétan, „kifejtettnek”, valóban jelenlévőnek kell lennie a helynek – ha nem így volna, nem lenne érthető a múlt idejű predikátumok nyelvileg „explicittebb” helykötöttség igénye. Mindenesetre a (36), (37) példák közötti különbséget igen nehéz lenne úgy magyarázni, hogy pl. az *eltörte a lábát* predikátum erősebben implikálja a hely meglétét, mint a

csúszkált ige.⁷ Akárhogyan is gondolkodunk tovább, az bizonyos, hogy a telikus és az atelikus predikátumok eltérően viselkednek a vizsgált jelenség szempontjából, tehát nem küszöbölhető ki, hogy különbséget tegyünk közöttük a leírás szintjén, még akkor sem, ha alapvetőbbnek tartható fogalmak segítségével esetleg egységesebb magyarázatot is adhatunk később (l. a 6.2. részt).

4.2. Atelikus predikátumok gyenge interpretációjú alannyal

A 3.1.-ben szereplő példák atelikus predikátumai alapján fogalmazódott meg (18):

(18) Ahhoz, hogy a határozatlan alanyt gyengén értelmezhessek, szükség van a predikátum térbeli lehorgonyzására.

(18) tehát kiegészítendő azzal, hogy csak az atelikus predikátumokra érvényes. A köztötségen Depraetere időbeli korlátozást értett, de mint láttuk, a gyenge interpretációt szisztematikusan a hely rögzítése teszi lehetővé, az idő rögzítése önmagában nem. Vegyünk néhány további példát:

(38) !Egy kislány levelet írt/mélyen aludt/keringőzött.

(39) !Néhány kislány levelet írt/mélyen aludt/keringőzött.

(38) és (39) atelikus, nem kötött predikátumokat tartalmaz, s ezek mellett csak erős értelmezésű (specifikus ill. partitív) lehet a határozatlan alany. A helyzet nem változik, ha időben kötjük a predikátumokat:

(38') !Egy kislány tegnap levelet írt/mélyen aludt/keringőzött.

(39') !Néhány kislány tegnap levelet írt/mélyen aludt/keringőzött.

⁷Ha mindenképpen a kötöttség terminusaiban kívánnánk egységesen magyarázni a gyenge interpretáció megjelenésének a lehetőségét, akkor a telikus predikátumokat inkább IDőben lehetne kötöttnek tekinteni. A jelentésükben inherensen meglévő végpont ugyanis változásra utal, és bármiféle változás csak az idő függvényében ragadható meg. Felmerülhet persze az az ellenvetés, hogy egyrészt a változatlanóság is csak az idő függvényében ragadható meg, másrészt az időben összevetett különböző állapotok is térben értelmezendők. Az ellenvetés első részére azt lehetne válaszolni, hogy az atelikus predikátumok értelmezésében, mivel nincs végpont, nincs változás, egyszerűen nem ÚGY, olyan inherensen korlátozó módon játszik szerepet az idő, mint a telikusakéban. Azaz, egy atelikus predikátum által leírt esemény részei önmagukban nincsenek semmilyen értelemben „kötvé” valamely (egymást követő) időintervallumokhoz. A második felére az ellenvetésnek pedig azt lehetne felelni, hogy MINDENT valamilyen térben értelmezünk, tehát a helykötöttség fogalma így teljességgel kiüresedne. Mindezeket túl azonban vegyük észre, hogy az időbeli kötöttség nem volt elegendő az atelikus predikátumok esetében az alany gyenge interpretációjának a megengedéséhez (l. (16d), (38'), (39')), tehát ezzel sem lehet EGYSGESEN magyarázni a telikus és atelikus predikátumok viselkedését. Mindezt összegezve, mondhatjuk esetleg, hogy az alanyok gyenge interpretációját a telikus predikátumok inherens időbeli kötöttségük miatt (ami esetleg implicit térbeli kötöttséget von maga után) engedik meg, az atelikusak viszont ennek hiányában explicit helykötöttséget kívánnak meg. Ez azonban egyrészt eléggé ingatag spekuláció, másrészt nem teszi továbbra sem szükségtelenné az atelikus és telikus predikátumok közötti különbségtételt.

Ha azonban helyhatározóval egészítjük ki (38)-at és (39)-et, gond nélkül interpretálhatjuk az alanyokat gyengén:

(38'') Egy kislány levelet írt/mélyen aludt/keringőzött a kertben.

(39'') Néhány kislány levelet írt/mélyen aludt/keringőzött a kertben.

E példák alapján célszerű a kötöttség fogalmát kiterjeszteni a **térbeli kötöttségre** is. Ennek a kötöttség-fogalomnak a bevezetésével (18) a következőképpen pontosítható:

(40) Atelikus predikátumok akkor engednek meg gyenge értelmezésű alanyokat (a magyarban), ha térben kötöttek.

5. Kötelezően specifikus értelmezésű alanyok néhány telikus ige mellett

Az eddig talált általánosítások ugyan nem mondanak ellent annak, hogy (2) alanya specifikus lehessen, azt azonban nem magyarázzák meg, hogy miért **kötelezően** erős (specifikus) itt az alany interpretációja, szemben a szintén telikus predikátumot tartalmazó (4)-gyel:

(2) Egy gyerek már megérkezett.

(4) Egy gyerek kiszaladt az útestre.

Mindkét mondatban telikus és igekötős az ige, mégis, (4)-ben lehet szó egy tetszőleges gyerekről is, nem csak egy korábban már (feltételezhetően) bevezetett csoport egy tagjáról, mint (2)-ben. (Vegyük észre, hogy az intonáció is tükrözi ezt a különbséget: (2)-ben az *egy* hangsúlyos, (4)-ben nem.)⁸ Mivel azonban a telikusság rendszerint megengedi a gyenge interpretációt, a (2)-féle esetekben valószínűleg egy olyan, eddig nem vizsgált faktor kényszeríti ki a specifikus értelmezést, amivel eddig nem számoltunk. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy itt normatív generikus interpretáció sem lehetséges, vagyis nem ugyanolyan jellegű kényszeről van szó, mint az atelikus, térben nem kötött predikátumok esetében. Azaz itt nem a gyenge értelmezés meg nem engedéséről van szó, hanem a specifikus (ami az erős interpretációk közül csak az egyik lehetőség) kikényszerítéséről.

Itt akár be is fejeződhetne ez a szakasz, hiszen nyilvánvaló, hogy a specifikus értelmezés kikényszerítésének problematikája más, mint a gyenge interpretáció megengedése. Más egyrészt azért, mert a gyenge interpretációval szemben az erős értelmezések állnak, s ezek közül a specifikus értelmezés csak az egyik lehetőség (1. a 2. részt). Másrészt valamilyen értelmezés kikényszerítése nyilván specifikusabb szabályt igényel, mint valamely interpretációnak a megengedése, hiszen az utóbbi, szemben az előbbivel, nem zár ki más interpretációs lehetőségeket (Figyeljük csak meg a dolgozat alapkérdésének (5)-beli megfogalmazását.) Abban pedig semmi rendkívüli nincsen, ha valamely általánosabb, megengedő jellegű szabályt egy specifikusabb kényszer felülbírál. Minda-

⁸Emlékezzünk, hogy végig csak NP-fókusz nem tartalmazó mondatokat vizsgálók a cikkben, 1. 4. lábjegyzet.

zonáltal ahhoz, hogy belássuk, hogy itt valóban egy másik szabályról van szó, és nem az eddigi általánosítások helytelenségéről, jó volna további bizonyítékot is találni.

Ennek érdekében érdemes lehet megvizsgálni az ellenkező lehetőséget is: vajon van-e olyan eset, amikor a gyenge interpretációt kényszeríti ki valami?⁹ A válasz igen: az ún. határozottsági korlátozást mutató igék (a továbbiakban DE-igék, az angol Definiteness Effect Verbs elnevezés rövidítéséből) nem pusztán a határozott argumentumokat nem tűrik (az intranszitiv DE-igék az alanyuk, a tranzitívak a tárgyak helyén), hanem a kötelezően határozatlan argumentumuk erős interpretációit sem:

- (41) Egy kislány érkezett.
- (42) Néhány felhő keletkezett hirtelen.
- (43) Pár üveg bor is került a vacsorához.

(41)–(43) alanyai semmilyen értelemben sem interpretálhatóak erősen. Annak a kérdésnek a megválaszolásával tehát, hogy mi okozza a határozottsági korlátozást – ami tehát együttjár a kötelezően gyenge interpretációval –, feltehetően útmutatást kaphatunk arra nézve is, hogy mi rejlik a kötelezően erős értelmezések mögött. Ennek a dolgozatnak nem célja a határozottsági korlátozás vizsgálata; mindazonáltal ha legalább valami párhuzamosságot ki tudunk mutatni e jelenség és a specifikussági kényszer között (ami az e tanulmányban megfogalmazott általánosítások szempontjából látszólag ellenpéldákat produkált), az bizonyíték lehet arra, hogy ezek valójában nem ellenpéldák, csak más, erősebb szabályoknak engedelmessékednek.

A határozottsági korlátozás jelenségét a magyarban többen megkísérelték már leírni és megmagyarázni (Szabolcsi 1986, É. Kiss 1995, Kálmán 1995, Maleczki 1995, Alberti 1998). Mindegyik javaslatban szerepel valamilyen formában az az először Szabolcsi 1986 által megfogalmazott felismerés, hogy a magyarban a határozottsági korlátozás bizonyos igékre jellemző tulajdonság. Hogy pontosan mi ez a tulajdonság, és emellett mekkora szerepe van a szintaxisnak és a pragmatikának, abban eltérnek egymástól az álláspontok. Ami azonban kétségtelen, az az, hogy a határozottsági korlátozást mutató igék valamiképpen nem annyira specifikusak, mint a többiek. Hogy ez a „nem annyira specifikus” tulajdonság valamiféle preszuppozícióval kapcsolatos dolog (Kálmán 1995), valamilyen szintaktikai jegy (É. Kiss 1995, Alberti 1998), vagy valamilyen lexikális sajátosság (Szabolcsi 1996, Maleczki 1995), azt itt nem firtatom; az érdeklődő olvasó utánanézhethet az említett tanulmányokban. A lényeg a jelenlegi vizsgálódások szempontjából az, hogy a határozottsági korlátozást mutató igék valamiképpen annyira nem-specifikusak, hogy nem tudják elviselni, hogy specifikus legyen a legközelebbi argumentumuk. Ha pedig ez így van, akkor fennáll az a logikai lehetőség is, hogy legyenek annyira specifikus predikátumok is, amelyek nem tűrik a gyenge interpretációjú argumentumokat. Ezt a feltevést alátámasztani látszik az a tény, hogy az alanyok kötelezően specifikus interpretációját szisztematikusan olyan igék mellett találjuk meg, amelyek *meg* igekötősek (ez perfektivitást fejez ki általában), és az igekötőtlen

⁹Ezért a kérdésfelvetésért köszönet Ábel Péternek.

változatuk határozottsági korlátozást mutat (ami, mint láttuk, együttjár a nem-specifikusság megkövetelésével).

- (44) Egy turista érkezett.
- (45) Egy turista megérkezett.
- (46) Egy turista felérkezett a csúcsra.
- (47) Egy turista elérkezett a tóhoz.

(44) a határozottsági korlátozást mutató *érkezett* igével csak gyenge interpretációjú alanyt enged meg, míg a *meg* igekötős változata mellett (l. (45)) csak erős (még hozzá specifikus) interpretációjú lehet az alany. (46) és (47) ezekkel szemben megengedi mind az erős, mind a gyenge értelmezést. Hasonló megfigyeléseket tehetünk azokkal a tranzitív igékkel kapcsolatban is, amelyek a tárgyukra nézve mutatnak határozottsági korlátozást:

- (48) Hugó írt néhány levelet.
- (49) Hugó megírt néhány levelet.
- (50) Hugó aláírt néhány levelet.

(48) tárgya kötelezően gyenge, (49)-é kötelezően erős, míg (50) tárgyat lehet erősen vagy gyengén is interpretálni. Semmiképpen sem vonhatjuk le azonban azt a következtetést, hogy a *meg* igekötő *önmagában* felelőssé tehető a specifikus értelmezés kikényszerítéséért, hiszen bőségesen találhatunk nem-specifikus interpretációjú alanyokat (és tárgyakat) is megengedő igéket ezzel az igekötővel:

- (51) Néhány turista megrakott egy csónakot élelemmel.
- (52) Egy ügynök megállapodott egy pappal abban, hogy...
- (53) Egy/néhány gyerek megrázott néhány fát.

Ezeknek az igéknek a *meg* nélküli párjuk (ha egyáltalán létezik) nem DE-ige, tehát nincs meg az a nem-specifikus argumentumokat követelő „ellenpólus”, ami indokoltta tehetné a *meg* igekötős változatok részéről a specifikus interpretáció kikényszerítését.

Ezek a megfigyelések arra engednek következtetni, hogy van párhuzam a határozottsági korlátozás és a specifikussági kényszer között: az utóbbi azoknál az igéknél merül fel, amelyek valamiképpen „lexikális párjai” az előbbi tulajdonságot mutatóknak. Vagyis ha van egy határozottsági korlátozást maga után vonó igénk, akkor van annak egy specifikussági kényszeret mutató párja is a lexikonban. Nyilvánvaló, hogy ezek az igék jelöltebbek, mint a többi, tehát magátólértetődő, hogy „kivételek”, azaz a hozzájuk fűződő partikulárisabb szabályok alapján az általánosabb szabályokat felülbírálják. A specifikus interpretációjú alanyok megkövetelése tehát jelöltebb szabály (csak bizonyos igékhez köthető) mint az, hogy a telikusság önmagában is megengedi az alany gyenge interpretációját. Nem kell tehát feladnunk a (35)-ben megfogalmazott általánosítást.

6. Összefoglalás és magyarázat

6.1. Az eddigi eredmények összefoglalása

Az 5. fejezetben végzett megfigyelések alapján az (54)-ben megfogalmazott empirikus általánosítás kézenfekvő. A (54) által nem érintett predikátumokra viszont a korábban megfigyelt és alább megismételt szabályszerűségek érvényesek (semleges mondatok topikjában lévő határozatlan alanyokra vonatkozóan):

- (54) A határozottsági korlátozást mutató igék határozatlan argumentuma csak gyengén interpretálható; az ilyen igék valamely nem-direkcionális igekötőt tartalmazó változata viszont a kitüntetett argumentum specifikus interpretációját követelheti meg.

Az (54) által nem érintett igékre (35) és (40) érvényes:

- (35) A predikátum telikussága (a kötöttségtől függetlenül) már önmagában lehetővé teszi a gyenge értelmezés megjelenését.
- (40) Atelikus predikátumok akkor engednek meg gyenge értelmezésű alanyokat (a magyarban), ha térben kötöttek.

Ezeket a megfigyeléseket meggyőzően támasztják alá az atelikus igéket tartalmazó nem-topikos mondatok is (l. alább az (55)–(57) példákat). Mivel a magyar szintaxis olyan, hogy van külön helye a topiknak, nyilván az erős értelmezésű határozatlan alanyok normális helye a topikban van,¹⁰ s így a topiktan mondatokban az alany erős interpretációjú nem lehet (feltéve, hogy a mondat semleges,¹¹ és az ige nem DE-ige ellenkező effektust mutató párja). Ezért azt várjuk, hogy azokban az esetekben, amikor az alany az atelikus predikátum térbeli lehorgonyzatlansága miatt csak erős értelmezésű lehet (a (40) általánosítás alapján), nem kerülhet az atelikus ige mögé. Ez így is van: ha van helyhatározó az atelikus predikátumú mondatban, lehet az ige mögött az alany, egyébként pedig nem.

- (55) *Alszik egy kutya.

- (55') Alszik egy kutya a kertedben./Itt alszik egy kutya.

¹⁰Azt is szokás mondani, hogy a topik pozícióhoz mindig specifikus értelmezés kötődik. Amint látuk, ez az általánosítás nem állja meg a helyét (l. pl. az (1)–(4) példasort), megfordítva azonban „majdnem” igaz: a specifikus (pontosabban a (6b) értelmében vett erős) interpretáció a topikhoz köthető normális esetben (azaz akkor, ha nincs más faktor jelen, ami kikényszerítheti az erős értelmezést, mint pl. a fókusz vagy a specifikussági kényszerítő mutató igék).

¹¹Fókuszált összetevő megjelenése azért boríthatja fel a semleges mondatokra vonatkozó szabályokat, mert általánosan elfogadott vélekedés szerint jellemző szemantikai tulajdonsága a fókusznak az, hogy megváltoztathatja az eredeti topik-komment tagolást: a fő állítást a fókuszba kerülő összetevő hordozza, a mondat többi része pedig már ismertnek tételeződik fel.

Az erős interpretációjú alanyt követelő állapot-igék (vagyis azok, amelyeknek nincs meg a Kratzer-féle tér-idő argumentumhelyük) viselkedése is beleillik a képbe, vagyis nem lehet az ige mögött a határozatlan alany (hiszen nem interpretálható gyengén):

(56) *Szeret lótszülésben ülni egy buddhista szerzetes.

(57) *Utál egy béka minden golyát.

6.2. Kísérlet egy egységes kép kialakítására

Ladusaw 1994 Brentano hipotézisére hivatkozva a határozottsági korlátozást abból kiindulva magyarázza, hogy alapvetően két fő állítástípus létezik: a kategorikus és a thetikus. Az előbbi állítástípus világosan tagolható logikai alanyra és állítmányra, az utóbbi ezzel szemben egy analízis nélküli leírásnak tekinthető. Az utóbbiak közé tartoznak az angol *there is.../there are...* szerkezetek és a személytelen *it* expletívumot tartalmazó mondatok. Ennek mintájára a magyarban thetikusnak tarthatjuk az igével (vagy szorosan az igéhez tartozó, azaz V' alatti komplementummal) kezdődő mondatokat („verbális” mondatok Kálmán 1985 terminológiájával), míg a topikos mondatok egyértelműen kategorikus állítások. Pl. (58) kategorikus állítás, míg (59) thetikus:

(58) Maci Laci ellopott egy elemőzsiás kosarat a parkban.

(59) Vannak medvék a parkban.

Eszerint a jelen dolgozatban kitüntetetten vizsgált mondatok (pl. az első négy fejezet összes példája) mind kategorikus állításokat fejeznek ki, hiszen az interpretációs lehetőségek vizsgálata kifejezetten topikban lévő alanyokra (és semleges mondatokra) van korlátozva (l. a problémát bemutató (1)–(4) példasort). Az ilyen állítások, mivel határozottan tagolhatók arra a részre, amiről szól az állítás, szemben azzal a résszel, amit állítunk, nem lehetnek teljesen meghatározatlanok, rögzíthetetlenek; s mivel szólnak valamiről vagy valakiről, és nem pusztán helyzetleírások, vagy a predikátumnak, vagy az alanynak kell viselnie valamilyen, a kategorikus mondatokra jellemző „fixáló” jegyet (természetesen mindkettő is viselhet ilyet). Kérdés tehát, hogy mi számíthat ilyen, a kategorikus mondatokban kötelezően „előírt” fixáló jegynek.

A predikátum fixáló jegyei a telikusság és a kötöttség. Ez utóbbi – feltehetően nyelvenként változóan – lehet térbeli vagy időbeli kötöttség, s különféle módokon fejezhető ki (aspektus, határozók). Az intuíciónak könnyen érthető, hogy miért épp ezek a releváns tulajdonságok: a telikusság végpontra irányítással rögzíti a predikátumot, míg a kötöttség térben vagy időben horgonyozza le az eseményt. (58) predikátuma telikus is és kötött is, de ezek nem szükségszerűen együttjáró jellemzői a kategorikus állítások predikátumainak. A 3.2., 4.1., 4.2. szakaszok bemutatták, hogy a telikusság sem vonja maga után szükségszerűen a kötöttséget ((33), (34) példák), s a kötöttség sem a telikusságot (l. (32), (38'), (39'), (38''), (39'')).

A főnévi csoport fixáló jegye az erő, mégpedig bármelyik (l. (6a), (6b)) értelemben. Eszerint a kategorikus állítások szempontjából megfelelően rögzített alany vagy

határozott, vagy erős interpretációjú határozatlan főnévi csoport. (58) alanya határozott, így mindkét értelemben véve erős.

Ezen megfontolások után egyetlen, fixáló kritériumnak nevezhető elv segítségével megmagyarázható a vizsgált problémakör nagy része:

- (60) Fixáló kritérium: a kategorikus állítások tartalmaznak legalább egy fixáló jegyet. (Azaz a két fő alkotórész (logikai alany, predikátum) közül legalább az egyiknek fixnek, rögzítettnek kell lennie a fenti értelemben.)

Ha (60)-at elfogadjuk, érthetővé válik, hogy az atelikus, térben nem kötött predikátumok határozatlan alanyai miért lesznek szükségszerűen erős interpretációjúak: mivel a predikátum nem visel semmilyen fixáló jegyet, az alanynak kell viselnie. A telikus és/vagy térben kötött predikátumok alanyai (60) alapján lehetnek gyengék is, erősek is. (Az alany kötelező erősségét azonban olykor egyéb faktorok (l. 5. fejezet) előírhatják.)

Példával is illusztrálva a fentieket, fosszuk most meg (58)-at a fixáló jegyeitől különféle képpen:

- (58a) Maci Laci ellopott egy elemőzsiás kosarat.
 (58b) Maci Laci falatozik.
 (58c) Egy medve ellopott egy elemőzsiás kosarat.
 (58d) !Egy medve falatozik.
 (58e) Egy medve falatozik a parkban.

Ha elhagyjuk a helyhatározót (l. (58a)), a kategorikus állítás jó marad, hiszen a predikátum telikus, az alany pedig határozott. Ha a telikus predikátumot atelikusra cseréljük (l. (58b)), még mindig van egy fixáló jegyünk, hiszen az alany határozott, tehát a kategorikus mondat rendben van. Ha a predikátum telikus marad, az alanyt pedig határozatlan NP-re cseréljük (l. (58c)), az állítás lehet kategorikus akkor is, ha gyenge a főnévi csoport interpretációja, vagyis szólhat a kategorikus állításunk egy teljesen meghatározatlan medvéről. Ezzel szemben (58d) alanyát nem interpretálhatjuk gyengén, s ez magyarázható azzal, hogy nincs fixáló jegye a predikátumnak; mihelyst kap egy ilyet a mondat (l. (58e)), az alanyt ismét lehet gyengén interpretálni.

A kötelezően gyenge alanyú DE-igékkel alkotott mondatok nem kategorikus, hanem thetikus állítások. Ezeknek, mivel egységes leírások, azaz nincs jól körvonalazható logikai alanyuk, sem határozott, sem erősen interpretált határozatlan alanya nem lehet. Ez kifejeződik a szintaxisukban is: az alany nem topik pozícióban van, még ha megelőzi az igét, akkor sem (l. Szabolcsi 1986).

Végül megjegyzendő, hogy a magyarban a fixáló kritérium ugyan szükséges velejárója a kategorikus állításoknak, de nem elégséges feltétel: mint a thetikus (61) mutatja, a fixáló jegyek megléte ellenére is lehet egy mondat thetikus:

- (61) Elmerült a tóban Maci Laci.

A magyar nyelvnek az a sajátossága, hogy a logikai alany – állítmány szerkezet közvetlenül tükröződik a szintaxisban, eleve lehetetlenné teheti, hogy egy állítás kategori-

kus legyen (ha nincs semmi a topikban vagy a fókuszbán vagy a közöttük lévő pozíciókban – azaz a V' előtt). Valójában tehát a topikos mondatokra való korlátozása ezeknek a vizsgálódásoknak nem önkényes elhatározás volt, hanem egyszerűen a probléma fel sem vethető a topikalan semleges mondatokban: ezek ugyanis mindig thetikusak.

HIVATKOZÁSOK

- Alberti, Gábor 1998: Legitimacy: the common source of different definiteness effects, *Acta Linguistica Hungarica*, megjelenés előtt.
- Barwise, Jon–Robin Cooper 1981: Generalized quantifiers and natural language, *Linguistics and Philosophy* 4(2), 159–219.
- Bosveld-de Smet, Leonie 1993: Indefinite subjects in French and stage-level versus individual-level predicates, in A. de Boer–J. de Jong–R. Landeweerd szerk.: *Language and Cognition* 3, University of Groningen, 29–38.
- Carlson, Gregory 1977: *Reference to kinds in English*, PhD-disszertáció, University of Massachusetts, Amherst.
- Depraetere, Ilse 1995: On the necessity of distinguishing between (un)boundedness and (a)telicity, *Linguistics and Philosophy* 18(1), 1–19.
- Dowty, David R. 1985: *Word meaning and Montague Grammar*, Dordrecht, D. Reidel Publishing Company.
- Enç, Mürvet 1991: The semantics of specificity, *Linguistic Inquiry* 22, 1–25.
- É. Kiss, Katalin 1995: Definiteness effect revisited, in Kenesei István szerk.: *Levels and structures (Approaches to Hungarian, Vol. 5)*, Szeged, JATE, 63–88.
- Groenendijk, Jeroen–Stokhof, Martin 1980: A pragmatic analysis of specificity, in Frank Heny szerk.: *Ambiguities in intensional contexts*, Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 153–190.
- Hoop, Helen de 1992: *Case configuration and noun phrase interpretation*, PhD-disszertáció, University of Groningen.
- Hoop, Helen de 1995: On the characterization of the weak-strong distinction, in Emmon Bach–Eloise Jelinek–Angelika Kratzer–Barbara H. Partee szerk.: *Quantification in natural languages*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 421–450.
- Kálmán, László 1985: Word order in neutral sentences, in István Kenesei szerk.: *Data and descriptions (Approaches to Hungarian, Vol. 1)*, JATE, Szeged, 13–23.
- Kálmán, László 1995: Definiteness effect verbs in Hungarian, in István Kenesei szerk.: *Levels and structures (Approaches to Hungarian, Vol. 5)*, Szeged, JATE, 221–242.

- Keenan, Edward L. 1987: A semantic definition of 'indefinite NP', in Erik J. Reuland–Alice G. B. ter Meulen szerk.: *The representation of (in)definiteness*, Cambridge, MIT Press.
- Kleiber, Georges 1981: Relatives spécifiantes et relatives non-spécifiantes, *Le Français moderne* 49, 216–233.
- Kratzer, Angelika 1995: Stage-level and Individual-level predicates, in Gregory N. Carlson–Francis Jeffrey Pelletier szerk.: *The generic book*, Chicago, The University of Chicago Press, 125–175.
- Ladusaw, William A. 1994: Thetic and categorical, stage and individual, weak and strong, in Mandy Harvey–Lynn Santelmann szerk.: *Proceedings from Semantics and Linguistic Theory* 4, Cornell University, Ithaca, 220–229.
- Maleczki, Márta 1995: Definiteness effect in Hungarian: a semantic approach, in István Kenesei szerk.: *Levels and structures (Approaches to Hungarian, Vol. 5)*, Szeged, JATE, 221–242.
- Maleczki, Márta 1996: Weak subjects in fixed space, *Acta Linguistica Hungarica*, megjelenés előtt.
- Milsark, Gary 1977: Towards an explanation of certain peculiarities in the existential construction in English, *Linguistic Analysis* 3, 1–30.
- Szabolcsi, Anna, 1986: From the definiteness effect to lexical integrity, in Werner Abraham–Sjaak de Meij szerk.: *Topic, Focus and Configurationality*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 321–348.

IMPLICIT ARGUMENTUMOK PRAGMATIKAI SZEMPONTBÓL

NÉMETH T. ENIKŐ

József Attila Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék
6722 Szeged, Egyetem u. 2. e-mail: nemethen@hung.u-szeged.hu

1. Bevezetés

Ebben a cikkben¹ a lexikálisan kifejezetlenül maradt, azaz implicit argumentumok előfordulásának és azonosításának a kérdéseivel foglalkozom. Először néhány szembetűnő megfigyelés formájában felvázolom a problémát, majd röviden bemutatom, hogy Fillmore (1986), illetve Groefsema (1995) milyen megoldást kínál az angolra vonatkozóan az implicit argumentumok kezelésére. A magyarban – akárcsak a spanyolban, a japánban, a kínaiban vagy a koreaiiban – sokkal szabadabban fordulhatnak elő implicit argumentumok, mint az angolban és a hozzá hasonló nyelvekben (Fillmore 1986: 95; Goldberg 1995: 59; Groefsema 1995: 159). Ennek a szabadabb előfordulásnak a magyarázatához nem elégségesek Fillmore és Groefsema javaslatai. Ezért – beszélt nyelvi példákra támaszkodva – megvizsgálom, mikor maradhat a magyarban egy argumentum implicit, és hogyan lehet az implicit argumentumokat felfedni. E két kérdésre alapvetően egy kognitív pragmatikafelfogást követve, relevanciaelméleti keretben próbálok meg választ adni. A relevanciaelmélet téziseit alkalmazva a generatív grammatikára és a modularitással kapcsolatos kérdésekre, Kempson (1996: 562–563) megfogalmazza, hogy a pragmatika az interpretáció pszichológiai perspektívából való tanulmányozásával foglalkozik, azoknak az általános kognitív elveknek a feltárásával, amelyeket az információnak a kiejtett szósorokból való visszanyerése során használunk. A pragmatikai vizsgálódások során tehát nem az a kérdés, hogy milyen formával rendelkezhet a feltárt információ, hanem az, hogyan tárjuk fel az információt.

2. Implicit argumentumok: néhány megfigyelés

2.1. Az ÉrtSz. igei szócikkeinek „ts” (= tárgyas) és „tárgy nélkül” minősítéseiben már tükröződik az a megfigyelés, hogy vannak olyan igék, amelyek előfordulhatnak tárggyal és anélkül is.

¹Ez a cikk a T 17263 számú Igei vonzatstruktúrák a magyarban című OTKA projektum támogatásával készült.

- (1) (a) Mária egy kiflit eszik.
(b) Mária eszik.
- (2) (a) Gábor szörpöt iszik.
(b) Gábor iszik.
- (3) (a) Eszter olvassa az újságot.
(b) Eszter olvas.
- (4) (a) Zsófia írja a könyvet.
(b) Zsófia ír.
- (5) (a) György takarítja a szobáját.
(b) György takarít.

Az (1)–(5)-ben az (a) jelű példákban az *eszik*, *szik*, *olvas*, *ír*, *takarít* igéknek van tárgya, a (b) jelű példákban pedig nincs. Tovább vizsgálva ezeket az igéket, észrevehetjük, hogy az evés aktusa szükségszerűen magában foglalja a valamit evés aktusát,² az ivás aktusa a valamit ivás aktusát, az olvasás aktusa a valamit olvasás aktusát, az írás aktusa a valamit írás aktusát és a takarítás aktusa a valamit takarítás aktusát. Tehát az *eszik*, *szik*, *olvas*, *ír*, *takarít* igék tulajdonképpen az (1)–(5)-ben a (b) jelű példákban is kétargumentumúak. Bár a tárgyi argumentum e megnyilatkozásokban lexikálisan nem fejeződött ki, az interpretáció során felhasználjuk a *valamit* argumentumot, sőt bizonyos mértékig szemantikailag specifikáljuk. A *valamit* argumentum az *eszik* esetében valamilyen „ehető dolog”, ennivaló, az *szik* esetében valamilyen „iható, folyékony dolog”, ital kell, hogy legyen stb. Ezt támasztja alá az alábbi párbeszéd értelmezése is.

- (6) – Merítsek levest? – kérdezi az éppen ebédelő feleség a betoppanó férjétől.
– Nem, köszönöm, már ettem.

A férj válaszában az *ettem* ige mellett nem szerepel tárgy, mégis úgy értelmezzük a megnyilatkozást, hogy a férj valamilyen ennivalót, táplálékot vett magához. Hogy pontosan mi volt ez a táplálék, az határozatlan és lexikálisan nem kifejezett.³

2.2. Az igék különböznek abban, hogy előfordulhatnak-e implicit argumentumokkal. Míg az (1)–(5)-ben a (b) jelű megnyilatkozások önmagukban – tágabb kontextus nélkül – is helyesek, addig a (7) (a)–(d) példák elfogadhatatlanok.

- (7) (a) *Áron tologat.
(b) *János tesz.
(c) *Péter lakik.
(d) *Elek ügyesen bánik.

²Groefsema (1995: 139–141) az angol *eat* 'eszik' kapcsán tesz hasonló megállapításokat.

³A példa tesztelése azt mutatja, hogy preferáltan határozatlannak tekintjük a lexikálisan ki nem fejezett tárgyi argumentumot és nem tartjuk koreferensnek a kontextusban szereplő *leves* főnévvel.

A magyarban tulajdonképpen mondatnyi környezetben való előfordulásra vonatkozik ez a megállapítás, hiszen megfelelő nagyobb kontextusba helyezve, a (7) (a)–(d) megnyilatkozások is megállják a helyüket. Például a (7) (a) a következő kontextusban: Egy anyuka gyermekeivel sétál, kisebbik gyermeke a babakocsiban ül, nagyobbik, Áron nevű gyermeke pedig a babakocsi mellett megy. Váratlanul utánuk szól a védőnő. Az anyuka ezt mondja a gyerekeknek: *Visszalépek a védőnőnihez*. De a kisebbik gyerek elkezd sírni. Mire az anyuka: *Ne sírj! Áron tologat*.

2.3. Az igék különböznek abban is, milyen implicit argumentumokkal fordulhatnak elő. Egyes igék mellett határozatlan implicit argumentumok állnak – ahogy az (1)–(6)-ban az implicit argumentumot tartalmazó megnyilatkozásokban megfigyelhettük –, mások mellett határozottak. Erről a kérdéskörrel részletesebben a következő fejezetben lesz szó.

3. Fillmore javaslata

3.1. Fillmore (1986) az angolban három csoportba sorolja a maguk mellett implicit argumentumokat megengedő igéket⁴: Az első csoportba a határozatlan zéró bővítőmennyel (indefinite null complements) előforduló igék (INC-igék) tartoznak: pl. *eat* ‘eszik’, *drink* ‘iszik’, *read* ‘olvas’, *sew* ‘varr’, *sing* ‘énekel’, *cook* ‘főz’, *bake* ‘süt’. A zéró bővítőmenny referenciája ismeretlen vagy azonosítása nem lényeges. A lexikálisan kifejezetlenül maradt szerep határozatlan interpretációt kap, kötelezően különböznie kell referenciájában a pragmatikai kontextus bármely előtérben álló szerepétől. Fillmore Adrian Akmajiannek egy szóbeli beszélgetésben elhangzott példájával illusztrálja ezt a jelenséget:

- (8) A: – What happened to my sandwich? ‘Mi történt a szendvicsemmel?’
B: – Fido ate. ‘Fido evett.’

Fillmore szerint ez a párbeszéd, amelyhez a fillmore-i elemzéssel kapcsolatos problémák tárgyalásánál még visszatérek, az angolban nem tekinthető jól formátnak, ugyanis B válaszában az *ate* odaértett argumentuma nem lehet koreferens az A kérdésében (és ezáltal a kontextusban) lévő *my sandwich*-cselel.

Az implicit argumentumokat megengedő igék második csoportját a határozott zéró bővítőmennyel (definite null complements) előforduló igék (DNC-igék) alkotják: pl. *accept* ‘elfogad’, *object* ‘kifogásol, ellenez’, *wait* ‘vár’, *win* ‘győz, nyer’, *insist* ‘erősködik, ragaszkodik’. Ezek az igék csak akkor fordulhatnak elő implicit argumentummal, ha a hiányzó információ a kontextusból közvetlenül visszakéreshető, mint a (9)-ben.

- (9) A: – Why did you marry her? ‘Miért vetted feleségül őt?’
B: – Because mother insisted. ‘Mert anyám ragaszkodott hozzá.’

⁴Fillmore az implicit nem alanyi pozíciójú argumentumokkal foglalkozik, elsősorban a tárgyi argumentumokra összpontosítva. Az *implicit argumentum* terminust nem használja, zéró komplementumokról beszél. A *komplementum* terminust nemcsak szintaktikai, hanem szemantikai értelemben is használja. Fillmore gondolatainak a tárgyalásánál saját terminológiáját is használom.

A harmadik csoport igéi határozatlan és határozott zéró bővítménnyel is előfordulhatnak, ide tartozik pl. a *contribute* 'hozzájárul, adományoz, adakozik' háromargumentumú ige (vö. (10)).

- (10) (a) I contributed to the movement. 'Adományoztam a mozgalomnak.'
 (b) I contributed five dollars. 'Öt dollárt adományoztam.'
 (c) I've already contributed. 'Már adományoztam.'

A (10) (a)-ban implicit maradt a *contribute* tárgyi argumentuma, mégpedig INC-ként. Fillmore szerint, ha a *gift* 'adomány' szerepű komplementum nem említődik az igét tartalmazó mondatban, akkor az adomány mennyisége és minősége közömbös. Ez esetben nem kell, hogy a beszélő és a hallgató közös előzetes ismerettel rendelkezzen az adományról, tehát a tárgyi argumentum határozatlan olvasattal elhagyható. A (10) (b)-ből a *receiver* 'címzett' szerepű bővítmény hiányzik. Ha a mondatban nincs jelen a *contribute* szemantikai keretében helyet foglaló *fund* 'alapítvány' vagy *agency* 'társaság, ügynökség' megnevezése, akkor a kontextusból feltétlenül azonosíthatónak kell lennie az implicit argumentumnak, vagyis DNC-ről van szó. A (10) (c)-ben pedig az előbb említett két argumentum egyike sem fejeződik ki lexikálisan, a *gift* bővítmény INC, a *receiver* bővítmény pedig DNC.

3.2. Fillmore az angol igék zéró komplementummal való eltérő előfordulásának indoklásakor azt állítja, hogy nem lehet pragmatikai magyarázatot adni arra, mikor maradhat egy argumentum implicit a második csoportba sorolt igéknél. Akármennyire is világos és egyértelmű a kontextus, csak bizonyos argumentumok lehetnek DNC-k, mások nem. Nézzük a (11)-et!

- (11) *Did you lock? 'Bezártad?' (Fillmore 1986: 98)

Mégha teljesen világos is az érintettek számára, hogy melyik konkrét ajtóról van szó, akkor sem lehet a (11)-gyel arra az ajtóra referálni.

Fillmore szerint szemantikailag sem lehet magyarázni az igék DNC-vel való előfordulását. Egyrészt azért nem, mert a szemantikailag rokon igék nem viselkednek egyformán a tekintetben, hogy megengedik-e a határozott implicit argumentumokat (vö. (12)–(13)).

- (12) They accepted. 'Elfogadták.' *They endorsed. 'Helybenhagyták.'
 (13) I am waiting. 'Várom.' *I am awaiting. 'Megvárom.'

Másrészt azért nem lehet szemantikai indoklást adni, mert a többjelentésű igéknél a DNC-jelenség csak bizonyos jelentésekre korlátozódik (vö. (14)–(15)).

- (14) She arrived at the summit. She arrived at the answer.
 'Megérkezett a csúcsra.' 'Megtalálta a választ.'
 She arrived. 'Megérkezett.' *She arrived. 'Megtalálta.'

(15)	They closed the shop early.	She closed the drawer.
	‘Korán bezárták a boltot.’	‘Bezárta a fiókot.’
	They closed. ‘Bezártak.’	*She closed. ‘Bezárta.’

Fillmore szerint az, hogy egy ige megengedi-e valamelyik argumentumának, hogy ne fejeződjön ki, lexikai tulajdonság. Az ige szótári reprezentációjában meg van jelölve, hogy melyik komplementum elhagyható, továbbá, melyik elhagyható komplementum lehet INC és melyik DNC.⁵ A Bevezetésben már utaltam rá, hogy más nyelvek, pl. a japán, a kínai, a koreai, a magyar, a spanyol sokkal szabadabban megengedik az implicit argumentumok használatát. Ezekben a nyelvekben még az is előfordulhat, hogy csak maga az ige fejeződik ki lexikálisan, az összes többi szereplő pedig implicit marad és nagyon gyakran határozott interpretációt kap a kontextusból. Tekintsük az alábbi párbeszédet!

- (16) (Az A adatközlő arról mesél, hogy gyermeket vár és erről mi a véleménye hétéves kislányának.)⁶
- Mindig vágyott kistestvérré. Mindig is szekálták, hogy hozasson.
 - A gólyával.
 - Nem. De nem hitte ám el, mert nem is volt félrevezetve. Nem. Hogy a gólya hozza.

Az adatközlő első megnyilatkozásában a *vágyik* ige alanyi pozíciójú argumentuma maradt DNC, referenciája (az adatközlő kislánya) a diskurzuselőzmények alapján azonosítható. A második megnyilatkozásban a *szekál* ige mindkét argumentuma lexikálisan kifejezetlen. Az alanyi pozíciójú argumentum határozatlan olvasatú implicit argumentum, referenciájában különbözik a kontextus elemeitől, azonosítása közömbös (az adatközlő nem tartja lényegesnek, hogy közölje, kik szekálták a kislányát). A tárgyi pozíciójú argumentum határozott olvasatú, koreferens az első megnyilatkozás alanyi pozíciójú argumentumával. A *hozat* esetében pedig az ige három argumentuma közül egyik sem fejeződik ki lexikálisan. Az alanyi pozíciójú argumentum koreferens a *vágyik* alanyi és a *szekál* tárgyi pozíciójú argumentumával, tehát DNC. A tárgyi pozíciójú argumentum koreferens az első megnyilatkozásbeli *kistestvér*-rel, tehát szintén DNC. A *hozat* harmadik argumentuma a határozói pozíciójú argumentum is DNC. A korábbi diskurzusban ugyan nincsen jelen egy olyan elem sem, amely előzményül szolgálhatna ezen argumentum számára, de mivel a magyarban van egy olyan vélekedés, amely szerint a gólyával lehet gyereket hozatni, ezért a magyar anyanyelvi beszélők ismeretei között szerepel a gólya, amelyre előzményként lehet támaszkodni. A helyes vonatkoztatásnak és ezáltal a helyes interpretálásnak az ellenőrzése motiválta a riporter *A gólyával* meg-

⁵Hasonlóan vélekedik Goldberg (1995: 59) is a konstrukciós nyelvtan keretében vizsgálva az igék argumentumszerkezetét.

⁶A magyar példák egy hosszabb beszélt nyelvi korpuszból származnak. A korpusz hét különböző adatközlővel készített interjúból tevődik össze és 310 percnyi hosszúságú. A korpusz részletesebb ismertetésére l. Németh T. 1996.

nyilatkozását. A (16) eddigi elemzése alapján már látható, hogy Fillmore-nak a DNC-jelenségre adott leírása a magyarban nem mindig alkalmazható. A példa további elemzésétől terjedelmi okok miatt most eltekintek.)

4. Problémák a fillmore-i elemzéssel

4.1. A fillmore-i megfigyelésekkel és magyarázatokkal kapcsolatban egy sor probléma merül fel. Először is az INC- és a DNC-igék kontextusbeli viselkedésének feltételezett különbsége nem mindig vezet helyes predikciókhoz (Groefsema 1995: 141–142). Gyakran az INC-igék mellől hiányzó komplementum referenciája nem különbözik a kontextus összes előtérben álló elemének a referenciájától, az INC vonatkozásának a megállapításához a kontextus tartalmazza a szükséges információt. Tekintsük Groefsema példáját!

- (17) John brought the sandwiches and Ann ate.
'John hozta a szendvicseket és Ann evett.'

Mivel Fillmore szerint az *eat* implicit argumentuma referenciájában kötelezően különbözik mindentől, ami előtérben áll a kontextusban, a (17)-nek a (18) kellene, hogy legyen az értelmezése:

- (18) John brought the sandwiches and Ann ate something other than the sandwiches.
'John hozta a szendvicseket és Ann valami mást evett, mint a szendvicsek.'

De az angol anyanyelvi beszélők nem ezt az interpretációt rendelték a (17)-hez, hanem azt, hogy Ann a John által hozott szendvicseket ette, csak az meghatározatlan maradt, hogy hányat evett. Pontosítva Groefsema észrevételét, felhívom a figyelmet arra, hogy a (17)-ben a referálásnak egy sajátos módjáról van szó, az *eat* implicit argumentuma kumulatíván referál – azaz nincsen mennyiségi korlátozás arra vonatkozóan, hogy hány objektumot denotál –, hasonlóan a pusztá tárgyi köznév referálási módjához (Maleczki 1994), illetve a főnévi inkorporáció megfelelő eseteihez (Kiefer 1990–1991)).

Itt térek vissza a 3.1. (8)-as példájára, amelyet Fillmore az INC-jelenség illusztrálására hozott. A (17) alapján az *eat* implicit argumentumának referenciája nem biztos, hogy mindig kötelezően különbözik a kérdésben szereplő *my sandwich* vonatkozásától. Bár el kell ismerni, hogy az angolban egy ilyen párbeszéd meglehetősen furcsa, az anyanyelvi beszélők mégis különösebb nehézség nélkül interpretálják. Hogy mire referál pontosan a hiányzó argumentum, az attól függ, hogy a *What happened to my sandwich?* milyen kontextusban hangzott el. Ha például a kérdező nem találja a szendvicset ott, ahol hagyta, továbbá a beszélgetőtárs látta Fido morzszás szájával kijönni a szobából, akkor a *Fido ate* válasszal a partner implikálhatja azt, hogy a szendvicset Fido ehette meg (explicit módon nem fejezheti ki ezt a hitét, mert nem látta Fido, amint eszi a szendvicset). Ha viszont a kérdező egy megrágott, hiányos szendvicset talált, akkor a partner válaszában a zéró komplementum kumulatíván vonatkozhat a *my sandwich* hiányzó részére. Ez esetben a válasszal azt implikálja a beszélgetőtárs, hogy Fido ehett a szendvicsből.

Ahogy a határozatlan zéró komplementum referenciája nem mindig különbözik kötelezően a kontextus minden előtérben álló elemétől, ugyanúgy a határozott zéró komplementum referenciájának pedig nem feltétlenül van előzménye a kontextusban. Például a *win* ‘győz, nyer’ és a *lose* ‘veszít’ esetében Fillmore amellett érvel, hogy ezek az igék csak akkor fordulhatnak elő implicit argumentummal, ha a kontextusban adott egy konkrét verseny, amelyet meg lehet nyerni vagy el lehet veszteni. Groefsema (1995: 144) szerint ez azonban túl erős állítás, például a nagy sportolók esetében nincsen arra feltétlenül szükség, hogy a kontextusban meg legyen említve egy konkrét verseny.

- (19) Martina Navratilova has won again.
‘Martina Navratilova ismét nyert.’

A (19)-et úgy értelmezzük, hogy Navratilova megnyerte azt a versenyt, amelyen aktuálisan részt vett. Az interpretáláshoz nem feltétlenül kell, hogy a diskurzuselőzményekben szerepeljen egy konkrét verseny, meg legyen nevezve az a verseny, amelyre utal az implicit argumentum.

Az eddigi kettőhöz kapcsolódó további probléma az, hogy gyakran ugyanazon ige különböző előfordulásaiban másként viselkedik az INC-DNC-jelenséget illetően. Itt is tekintsük Groefsema (1995: 142–143) példáit!

- (20) Ann: I don’t know how to finish this letter.
‘Nem tudom, hogy fejezzem be ezt a levelet.’
Sue: Why don’t you put ‘yours sincerely’?
‘Miért nem írod, hogy ‘szívélyes üdvözzettel’.’

- (21) ?Mary walked to the table with a book in her hand. She put the book.
‘Mary kezében egy könyvvel az asztalhoz sétált. Odatette a könyvet.’

- (22) John, Bruce and Mary were playing a game wich involved putting something on the table. John put his book, Bruce put his pipe, and Mary her glasses.
‘John, Bruce és Mary egy olyan játékot játszottak, amelyben valamit az asztalra kellett tenni. John a könyvét tette, Bruce a pipáját tette, és Mary a szemüvegét.’

A (20)-ban elhagyható a *put* lokatívusi argumentuma, a (21)-ben nem, pedig ugyanúgy van a kontextusban közvetlenül elérhető, visszakereshető előzmény. Lehetne az a megoldás, hogy a (20)-ban és a (21)-ben két különböző jelentésben használatos a *put*, de ez azt nem magyarázná, hogy miért jobban elfogadható a (22), mint a (21). Még egyszer meg kell jegyezni azonban, hogy Fillmore elsősorban a tárgyi komplementumok elhagyhatóságával foglalkozik, az INC-DNC-jelenség illusztrálására is tárgyi argumentumokat érintő példákat hoz.

4.2. Fillmore szerint nem lehet pragmatikai magyarázatot adni arra, hogy mikor maradhat egy argumentum implicit, még akkor sem, ha a kontextus tartalmaz egy közvetlenül elérhető, visszakereshető antecedenst. Két probléma is felmerül ezen kijelen-

téssel kapcsolatban. Az egyik a kontextus fogalmát érinti. Fillmore explicit módon nem definiálja, mit ért kontextuson. A példáihoz fűzött magyarázatai azt jelzik, hogy a kontextus fogalmát meglehetősen szűken értelmezi, csak az ún. nyelvi kontextust, a megnyilatkozás kontextusát, ritkábban a diskurzuselőzményeket veszi figyelembe. Sajnos, a példamagyarázatoknál egyetlen konkrét diskurzuselőzménnyel sem találkozunk, ami nagy mértékben csökkenti a példák meggyőző erejét. A másik probléma a pragmatikai magyarázat visszautasítását illetően az, hogy Fillmore azt sem definiálja, mit jelent a közvetlen visszakereshetőség.

Fillmore szerint azért nem lehetséges szemantikai magyarázatot sem adni az igék határozatlan, illetve határozott zéró komplementummal való eltérő előfordulására, mert a szemantikailag összefüggő igék is különbözőképpen viselkednek az implicit argumentumok tekintetében. Azt azonban nem mondja meg Fillmore, hogy mit is jelent pontosan a szemantikai összefüggés. Semmilyen eszközzel sem bizonyítja példáiban a szemantikai rokonságot, kizárólag az intuíciónkra támaszkodik. A szemantikailag rokon igék hasonló szemantikai reprezentációval kell, hogy rendelkezzenek. A határozott, határozatlan implicit argumentumokkal való előfordulásban attól függően viselkednek másképpen az igék, hogy milyen szelekciós megkötéssel rendelkeznek szemantikai reprezentációjukban (vö. Groefsema 1995: 147). Vizsgáljuk meg egy kicsit közelebbről az igék jelentését!

Jackendoff (1990) szerint az igejelentések komponensekre bontott konceptuális szemantikai reprezentációk. A konceptuális reprezentációk fő összetevői (THING, EVENT, STATE, PLACE, PATH, PROPERTY stb.) a fő ontológiai kategóriák halmazába tartoznak. Ezen kategóriákat felhasználva, például az *eat* 'eszik' igét a (23)-ként lehet reprezentálni.⁷

- (23) [_{Event} CAUSE ([_{Thing}_i, [_{Event} GO ([_{Thing} FOOD]_j, [_{Path} TO ([_{Place} IN ([_{Thing} MOUTH of ([_{Thing}_i)])))]))]])]

Elfogadva Jackendoff elképzelését, azt lehet mondani, hogy egy lexikálisan kifejezett ige elérési lehetőséget biztosít konceptuális reprezentációjához és ez a reprezentáció tartalmazza az ige argumentumait, még azokat is, amelyek nyelviileg nincsenek realizálva a megnyilatkozásban. Az ige konceptuális reprezentációja meghatározza, hogy milyen kategóriájú argumentumokkal fordul elő az ige. A (23)-ból kiolvasható, hogy az *eat* reprezentációjában két THING kategóriájú argumentum szerepel és a második THING argumentum FOOD (táplálék) kell, hogy legyen. Az ige konceptuális reprezentációja azt is meghatározza tehát, hogy az adott kategóriájú argumentumra milyen megszorítások, milyen szelekciós megkötések vonatkoznak. Az igék a szelekciós megkötések révén előírhatják argumentumaikra, hogy az argumentum egy bizonyos típusú legyen, az argumentum egy bizonyos típus egy példánya legyen, az argumentum egy

⁷A konceptuális reprezentációk létrehozásakor formációs szabályokat is használunk. Minthogy jelen dolgozat célkitűzése szempontjából azonban csak a szelekciós megkötéseknek van fontos szerepe, a konceptuális reprezentációk részletesebb jellemzésétől most eltekintek.

bizonyos tulajdonsággal rendelkezzen stb. Például a *drink* 'iszik' azt is előírja, hogy második THING argumentuma folyékony típusú legyen; a *follow* 'követ' megszabja, hogy második THING argumentuma a THING egy olyan példánya legyen, amely azzal a tulajdonsággal rendelkezik, hogy előtte jár a követőnek; a *return* a 'visszatér' jelentésben a PLACE argumentumára vonatkozó azon szelekciós megkötéssel rendelkezik, hogy a THING argumentum arra a helyre tér vissza, ahol korábban volt. Groefsema (1995: 147) rámutat, hogy a fillmore-i INC-igék szelekciós megkötése a kifejezetlenül maradt argumentumra az, hogy egy bizonyos típusú legyen, míg a DNC-igék esetében a szelekciós megkötés az, hogy a szóban forgó argumentum egy bizonyos típus egy példánya legyen. Ez a szelekciós megkötésbeli különbség okozza az igék határozatlan, illetve határozott implicit argumentummal való előfordulását.

A fillmore-i elemzéssel kapcsolatos problémák egy részét Groefsema (1995) próbálja meg kiküszöbölni.

5. Groefsema javaslata

Groefsema szintén az angol igék implicit – az ő terminológiájában odaértett (understood) – argumentumokkal való előfordulását vizsgálja. A jelenség megfigyelését Fillmore-ral ellentétben diskurzusközpontúan végzi, magyarázatait a Jackendoff-féle konceptuális szemantikára és a Sperber és Wilson által kidolgozott relevanciaelméletre (Sperber–Wilson 1986; Wilson–Sperber 1993) alapozza. Mielőtt rátérek Groefsema megoldására, vázlatosan ismertetem a relevanciaelmélet felhasználandó elemeit.

5.1. A relevanciaelmélet szerint a megnyilatkozások megértése során a beszélő által közölni szándékolt információ feltárásához, azaz a beszélőével azonos (vagy ahhoz nagyon hasonlító) mentális reprezentáció létrehozásához a hallgatónak kettős feladattal kell megbirkóznia. Egyrészt: fel kell dolgoznia az explikatúrákat, azaz fel kell állítania a megnyilatkozásban nyelvi kódolt szemantikai reprezentációkat és proposíciókká kell kiteljesítenie ezeket. Az explikatúrák megállapítása során a hallgató dekódolási és következtetési műveleteket használ. Másrészt: ki kell következtetnie a megnyilatkozás implikatúráit. A megnyilatkozások nyelvi megformáltságának „hiányosságai”, aluldetermináltsága miatt a nyelvi dekódolási folyamatok gyakran nem teljes logikai formákhoz, nem proposíciókhoz vezetnek. Ezeket az interpretátornak ki kell teljesítenie. A kiegészítendő helyekhez a kontextusból lehet a megfelelő értéket hozzárendelni. A kontextus fogalmába a megnyilatkozást tartalmazó fizikai kontextus (beleértve a diskurzuselőzményeket) és az interpretátor fejében levő kognitív kontextus, a már reprezentálódott feltevések – amelyek az egyének által az adott lehetséges világ reprezentációjának tartott gondolatok – tartoznak. A kontextus nem eleve adott, mint azt korábban feltételezték a pragmatikai szakirodalomban, hanem a kontextust az interpretátor választja ki az interpretációs folyamat során, mégpedig úgy, hogy igazolódjanak a megnyilatkozás relevánságával kapcsolatos elvárásai. A kontextusválasztás során a bővítés, azaz további információk, további feltevéseknek a kontextusba való bevétele mindig lépésenként történik. A kontextusbővítés során közvetlenül elérhetőnek

nevezünk egy feltevést akkor, ha egynél több már elért konceptuális címkéből (más terminussal: csomópontból) egy lépésben elérhető (Groefsema 1995: 150). A közvetlen elérhetőség a fogalmakra is érvényes és teljesen összhangban van a Jackendoff által mondottakkal (l. 4.2.). Az ígérekre vonatkoztatva: egy lexikálisan kifejezett ige elérési lehetőséget biztosít konceptuális reprezentációjához, amely tartalmazza az argumentumait szelekciós megkötésekkel együtt, akkor is, ha az argumentumok lexikálisan nem realizálódtak a megnyilatkozásban. A nyelvi inputból nyert logikai forma kiegészítendő üres helyeihez a kontextusból való értékhozzárendelés a relevanciaelvnek megfelelően történik. A relevanciaelv azt mondja ki, hogy az osztenzív kommunikáció minden egyes aktuusa saját optimális relevanciájának prezumpcióját kommunikálja (Sperber – Wilson 1986: 158). Az osztenzív kommunikáció a kommunikátornak arra a fajta viselkedésére utal, amely felkelti a kommunikációs partner érdeklődését, és ráirányítja figyelmét a kommunikátor szándékaira. A kommunikátor tehát úgy viselkedik, hogy partnere észrevegye azon szándékát, hogy számára nyilvánvalóvá akar tenni valamit, mégpedig azt, hogy valamilyen információ birtokába akarja őt juttatni. A kommunikációs partner pedig az adott kontextust és a kommunikátor viselkedését figyelembe véve visszakövetkeztet a kommunikátor szándékaira (l. Németh T. 1996: 12–16). A verbális kommunikációra, mint az osztenzív kommunikáció talán legtipikusabb megnyilvánulási formájára vonatkoztatva a relevanciaelvet, kijelenthetjük, hogy minden beszélő úgy igyekszik megalkotni megnyilatkozásait, hogy azok optimálisan relevánsak legyenek, azaz a partner számára a lehető legnagyobb, legtöbb kontextuális hatást eredményezzék a lehető legkisebb műveleti erőfeszítések árán. Egy megnyilatkozás feldolgozása során reprezentált feltevésnek háromféle kontextuális hatása lehet: (1) az újonnan reprezentált feltevés az interpretátor fejében levő régi információ kontextusában további új feltevéseket eredményez, (2) az újonnan reprezentált feltevés megerősít egy régi feltevést és (3) az újonnan reprezentált feltevés felold egy, a régi feltevések között fennálló kontradikciót. A továbbiakban a kontextuális hatás első fajtájára lesz majd szükség.

5.2. A fentiekre támaszkodva Groefsema (1995: 152–160) az angolban két esetben tart egy ígét implicit argumentummal használhatónak. Az egyik lehetőség az, hogy az ígének (a lexikálisan ki nem fejeződött) argumentumára vonatkozó szelekciós megkötése a relevanciaelvvvel összhangban levő interpretációt eredményez. A (24)-ben, amely eredetileg Fillmore (1986) példája, csak a megnyilatkozást figyelembe véve, kontextusbővítés nélkül megfelelő interpretációhoz jutunk az *eat* és a *drink* igeik második THING argumentumára vonatkozó – ennivaló, táplálék típusú, illetve folyékony, ital típusú – szelekciós megkötések révén.

(24) When my tongue was paralyzed I couldn't eat or drink.

‘Amikor a nyelvem megbénult, nem tudtam sem enni, sem inni.’

A (24)-et hasonlóan értelmezhetjük, mint a 2.1.-ben a (6)-os párbeszédet. A (24) interpretálása során nemcsak az evéssel és az ivással mint fizikai tevékenységgel kapcsolatos információk közvetlenül elérhetők, hanem az igeik szelekciós megkötései is. Mindezek a

(24) kontextusában azt a kontextuális hatást eredményezik, hogy a beszélő éhes és szomjas volt a betegség idején, sőt egy további kontextuális hatást is ki lehet következtetni: intravénásan táplálták.

A másik lehetőség arra, hogy egy igét odaértett argumentummal használjunk Groefsema szerint az, hogy a megnyilatkozás többi része közvetlenül elérhetővé tesz egy olyan feltevést (vagy többet), amely egy, a relevanciaelvvvel összhangban levő interpretációt eredményez.

- (25) (a) Paul gave to Amnesty International.
 'Paul adott az Amnesty Internationalnak.'
 (b) ?Paul gave to Ann. 'Paul adott Ann-nek.'
 (c) I always give books on birthdays.
 'Születésnapokra mindig könyvet adok.'

A (25) (a)-ban implicit maradt a *give* tárgyi pozíciójú argumentuma. A *give* igének nincsen ezen argumentuma esetében típusra vonatkozó szelekciós megkötése, a szóban forgó argumentum elhagyhatóságát az engedélyezi, hogy a *give* és az *Amnesty International* interpretálásával közvetlenül elérhetővé válik az az információ, hogy a jóérzésű, jómódú emberek pénzt adnak az Amnesty Internationalnak, így kikövetkeztethető, hogy Paul is pénzt adott. A (25) (b) elfogadhatósága megkérdőjeleződik, mivel a *give* és az *Ann* interpretálásával nem válik közvetlenül elérhetővé a hiányzó tárgyi pozíciójú argumentum. A (25) (c)-ben a *give* és a *birthday* révén közvetlenül elérhetővé válik az, hogy ajándékot szokás adni annak a személynek, akinek születésnapja van, tehát a hiányzó határozói pozíciójú argumentum referenciája azon születésnapjukat ünneplő személyek, akiket a beszélő meg szokott ajándékozni születésnapjukon.

Ha sem az ige szelekciós megkötése, sem a megnyilatkozás többi része által közvetlenül elérhetővé tett feltevés nem korlátozza az argumentum interpretációját, akkor az argumentum Groefsema szerint nem maradhat implicit. Ezért elfogadhatatlan az angolban a Fillmore által is rossznak tartott **Did you lock?* kérdés.

6. Implicit argumentumok a magyarban

6.1. A továbbiakban vizsgáljuk meg, hogy a Groefsema által javasolt megoldás alkalmazható-e a magyarra.⁸ Tekintsük a (26)-ot!

(26) (Az A adatközlő arról mesél, mit szeret csinálni a kislánya.)

- Az állatokat nagyon szereti, aztán egyenest megy.
- Vannak állataitok?
- Hát csibék, tyúkok, kacsák vannak, de ilyen kicsik is vannak. Meg aztán azokat annyira dencüli, hogyha *megetetek* véletlenül reggel, akkor már mérges rám. Haragszik rám, mert ő szeret *etetni*.⁹

⁸Az egyes igék szótári reprezentációjának megadása, ezzel együtt a szelekciós megkötések pontos megfogalmazása még további munkát igényel. A jelen cikk nem egy lezárult kutatás eredményeit tükrözi, hanem egy folyamatban levő munka egy fázisát.

A (26)-ban a *megetet* és az *etet* igék mellett nyelviileg nem fejeződött ki sem a tárgyi pozíciójú argumentum, sem a határozói pozíciójú argumentum. A *megetet*, *etet* igék tárgyi argumentumukra előírják, hogy állati vagy emberi típusú legyen, határozói argumentumuk pedig – mint korábban már láttuk – ennivaló, táplálék típusú kell, hogy legyen. A harmadik megnyilatkozásbeli felsorolás (*Hát csibék, tyúkok, kacsák vannak...*) kontextusában a tárgyi argumentumra vonatkozó állati típusú szelekciós jegy lép érvénybe,¹⁰ a határozói argumentum esetében pedig az ennivaló, táplálék típusú jegy. A szelekciós jegyek és a relevanciaelv – a (24)-hez hasonlóan – megfelelő interpretációt eredményez: ha a beszélő reggel véletlenül megeteti az állatokat szokásos táplálékukkal, akkor a beszélő kislánya mérges a beszélőre, illetve a beszélő kislánya haragszik a beszélőre, mert ő szereti etetni az állatokat szokásos táplálékukkal. (A *mérges* és a *haragszik* hiányzó alanya a diskurzusban korábban már említett entitással, a beszélő kislányával koreferens.) Mondhatná valaki, hogy e megnyilatkozásokban nem a *megetet* és az *etet* igék szelekciós megkötései és a relevanciaelv teszik lehetővé a tárgyi argumentumok elhagyhatóságát, hanem az, hogy a megelőző megnyilatkozás említi azokat az entitásokat, amelyeket meg lehet etetni, így a hiányzó argumentum zéró anafora. Ha a felsoroltakon kívül a beszélőnek vannak még disznói, tehenei, lovai stb., akkor ezek is beletartoznak a kifejezetlenül maradt argumentum referenciájába, annak ellenére, hogy a beszélő nem említette ezeket. A hiányzó argumentum tehát az összes állatra vonatkozhat, amelyet a beszélő birtokol. Akár el is hagyhatjuk a kontextust, a *megetet* és az *etet* tárgyi pozíciójú argumentuma akkor is implicit maradhat (vö. (27)).

(27) Hogyha megetetek véletlenül reggel, akkor már mérges rám. Haragszik rám, mert ő szeret etetni.

Vegyünk egy újabb példát!

(28) – Mit csinál Gergő?
– Gergő épít.

Az *épít* hiányzó tárgyi pozíciójú argumentumát illetően a típusra (építmény típusú) vonatkozó szelekciós megkötéssel rendelkezik, a lexikálisan kifejezetlenül maradt argumentum határozatlan olvasatú, Fillmore terminológiáját használva INC. Ha a *Mit csinál Gergő?* kérdés Gergő foglalkozásáról érdeklődik, akkor a *Gergő épít* válasz releváns, a szokásos cselekvés megnevezése. Az lényegtelen, hogy Gergő konkrétan mit épít. Az *épít* reprezentációjában elérhető az a szelekciós megkötés, hogy építmény típusúnak kell lennie a tárgyi pozíciójú argumentumnak. Minthogy a ház tekinthető az építmény prototípusának, a *Gergő épít* válasz a mi esetünkben ekvivalens például a

⁹A beszélt nyelvi példákban félkövér és egyben dőlt betűs kiemelést használok a vizsgálandó igék jelzésére.

¹⁰Vegyük észre, hogy Groefsema javaslatában nem szerepelt a kontextus figyelembe vétele az igék szelekciós megkötéseinek működésekor. De a felsorolt állatok kontextusában csak az állati típusú jegy kerül aktiv állapotba, a lexikálisan kifejezetlen argumentum referenciája nem lehet ember.

Gergő házat/házakat épít válasszal. Miután az ige fogalmi csomópontjában a lexikai információk között úgyis elérhető a tárgyi argumentumra vonatkozó szelekciós megkötés és a kontextus is olyan, hogy nem kívánja meg a típus egy példányának vagy példányainak a megnevezését, ezért – a relevanciaelvet szem előtt tartva – tulajdonképpen el is kell hagyni a szóban forgó argumentumot, mert ezzel egy sor műveleti erőfeszítéstől megkíméljük a kommunikációs partnert. Ha a *Mit csinál Gergő?* kérdés az aktuális jelenre vonatkozik, akkor is releváns válasz a *Gergő épít*. Ha Gergő felnőtt, akkor hasonló magyarázat adható, mint az előbb, ha gyerek, akkor az *épít* ige és a *gyerek* főnév fogalmi csomópontjából kiindulva közvetlenül elérhető az a feltevés, hogy a gyerekek játékházat/várat stb. szoktak építeni. Kikövetkeztethető tehát, hogy Gergő játékszából épít, a válasz relevanciája ismét igazolódott. Ha lényeges az, hogy az építmény típusú dolgok közül, mit épít Gergő, azaz az építmény típuson belül milyen típusról van szó, akkor ennek feltétlenül ki kell fejeződnie lexikálisan a válaszban (vö. (29)).

(29) –Mit csinál Gergő?

–Gergő hidat/csatornát/gátat/tornyot épít.

A fenti magyar példákban, az ige lexikálisan kifejezetlenül maradt argumentumára vonatkozó szelekciós megkötése és a relevanciaelv megfelelő interpretációt eredményezett.

6.2. Groefsema szerint az angolban másik esetben akkor maradhatott egy argumentum implicit, ha a megnyilatkozás többi része közvetlenül elérhetővé tett egy olyan feltevést, amely egy, a relevanciaelvvvel összhangban levő interpretációt eredményezett. Érvényes-e a magyarra is ez a megállapítás? Induljunk ki a (30)-ból!

(30) Tibor adott a koldusnak.

Az *ad* igének nincsen a tárgyi pozíciójú argumentumára vonatkozóan típusra vagy a típus egy példányára vonatkozó szelekciós megkötése. Az *ad* és a *koldus* fogalmi csomópontja azonban közvetlenül elérhetővé teszi azt a feltevést, hogy a koldusnak pénz (adományt) szoktak adni. Ezen feltevés elérése a relevanciaelvvvel összhangban levő interpretációt eredményez: Tibor pénzt adott a koldusnak. Ebből pedig további következtetések vonhatók le Tibor jó tulajdonságairól, pl. jószívű, segítőkész stb.

6.3. A (31)-ben a megnyilatkozás többi része, a *Péter*, az *ad* és a *Pál* semmilyen feltevést sem tesz közvetlenül elérhetővé, így Groefsema alapján az *ad* tárgyi argumentuma nem maradhatna implicit.

(31) Péter adott Pálnak.

A (31) és a hozzá hasonló megnyilatkozások a magyarban könnyedén interpretálódnak a megfelelő kontextusban, a lexikálisan kifejezetlenül maradt argumentumok pedig zero anaforaként viselkednek, mint például az *ad* implicit argumentuma a (32)-ben.

(32) (Péter, András és Jakab kenyeret osztanak.)

Jakab: – Mindenki kapott kenyeret?

András: – Nem. Pálnak nincsen.

Jakab: – Péter adott Pálnak. Biztosan már megette.

Ha sem az ige szelekciós megkötése, sem a megnyilatkozás többi része által közvetlenül elérhetővé tett feltevés nem korlátozza az argumentum interpretációját, akkor az argumentum az angolban Groefsema szerint nem maradhat implicit. A (32)-beli párbeszéd azt mutatja, hogy a magyarban más a helyzet. Tekintsük még a (33)-at és a (34)-et!

(33) – Nem voltál rá mérges néha, hogy te most nem mehetsz oda, ahova akarsz, mert az öcsédre kell vigyázni?

– Dehogynem. Dehogynem. Sokszor előfordult és meg is szoktam verni érte. Azon töltöttem ki a bosszúmat. (A adatközlő)

(34) (Az A adatközlő nem tervezett terhességéről folyik a beszélgetés.)

– És sok gond van egy ilyen gyerekkel, egy ilyen pici gyerekkel, ugye?

– Hát mondom, én már majdnem el is felejtettem. Olyan régen volt 77. Hát bizony, hogy sok. Nagyon sok odafigyelés, meg hát csak övele kell tényleg lenni, pár hónapos korában csak nem.

– Nem lehet ott hagyni.

– Csak övele. Csak arra kell fordítani mindent.

– Hát most majd beletanulsz újból.

A (33)–(34)-beli implicit argumentumok előfordulását sem magyarázza a Groefsema által javasolt két lehetőség. Nem elég csak az implicit argumentumot tartalmazó megnyilatkozást, azaz a közvetlen kontextust figyelembe venni, hanem ki kell azt terjeszteni. A kontextus kiterjesztésére, más szóval kibővítésére, három lehetőség kínálkozik (vö. Sperber–Wilson 1986: 137–142): (1) a megelőző megnyilatkozások feldolgozása során az interpretációs folyamatokban használt feltevések, illetve a belőlük kikövetkeztetett feltevések hozzátétele a kontextushoz; (2) a memóriában tárolt aktív állapotú enciklopédikus feltevések hozzátétele a kontextushoz és (3) a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből származó információk hozzátétele a kontextushoz. A (33)–(34)-ben az implicit argumentumokat a megnyilatkozást megelőző diskurzusból származó feltevéseknek, illetve egy enciklopédikus feltevésnek a kontextusba való bevonása teszi elérhetővé. A (35)–(36)-ban szögletes zárójelben megadom, valamint félkövér és dőlt betűkkel szedem az odaértett argumentumokat, alsó indexben pedig a DISK rövidítéssel azt jelzem, hogy a diskurzuselőzményekből származó feltevések teszik lehetővé az argumentum azonosítását, az ENC rövidítés pedig azt mutatja, hogy enciklopédikus feltevéssel kell bővíteni a kontextust az argumentum azonosításához.

- (35) – Nem voltál rá mérges néha, hogy te most nem mehatsz oda, ahova akarsz, mert az öcsédre kell vigyázni?
 – Dehogynem. Dehogynem. Sokszor előfordult [*az, hogy mérges voltam rá*]_{DISK} és meg is szoktam verni érte [*ő*]_{DISK}. Azon töltöttem ki a bosszúmat.
- (36) (Az A adatközlő nem tervezett terhességéről folyik a beszélgetés.)
 – És sok gond van egy ilyen gyerekkel, egy ilyen pici gyerekkel, ugye?
 – Hát mondom, én már majdnem el is felejtettem [*azt, hogy mennyi gond van egy ilyen pici gyerekkel*]_{DISK}. Olyan régen volt 77. Hát bizony, hogy sok [*gond van egy ilyen pici gyerekkel*]_{DISK}. Nagyon sok odafigyelés, meg hát csak övele kell tényleg lenni, pár hónapos korában csak nem [*lehet otthagyni*]_{ENC} [*egy ilyen pici gyereket*]_{DISK}.
 – Nem lehet ott hagyni [*egy ilyen pici gyereket*]_{DISK}.
 – Csak övele. Csak arra kell fordítani mindent.
 – Hát most majd beletanulsz újból [*abba, hogy mennyi gond van egy ilyen pici gyerekkel*]_{DISK}.

A (37)-ben pedig – amely a (32) annyiban módosított változata, hogy Jakab első megnyilatkozásából elmarad a *kenyeret* tárgy – a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből származik az információ, amelynek segítségével azonosítható az első megnyilatkozásbeli implicit argumentum. A kontextus kiterjesztésének ezt a módját az alsó indexbe tett FIZ rövidítéssel jelzem.

- (37) (Péter, András és Jakab kenyeret osztanak.)
 Jakab: –Mindenki kapott [*kenyeret*]_{FIZ}?
 András: –Nem. Pálnak nincsen [*kenyere*]_{DISK}.
 Jakab: –Péter adott Pálnak [*kenyeret*]_{DISK}. Biztosan már megette [*a kenyeret, amelyet kapott*]_{DISK}.

Előfordulhat az is, hogy a kiterjesztett kontextus több interpretációt is lehetővé tesz az implicit argumentumok számára. A beszélőnek az a célja, hogy pragmatikailag elfogadható megnyilatkozásokat produkáljon és a hallgató az elhangzott megnyilatkozáshoz a beszélő által kívánt pragmatikailag elfogadható interpretációt rendeljen. A pragmatikailag elfogadható interpretáció az az első interpretáció, amely konzisztens a relevanciaelvel (vö. Blakemore 1992: 74). Nézzük a (38)-at!

- (38) – Először Kemenespusztán laktunk, fön­n Kemenesen. Kilenc éves voltam, hogy leköltöztünk onnét. Télen ilyen szekérrel hordtak még akkor bennünket.
 – Iskolába.
 – Iskolába. Nyáron vagyis tavasszal meg kora ősszel meg biciklivel jártunk le.
 (A adatközlő)

A (38) második megnyilatkozásában a *leköltöztünk* ige lexikálisan kifejezetlen lokatívuszi argumentumához (*a faluba*) egy, a kontextusba bevont enciklopédikus feltevésnek a segítségével – Kemenespuszta alatt a völgyben fekszik Kemenesmagasi falu – juthatunk el. A harmadik megnyilatkozásban levő *hordtak* ige lokatívuszi implicit argumentumának az azonosításához a kiterjesztett kontextus több lehetőséget is megenged, pl. *a faluba*, *iskolába*, *orvoshoz*. *A faluba* és az *iskolába* közül való választást az motiválja, hogy melyik lesz releváns, illetve ha mind a kettő azonosítás releváns, akkor melyik eredményez nagyobb kontextuális hatást, azaz melyik relevánsabb. Ha az első lehetőséget választjuk, akkor az implicit argumentumot a megelőző megnyilatkozásból származó feltevés segítségével azonosítjuk, és koreferens lesz az előző implicit argumentummal, amelyet már a kontextusnak egy enciklopédikus feltevéssel való kiterjesztése révén megtaláltunk. Ezen implicit argumentum újbóli előfordulása a harmadik megnyilatkozásban azt a releváns feltevést eredményezi, hogy télen szekérrel hordták az adatközlőt és társait a faluba. Az azonban, hogy pontosabban hová és milyen céllal hordták őket, rejtve marad. Ha viszont a második lehetőséget választjuk, akkor az implicit argumentum azonosításával – amelyet a kontextusnak ismét egy enciklopédikus feltevéssel (a kemenespusztai gyerekek is járnak iskolába) való kiterjesztése útján értünk el – ahhoz a feltevéshez jutunk, hogy az adatközlőt és társait a faluban levő iskolába hordták. E feltevés pedig nemcsak pontosan megnevezi a helyet, hanem a mozgás célja – tanulás – is kikövetkeztethető belőle. Mivel az *iskolába* választása több kontextuális hatást eredményez, ezért ez a lehetőség a relevánsabb, ez biztosítja a pragmatikailag elfogadható interpretációt. Az adatközlő beszélgetőtársa az *Iskolába* megnyilatkozásával pedig megerősítést kér választásának helyességére vonatkozóan.¹¹ [Figyeljük meg, hogy az *orvoshoz* lehetőség választása is releváns lenne, de akkor a párbeszédnek másképpen kellene folytatódnia.] A (38)-hoz fűzött magyarázat szemléltetésére a (39)-ben megadom az implicit argumentumokat.

- (39) – Először Kemenespusztán laktunk, fõnn Kemenesen. Kilenc éves voltam, hogy leköltöztünk onnét [*a faluba*]_{ENC}. Télen ilyen szekérrel hordtak még akkor bennünket [*iskolába*]_{ENC}.
 – Iskolába.
 – Iskolába. Nyáron vagyis tavasszal meg kora őszele meg biciklivel jártunk le [*iskolába*]_{DISK}

Összefoglalva a fentieket megállapíthatjuk, hogy a magyarban szabadabban fordulhatnak elő az igék implicit argumentumokkal, mint az angolban. A magyarban egy argumentum az alábbi három esetben nem kell, hogy lexikálisan kifejeződjön: (1) ha az ige szelekciós megkötése a relevanciaelvvel összhangban levő interpretációt eredményez, (2) ha a megnyilatkozás – implicit argumentumon kívüli – többi része közvetlenül elérhetővé tesz egy feltevést, amely a relevanciaelvvel összhangban levő interpretációt

¹¹Figyeljük meg, hogy az *orvoshoz* lehetőség választása is releváns lenne, de akkor a párbeszédnek másképpen kellene folytatódnia.

eredményez, és (3) ha az implicit argumentum közvetlen kontextusának a kiterjesztése elvezet egy olyan feltevéshez, amely a relevanciaelvvel összhangban levő interpretációt eredményez.

7. Összegzés

A beszélő arra törekszik, hogy optimálisan releváns legyen, azaz minél kisebb műveleti erőfeszítéssel elérje a hallgatóban a megfelelő kontextuális hatást. E célja eléréséhez az optimálisan releváns megnyilatkozást kell létrehoznia. Egy optimálisan releváns megnyilatkozás csak akkor tartalmazhat implicit argumentumot, ha a dolgozatban tárgyalt három mód valamelyikének a segítségével a hallgató el tud jutni a pragmatikailag elfogadható interpretációhoz. Ennek fényében a (7) (a)–(d) megnyilatkozásokban szereplő igék is előfordulhatnak implicit argumentummal, ha a fenti három mód valamelyikével azonosítható az implicit argumentum. A magyarban tehát az igék nem abban különböznek, hogy előfordulhatnak-e implicit argumentummal, hanem abban, hogy milyen módon, milyen kontextusban használhatók odaértett argumentummal. Ha a fenti három mód valamelyikével azonosítható az implicit argumentum, akkor pedig tulajdonképpen az optimálisan releváns megnyilatkozásban kell is, hogy implicit maradjon, hiszen a beszélő így ugyanolyan kontextuális hatás elérése mellett kisebb műveleti erőfeszítésekre készíti a hallgatót, megkíméli az implicit argumentum lehetséges fonológiai formájának stb. feldolgozásától. A relevanciaelv az implicit argumentumok azonosítási mechanizmusára is alkalmazható. A felesleges műveleti erőfeszítések elkerülése érdekében először az első módon próbáljuk meg az implicit argumentum vonatkozását megtalálni, ha ez nem hoz eredményt, akkor fordulunk a második módhoz, ha ez sem hoz eredményt, csak akkor fordulunk a harmadik módhoz.

Ebben a dolgozatban nem tértem ki sem arra, hogy a tematikus szerepek befolyásolják-e azt, hogy a magyarban az igék milyen módon fordulhatnak elő implicit argumentummal, sem arra, hogy a szelekciós megkötésekön kívül az igék szótári reprezentációjában levő „elemek” közül melyek lehetnek még relevánsak e kérdésben. Mindezek – a szelekciós megkötések pontosabb megadásával együtt – további kutatást igényelnek.

HIVATKOZÁSOK

- Blakemore, Diane 1992: *Understanding utterances*, Oxford, Blackwell.
- ÉrtSz. = A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII, Budapest, Akadémiai.
- Fillmore, Charles J. 1986: Pragmatically controlled zero anaphora, *Berkeley Linguistic Series* 12, 95–107.
- Goldberg, Adele E. 1995: *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Groefsema, Marjolein 1995: Understood arguments: A semantic/pragmatic approach, *Lingua* 96, 139–161.
- Jackendoff, Ray 1990: *Semantic structures*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Kempson, Ruth M. 1996: Semantics, pragmatics and natural-language interpretation, in Shalom Lappin szerk.: *The handbook of contemporary semantic theory*, Oxford, Blackwell, 561–598.
- Kiefer, Ferenc 1990–1991: Noun incorporation in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 40, 149–179.
- Maleczki, Márta 1994: Bare common nouns and their relation to the temporal constitution of events in Hungarian, in Bánréti, Zoltán szerk.: *Papers in the theory of grammar*, Budapest, Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences, 168–184.
- Németh T. Enikő 1996: *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása = Nyelvtudományi Értekezések* 142, Budapest, Akadémiai.
- Sperber, Dan–Deirdre Wilson 1986: *Relevance: Communication and cognition*, Oxford, Blackwell.
- Wilson, Deirdre–Dan Sperber 1993: Linguistic form and relevance, *Lingua* 90, 1–25.